O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SPORT VAZIRLIGI

JISMONIY TARBIYA VA SPORT ILMIY TADQIQOTLAR INSTITUTI

N.J. ISAKULOVA

ILMIY TADQIQOT METODOLOGIYASI

DARSLIK

TOSHKENT - 2025
«IDEAL PRESS» nashriyoti

UO‘K 519.862.6 (075)
KBK 65v6
I 57
N.J. Isakulova. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. Darslik. –Toshkent.: «IDEAL PRESS» nashriyoti. 2025, 390 bet.

Mazkur darslik 71010301 – Sport faoliyati (faoliyat turlari bo‘yicha) magistratura mutaxassisliklari talabalari uchun yaratililgan bo‘lib, 4 ta modulga ajratilgan. Darslikda ilm-fan va ilmiy faoliyat, ilmiy tadqiqot, metodologiya, metodika va ijodiyot, ilmiy tadqiqot metodlari, adabiyotlar bilan ishlash va statistik materiallarni rasmiylashtirish, ilmiy faoliyat va uning subyektlari, ilmiy faoliyatni tashkil etish va baholash, davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalar, loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish va loyiha talabnomalarini tanlov asosida saralab olish tartibi, ilmiy ishlar, uning tasnifi va baholash mezonlari, Google Scholar, Elibrary elektron ma’lumotlar bazasida iqtiboslik darajasini oshirish, GSP, GLP VA GMP standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlar, pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va o‘tkazish metodikasi, ilmiy natijalarining amaliyotga joriy qilinishini baholash, magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etish hamda talabgorlarning himoya jarayonlari hujjatlari yoritilgan.

Mazkur darslikdan professor-o‘qituvchilar, malaka oshirish tinglovchilari, mustaqil izlanuvchilar, tayanch doktorantlar, doktorantlar va talabalar foydalanishi mumkin.

Taqrizchilar:

M. Jumaniyozova − O‘zDJTU, “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari doktori, dotsent

B. Abdullayeva − TDPU, ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, pedagogika fanlari doktori, professor

Mas’ul muharrir:

Yu.G‘. Maxmudov − pedagogika fanlari doktori, professor

Darslik O‘zbekiston Respublikasi sport vazirligi, O‘zbekiston Davlat sport akademiyasi huzuridagi Jismoniy tarbiya va ilmiy tadqiqotlar instituti direktorining 2025-yil 24-apreldagi 22-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan (Ro‘yxatga olish raqami: D-0065).

ISBN 978-9910-8400-1-2

© «IDEAL PRESS» nashriyoti, 2025.

KIRISH

So‘nggi yillarda mamlakatimizda ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy yo‘nalishlari izchil chora-tadbirlarni amalga oshiriimoqda. Jumladan, ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy yo‘nalishlari:

ilm-fan va ilmiy faoliyatni rivojlantirish orqali milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda samaradorligiga erishish;

ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash va resurslarni maqsadli yo‘naltirish;

davlat ilmiy dasturlarini ishlab chiqish, asoslantirilgan tashabbus va loyihalarni qo‘llab-quvvatlash;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasida davlat-xususiy sheriklikni qo‘llab-quvvatlash;

ilm-fanga intilish va uning jozibadorlik muhitini shakllantirish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb etish, yosh iste’dod egalarini tayyorlab borish;

intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlarni muhofaza qilish;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasini moliyalashtirishni oqilona oshirib borish;

ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligini ta’minlash hamda undan manfaatdorlikni oshirish;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining axborot makoni bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlash;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishdan iboratdir [1].

«Ilmiy tadqiqot metodologiyasi» fanidan o‘quv dasturi asosida 71010301 – Sport faoliyati (faoliyat turlari bo‘yicha) magistratura mutaxassisliklari uchun darslik tayyorlangan bo‘lib, unda ilm-fan va ilmiy faoliyat, ilmiy tadqiqot, metodologiya, metodika va ijodiyot, ilmiy tadqiqot metodlari, adabiyotlar bilan ishlash va statistik materiallarni rasmiylashtirish, ilmiy faoliyat va uning subyektlari, ilmiy faoliyatni tashkil etish va baholash, davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalar, loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish va loyiha

talabnomalarini tanlov asosida saralab olish tartibi yoritilgan. Shuningdek, ilmiy ishlar, uning tasnifi va baholash mezonlari, Google Scholar, Elibrary elektron ma’lumotlar bazasida iqtiboslik darajasini oshirish, GSP, GLP VA GMP standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlar, pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va o‘tkazish metodikasi, ilmiy natijalarining amaliyotga joriy qilinishini baholash, magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etish hamda talabgorlarning himoya jarayonlari hujjatlari yoritilgan. «Ilmiy tadqiqot metodologiyasi» darsligi quyidagi modullar asosida o‘qitiladi: 1-modul. Ilmiy tadqiqot metodikasi (1-4 mavzu), 2-modul. Ilmiy faoliyat (5-8 mavzu), 3-modul. Ilmiy ishlarning tasnifi va baholash (9-11 mavzu), 4-modul. Pedagogik tajriba-sinov ishlari va amaliyotga joriy qilinishi (12-15 mavzu).

“Ilmiy tadqiqot metodikasi” deb nomlangan birinchi modulda ilm-fan va ilmiy faoliyat, ilmiy tadqiqot, metodologiya, metodika va ijodiyot, ilmiy tadqiqot metodlari, adabiyotlar bilan ishlash va statistik materiallarni rasmiylashtirish tahlil etilgan. “Ilmiy faoliyat” deb nomlangan ikkinchi modulda ilmiy faoliyat va uning subyektlari, ilmiy faoliyatni tashkil etish va baholash, davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalar, loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish va loyiha talabnomalarini tanlov asosida saralab olish tartibi o‘rganilgan. “Ilmiy ishlarning tasnifi va baholash” deb nomlangan uchinchi modulda ilmiy ishlar, uning tasnifi va baholash mezonlari, Google Scholar, Elibrary elektron ma’lumotlar bazasida iqtiboslik darajasini oshirish, GSP, GLP VA GMP standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlar yoritilgan. “Pedagogik tajriba-sinov ishlari va amaliyotga joriy qilinishi” deb nomlangan to‘rtinchi modulda pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va o‘tkazish metodikasi, ilmiy natijalarining amaliyotga joriy qilinishini baholash**,** magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etish hamda talabgorlarning himoya jarayonlari hujjatlari bayon etilgan.

Mazkur darslikdan professor-o‘qituvchilar, malaka oshirish tinglovchilari, mustaqil izlanuvchilar, tayanch doktorantlar, doktorantlar va talabalar foydalanishi mumkin.

1-MODUL. ILMIY TADQIQOT METODIKASI

§ 1.1. Ilm-fan va ilmiy faoliyat

Reja:

1. Ilm-fan, ilmiy faoliyat, innovatsion faoliyat mazmuni, uning asosiy kategoriyalari va prinsiplari.
2. Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy va ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari.
3. Ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish mexanizmlari.

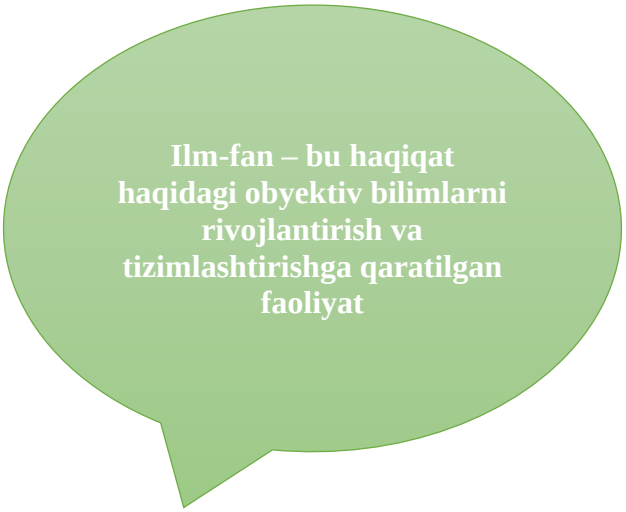
Tayanch so‘z va iboralar: *ilm-fan, ilmiy faoliyat, innovatsion faoliyat, olim, olimlar ilmiy yutuqlari, dissertatsiya himoyasi Ilmiy kengashi, attestatsiya komissiyasi, Oliy attestatsiya komissiyasi, ilmiy tadqiqot, fan nomzodi, falsafa doktori (PhD), fan doktori (DSc).*

Ilm-fan, ilmiy faoliyat, innovatsion faoliyat mazmuni, uning asosiy kategoriyalari va prinsiplari

Inson har doim hayotni va uning atrofida sodir bo‘layotgan voqealarni izohlab beradigan usullarni izlagan. Shu sababli qadimda tabiat ruhlar tomonidan boshqarilishi haqida afsonalar yaratilgan. Tabiat kuchlari ruh ta’sirida emas, balki aslida qanday ekani haqida birinchi bo‘lib qadimgi yunonlar mulohaza yuritgan. Ammo ular haqiqatni tajribalar o‘tkazmasdan, faqat kuzatuv va sabablarni qidirish orqali kashf etishga harakat qilgan. Shuning uchun ko‘plab xatolarga yo‘l qo‘yilgan, barchasi haqida bo‘lmasa ham, ko‘plab hodisalarni izohlaydigan ko‘p nazariyalar qabul qilingan.

XIII asrda Rodjer Bekon o‘z nazariyalarini sinab ko‘rish uchun nafaqat sabablarni izlagan, balki eksperimentga murojaat qilgan va deyarli 400 yildan so‘ng janob Frensis Bekon zamonaviy ilmiy uslublar kiritilgan “Yangi usul” kitobini yozgan. Ilmiy uslubdan foydalanish bilim hajmini fanga aylantiradi. Oldingi tafakkur va mulohaza yuritish usulidan farqli o‘laroq, yangi usul sinchiklab o‘tkazilgan tajriba, aniq o‘lchovlarga asoslangan. Ilm-fanning barcha sohalari ham bir xil usullardan foydalana

olmaydi. Kimyogar laboratoriyada moddalar va ularga ta’sir qiluvchi kuchlar bilan tajriba o‘tkazishi mumkin. Astronom esa samoviy jismlar bilan tajriba o‘tkaza olmaydi. Ammo ikkalasi ham ilmiy uslubga murojaat qiladi [33].

Ushbu faoliyat faktlarni to‘plash, ularni muntazam ravishda yangilash, tizimlashtirish va tanqidiy tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Shu asosda kuzatilgan tabiiy yoki ijtimoiy hodisalarni tavsiflovchi va prognozlash imkonini beruvchi sabab-oqibat munosabatlarini ko‘rsatadigan yangi bilimlarni umumlashtirish yoki sintez qilish amalga oshiriladi.

Kuzatilgan faktlarning umumiyligini tavsiflovchi va tajribalar tomonidan rad etilmaydigan farazlar tabiat yoki jamiyat qonunlari tomonidan tan olinadi [54]. Fan tarixchisi I.N.Veselovskiyning fikricha, “zamonaviy ilm-fan mohiyatan quyidagi uchta asosga asoslanadi:

1) tabiatni o‘rganishda eksperiment, kuzatish va tajribani qo‘llash;
2) asosiy binolardan olingan xulosalarning mantiqiy dalillari;
3) tabiiy jarayonlarni matematik tasvirlash imkoniyati”.

Ilm-fan keng ma’noda tegishli faoliyatning barcha shartlari va tarkibiy qismlarini o‘z ichiga oladi (1.1-rasmga qarang):

1.1-rasm. Ilm-fan faoliyatining shartlari va tarkibiy qismlari

Qadimgi sivilizatsiyalar mamlakatlarida yozuvning rivojlanishi bilan tabiat, inson va jamiyat haqidagi empirik bilimlar to‘planib, anglanib, matematika, mantiq, geometriya, astronomiya va tibbiyotning boshlanishida paydo bo‘ldi. Zamonaviy olimlarning o‘tmishdoshlari qadimgi Yunoniston va Rim faylasuflari bo‘lib, ular uchun mulohaza yuritish va haqiqatni izlash asosiy mashg‘ulotga aylanadi. Qadimgi Yunonistonda bilimlarni tasniflash variantlari mavjud.

Ilm-fan zamonaviy ma’noda XVI-XVII asrlardan shakllana boshladi. Tarixiy rivojlanish jarayonida uning ta’siri texnika va texnologiya rivojlanishidan tashqariga chiqdi. Ilm-fan jamiyat va madaniyatning barcha sohalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan muhim ijtimoiy-gumanitar institutga aylandi. 17-asrdan boshlab ilmiy faoliyat hajmi taxminan har 10-15 yilda ikki baravar ko‘paydi (kashfiyotlar sonining ko‘payishi, ilmiy ma’lumotlar hajmi va tadqiqotchilar soni) [54].

“Olim” tushunchasi zamonaviy ma’noda XIX asr o‘rtalarida “Tabiatni o‘rganayotgan faylasuf” (tabiiy faylasuf) iborasi bilan almashtirildi. Ilm-fan rivojida keng va inqilobiy davrlar o‘zgarib turadi, uning tuzilishi, bilish tamoyillari, toifalari va usullari, shuningdek uni tashkil etish shakllarining o‘zgarishiga olib keladigan ilmiy inqiloblar. Fan uning differensiatsiyasi va integratsiyasi, fundamental va amaliy tadqiqotlarni rivojlantirish jarayonlarining dialektik kombinatsiyasi bilan tavsiflanadi [54].

Ilm-fan bilan shug‘ullanadigan odamlarning umumiyligi ilmiy jamoatchilikni tashkil qiladi. Ilmiy hamjamiyat – bu davlat idoralari, jamoat tashkilotlari va norasmiy guruhlar faoliyat ko‘rsatadigan murakkab o‘zini o‘zi tashkil etuvchi tizim. Ushbu jamoaning o‘ziga xos xususiyati – bu ilmiy yutuqlar natijasida erishilgan hokimiyatni tan olish darajasining oshishi va kuchlilarning obro‘sini tan olishning pasayishi, bu ba’zan davlat va ilmiy jamoatchilik o‘rtasidagi ziddiyatga olib keladi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, norasmiy guruhlar va ayniqsa shaxslarning samaradorligi boshqa ijtimoiy sohalarga qaraganda yuqori. Ilmiy hamjamiyatning eng muhim vazifalari yangi g‘oyalar va nazariyalarni tan olish yoki rad etish, ilmiy bilimlarning rivojlanishini ta’minlash,

shuningdek, yangi tadqiqotchilarni o‘qitish va o‘qitishni qo‘llab-quvvatlashdir [54].

Olim – bu dunyoning ilmiy manzarasini shakllantirish uchun mazmunli faoliyatni amalga oshiradigan, ilmiy faoliyati va malakasi u yoki bu shaklda ilmiy jamoatchilik tomonidan tan olingan fan vakili hisoblanadi

Malakani tan olishning asosiy rasmiy belgisi tadqiqot materiallarini nufuzli ilmiy nashrlarda va nufuzli ilmiy konferensiyalarda ma’ruzalarda nashr etishdir. Milliy va xalqaro ilmiy konferensiyalardagi ma’ruza ilmiy nashrga teng, ammo ilmiy darajaga da’vogarlar uchun bir qator cheklovlar mavjud [54].

Kasbiy fanga mansubligi va olimning malaka darajasi mahalliy va milliy malaka komissiyalari (dissertatsiya himoyasi Ilmiy kengashi, attestatsiya komissiyasi, Oliy attestatsiya komissiyasi) tomonidan rasmiy ravishda belgilanishi mumkin. Olimning malakasi ilmiy daraja (fan nomzodi, falsafa doktori yoki fan doktori) va ilmiy unvon (dotsent yoki professor) bilan rasmiy ravishda tasdiqlanadi. Olimlar ilmiy yutuqlari uchun ilmiy mukofotlar bilan taqdirlanadilar (1.1-jadvalga qarang):

1.1-jadval

Olimlarning ilmiy yutuqlari uchun ilmiy mukofotlar

№	Ilmiy mukofotlar	Yo‘nalishlari
1.	Nobel mukofoti	fizika, kimyo, fiziologiya yoki tibbiyot, adabiyot, iqtisodiy fanlar
2.	Fields mukofoti	matematika
3.	Nevanlinna mukofoti	informatika fanining matematik jihatlari
4.	Gauss mukofoti	boshqa fanlardagi kashfiyotlar orqali matematikaga qo‘shgan ulkan hissasi
5.	Kraford mukofoti	astronomiya va matematika, biologiya fanlari va yer haqidagi fanlar
6.	Abel mukofoti	matematika bo‘yicha Nobel mukofotining analogi
7.	Shao mukofoti	astronomiya, matematika va tibbiyot yoki hayot fanlari
8.	Vetlesen mukofoti	yer haqidagi fanlarga qo‘shgan hissasi uchun geologiya va geofizika bo‘yicha Nobel mukofotining ekvivalenti
9.	Turing mukofoti	kompyuter texnikasi assotsiatsiyasi tomonidan taqdim etilgan kompyuter fanlari
10.	Dekart mukofoti	ilm-fan sohasidagi ulkan yutuqlari

Ilmiy tadqiqot – voqealikni maqsadli bilish bo‘lib, uning natijalari tushunchalar, qonunlar va nazariyalar tizimi shaklida ko‘rinadi, yangi ilmiy bilimlarni ishlab chiqish jarayoni obyektivlik, reprezentativlik, dalil va aniqlik bilan xarakterlanadigan bilish faoliyati turlaridan biridir. Ilmiy tadqiqotni xarakterlashda odatda quyidagi o‘ziga xos xususiyatlar ko‘rsatiladi:

ongli ravishda aniq shakllantirilgan vazifalardan kelib chiqqan maqsadga muvofiq jarayon;

o‘z oldinga qo‘yib, ko‘rib chiqilayotgan masalalarni yoritishda ijodda original g‘oyalar yangi narsa topishga qaratilgan jarayon;

tadqiqot jarayonining o‘zi ham, uning natijalari ham tizimga keltiriladi, tizimliligi bilan ajralib turadi;

umumlashma va xulosalarni asoslashda izchil, qat’iy dalillar bilan tavsiflanadi.

Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlariga yo‘naltirish ikki yo‘nalishda amalga oshirilishi mumkin:

birinchisi, bevosita dars jarayonida: seminar, amaliy mashg‘ulot darslarida muammoli darslarni tashkil etish, muammoli vazifalarni qo‘yib, ularni yechishga undash, talabalarning mutaxassisligi yoki biror fan doirasida o‘quv loyiha (dars ishlanma, texnologik xarita, elektron qo‘llanma)larini yaratishga erishish;

ikkinchisi, darsning mantiqiy davomi bo‘lib, darsdan tashqari vaqtda o‘quv-tadqiqot faoliyatini amalga oshirish: mustaqil ish, referat, kurs ishi, ilmiy, o‘quv-tadqiqot ishlarini bajarish, olimpiada va ko‘rgazmalarda o‘z chiqishlari va konferensiyalarda ilmiy maqolalari bilan ishtirok etish.

Talabalarning ilmiy tadqiqot ishi jarayonida quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

ilmiy bilishning o‘ziga xosligi, strukturasi, inson va jamiyat uchun ahamiyati bilan tanishtirish;

talabalarda mustaqil ilmiy tadqiqot ishi metodikasini o‘zlashtirish va ko‘nikmalarni shakllantirish;

nazariy bo‘lajak mutaxassislarni ilmiy eruditsiyasini va dunyoqarashini kengaytirish;

doimiy bilimlarini takomillashtirish va boyitib borish, o‘quv jarayonida faolligini oshirish;

talabalar xulosalar chiqarish, ilmiy bahslar olib borishga, nutq madaniyati, ilmiy bahs, muloqot qilish madaniyatini shakllanishi;

seminar jarayonlarida talabani bilish faoliyatini aktivlashtirish referatlar yozishi, ma’ruzalar tayyorlash, ularni ilmiy muammoni qo‘yish tahlil qilish kabilardir [48].

Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat (1.2-rasmga qarang):

1.2-rasm. Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy prinsiplari

Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy va ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari

Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy yo‘nalishlari:

ilm-fan va ilmiy faoliyatni rivojlantirish orqali milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda samaradorligiga erishish;

ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash va resurslarni maqsadli yo‘naltirish;

davlat ilmiy dasturlarini ishlab chiqish, asoslantirilgan tashabbus va loyihalarni qo‘llab-quvvatlash;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasida davlat-xususiy sheriklikni qo‘llab-quvvatlash;

ilm-fanga intilish va uning jozibadorlik muhitini shakllantirish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb etish, yosh iste’dod egalarini tayyorlab borish;

intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlarni muhofaza qilish;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasini moliyalashtirishni oqilona oshirib borish;

ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligini ta’minlash hamda undan manfaatdorlikni oshirish;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining axborot makoni bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlash;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishdan iboratdir [1].

Ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

birinchisi, ilm-fan sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish;

ikkinchisi, ilm-fan va ilmiy faoliyatni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish hamda moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash;

uchinchisi, yuqori malakali ilmiy va muhandis kadrlar tayyorlash hamda ularni ilmiy faoliyatga yo‘naltirish;

to‘rtinchisi, ilm-fanni rivojlantirishning zamonaviy infratuzilmasini yaratish;

beshinchisi, ilm-fan taraqqiyotiga ko‘maklashadigan zamonaviy axborot muhitini shakllantirish [3].

Ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish mexanizmlari

Ilm-fan sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirishilm-fan sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish. Ilm-fan sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish vakolatli davlat organi tomonidan ilmiy-tadqiqot dasturlarining muvofiqlashtirilishini va boshqarilishini nazarda tutadi. Ilmiy faoliyatni tashkil etish quyidagi asosiy boshqaruv jarayonlarining hamjihatligini va izchilligini ta’minlashi zarur:

ilm-fan sohasida siyosatni belgilash – sohadagi vakolatli davlat organi tomonidan milliy ustuvor yo‘nalishlarni belgilash va ilmiy dasturlarni boshqarishni
nazarda tutadi;

ehtiyojlarni aniqlash – ustuvor ilmiy yo‘nalishlar doirasida ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari loyihalarini saralashni nazarda tutadi. Vakolatli davlat organi tarmoq vazirliklari bilan birgalikda ilmiy faoliyatga oid dasturlar loyihalarini ishlab chiqadi;

rejalashtirish – qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirish mexanizmlarini va kutilayotgan natijalarni muayyan ko‘rsatkichlar bilan belgilashni nazarda tutadi;

moliyaviy tahlil – zarur moliyalashtirish hajmini qo‘yilgan vazifalarni hisobga olgan holda bosqichma-bosqich baholashni belgilaydi;

buyurtmalarni tahlil qilish – davlat va xo‘jalik boshqaruvi, mahalliy davlat hokimiyati organlaridan kelib tushgan talabnomalarni texnik va ilmiy ekspertizadan o‘tkazishni nazarda tutadi;

amalga oshirish (yoki moliyalashtirish) – ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari loyihalarining Davlat budjetidan moliyalashtirilishini nazarda tutadi;

natijalarni monitoring va tahlil qilish – ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlarini amalga oshirishning holati va kutilgan natijalarga erishilganligi baholanadi;

natijalarga mutaxassis bahosini olish – texnik va ilmiy ekspertiza o‘tkazish orqali amalga oshiriladi. Bunda loyihalar bo‘yicha oraliq natijalar ekspertizasi ham o‘tkazilishi mumkin;

tijoratlashtirish va natijalarni ishlab chiqarishga yo‘naltirish – natijalarni iqtisodiyot tarmoqlariga va ijtimoiy sohaga joriy qilishni nazarda tutadi;

ilmiy faoliyatni boshqarish – ilm-fan va ilmiy faoliyatning vakolatli davlat organi tomonidan boshqarilishini nazarda tutadi.

Bunda, ilm-fan sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish borasida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

1) jahon tajribasida loyihaviy boshqaruv o‘zining samaradorligini ko‘rsatayotganini inobatga olib, ilm-fanni boshqarishda dasturiy maqsadli yondashuvni qo‘llash, yangi boshqaruv vositalarini joriy etish va ulardan foydalanish yo‘lga qo‘yiladi. Bu tashkilot ichida mablag‘larni samarali taqsimlash, loyihani amalga oshirish jarayonini nazorat qilish hamda ichki va tashqi muhitdagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda uning bajarilishiga tuzatish kiritish imkonini beradi. Budjetdan moliyalashtiriladigan grant loyihalariga davlat buyurtmasi joriy qilinadi va loyihalarga tanlovlar vakolatli davlat organi tomonidan tematik tarzda muntazam o‘tkazib boriladi;

2) respublikada ilmiy sohaning holati va kelgusida rivojlanishini aniqlash uchun maqsadli ko‘rsatkichlarning strategik jihatdan maqbul bazasini, ilmiy faoliyat sohasidagi chuqur, batafsil ekspert-tahlil va prognoz ishlarini tayyorlash hamda amalga oshirish bo‘yicha milliy dastur ishlab chiqiladi;

3) ilmiy tashkilotlarning holati va ish faoliyatini baholash, ilm-fanni taraqqiy ettirish bo‘yicha davlat siyosatini muvofiqlashtirish va strategik rivojlanishning vazifa hamda yo‘nalishlarini belgilash, ilmiy-tadqiqot sohasi rivojlanishining salbiy va ijobiy tomonlarini aniqlash uchun tizimli ravishda (har uch yilda bir marotaba) mahalliy ilmiy salohiyat, davlat ilmiy-texnik ekspertizasi va ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari xalqaro audit tashkilotlari tomonidan mustaqil fan auditidan o‘tkaziladi.

Mustaqil fan auditi o‘tkazishga bevosita vakolatli davlat organi mas’ul bo‘lib, audit natijalariga ko‘ra yangi infratuzilmalar va fan yo‘nalishlari tashkil qilinadi, mavjudlari samaradorligiga ko‘ra kengaytiriladi (yoki qisqartiriladi) va yangi yo‘nalishlar ustida faoliyat yuritish uchun qayta shakllantiriladi;

4) vakolatli davlat organi tomonidan yillik monitoring tizimi yo‘lga qo‘yilib, yo‘nalishlaridan kelib chiqqan holda mustaqil fan auditi natijalari bilan uyg‘unlashtirilgan ilmiy tashkilotlarning milliy reyting tizimi shakllantiriladi;

5) ilmiy va texnikaviy rivojlanishning afzalliklari va nuqsonlari to‘g‘risida xulosa chiqarishga imkon beradigan, har bir sohaning

innovatsion rivojlanishidagi istiqbolli ilmiy va texnologik yo‘nalishlarini aniqlash, ilmiy, texnikaviy va sanoat-texnologik faoliyat natijalarini iqtisodiy baholash maqsadida forsayt guruhlari tashkil etiladi va forsayt tadqiqotlari o‘tkazib boriladi;

6) ustuvor qadam sifatida ilmiy tashkilot rahbari lavozimiga ilm-fan tizimini boshqarish ko‘nikmasiga va iqtisodiy bilimga ega bo‘lgan yosh mutaxassisni tayinlash amaliyoti kiritiladi. Ilmiy tashkilotlar rahbarlarini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasida o‘qitish va muntazam malakasini oshirib borish tizimi joriy qilinadi. Har bir ilmiy tashkilotda ilm-fan va ilmiy faoliyat bo‘yicha tashkilotning maslahatchisi lavozimi kiritilib, bu lavozimga taniqli fan namoyandalari va yetakchilaridan biri tayinlanadi. Bosh maslahatchi tashkilotning Ilmiy kengashini boshqarish vakolatiga ega bo‘ladi;

7) ilm-fanda o‘zini o‘zi boshqarish tizimini rivojlantirish orqali davlat va ilmiy tashkilotlar o‘rtasida ijtimoiy sheriklikni kuchaytirish hamda uning doirasida loyihalarni amalga oshirish, ilmiy yo‘nalishlarni shakllantirish va ularning samarali faoliyat yuritishini ta’minlash hamda ilmiy maktablar, fan namoyandalari va yetakchi olimlarning sohadagi mas’uliyatini oshirish maqsadida har bir fan yo‘nalishlari bo‘yicha nodavlat notijorat tashkilotlari sifatida fan jamiyatlari tashkil qilinadi.

Ilm-fan va ilmiy faoliyatni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish hamda moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash. Ilm-fan va ilmiy faoliyatni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish va moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash borasida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

1) ilm-fan sohasiga yo‘naltiriladigan mablag‘lar bosqichma-bosqich 2022-yilgacha yalpi ichki mahsulotning 0,8 foizi miqdorigacha oshiriladi. Bunda yo‘naltirilgan mablag‘lar mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning strategik muhim yo‘nalishlariga muvofiq ilmiy-tadqiqotlarni tashkil etish va chuqur ilm talab qiluvchi mahsulotlar yaratish bo‘yicha ilm-fanga oid davlat, hududiy va xalqaro dasturlarni hamda startap loyihalarni davlat buyurtmasi tanlovlariga ko‘ra moliyalashtirishga, yangi ishlanmalarni tijoratlashtirish, zamonaviy fan yo‘nalishlari bo‘yicha infratuzilmalarni tashkil qilish, ilmiy

tashkilotlarning moddiy-texnika bazasini yangilab borish, oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim (doktorantura) institutini moliyalashtirish kabi rejalashtirilgan chora-tadbirlarga yo‘naltiriladi;

2) ilmiy loyihalarni xususiy sektor va tarmoq tashkilotlari bilan teng sheriklikda moliyalashtirish amaliyoti kengaytiriladi. Bunda davlat buyurtmasi doirasida korxona muammolarining yechimiga qaratilgan tematik loyihalar tanlovlari tashkil qilinib, tanlov natijalariga ko‘ra teng sheriklikda moliyalashtirish yo‘lga qo‘yiladi. Natijada xususiy tarmoq korxonalarining ilmiy faoliyatni moliyalashtirishdagi ulushi salmoqli darajada o‘sishiga erishiladi;

3) ilmiy-innovatsion loyihalarni qo‘shimcha moliyalashtirish maqsadida xalqaro moliya institutlari, xususan Jahon bankining ilm-fanni tijoratlashtirishga ajratiladigan imtiyozli qarz mablag‘lari jalb qilinadi. Jalb qilingan mablag‘lar grant loyihalari ko‘rinishida tadqiqotlarni tanlov asosida moliyalashtirishga, innovatsion korxonalar tashkil qilish orqali yangi ishlanmalarni tijoratlashtirishga, ilmiy va innovatsion faoliyat ekotizimini rivojlantirish va mamlakatda texnologiyalar transferi markazlarini tashkil qilishga yo‘naltiriladi;

4) ilm-fan va ilmiy faoliyatga xorijiy davlatlar donor tashkilotlarining grantlari, texnik ko‘mak va boshqa tashqi beg‘araz ko‘mak mablag‘larini jalb etish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshiriladi. Shu maqsadda qator xalqaro ilmiy fondlar O‘zbekistonda akkreditatsiyadan o‘tkaziladi;

5) innovatsion ishlanmalar va startap loyihalarni moliyalashtirishda “amalga oshmaslik xavfini” kamaytirish uchun Innovatsion rivojlanish vazirligi huzuridagi jamg‘arma mablag‘lari ishtirokida xorijiy yetakchi investitsion kompaniyalar bilan venchur fondlari tashkil qilinadi;

6) ilm-fanning istiqbolli va yangi yo‘nalishlarida (shu jumladan, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, robototexnika, farmatsevtika, biotexnologiya, nanotexnologiyalar, energetika, muhandislik, elektronika, mexanika, mashinasozlik, genomika, astronomiya, dasturlash, sanoat dizayni, kriminalistikada) ilmiy-tadqiqot ishlari jadallashtiriladi.

Shuningdek, ilm-fanni rivojlantirish iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlari, xarajatlarning mutanosib tarkibi va xususiy sektor talabiga yo‘naltirilgan holda amalga oshirilishi kerak. Bunda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun quyidagi xarajatlar tarkibi ta’minlanadi:

tadqiqot turlari bo‘yicha: fundamental tadqiqotlar uchun ilm-fanni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashga ajratilgan barcha mablag‘larning – 15 foizi, amaliy tadqiqotlar uchun – 20 foizi, tajriba-konstruktorlik ishlanmalari uchun 65 foizi. Bunda ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasining xususiyatidan kelib chiqib mablag‘lar taqsimotiga tegishli o‘zgartirish kiritilishi mumkin;

moliyalashtirish manbalari bo‘yicha: davlat budjeti – 45-50 foiz, xususiy va tadbirkorlik sohalari – 45-50 foiz, xorijiy investitsiyalar – 5 foiz.

Davlat buyurtmasi doirasida ustuvor tadqiqotlar hamda davlat ahamiyatiga ega dasturlar (mineral xomashyo, tog‘-kon, yoqilg‘i-energetika, suv xo‘jaligi tizimlari, seysmik va ekologik xavfsizlikni ta’minlash, tabiiy va texnogen tabiatli favqulodda holatlarning oldini olish va bartaraf etish kabilar) moliyalashtirilishi zarur.

Mazkur chora-tadbirlar bilan bir qatorda iqtisodiyotni ilmiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashni moliyalashtirishda o‘zini o‘zi ta’minlashga erishish maqsadida xususiy sektorning ilmiy mahsulotlarga buyurtmalari mustaqil ravishda shakllantirilishi va moliyalashtirilishini rag‘batlantirish nazarda tutiladi.

Loyihani amalga oshiruvchilar davlat manfaatlarini hisobga olgan holda samaradorlik, dolzarblilik, malaka va asbob-uskunalar bilan ta’minlanganlik mezonlari bo‘yicha mamlakat ichidagi va xorijdagi ilmiy jamoalar orasidan tanlab olinadi.

Ilmiy faoliyat natijalariga fuqarolik huquqlarining vujudga kelishini va jalb etilishini tartibga soluvchi meyoriy-huquqiy asoslar takomillashtiriladi, ularning sanoatga joriy qilinishini ta’minlaydigan infratuzilma yaratiladi.

Yuqori malakali ilmiy va muhandis kadrlar tayyorlash hamda ularni ilmiy faoliyatga yo‘naltirish. Yuqori malakali ilmiy va muhandis kadrlar

tayyorlash hamda ularni ilmiy faoliyatga yo‘naltirish borasida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

1) yetakchi ilmiy tashkilotlar va universitetlarda ilmiy izlanishlarning ilg‘or darajasini ta’minlashga qodir malakali kadrlar bilan ta’minlangan yangi ilmiy-tadqiqot infratuzilmasi shakllantirib boriladi;

2) fan doktorlari (DSc) va falsafa doktorlari (PhD)ni tayyorlash doirasida ustuvor ilmiy yo‘nalishlar bo‘yicha ilmiy kadrlarni maqsadli tayyorlashga o‘tiladi;

3) dotsent va professor unvonini olish tartibiga doktoranturadan keyingi orttirilgan tajriba mavjudligiga oid talablar kiritiladi;

4) davlat ilmiy tashkilotlarida yangi kadrlar siyosati joriy qilinib, asosiy e’tibor kadrlar bilan ishlashning strategik boshqaruvini joriy etishga qaratiladi;

5) mutaxassislarni qayta tayyorlash va doimiy ravishda malakasini oshirib borish maqsadida ingliz tilini o‘rganayotgan olimlar uchun turli o‘quv kurslarini tashkil qilish, mahalliy va dunyoning yetakchi universitetlari o‘rtasida o‘qituvchilar va talabalar bo‘yicha dasturlarni amalga oshirish ko‘zda tutiladi;

6) innovatsion rivojlanish va novatorlik g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi va “El-yurt umidi” jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda iqtidorli yosh olimlarning yetakchi xorijiy ilmiy markazlarda qisqa muddatli ilmiy stajirovkalarini tashkillashtirish, o‘qish va malaka oshirishiga ko‘maklashiladi, ularning xalqaro ilmiy-texnik konferensiyalarda va ilmiy loyihalarda ishtiroki etishlari, ilmiy ishlarining nashr etilishi ta’minlanadi;

7) tadqiqotchilar va olimlar uchun professional treninglar tashkil etiladi;

8) ilmiy darajali kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va jahon andozalariga moslashtirish choralari ko‘riladi. Bunda yetakchi ilmiy tashkilotlar va universitetlarga mustaqil ilmiy darajalar berish vakolatlari kengaytirib boriladi, dissertatsiya himoyasi va attestatsiya o‘tkazish amaliyoti tubdan isloh qilinadi;

9) oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim (doktorantura) institutiga kvotalar ajratish va uni monitoring qilish tizimi to‘laligicha vakolatli davlat organiga yuklanadi va raqamlashtiriladi;

10) davlat buyurtmasi asosida moliyalashtirilayotgan grant loyihalari doirasida qisqa muddatli ilmiy stajirovkalarga yuborish, xalqaro ilmiy anjumanlarda ishtirok etish, yangi mexanizm sifatida grant loyihalari doirasida fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD) va fan doktorlari (DSc) tayyorlashga buyurtma berish hamda uni moliyalashtirishga ruxsat beriladi;

11) oliy ta’lim muassasalarida bakalavriat va magistraturada tahsil olayotgan talabalarga ilmiy faoliyat olib borish uchun zarur shart-sharoitlar va rag‘batlantirish mexanizmlari yaratiladi. Natijada o‘qishni bitirgan va ilmiy faoliyatini davom ettirishni bildirgan magistrlarning soni ko‘payadi;

12) doktorantlar bilan ishlash, ular tomonidan olib borilayotgan ishlarni nazorat (monitoring) qilish, himoyaga o‘z vaqtida chiqishini ta’minlash mexanizmlari yanada takomillashtiriladi.

Ilm-fanni rivojlantirishning zamonaviy infratuzilmasini yaratish. Ilm-fanni rivojlantirishning zamonaviy infratuzilmasini yaratish borasida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

1) ilmiy tashkilotlar va oliy ta’lim muassasalarining ilmiy laboratoriyalari zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlanadi hamda butlovchi qismlar bilan ta’minlanadi;

2) ilmiy faoliyat infratuzilmalari (ilmiy tashkilotlar va oliy ta’lim muassasalari) doirasida milliy ilmiy laboratoriyalar tarmog‘i yaratiladi;

3) ilm-fanni rivojlantirish uchun mahalliy va xorijiy olimlarga markazlarning asbob-uskunalari, tajriba-ishlab chiqarish bazalari va boshqa ilmiy resurslaridan foydalanishga keng imkon yaratilgandagina ilmiy tashkilotlar hamda muassasalar salohiyatidan to‘liq va samarali foydalanish ta’minlanadi. Buning uchun ilmiy tashkilotlar huzurida ilmiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha jamoaviy foydalaniladigan ilmiy laboratoriyalar hamda GLP va GMP jahon standartlariga mos uskunalar bilan jihozlangan zamonaviy laboratoriya majmualari bosqichma-bosqich tashkil etiladi;

4) nodavlat loyiha va konstruktorlik tashkilotlarini rivojlantirishga e’tibor qaratiladi va investitsiya dasturlari doirasida qo‘llab-quvvatlanadi;

5) ilmiy tashkilotlar, universitetlar tarkibida ilmiy-innovatsion klasterlar, innovatsiya markazlari, konstruktorlik ustaxonalari, biznes akseleratorlar, startap akseleratorlari tashkil qilinadi. Hududiy markazlarda esa innovatsiya markazlari, yoshlar texnoparklari, texnologiyalar transferi markazlari, kichik ilmiy-ishlab chiqarish klasterlari hamda innovatsion poligonlar tashkil qilinadi;

6) ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, mahsulotlar marketingi bilan shug‘ullanadigan alohida kompaniyalar tashkil etilib, ilm-fanga oid dasturlar doirasida yaratilgan yangi ishlanmalar marketingini yuritish va sheriklikda tijoratlashtirish majburiyatlari yuklanadi;

7) xususiy sektor va xo‘jalik yurituvchi subyektlar, jumladan davlat boshqaruvi organlari ishtirokidagi jamg‘armalar tashkil qilinadi hamda yangi ishlanmalarni tijoratlashtirish uchun shart-sharoitlar yaratiladi;

8) rivojlangan davlatlar tajribasidan kelib chiqib, ilmiy ekspertiza jarayonida “manfaatlar to‘qnashuvi” omillarini cheklash maqsadida ilmiy loyihalar ekspertizasiga mas’ul tuzilma tashkil qilinib, muhokamalarga chet el mutaxassislarini jalb qilgan holda ekspertizaning to‘la interaktiv platforma orqali o‘tkazilishi ta’minlanadi.

Ilm-fan taraqqiyotiga ko‘maklashadigan zamonaviy axborot muhitini shakllantirish. Ilm-fan taraqqiyotiga ko‘maklashadigan zamonaviy axborot muhitini shakllantirish borasida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

1) milliy ilmiy portalni yaratish: portal doirasida mamlakatning ilmiy salohiyatiga oid barcha ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan yagona akademik makon, ilmiy-tadqiqot loyihalarini moliyalashtirish uchun arizalarni avtomatik tarzda topshirish va ro‘yxatdan o‘tkazish tizimi yaratiladi;

2) olimlar, tashkilotlar, ilmiy-texnik axborot manbalari reytinglarini joriy etish: boshqaruv qarorlarini qabul qilishda axborotning muhim rolini hisobga olgan holda ilmiy salohiyatni baholash ko‘rsatkichlari joriy etiladi. Obyektiv miqdoriy ko‘rsatkichlarning joriy etilishi

moliyalashtirish uchun loyihalarni tanlab olish va natijada ilmiy-tadqiqot faoliyati samaradorligini oshirishga yordam beradi;

3) ilmiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanishni prognozlash: ilmiy va texnologik rivojlanishni prognozlashning tizimli jarayoni mahalliy va jahon miqyosidagi ilmiy hajmdor mahsulotlar ishlab chiqaruvchilari tomonidan talab qilinadigan ilmiy tadqiqotlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni shakllantirish uchun zarurdir.

4) mamlakatning ilmiy-texnik salohiyatini baholash: ilm-fan sohasi holati va uni yanada rivojlantirish tendensiyalari tahlili, so‘nggi yillarda mamlakatimiz ilm-fanining sifatli va miqdoriy rivojlanishini o‘rganish, mahalliy ilmiy-texnik salohiyatning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va tahlil qilish, ilmiy tashkilotlar va oliy ta’lim muassasalari faoliyatini hamda ilmiy infratuzilmani rivojlantirish samaradorligini tahlil qilish, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ta’sir qiluvchi mexanizmlarini o‘rganish, ilmiy-tadqiqot dasturlarining samaradorligi va natijadorligini baholash tizimini takomillashtirish yo‘nalishlarida ishlar amalga oshiriladi.

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Ilm-fan tushunchasi deganda nimani tishunasiz?
2. Ilmiy faoliyat tushunchasining mazmun-mohiyatini ifodalang.
3. Innovatsion faoliyat deganda nimani tishunasiz?
4. Olim tushunchasining mazmun-mohiyatini ifodalang.
5. Olimlar qanday ilmiy yutuqlari uchun qanday ilmiy mukofotlar bilan taqdirlanadilar?
6. Ilmiy tadqiqot mazmunini tishuntirib bering.
7. Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlariga yo‘naltirish neshta yo‘nalishda amalga oshirilishi mumkin?
8. Talabalarning ilmiy tadqiqot ishi jarayonida qanday vazifalar amalga oshiriladi?
9. Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining qanday asosiy prinsiplari mavjud?
10. Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy yo‘nalishlarini tushunturub bering.
11. Ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirishda qanday mexanizmlari mavjud?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Kategoriyalarni “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

№	Obyektiv omillar	Obyektiv omillarning mazmuni
1.	ilm-fan	
2.	ilmiy faoliyat	
3.	innovatsion faoliyat	
4.	olim	
5.	olimlar ilmiy yutuqlari	
6.	dissertatsiya himoyasi Ilmiy kengashi	
7.	attestatsiya komissiyasi	
8.	Oliy attestatsiya komissiyasi	
9.	ilmiy tadqiqot	
10.	fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD)	
11.	fan doktori (DSc)	

2. Olimlar ilmiy yutuqlarining yo‘nalishlarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

№	Ilmiy mukofotlar	Yo‘nalishlari
1.	Nobel mukofoti	
2.	Fields mukofoti	
3.	Nevanlinna mukofoti	
4.	Gauss mukofoti	
5.	Kraford mukofoti	
6.	Abel mukofoti	
7.	Shao mukofoti	
8.	Vetlesen mukofoti	
9.	Turing mukofoti	
10.	Dekart mukofoti	

3. Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy prinsiplarini “Toifalash” jadvali asosida namuna bo‘yicha loyihalashtiring:

№	**Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy prinsiplari**	**Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy prinsiplarining mazmuni**
1.	ilmiy ijod va axborot erkinligi	
2.	samaradorlik va ijodiy raqobat	
3.	manfaatdorlik va rag‘batlantirish	
4.	ilmiy ekspertizaning xolisligi	
5.	inson hayoti va salomatligi, atrof tabiiy muhitga zarar yetkazmaslik	

4. Ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish mexanizmlarini “Toifalash” jadvali asosida namuna bo‘yicha loyihalashtiring:

№	**Ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish mexanizmlari**	**Ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish mexanizmlarining mazmuni**
1.	Ilm-fan sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirishilm-fan sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish	
2.	Ilm-fan va ilmiy faoliyatni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish hamda moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash	
3.	Yuqori malakali ilmiy va muhandis kadrlar tayyorlash hamda ularni ilmiy faoliyatga yo‘naltirish	
4.	Ilm-fanni rivojlantirishning zamonaviy infratuzilmasini yaratish	
5.	Ilm-fan taraqqiyotiga ko‘maklashadigan zamonaviy axborot muhitini shakllantirish	

§ 1.2. Ilmiy tadqiqot: metodologiya, metodika va ijodiyot

Reja:

1. Ilmiy tadqiqot mavzusini tanlash, uning dolzarbligi asoslash, muammoning o‘rganilganlik darajasini aniqlash.
2. Tadqiqotning konsepsiyasi, maqsadi va vazifalarini shakllantirish, ilmiy tadqiqotning obyekt va predmetini belgilash.
3. Ilmiy tadqiqotning tiplari: fundamental tadqiqot, amaliy tadqiqotlar, tadqiqotchilik loyiha-konstruktorlik ishlanmalari, empirik tadqiqot, aniq maqsadga yo‘naltirilgan tadqiqot.
4. Sportda ilmiy tadqiqotlar. Adaptiv sportda tasniflash tushunchalari va tamoyillari.

Tayanch so‘z va iboralar: *ilm-fan, ilmiy faoliyat, innovatsion faoliyat, ilmiy tadqiqot mavzusi, mavzuning dolzarbligi, muammoning o‘rganilganlik darajasi, tadqiqotning konsepsiyasi, ilmiy tadqiqotning obyekti, ilmiy tadqiqotning predmeti, individual ilmiy tadqiqot, hamkorlikdagi ilmiy tadqiqot, pedagogik tadqiqot, texnikaviy tadqiqot, badiiy ijod bilan bog‘liq ilmiy tadqiqot, fundamental tadqiqot, amaliy tadqiqot, tadqiqotchilik loyiha-konsruktorlik ishlanmalar, innovatsion tadqiqot, yoshlarning amaliy va fundamental tadqiqotlari.*

Ilmiy tadqiqot mavzusini tanlash, uning dolzarbligi asoslash, muammoning o‘rganilganlik darajasini aniqlash

Ilmiy tadqiqot mavzusini tanlashgacha bo‘lgan jarayonlarni tadqiqotchining «o‘zini o‘zi izlash», «o‘zligini topish» davri deb atash mumkin. Bu davrda tadqiqotchi hali biror-bir mavzuni tanlashdan, uni biror muammo bilan bog‘lashdan uzoq bo‘ladi. Tajriba ko‘rsatadiki, ilm sohasiga birinchi qadam tashlaganidayoq mavzu topib, uni biror muammo bilan bog‘lay olgan tadqiqotchi deyarli uchramaydi. Demak, mavzu tanlashda ilm sohasidan, mavzuga oid izlanishlar va muammolardan yaxshi xabardor mutaxassisning yordami, maslahati zarur. Bunday mutaxassis mavzu tanlashga ta’sir etuvchi obyektiv omillardan xabardor bo‘lgani uchun ham «ilmiy rahbar», «ilmiy

maslahatchi», tadqiqotni ratsional olib borishni o‘rgatuvchi «ustoz» deb ataladi. Mavzuni tanlashga undovchi obyektiv omillar quyidagilardan iborat (1.3-rasmga qarang):

1.3-rasm. Mavzuni tanlashga undovchi obyektiv omillar

Ilm-fanning ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilishi aksiomadir. Shuning uchun tanlanadigan mavzu ijtimoiy taraqqiyot maqsadlari va vazifalari bilan bog‘liq bo‘lishi zarur. Ijtimoiy taraqqiyot deganda umuminsoniy rivojlanish, umumbashariy qadriyatlarni asrash va ko‘paytirish, ijtimoiy hayotni yanada insoniylashtirish, global muammolarni hal etish, insoniyat erishgan yutuqlarni, pozitiv tajribalarni yanada ko‘paytirish nazarda tutiladi. Mazkur maqsad va vazifalarga xizmat qilish orqaligina ilm-fan, o‘tkaziladigan tadqiqot, tanlanadigan mavzu pozitiv ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy taraqqiyotni bugun ilmiy-texnik kashfiyotlarsiz, ixtirolarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Inson mehnatini yengillashtirish va samaradorligini oshirish, ijodiy salohiyatini to‘la ro‘yobga chiqarish imkoniyatini beruvchi vositalar, mexanizmlar va shart-sharoitlar yaratish ilmiy-texnik taraqqiyotning bosh vazifasidir. Bugun jon-jahdi va fidoyilik bilan mehnat qilish yetarli emas, mehnatni, faoliyatni ratsional tashkil etish, samaradorligini oshirish yo‘llarini izlash muhimdir. Jamiyatga ilmiy aqliy quvvatlariga tayanib, mehnatni, faoliyatni oqilona uyushtirishga, ijti moiy ehtiyojlarni to‘la qondirishga qaratilgan usullarga, vositalarga tayanadigan, ushbu usullarni va vositalarni kashf etadigan shaxslar kerak. Shuning uchun ham tadqiqot

mavzusini ilmiy-texnik rivojlanish maqsadidan kelib chiqib tanlash talab etiladi.

Ilm-fan oldiga ijtimoiy-siyosiy tuzum ham o‘z talabini qo‘yadi. Ijtimoiy-siyosiy tuzum ichki institutlarini o‘z maqsadiga muvofiq faoliyat olib borishini istaydi, aks holda tuzum bilan institutlar o‘rtasida begonalashuv yuzaga keladi. Aniq strategik maqsadi va rivojlanish dasturiga, modeliga ega ijtimoiy-siyosiy tuzum barcha sohalarni institutlarni, shu jumladan ilm-fanni ham ana shu strategik maqsad va rivojlanish dasturiga, modeliga xizmat qilishga yo‘naltiradi. Ushbu obyektiv, ijtimoiy talabga xizmat qilishga tayyor tadqiqotgina siyosiy tuzum tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi.

Iqtisodiy rivojlanish barcha davrlarda, barcha davlatlarda ilm- fan rivojlanishiga ta’sir etuvchi obyektiv omil bo‘lib kelgan. Inson va jamiyatning moddiy ehtiyojlarini qondirish orqaligina ilm-fan, ilmiy izlanishlar o‘zining ijtimoiy foydali mashg‘ulot, faoliyat ekanini isbotlagan. Demak, ilmiy tadqiqot mavzusini tanlashda iqtisodiy rivojlanish omili unutilmasligi kerak. Hatto sof ilmiy-nazariy, diniy-transsendental, apriori mavjudligini asoslashga qaratilgan izlanishlar ham pirovard natijada amaliyot, dunyoni mukammallashtirish, insonning ruhiy olamini yuksaltirishga oid o‘zining empirik tavsiyalarini berishini esdan chiqarib bo‘lmaydi.

Ijtimoiy taraqqiyot insonni o‘rab turgan «sun’iy olam», artefaktlar, «madaniyat» deb ataluvchi moddiy va ma’naviy boyliklar orqali idrok etiladi, o‘lchanadi. Ilm-fanning o‘zi madaniyatga oid sohadir, shu bois madaniy yuksalishga xizmat qilish uning immanent xususiyatidir.

Tanlanadigan mavzu g‘ayrimadaniy bo‘lmasligi, ya’ni insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy boyliklarning pozitiv hodisa ekanligini inkor qilmasligi, hatto shubha ostiga olishi mumkin emas. Tanlanadigan mavzu madaniyatning pozitiv hodisaligini tasdiqlashi, moddiy va ma’naviy boyliklarni yanada ko‘paytirish texnologiyasini ishlab chiqishi, aniq, ilmiy asoslangan yo‘llarni ko‘rsatishi zarur.

Tadqiqot mavzusini tanlashda obyektiv omillarni hisobga olish qanchalik muhim bo‘lmasin, ular subyektiv omillar borligini inkor qilolmaydi. Ijod, shu jumladan, ilmiy ijod ham tadqiqotchining qiziqishi,

mayli, ongi, bilimi, dunyoqarashi, e’tiqodi, sensitiv kechinmalari, refleksiv va gnoseologik tajribalarining mahsulidir.

Tadqiqotchining ilmiy qiziqishini hisobga olmasdan mavzu berish noo‘rin. Qiziqishiga zid bo‘lgan mavzu tadqiqotchini ilmiy yangilik, kashfiyot qilishga yetaklamaydi. Vaholanki, ilmiy tadqiqotdan maqsad ilm-fanga biror yangilik olib kirish, betakror g‘oyalar, fikr-xulosalar bilan ilmiy merosni boyitishdir.

To‘g‘ri, ilmiy qiziqish ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq kelmasligi, hatto ularga zid kelishi mumkin. Bunday taqdirda, tadqiqotchining shaxsiy, ilmiy qiziqishi bilan ijtimoiy talablarni muvofiqlashtirish tavsiya etiladi. Biroq, buni alohida esda tutish darkor, ijtimoiy talablar bayrog‘i ostida tadqiqotchining qiziqishini unutish uning ilm-fanga haqiqiy sodiq mutaxassis, mustaqil, erkin fikrlovchi olim sifatida shakllanishiga yordam bermaydi.

Bilim va ilmiy tafakkurga ega shaxs tadqiqot mavzusini o‘zi, mustaqil tanlash imkoniga ega bo‘ladi. Oliy ta’lim tizimi ana shunday bilim va ilmiy tafakkurning asosini shakllantiradi. Ammo ilmiy izlanishlar uchun ushbu asos yetarli emas, tadqiqotchi mavzuga va uning muammolariga oid maxsus bilim va ilmiy tafakkurga ega bo‘lishi zarur. Ushbu bilim va tafakkurni u magistratura, katta ilmiy xodim-izlanuvchilar institutida va ilmiy davralar, suhbatlar, konferensiyalarda qatnashish orqali oladi. Eng muhimi, tadqiqotchi tanlagan mavzusi va muammosi borasida ilmiy izlanishlar olib borgan, klassik deb tan olingan yirik olimlar merosidan yaxshi xabardor bo‘lishi darkor. Ushbu merosni yaxshi bilmay, o‘zlashtirmay, ilm-fanda biror yangi fikr aytish qiyin.

«Siz nisbiylik nazariyasidek buyuk kashfiyotga qanday erishdingiz?», – degan savolga buyuk fizik Albert Eynshteyn: «Chunki men buyuklar yelkasida o‘tirgandim», – deya javob bergan ekan. Mavzu tanlashga ta’sir etuvchi subyektiv omillardan biri tadqiqotchining ma’naviy-axloqiy tajribasi va diniy-transsendental qarashlaridir. Tadqiqotchining maqsad va vazifalari shaxsning ma’naviy-axloqiy fazilatlari, hatto diniy-transsendental qarashlari shakllanmaydi. Mavzu tanlashda shaxs o‘zining ma’naviy-axloqiy tajribasini, diniy-

transsendental qarashlarini ifoda etadi. Mavzu shunchaki nomlanish, hatto tadqiqot natijasigina emas, u tadqiqotchining ma’naviy-axloqiy pozitsiyasi, diniy-transsendental qarashlarining ifodasi hamdir. Shuning uchun mavzu tanlanayotganda, u ma’naviy-axloqiy qadriyatlarga, diniy-transsendental qarashlarni rad etuvchi yo‘nalishga ega bo‘lmasligini unutmaslik kerak. To‘g‘ri, tadqiqot mavzusi ba’zan ateistik yo‘nalishda bo‘lishi mumkin, ilmiy plyuralizm bunga yo‘l qo‘yadi. Ammo ateistik tadqiqot diniy-transsendental qarashlar negizidagi pozitiv ma’naviy-axloqiy tajribalar ham yotishini inkor qilolmaydi. Agar ateistik mavzu tanlangan bo‘lsa, din, transsendental qarashlar asosidagi inson qalbini va ruhini yuksaltiruvchi, uning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantiruvchi imperativlarni asossiz tarzda, nigilistcha rad etish noo‘rindir.

Mavzuning dolzarbligini asoslash orqali tadqiqotchi muammoning davr, taraqqiyot, ilm-fan uchun qanchalik muhimligini isbotlaydi. Mavzuning dolzarbligini yuqoridagi obyektiv va subyektiv omillar orqali asoslash mumkin. Mavzuning o‘rganilmaganligi yoki kam o‘rganilgani, muammoga oid ziddiyatli yondashuvlir, konsepsiyalar yoki pastulatlar ilgari surilayotgani, u yoki bu hodisaning pozitiv natijalariga olib kelmayotgani, taraqqiyotga to‘siq bo‘layotgani, shaxs va jamiyat munosabatlarida «begonalashuv» hollarining paydo bo‘layotgani, huquqiy normalarni deviant xulq-atvorga samarali ta’sir etolmayotgani dolzarb mavzular sifatida tadqiq etilishi mumkin. Biroq mavzu dolzarbligini asoslashda ilmiy izlanishlardan kelib chiqarilgan bitta pastulatga tayanish darkor. U – tadqiqot obyekti (predmeti)ning real holati bilan ideal holati o‘rtasidagi qarama-qarshiliklardan kelib chiqishdir. Masalan, obyekt (inson) bugun, real holatida ikkita – o‘zbek va rus tillarini biladi. Lekin u ideal holatida qirqta tilni bilishi, o‘rganishi va ularda bemalol gaplashishi mumkin. Tadqiqot qanday sabablar, omillar insonning ideal holatga yetishiga to‘siq bo‘lmoqda, nimalar qilganda insonni ideal holatga yetkazish, tarbiyalash mumkin, degan savollarga javob izlashi darkor. Tadqiqot mavzusining dolzarbligini asoslayotganda obyekt(predmet)ning ideal holatga ketishiga g‘ov bo‘layotgan asosiy sabablar, omillar ko‘rsatilishi zarur.

Tadqiqot obyekti(predmeti)ning real holati bilan ideal holati o‘rtasidagi fundamental mushtaraklik uning (obyekt yoki predmet) makon va zamonda mavjudligidir. Tadqiqot obyekti (predmeti) izlanishdan oldin ham makon va zamonda mavjud edi,u izlanishdan keyin ham makon va zamonda mavjud bo‘lishi zarur. Lekin u real holatdan ideal holatga o‘tganida sifatan o‘zgarishi, ya’ni real holatida yo‘q xislatlar, qarashlar, ko‘nikmalar va aloqalarni o‘zida shakllantirishi mumkin.

Real holat ideal holatning antogonisti emas, u ideal holatning takomillashtirilishi zarur bo‘lgan ko‘rinishidir. Ideal holat ham real holatning antogonisti emas, u real holatning takomillashtirilgan ko‘rinishidir. Biroq ijtimoiy taraqqiyot real holatni boricha, mavjudligicha qoldirolmaydi, uni takomillashtirmay, ijtimoiy taraqqiyot amalga oshmaydi. Ijtimoiy taraqqiyotning immanent qonuni real holatdagi g‘ov, to‘siq, konservativ qarashlarni ideal holatning ziddi, hatto raqibiga aylantirishi mumkin. Shuning uchun ham jamiyat bir ijtimoiy-tarixiy bosqichidan ikkinchi, ko‘pincha ilgarigi bosqichga zid, qarama-qarshi bosqichga o‘tayotganida real holatdagi mavjud to‘siqlarni kuch bilan bartaraf etadi.

Ko‘pincha tadqiqotchilar mavzu dolzarbligini asoslashda konstatatsiya (tasdiqlash) usulidan foydalanadilar. Aslida muammo mavjudligini ta’kidlash ham konstatatsiya usulidir. Ammo, bizning fikrimizcha, mavzu dolzarbligini asoslashda nafaqat konstatatsiya, shuningdek, ziddiyatlarni keltirish, real holatdagi to‘siqlarni sanash, ideal holatga yetishishning ijtimoiy zaruriyat ekanini ta’kidlash usulidan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki, ijtimoiy hayotning sotsiodinamik xususiyati mavzu dolzarbligini real holatdan ideal holatga borish yo‘llarini izlash orqali asoslashga undaydi. Konstatatsiya usuli ko‘pincha barqaror, turg‘un narsalarni, amalga oshirilgan hodisalarni qayd etish bilan chegaralanadi. Tadqiqot obyekti(predmeti)ning real holatidan ideal holatiga borishi esa ijtimoiy taraqqiyotning sotsiodinamik xususiyatiga muvofiqdir, shuning uchun mavzu dolzarbligini asoslashga sotsiodinamik yondashish darkor.

Mavzu tanlash va uning dolzarbligini asoslash ba’zan «sof ilm»

uchun ham bo‘lishi mumkin. Ilmiy izlanishlarning barchasi ham empirik, pragmatik, utilitar vazifalarni hal etishga qaratilavermaydi. Har bir ilm sohasida mavjud empirik tajribalarni, gnoseologik izlanishlar natijalarini jamlash, umumlashtirishga zaruriyat mavjuddir. Bunday ilmiy izlanish fundamental ahamiyatga ega bo‘lib, u ilm sohasining real holatini, u duch kelayotgan nazariy, falsafiy, metodologik muammolar nimalardan iborat ekanini va uning rivojlanish yo‘llarini, ideal holatga yetish bosqichlarini aniqlab olishga yordam beradi. Ilm sohasining bunday xususiy muammolarini o‘rganish tadqiqotchidan katta gnoseologik tajriba va ilm-fanning falsafiy metodologik muammolaridan yaxshi xabardorlikni talab etadi.

Mavzu (muammo)ning ishlanganlik (o‘rganilganlik) darajasini aniqlash. Tadqiqot mavzusini tanlash mavzu (muammo)ning ishlanganlik darajasini aniqlashdan boshlanadi. Mantiqan shunday. Ammo ushbu darajani endi ilm sohasiga kirib kelayotgan, mavzu tanlayotgan, hatto o‘z mavzusi bo‘yicha u yoki bu maqolalar e’lon qilgan izlanuvchi yoritib berolmaydi. Bu o‘rinda tadqiqot yakunlangan, izlanuvchi ma’lum bir konseptual ahamiyatga ega pastulatlar va xulosalarga kelgan bo‘lishi lozim. Biroq dissertatsiya avtoreferatida ushbu ishlanganlik (o‘rganilganlik) darajasini ko‘rsatish talab etiladi. Demak, avtoreferat ilmiy tadqiqot natijasi bo‘lishi darkor.

«Mavzu (muammo)ning ishlanganlik darajasi» tushunchasini qisqacha ta’rifda ifodalash mushkul. Bu ilmiy izlanishlarning plyuralistik xususiyati bilangina emas, ilmiy ijodning immanent xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Qisqa aytganda, «mavzu(muammo)ning ishlanganlik darajasi» deganda, mavzuni tasdiqlashgacha bo‘lgan davrda olib borilgan gnoseologik va empirik-ilmiy izlanishlar, ularning mavzu(muammo)ning real yoki ideal holati haqidagi nazariy, falsafiy-metodologik va pragmatik pastulat (xulosa)lar, tavsiyalar nazarda tutiladi.

Tadqiqotlarda mavzu(muammo)ning ishlanganlik darajasini aniqlashda ma’lum bir ilmiy mezonlar amal qiladi. Ular obyektivlik, to‘lalik, keng qamrovlilik (komplekslik), zamonaviylik, intensivlik, mobillik va ishonchlilik kabilardir. Ushbu «darajalar»dan ma’lum

bo‘ladiki, hech bir meyor, o‘lchov ilmiy izlanishga «mutlaq haq» bo‘lolmaydi, ular ikki tomonlama bir-biriga muvofiq, uyg‘un tarzda qaralishi darkor. Birinchisi, mavzuning tanlangani va o‘rganilgani pozitiv hodisadir. Mavzuni o‘rganish jarayonida tadqiqotchi an’anaviy yondashuvlardan qochib, boshqacha yondashuvga tayangan va noan’anaviy pastulatlarga, xulosalarga kelgan bo‘lishi mumkin. Bu ilmiy izlanishga salbiy baho berishga asos bo‘lolmaydi. Ikkinchisi, ijtimoiy taraqqiyot dinamik, harakatchan xususiyatga ega. Uning ushbu immanent qonuni hech bir meyorni, o‘lchovni mutlaq haq sifatida qabul qilishga imkon bermaydi. Hatto bugun tan olingan obyektivlik ertaga yoki indinga noobyektiv narsa sifatida qabul qilinishi mumkin. Demak, mavzu, muammoning ishlanganlik darajasini aniqlash bahslidir.

Ilmiy tadqiqot ma’lum bir konsepsiya, qarash va maqsad bilan o‘zini chegaralashi darkor. Aks holda, u cheksiz-chegarasiz, oxir-natijada yanada chigal va murakkab muammolarni keltirib chiqaradi, ular ijtimoiy taraqqiyotga hech qanday foyda bermaydigan sxolastik, takror xulosalar bilan yakunlanadi.

Obyektivlikni shu davr, shu hayot, shu tuzum, shu ijtimoiy birlik talabiga muvofiqlik deb tushunish o‘rinlidir. Obyektivlik ijtimoiy borliqdan ayricha namoyon bo‘ladigan holat emas, u ilmiy ijodning ijtimoiy taraqqiyot talablariga muvofiqligini ifodalovchi mezondir.

Tadqiqot konseptual mohiyatiga va ilmiy izlanishlar ko‘lamini ilg‘ashiga nisbatan hech qachon to‘liq bo‘lolmaydi. Har qanday tadqiqotda o‘rganilmagan yoki e’tibordan chetda qolgan mavzu, masala, jihat bo‘ladi. Biroq ijtimoiy-gumanitar sohadagi izlanishlar to‘lalikka, barcha muammolarni ilg‘ash va ko‘rsatib berishga intilishi bilan tor, maxsus (kimyoviy, fizikaviy, biologik, matematik va boshqalar) izlanishlardan kengdir. Shuning uchun ham to‘lalikka, keng qamrovlikka, pastulat va xulosalarida ularga intilish ijtimoiy-gumanitar sohalardagi ilmiy izlanishlarni boshqa, maxsus sohalardagi ilmiy izlanishlardan farqlab turadi.

Tadqiqotning zamon talablari va muammolari bilan bog‘liq bo‘lishi ikki bir-biriga qarama-qarshi yondashuvlarni keltirib chiqarishi mumkin. *Birinchisi*, barcha muammolar, mavzular ham zamon

talablariga javob berishga qodir, moyil emas. Masalan, Markaziy Osiyoda IX-XII asrlarda ro‘y bergan Uyg‘onish davri O‘zbekistonning hozirgi milliy Uyg‘onish davriga oid muammolarga to‘la javob bera oladimi? IX-XII asrlar tarixidan yaxshi xabardor mutaxassis, tadqiqotchi, albatta, yo‘q, deb javob beradi. Chunki ijtimoiy hayot, hatto muqaddas hisoblangan aqidalar ham transformatsiyaga uchrashga (o‘zgarishga) moyildir. Agar ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilishni o‘zining tub maqsadi sifatida qabul qilgan ekan, u ijtimoiy hayotning sotsiodinamik xususiyatiga muvofiq o‘zgarayotgan davr, zamon, jamiyat talablariga mos kelishi shart. Ya’ni zamonaviylik – ilmiy tadqiqotlar oldiga qo‘yiladigan obyektiv talab, ijtimoiy zaruriyatdir.

Ilmiy tadqiqotlar tasodif, kutilmaganda paydo bo‘ladigan fikrlar chiqariladigan xulosalar natijasi emas. Ular intensiv, bir-biriga bog‘liq tarzda, izchil davom ettirilishi zarur. Buni ilm ahlining istak va xohishlari emas, balki ijtimoiy taraqqiyotning uzluksizligi, davomiyligi talab etadi.

Intensivlik (doimiy o‘z ustida ishlash, o‘zidan qoniqmaslik, ichki salohiyatni ishga solish) tadqiqotlarning bir-biriga bog‘liqligini, ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish yo‘lidan borishni taqozo etadi. Umumiy, ijtimoiy-falsafiy xulosalar chiqarish qanchalik muhim bo‘lmasin, XX-XXI asrlardagi ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, ilm-fan endi intensiv izlanishlar tufayli rivojlanishi mumkin. Shuning uchun intensiv izlanishga e’tibor bermay, biror yangi fikrga, pastulatga kelish mushkuldir. Intensiv yondashish:

tanlangan sohadagi ichki muammolarni;

shu sohaga oid ilmiy, nazariy-falsafiy va integratsion aloqalarni chuqur bilishni taqozo etadi.

Tadqiqotchi quyidagilarni esida tutishi zarur:

nazariy-falsafiy yondashish ilmiy izlanishning ijtimoiy ahamiyatini oshiradi;

har bir ilm sohasining o‘ziga xos ijtimoiy-falsafiy muammolarini taraqqiyot nuqtai nazaridan o‘rganadi;

soha bo‘yicha chuqur, intensiv izlanishlarni amalga oshirmay,

mavzuga oid ichki muammolarning immanent xususiyatlari va permanent aloqalarini ochib berolmaydi.

Intensivlik (doimiy o‘z ustida ishlash, o‘zidan qoniqmaslik, ichki salohiyatni ishga solish) sohaning talabi, injiqligi emas, balki o‘z sohasiga oid ta’limotlar va qarashlardan yaxshi xabardor bo‘lmagan «olim»dan biror yangi fikr, g‘oya kutish qiyin.

Ilm-fan mobil, harakatchan bo‘lishi shart. G‘arb ilmiy tafakkuridan o‘tgan ushbu tamoyil ilmiy izlanishlarni mobil, harakatchan bo‘lishini talab etadi.

Ilm-fanning mobilligi, harakatchanligi ilmiy izlanishlarning jahonda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarga, ilmiy-texnik yangiliklarga muvofiq kelishini nazarda tutadi. Jahon hamjamiyati integratsiyaga intilayotgan ekan, ilmiy izlanishlar ham ushbu integratsiyadan turtki oladi. Mobillik o‘ziga xos tarzda harakatchanlik emas, umuminsoniy ilmiy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgani bois, ahamiyatlidir.

Ilmiy tadqiqot ishonchliligi tufayli qimmatlidir. Ishonchlilik esa maxsus sinovga, kuzatishlarga, ziddiyatlarni kuzatish va tahlil qilishga asoslanadi. Sinov, kuzatuv va aqliy, ratsional tahlilga asoslanmagan pastulat, xulosa g‘ayrihayotiy, diniy-transsenzal xususiyatga egadir.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi, eng avvalo, muammoga obyektiv yondashish orqali aniqlanadi. Obyektiv yondashish qotgan, stagnatsiyaga moyil usullar emas, har bir taraqqiyot bosqichi o‘z mezonlariga ega. Obyektiv yondashish – sotsiodinamik yondashuvdir. Davr, taraqqiyot, jamiyat manfaatlariga muvofiqlik obyektiv yondashishning belgilaridir.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasini aniqlash tadqiqot ishiga:

davr, jamiyat, sotsium talablarini aks ettirishida;

obyekt(predmet)ning holati bilan ideal holati o‘rtasidagi ziddiyatlarni, qarama-qarshiliklarni obyektiv ochib berishida;

ilmiy-nazariy maqsad va falsafiy-metodologik g‘oyani izchil himoya qilish va obyektiv talablarni ilmiy asoslashda;

shaxsiy ilmiy qarashlar va manfaatlar obyektiv talablarga zid bo‘lsa-da, ularning real holat sifatida qarashida namoyon bo‘ladi.

Ishonchlilik dalillarga, hayotiy misollarga, real shaxslar bergan

xabarlarga muvofiqlikdir. Ushbu dalillar, misollar, xabarlar ba’zan umumiy ijtimoiy taraqqiyot talablariga zid kelishi mumkin, bu o‘rinda tadqiqotchi falsifikatsiyaga, «soxtalashtirish»ga yon bosadi, ayrim faktlarni ijtimoiy taraqqiyot mezoni sifatida talqin qiladi.

Ijtimoiy-siyosiy tuzum har doim o‘ziga ma’qul misollar va g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlagan, bu bilan falsifikatsiyaga yo‘l ochib bergan. Ishonchlilik esa, ushbu falsifikatsiyaning g‘ayrihayotiy, g‘ayriilmiy ekanini isbotlashga qaratilgandir. Demak, ilmiy tadqiqot uchun ijtimoiy-siyosiy tuzum talablariga bo‘ysunish emas, balki ijtimoiy-tarixiy rivojlanishni keltirib chiqargan obyektiv omillarga, fakt va dalillarga, tajribaga asoslanish muhimdir. Mavzu(muammo)ning o‘rganilganlik darajasini aniqlashda quyidagilarga e’tibor berish zarur:

mavzuning nafaqat o‘tmishda o‘rganilgani, shuningdek, uning tarixiy-madaniy meros sifatida, proyektiv xususiyatini;

tadqiqot obyekti(predmeti)ning real holati bilan ideal holati o‘rtasidagi ziddiyatlar, qarama-qarshiliklarning ochib berilganini;

mavzuga obyektiv va subyektiv yondashishlar tatbiq etilganini;

tadqiqotchining shaxsiy qiziqishlari bilan ijtimoiy taraqqiyot talablarining muvofiqligi;

haqiqat izlashdek fidoyilikning ilm-fanning ratsional talablariga javob berishini.

Bugun ilm-fan sohasidagi izlanishlar integratsiyaga qurilgan, turli sohalar orasida o‘zaro yaqinlashuv, bir-birini to‘ldirish, intensiv va ekstensiv aloqalarning kuchayishi kechmoqda. Shunday ekan, har qaysi ilm sohasi boshqa sohalardagi progressiv, innovatsion yondashishlardan foydalanishi mumkin. Hatto XX asrning ikkinchi yarmigacha nazariy, metafizik ta’limotlar sifatida rivojlanib kelgan falsafa, ayniqsa, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya keyingi davrda matematik modellashtirish, germenevtika, matematik logika usullaridan foydalanmoqda. Demak, ilmiy tadqiqot ilm sohalaridagi, ayniqsa, turli mamlakatlardagi ilmiy izlanishlardan xabardor bo‘lishi darkor. Ilm sohasidagi xalqaro integratsiya – tadqiqotning ishonchliligini oshiradi. Ilm-fan o‘zining ijtimoiy mohiyatiga ko‘ra internatsional (umuminsoniy) hodisadir, bu esa tadqiqotni xalqaro miqyosda erishilgan ilmiy natijalar bilan qiyoslab borishni taqozo etadi.

Tadqiqotning konsepsiyasi, maqsadi va vazifalarini shakllantirish, ilmiy tadqiqotning obyekt va predmetini belgilash

Tadqiqotning ilmiy-nazariy konsepsiyasi, maqsadi va vazifalari bilan mavzuni tanlash o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud. Ilmiy konsepsiya, maqsad va vazifalar mavzuni belgilab kelganidek, mavzu, muammo ham ilmiy tadqiqot konsepsiyasi, maqsadi va vazifalarini aniqlashtirib borishni talab etadi.

Ilmiy-nazariy konsepsiya tadqiqotda asoslanishi zarur bo‘lgan ilmiy yangiliklar chiqariladigan pastulatlar, ilgari suriladigan nazarlarning umumiy-falsafiy ifodasidir, konsepsiyaning umumiy-falsafiy xususiyati tadqiqotning fundamental, aniq va boshqa ilmiy sohalardagi izlanishlardan farqlovchi belgisidir. Ilmiy konsepsiya tadqiqotning qaysi sohaga – falsafa, pedagogika, fizika yoki kimyoga taalluqli ekanini namoyon etadi. Ilmiy konsepsiya ba’zan ilm sohalarining uyg‘unlashuvi, birgalikda kelishi mahsuli ham bo‘lishi mumkin. Bunday konsepsiya turli ilm sohalari o‘rtasidagi integratsiyaning chuqurlashuviga xizmat qiladi.

Ilmiy-nazariy konsepsiya tadqiqotning maqsadi, vazifalari va usullari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, u mazkur yo‘nalishlarga xos usullarni aynan takrorlamaydi. Konsepsiya tadqiqotning umumiy falsafiy ifodasi sifatida maqsad, vazifalar va usullardan kengdir. Bu konsepsiyaga xos xususiyatlar (talablar): ilmiylik, tadqiqot mohiyatiga muvofiqlik, tushunarlilik, betakrorlik kabilarda aks etadi.

Ilmiylik konsepsiyaning bosh belgisidir. Ilmiylik, o‘z navbatida, mantiqiylik, dalillik, tajribaga asoslanish, qayta-qayta sinovlar(eksperimentlar)dan o‘tkazish, o‘zini o‘zi tanqid yoki o‘zini o‘zi to‘ldirish, falsifikatsiya kabi usullar orqali shakllanadi. Ilmiylik dogmaning aksidir, u o‘zini o‘zi rad, tanqid etishdan to‘xtalmaydi, shu tufayli plyuralizmga yo‘l ochib beradi. Konsepsiyaning mudom ochiqligi, bahs, munozara va falsifikatsiyaga moyilligi ilm sohasini qiziqarli, maftunkor qiladi, aqlu idrokni tinmay izlanishlarga undaydi.

Konsepsiya tadqiqot mohiyatiga zid kelmasligi kerak, aks holda u tadqiqotni, uning natijalarini rad etishga olib keladi. Konsepsiya ilmiy faraz, gipoteza emas. Ilmiy faraz, gipoteza tadqiqot natijalarini

tasdiqlashga xizmat qilmasligi, hatto ular tadqiqot mohiyatiga aks ta’sir etishi mumkin (bu tadqiqot qimmatini kamaytirmaydi), ammo konsepsiya tadqiqotning pozitiv ahamiyatini tasdiqlashga qaratilishi shart. To‘g‘ri, ba’zan, ayniqsa, aniq fanlarda, konsepsiya tadqiqotning mohiyatiga, maqsad va vazifalariga zid kelishi mumkin. Ammo ijtimoiy-gumanitar fanlarda konsepsiya tadqiqotning maqsad va vazifalariga muvofiq keladi, hatto maqsad va vazifalarning umumiy falsafiy ifodasi konsepsiya sifatida qaraladi.

Konsepsiya ilmiy tadqiqotning o‘zi kabi tushunarli, natijalarni amaliyotga tatbiq etish mumkin bo‘lishi lozim. Tushunarlilik o‘ta soddalik, yetarli asosga ega bo‘lmagan qarash, fikr emas, u sog‘lom fikrlovchi, ilmiy tasavvurlarga ega har bir shaxsning aqliy quvvatlariga muvofiq keladigan tasvir, ifoda, bayondir. Shunday belgilarga ega bo‘lmagan izlanish ilmga zid sxolastika (safsata) yoki agnostitsizmga (bilishni inkor) moyil bo‘ladi.

Konsepsiya betakror, innovatsion g‘oyalarning ifodasi bo‘lishi zarur. Sanoxonlik, kompilyatsiyalar to‘qish va avtorniyaga tayanadigan konsepsiyalar ilm-fanga deyarli hech qanday yangi g‘oya, nazar, pastulat olib kirmaydi, mavjud muammolarni hal etishga xizmat qilmaydi. Betakror g‘oyalarni, qarashlarni ilgari surish tadqiqotlar oldiga qo‘yiladigan bosh talablardan biridir.

Konsepsiya dogma emas. Ilmiy izlanishlar jarayonida u yanada aniqlashtirilishi, to‘ldirilishi yoki boshqacha ifodalanishi mumkin. Goho ilmiy izlanish jarayonlari konsepsiyani shakllantirishi mumkin. Shuning uchun konsepsiya bilan ilmiy izlanish jarayonlari dialektik bog‘liqdir.

Tadqiqot natijalari ba’zan konsepsiyaning to‘g‘riligini tasdiqlamasligi mumkin. Bu o‘rinda konsepsiyaning noto‘g‘ri, g‘ayrihayotiy belgilanganiga yoki tadqiqot obyektining holatidagi o‘zgarishlar yetarlicha hisobga olinmaganligiga duch kelamiz. Shuning uchun ilmiy konsepsiyani belgilayotganda tadqiqot obyekti(predmeti)ning sotsiodinamik xususiyatini hisobga olish lozim.

Tadqiqotning maqsadi nazariy, amaliy va gnoseologik tajriba-larni tahlil qilish, umumlashtirishdan iborat bo‘lishi mumkin. Nazariy maqsad u yoki bu g‘oyani, nazarni asoslashga, isbotlashga qaratiladi.

Nazariy maqsadsiz ilmiy tadqiqot yo‘q, har qanday izlanishning natijalari pastulat, xulosa tarzidagi nazariyalarga aylanadi.

Ba’zan tadqiqotlarda nazariy maqsad konsepsiya bilan aynanlashtiriladi. To‘g‘ri, konsepsiya bilan maqsad bir-biriga yaqin, ular bir-biriga xizmat qiladi. Lekin konsepsiya tadqiqotning umumiy falsafiy ifodasi, maqsad esa mudom aniq, u tadqiqotchining «qayerga» borayotganini, qanday muammolarga e’tiborini qaratishi zarurligini ko‘rsatib turadi. Ushbu talab buzilgan zahoti, tadqiqot mohiyat mantig‘iga putur yetadi, eklektik yondashuv paydo bo‘ladi.

Tadqiqotdagi sxolastika (safsata), tavtologiya (ezmalik) shundandir. Nazariy maqsadni mutlaqlashtirmaslik kerak. Ha, ilm sohalarining falsafiy-metodologik masalalari nazariy maqsad sifatida qo‘yiladi, ammo butun soha, shu sohada izlanishlar olib borayotganlarning barchasi faqat nazariy maqsadni tadqiq etish bilan shug‘ullanavermaydi. Har qanday nazariy maqsadning amaliy, pragmatik tomoni mavjuddir. «Quruq gapdir har qanday g‘oya, mangu tirik hayot daraxti» (Gyote). Demak, nazariy maqsadni amaliy maqsadga yo‘naltirish «hayot daraxti» talabidir.

Amaliy maqsad ijtimoiy hayotni takomillashtirishga, kundalik hayotda duch kelinayotgan muammolarni hal etishning ilmiy asoslangan, ratsional, samarali yo‘llarini topishga qaratiladi. Amaliy maqsad obyekt(predmet)ni kuzatish, u duch kelayotgan muammolarni, ushbu muammolarni hal etishda qatnashadigan aktorlarni (ishtirokchilarni), institutlarni aniqlash, zarur bo‘lganida, eksperiment o‘tkazish orqali ma’lum bir nazariy modellar yaratish kabi jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Amaliy maqsad ham nazariya tarzida ifodalanadi va erishilgan maqsad ham nazariy xulosalardan iboratdir. Demak, sof «amaliy maqsad» yo‘q, nazariy asosi tufayli har qanday ilmiy tadqiqot qimmatlidir.

Tadqiqotda ko‘zlangan nazariy yoki amaliy maqsad gipotetik xususiyatga ega. Ilmiy izlanish jarayonida goh unga yetish mumkin, goho esa u boshqa muammolarni keltirib chiqarishi tufayli orqaga surilishi, hatto o‘rganilmay qolishi mumkin. Maqsadga yetish jarayonida shakllangan tavsiyalarni ijtimoiy hayotga joriy etish jamiyat,

davlat, buyurtmachilar ixtiyoridadir.

Gnoseologik tajribalarni o‘rganish, tahlil qilish, umumlashtirish ham ilmiy tadqiqot maqsadi bo‘lishi mumkin. Ko‘pincha, tarixiy-falsafiy, etnografik izlanishlarda shunday maqsad yetakchilik qiladi.

Tadqiqotning maqsadi yaxlit, aniq bo‘lishi zarur. Bitta tadqiqotda yuqoridagi uchta maqsad ham qatnashishi mumkin, lekin ulardan biri qolgan maqsadlarni o‘z atrofida birlashtirishi, ularni o‘ziga xizmat qildirishi lozim.

Maqsadni shakllantiruvchi buyurtmachi jamiyat va ijtimoiy taraqqiyot manfaatlaridir. Hatto maqsad «sof ilm» uchun bo‘lganida ham, jamiyat va ijtimoiy taraqqiyot manfaatlariga zid kelishi mumkin emas. To‘g‘ri, ba’zi ijodkorlar jamiyat va ijtimoiy taraqqiyot manfaatlariga zid g‘oyalarni ilgari suradilar. Masalan, Fr.Nitsshe Yevropa madaniyati, fani va axloqini mensimasdan, rad etib, mutlaq yangi qadriyatlar yaratmoqchi bo‘lgan, farang yozuvchisi de Sad esa, g‘ayriaxloqiy, g‘ayriijtimoiy asarlar yozib, sadizmni targ‘ib etgan. Bunday badiiy-falsafiy asarlarning yozilmasligiga hech kim kafolat berolmaydi. Ammo biz maxsus tashkil etiladigan, ratsional maqsadlarga qurilgan, ijtimoiy taraqqiyot manfaatlariga xizmat qiladigan ilmiy faoliyat, tadqiqot haqida so‘z yuritmoqdamiz.

Odatda tadqiqot maqsadi va vazifalari uyg‘unlikda, yaxlit qaraladi. Vazifalarni maqsaddan keltirib chiqarish an’anaga aylangan. Maqsad bitta, ikkita yoki uchta – sanoqli bo‘ladi, vazifalar esa ushbu maqsadga yetishga qaratiladi, ularning soni ko‘proqdir. Vazifalarning soni paragraflar soniga muvofiq kelgani ma’qul. Har qaysi paragrafda tadqiq etilayotgan muammo, mavzu bir vazifa sifatida qaralishi mumkin. Ammo ba’zi hollarda bitta paragraf ikki, uch muammo, mavzu ham muhokama qilinishi, o‘rganilishi uchraydi. Bu holda qaysi muammoni, mavzuni vazifalar qatoriga kiritishni tadqiqotchining o‘zi hal etadi. Vazifalarni juda maydalashtirib, sonsiz-sanoqsiz qilib yubormaslik kerak. Har bir vazifa avvalgi va o‘zidan keyingi vazifalar bilan uzviy bog‘lanib kelishi maqsadga xizmat qilishi darkor.

Tadqiqotning yaxlitligi qismlari (boblar, paragraflar, xulosa va konseptual g‘oyalar) o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik maqsad va

vazifalarning uyg‘unligi orqali ta’minlanadi. Maqsad va vazifalarni aniq belgilab olish tadqiqotni ratsional, rejali olib borishning kafolatidir. Ammo maqsad va vazifalar ilmiy izlanishlar jarayonida qayta ko‘rib chiqilishi, aniqlashtirilishi, to‘ldirilishi, hatto o‘zgartirilishi mumkin. Maqsad va vazifalarni shakllantirish, aniqlashtirish tadqiqotga so‘nggi nuqta qo‘yguncha davom etadi.

Konsepsiya, maqsad va vazifalarning uyg‘unligi ular o‘rtasida ma’lum bir ziddiyatlar saqlanib qolishini rad qilmaydi. Bu ziddiyatlar ularning ilmiy mohiyatida emas (mohiyatdagi ziddiyat tadqiqot yaxlitligiga zarar yetkazadi, ratsionallik o‘rnini eklektika, dolzarblik o‘rnini sayozlik egallaydi), balki tadqiqot o‘tkazish usullaridir. Konsepsiya uchun xayol, tasavvur, universal tushunchalarni qo‘llash ilmiy bilish usulidir. U tadqiqot mag‘zining umumfalsafiy ifodasi sifatida aniq maqsad va vazifalardan kengdir. Uning ushbu kengligini maqsad va vazifalar mudom o‘zlariga bo‘ysundirishga intiladi. Konsepsiyaning o‘z «meni» bor, u o‘z hukmini maqsad va vazifalarga o‘tkazish payida bo‘ladi. Ular o‘rtasida ushbu ziddiyatni tadqiqotchi maqsadni konsepsiya tarzida bayon qilish, shakllantirish orqali hal etmoqchi bo‘ladi. Aksariyat tadqiqotlarda shunday qilinadi ham, bunga ekspertlar e’tibor bermaydilar. Aslida esa konsepsiya, maqsad va vazifalar o‘rtasida farqlar mavjuddir. Konsepsiyani to‘g‘ri shakllantira olmaslik tadqiqotning falsafiy-metodologik mohiyatini bilmaslik yoki uni asosli tarzda ifodalay olmaslik, maqsad va vazifalarni mavhumlashtirish, chalkashtirish esa tadqiqotga qo‘yilayotgan talabni bilmaslik yoki ularni (maqsad va vazifalarni) ilmiy asoslay olmaslik belgisidir.

Konsepsiyada maqsad va ilmiy yangiliklar umumiy falsafiy g‘oya, gipoteza (faraz) sifatida keltirilgani ma’qul. Konsepsiya, bizning fikrimizcha, tadqiqotning metodologik asoslari qismida berilishi kerak. Ana shunda konsepsiyaning falsafiy-metodologik ahamiyati to‘g‘ri tushuniladi. Konsepsiya maqsad va ilmiy yangiliklarning umumiy falsafiy ifodasi sifatida tadqiqot o‘tkazish rejalashtirilayotganda shakllantiriladi, ammo u izlanishlar yakunlangach, aniqlashtirilishi mumkin. Chiqariladigan xulosalar konsepsiyaga ta’sir etmay qolmaydi,

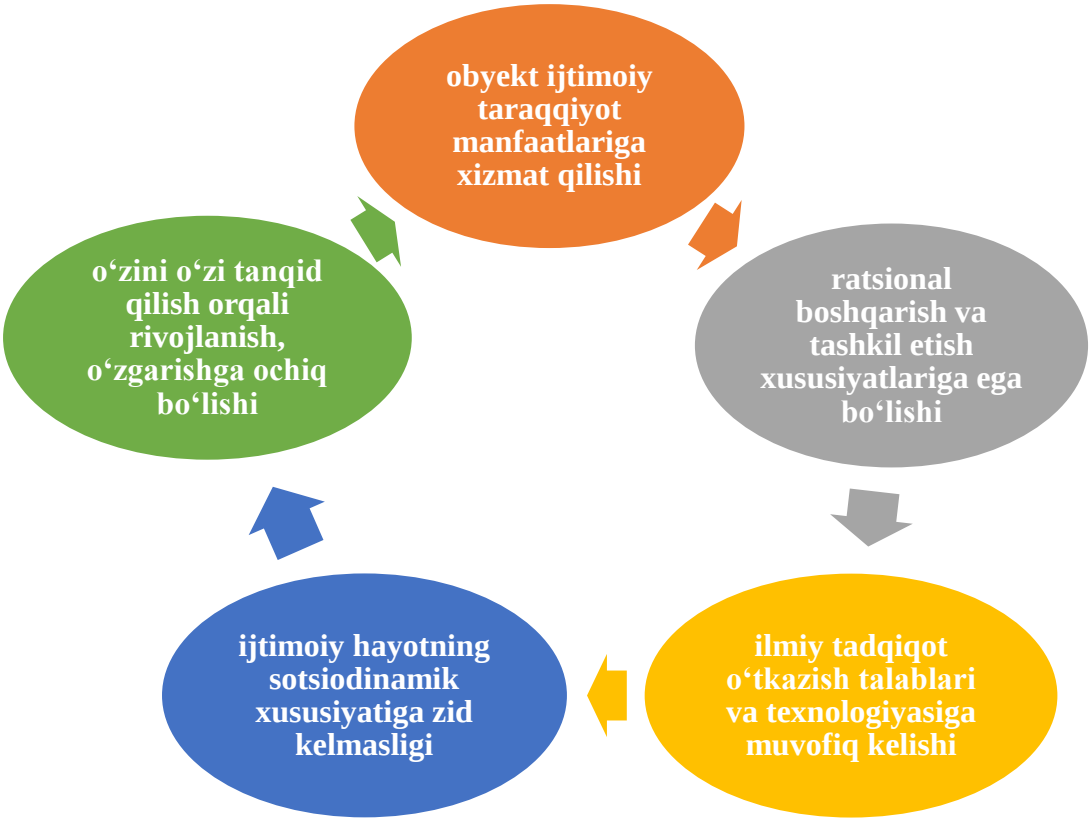
demak, konsepsiya o‘zgarmas mutlaq (dogma) emas. Umuman olganda, ilmiy izlanishlarda faqat bitta dogma mavjud, u – obyekt(predmet)ning real holati bilan ideal holati o‘rtasidagi muammolarni izlashdir. Qolgan barcha jarayonlar – maqsad va vazifalar, tadqiqot usullari, gipoteza va xulosalar, mavzu va uning dolzarbligini asoslash o‘zgarishi, aniqlashtirilishi va o‘zgartirilishi mumkin. Chunki «inson bilimlarining barchasi noaniq, nisbiy, o‘zgaruvchandir» (R.Rassel).

Ilmiy tadqiqotning obyekti va predmetini belgilash. Tadqiqotning obyektini aniqlash konsepsiya, maqsad va vazifalardan oldin keladi, u muammoni keltirib chiqaradi. Obyektni aniqlamay tadqiqot o‘tkazish haqida qarorga kelib bo‘lmaydi.

Obyekt nima? Uning xususiyat va belgilari nimalardan iborat? Ushbu savollarga aniq javob topmay turib, nimani o‘rganish haqida biror xulosaga kelib bo‘lmaydi. Demak, ilmiy tadqiqot obyektni aniqlashdan boshlanadi. Inson hayoti va ijtimoiy taraqqiyotga oid har qanday masala, muammo, borliq tadqiqot obyekti bo‘lishi mumkin. Nima ilmiy izlanishni qiziqtirsa, nima ijtimoiy taraqqiyot nuqtai nazaridan takomillashtirishga muhtoj bo‘lsa, nima ilmiy-nazariy muammo sifatida o‘rganishni taqozo etsa, o‘sha tadqiqot obyektidir. Tadqiqot obyekti real voqelik, kishilar, jamiyat hayotidagi hodisalarning aniq ko‘rinishlari bo‘lishi shart emas, goho transsendental, kognitiv, subyektiv tushunchalar bilan bog‘liq hodisalar ham tadqiqot obyekti bo‘la oladi. Tajriba ko‘rsatadiki, goho ushbu obyektlar ratsional izlanishlarni mohiyatan boyitadi, aql-idrokni yagona, mutlaq haq mezonlar sifatida qarashning g‘ayrihayotiyligini ko‘rsatadi. Tadqiqot obyektining xususiyatlari va belgilari quyidagilarda aks etadi (1.4-rasmga qarang).

Tadqiqotchi duch kelgan narsani obyekt qilib olavermaydi, u (obyekt) ijtimoiy taraqqiyot manfaatlarini ifoda etishi, funksional nuqtai nazardan ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilishi lozim. Avval boshda asotsial xususiyatga ega obyekt tadqiqot natijasida yoki ratsional boshqarish, ta’sir ostida pozitiv ijtimoiy xususiyat kasb etishi zarur. Demak, obyektning pozitiv yoki negativ xususiyatlari bab-barobar tadqiqot obyekti bo‘la oladi. Shuning uchun obyekt pozitiv (sotsial) yoki negativ (asotsial) belgilariga qarab emas, balki uning ijtimoiy taraqqiyot

manfaatlariga xizmat qilish imkoniyatlarini oshirish, ko‘paytirish nuqtai nazaridan, maqsadidan kelib chiqib tanlanadi.

1.4-rasm. Tadqiqot obyektining xususiyatlari va belgilari

Obyekt ratsional boshqarish va tashkil etish xususiyatlariga ega bo‘lishi zarur. To‘g‘ri, goho tadqiqot obyekti (masalan, psixoterapevtik yo‘nalishdagi izlanishlar obyektlari) ushbu talabga javob bermaydi, uni jamiyatning ongli a’zosiga aylantirish, xulq-atvorini shakllantirish, boshqarish imkoni yo‘q. Ammo bu mazkur obyektni o‘rganish, tadqiq etish mumkin emas, degan fikrga olib kelmaydi. Bu misolda tadqiqotchi obyektining real holatini o‘rganishga asosiy e’tiborini qarata turib, gipotetik tarzda undagi negativ xususiyatlarni, belgilarni kamaytirish yoki ularni pozitiv tomonga (ideal holati) o‘zgartirish yo‘llarini izlaydi. Huquqshunoslik ham shaxs(obyekt)dagi deviant xulq-atvorni o‘rgana turib, uni pozitiv tomonga o‘zgartirish texnologiyasini ishlab chiqadi, ya’ni shaxs (obyekt)ning ideal holati (modeli)ni yaratadi. Obyekt real holatida ratsional boshqarish va tashkil etish xususiyatiga ega bo‘lmasligi (bunday hollar ko‘pincha istisnodir) mumkin, ammo

tadqiqotchi uni ideal holatga yetaklayotganda ratsional boshqarish va tashkil etish mexanizmlarini, usullarini yaratishi shart.

Tadqiqot obyekti ilmiy izlanishlar o‘tkazish talablari va texnologiyasiga muvofiq kelishi zarur. Ya’ni shunday obyekt tadqiqot obyekti qilib tanlanishi kerakki, u tadqiqotchiga yaqin, tanish, uning maqsadiga muvofiq, ilmiy izlanishga qarshi, to‘siq bo‘lmaydigan, imkoniyatlari ko‘lamida tadqiqotchi bilan hamkorlik qilmog‘i zarur. Masalan, tarixiy-jug‘rofiy yoki matematik tahlil muammolari bilan qiziquvchi tadqiqotchi kutilmaganda devinant xulq-atvorni tuzatish yoki neyroxirurgiya sohasida tadqiqot o‘tkazishga jazm qilsa, taajjubli holdir. To‘g‘ri, Mars sayyorasi haqida ilmiy izlanishlar olib borish uchun Marsda yashash shart emas. Ammo ijtimoiy-gumanitar sohada tadqiqot obyektiga bevosita yaqinlik talab etiladi. To‘g‘ri, shu paytgacha ideal jamiyat, ideal davlat bo‘lmagan, ammo kishilar ular haqida fikrlashdan, asarlar yozishdan to‘xtamaganlar. Bu o‘rinda tadqiqotchining obyektga yaqinligi uning jamiyat bilan munosabatlari, davlat bilan aloqalaridadir.

Tadqiqot obyekti ijtimoiy hayotning sotsiodinamik xususiyati- ni, hatto eng kam foizda bo‘lsa-da, o‘zida aks ettirishi darkor. O‘zgarishga, rivojlanishga moyil bo‘lmagan obyektni tanlash, u qanchalik fidoyilik va olijanob ish bo‘lmasin, kutilgan muddatda kutilgan natija beravermaydi. Ko‘p hollarda u hech qanday natija bermaydi. Shuning uchun o‘zining vaqti va imkoniyatlariga muvofiq keladigan obyektni tanlash maqsadga muvofiqdir. To‘g‘ri, ba’zi muammolar tadqiqotchining butun umrini talab etadi, u bor kuchi va imkoniyatlarini ularni o‘rganishga sarflaydi. Bunday tadqiqotchi havas uyg‘otadi, ammo hozir gap muddati chegaralangan izlanishlar, tadqiqotchilar to‘g‘risida ketmoqda.

Ijtimoiy-gumanitar sohadagi izlanishlarda ko‘pincha inson va uning faoliyati tadqiqot obyekti bo‘ladi. Mazkur tadqiqotlar inson hayoti va faoliyatini yanada yuksaltirish(ideal holat)ga qaratiladi. Inson hayoti va faoliyati real holatda qololmaydi, ilm, tafakkur ularning yanada samarali kechishi haqida qayg‘uradi. Hatto tadqiqotchi g‘or ichidagi yoki dengiz tubidagi jonivorlar hayotini o‘rganganida ham inson aqlu idrokining nimalarga qodirligini namoyon etadi.

Bugun inson hayoti va faoliyati muammolari bilan 200 dan ziyod ilm sohalari shug‘ullanadi, ba’zi davlatlarda esa maxsus «Inson institut»lari mavjud. Shunday bo‘lsa-da inson hayoti va faoliyatining ideal holatini, modelini yaratish yakunlanmagan.

Ijtimoiy munosabatlar va jamiyat eng murakkab, shu bilan birga qiziqarli obyektlar sirasiga kiradi. Ilm-fanning qimmati ham ushbu obyektning real va ideal holatlarini o‘rganishi bilan belgilanadi. «Ijtimoiy munosabatlar» va «jamiyat» falsafa va sotsiologiyaga oid tushunchalardir. Shuning uchun uni keng ma’noda va ko‘lamda falsafiy-sotsiologik tadqiqotlar, qolgan ilm sohalari esa uning ayrim, tor, aniq yo‘nalishlarini o‘rganadi.

Davlat va huquq tadqiqot obyektlari sifatida qaralganida, eng avvalo, ularning tarixiy hodisalar ekanidan kelib chiqish zarur. Negativ munosabatlar, davlat va huquqni obyektiv o‘rganishga yordam bermaydi. Davlat va huquqning sotsiodinamik xususiyati ularning real holatiga tanqidiy yondashishga undaydi. To‘g‘ri, ideal holatga yetgan davlat va huquq yo‘q, shuning uchun ham ularga mudom ideal holat nuqtai nazardan yondashish talab etiladi. Davlat va huquqning real holati bilangina cheklanish ularga kompilyatsiyalar (sharhlar) to‘qishga olib keladi, bunday yondashish obyektlar holatini ham, ular duch kelayotgan muammolarni ham to‘g‘ri ochib berishga, tahlil qilishga yordam bermaydi.

Siyosiy partiyalar va fuqarolik institutlarini o‘rganish ular- ning funksional xususiyatlarini, ijtimoiy borliq, sotsiumdagi o‘rnini yoritishga, ochib berishga qaratilgandir. Ularning bosh funksiyasi ijtimoiy munosabatlar aktyorlari (ishtirokchilari)ni jamiyat va davlat ishlarini boshqarishga jalb etishdir. Ushbu funksiyaning real holatini obyektiv baholash qanchalik murakkab va ziddiyatli bo‘lmasin, uni ideal holatga ko‘tarish muammolarini o‘rganishdan to‘xtamaslik kerak. Shuni esda tutish kerakki, obyektlar hech qachon o‘ziga o‘zi madh to‘qishdan to‘xtamaydi, yutuqlarini mudom oshirib ko‘rsatishga moyil. Faqat obyektiv tahlil ularni o‘z faoliyatiga tanqidiy yondashishga o‘rgatadi. Shuning uchun ularni ijtimoiy hayotdagi ziddiyatlar va sotsiodinamik o‘zgarishlar doirasida, ular bilan uzviy bog‘liqlikda tadqiq etish lozim.

Bugun xalqaro aloqalarning aktorlari butun jamiyat va fuqarolardir. Insoniyatning umumsayyora miqyosda integratsiya-lashuvi, xalqaro aloqalarning ekstentiv kengayayotgani tadqiqotchidan uzoq yillar izchil izlanishlar olib borishni talab etadi. Buni uch-to‘rt yil ichida amalga oshirish qiyin, shuning uchun bunday tadqiqotga xalqaro aloqalarda bevosita ishtirok etgan, bu sohada amaliy tajribaga ega mutaxassisni jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy hayotning har bir sohasi, ilmiy izlanishlarga mavzu beradigan har bir qirrasi tadqiqot obyekti qilib olinishi mumkin. Iqtisod, madaniyat, ma’naviyat mudom qiziqish uyg‘otib, tadqiqotchilar diqqatini jalb etib kelgan. To‘g‘ri, barcha davrlarda ham ular teng darajada qiziqish uyg‘otavermagan, goh iqtisodiy, goh madaniy, ba’zan esa ma’naviy muammolarni o‘rganish yetakchilik qilgan. Agar jamiyat va davlat ilm-fanga ijtimoiy taraqqiyotning sharti sifatida qarasa, barcha sohalarda tadqiqotlar olib borilishini qo‘llab-quvvatlashi darkor.

Tadqiqot obyekti va predmeti har doim uzviy qaralgan. Obyekt keng, predmet – uning bir tomoni, xislati, belgisi. Masalan, jamiyat obyekt bo‘lsa, undagi ijtimoiy, iqtisodiy, xalqaro, etnosotsial munosabatlar predmeti, agar ijtimoiy munosabatlar obyekt qilib olinsa, jamiyat va davlat, shaxs va sotsium, siyosiy partiyalar va davlat o‘rtasidagi munosabatlar uning predmetidir.

Obyekt va predmet o‘rtasidagi farqlar ularning faqat keng va tor yo‘nalishlari bilangina ifodalanmaydi. Obyekt bugunga intiladi, butun (yaxlitlik, birlik, umumlik)ning talablariga itoat etish, bo‘ysunish predmet (qism, bo‘lak, tor yo‘nalish)ning vazifasidir, aks holda ular o‘rtasida uzviy aloqa shakllanmaydi. Obyekt va predmet o‘rtasida funksional farqlar mavjud. Masalan, obyekt keng ijtimoiy, umumiy-falsafiy yondashishga moyil, uni ushbu xususiyatdan mahrum qilish predmetga xos tor, xususiy belgilarni unga yopishtirishdir. Predmet tor, xususiy belgilariga ega obyektdir, u, funksional vazifasiga ko‘ra, obyektning bir tomonini, tor jihatlari va masalalarini ifoda etadi. Obyekt qanchalik keng bo‘lsa, predmet ham shunchalik keng, obyekt qanchalik tor, aniq bo‘lsa, predmet undan ham tor, aniq bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib aytish mumkinki, obyekt va predmet alohida-alohida mavjud bo‘lolmaydi, obyektni bilmaslik predmetni chalkashtirishga, predmetni bilmaslik tadqiqot obyektini soxtalashtirishga olib keladi.

Ilmiy izlanishlarning ma’lum bir bosqichlari yoki jarayonlarida obyekt va predmet o‘rtasida ziddiyatlar paydo bo‘lishi mumkin. Masalan, jamiyat tadqiqot obyekti qilib olinganida davlat va huquq uning predmeti bo‘lolmaydi, chunki ular teng harakat qiluvchi institutlardir. Bu o‘rinda ularni uzviy birlikda, dialektik aloqada qarash zarur bo‘ladi. Agar jamiyat ushbu siyosiy-huquqiy institutlarsiz yoki ularga zid keluvchi obyekt sifatida qaralsa, tadqiqotning mohiyatida, konsepsiyasida qarama-qarshilik yuzaga keladi. Obyekt bilan predmet o‘rtasidagi bu ziddiyat oxir natijada tadqiqotning qimmatiga aks ta’sir etadi. Shuning uchun tadqiqot obyekti bilan predmeti o‘rtasida uyg‘unlik topish, ularni konsepsiya va maqsadga muvofiqlashtirish yo‘lini tanlash tavsiya etiladi.

Tadqiqot obyekti va predmeti ilmiy izlanish boshidayoq aniqlashtirilishi kerak, ammo ularning immanent belgilari, parmanent ta’sirlar ostida funksional vazifalaridagi o‘zgarishlar, transformatsiya ilmiy izlanish jarayonining oxirgi bosqichigacha davom etishi mumkin.

Tadqiqotning konsepsiyasi, maqsadi va vazifalari obyekt va predmetga nisbatan birlamchidir. To‘g‘ri, ba’zan tadqiqot obyekti va predmetini aniqlash birlamchi vazifani bajaradi. Biroq butun tadqiqot jarayonida ular ilmiy konsepsiya, ilmiy maqsad va vazifalarga muvofiq o‘rganiladi, ular talablariga bo‘ysunadi. Bu tadqiqot obyekti ilmiy konsepsiyaga, maqsad va vazifalarga mutlaq bo‘ysunishi zarur, degan xulosa chiqarishga olib kelmasligi lozim. Obyektni obyektiv tadqiq qilish konsepsiya, maqsad va vazifalarning shakllanishiga ta’sir etishiga ko‘p misollar keltirish mumkin. Ilmiy qiziqishlar obyektni emas, balki, obyekt ilmiy qiziqishlar doirasini belgilaydi. Obyekt tadqiqotchining emas, balki tadqiqotchi obyektning xizmatkori, «cho‘risi»dir. Agar tadqiqotchi obyekt(predmet)ning birlamchi ekanini tan olmasa, o‘zining nazariy konsepsiyasini unga tiqishtirishga, obyektning nazariy konsepsiyaga mos jihatlarini o‘rganishga harakat qiladi. Bu obyektiv yondashish emas, u obyektning immanent xususiyatlari va permanent aloqalarini sun’iy tarzda chegaralash, soxtalashtirish, avval tayyorlangan fikr, model, nazariyaga obyektni bo‘ysundirishdir. Demak, obyekt(predmet)ni belgilashda ikki yo‘l mavjud:

1) obyekt(predmet)ni ilmiy konsepsiya, maqsad va vazifalar nuqtai nazaridan o‘rganish;

2) obyekt(predmet)ning real holatini boricha, barcha pozitiv va negativ tomonlari bilan birga o‘rganishdir.

Ilmiy tadqiqotning tiplari: fundamental tadqiqot, amaliy tadqiqotlar, tadqiqotchilik loyiha-konstruktorlik ishlanmalari, empirik tadqiqot, aniq maqsadga yo‘naltirilgan tadqiqot

Ilmiy-tadqiqotni namoyon bo‘lish shakllari va tiplari quyidagilardan iborat (1.2-jadvalga qarang):

1.2-jadval

Ilmiy-tadqiqotni namoyon bo‘lish shakllari va tiplari

№	Ilmiy-tadqiqotni namoyon bo‘lish shakllari va tiplari	Ilmiy-tadqiqotlarning mazmuni
1.	Individual ilmiy tadqiqot	yakka tartibda amalga oshiriladigan va kashfiyot yoki innovatsion ixtiro natijalari uchun shaxsan o‘zi javob berishi ko‘zda tutilgan tadqiqotdir
2.	Hamkorlikdagi ilmiy tadqiqot	ilmiy buyurtma asosida maqsadli faoliyat hamkorlikdagi faoliyatdir. Hamkorlikdagi ilmiy-tadqiqotda muayyan maqsad va uni amalga oshirishning yo‘llari aniq ko‘rsatiladi
3.	Pedagogik tadqiqot	bu pedagogik jarayonda yangilikni izlash va topishdir
4.	Texnikaviy tadqiqot	texnikaviy tadqiqot voqealikni amaliy (texnologik) o‘zgarishi bilan bog‘liqdir
5.	Badiiy ijod bilan bog‘liq ilmiy tadqiqot	badiiy ijod voqelikni estetik o‘zlashtirish va odamlarning estetik ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liqdir
6.	Fundamental tadqiqotlar	voqelik hodisalari va qonunlari haqida yangi bilim olishga qaratiladi. Ular erkin va aniq maqsadlarga qaratilgan bo‘ladi
7.	Amaliy tadqiqotlar	ular amaliy vazifalarni yechish uchun kerakli bo‘lgan bilimni olishga qarab to‘g‘ridan-to‘g‘ri mo‘ljal oladi
8.	Tadqiqotchilik loyiha-konsruktorlik ishlanmalar	konkret texnik vazifani bajarish maqsadini ko‘zlaydi
9.	Innovatsion tadqiqotlar	muayyan sohada mavjud bilimlarga tayanib ishlab chiqarish uchun foydali yangi ishlanmani ixtiro qilishni nazarda tutadi
10.	Yoshlarning amaliy va fundamental tadqiqotlari	yosh olimlarning fundamental va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan ilmiy izlanish natijalari o‘z ifodasini topadi

Fundamental tadqiqotlar natijasida yangi qonun va qonuniyatlar, yangi kategoriyalar paydo bo‘lishiga, ularning amaliyotda qo‘llanish yo‘llari va tamoyillari ishlab chiqish imkoniyati paydo bo‘ladi. Izlanuvchi mehnati mahsuli, kollektiv faoliyati va fundamental izlanuvchilar ijrochilarining tadqiqot natijalari yangilik yaratganliklari haqidagi rasmiy xujjatlar, mualliflik huquqini tasdiqlovchi patentlar, monografiyalar, maqolalar, o‘quv qo‘llanmalar, hisobotlar va ilovalarda o‘z aksini topadi. Bu ishlar ilm-fanni bevosita ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun ishlatiladi, oliy ma’lumotli kadrlar tayyorlashda, yuqori malakali

mutaxasislar tayyorlashda, amaliy ish sifatida ko‘rib chiqilib, ushbu nazariyalarni kelajakda rivojlantirib, ularni amaliyotga qo‘llashga harakat qilinadi.

Ilmiy-texnika taraqqiyotini, umuman ilmiy tadqiqotni amalga oshirish juda murakkab jarayon hisoblanadi. Shuning uchun obyekni prognozlash uchun eksper usullaridan keng qo‘llaniladi. Ayni vaqtda usul tanlash obyektning xususiyatidan kelib chiqadi. Fundamental tadqiqotlarni prognozlashda ishlab chiqarishda hozirgacha bo‘lgan holat tahlil qilinadi, hal etilmagan muammolar ko‘rsatiladi, mavjud muammolarni yechimi yo‘llari va vujudga kelgan yangi muammolar ko‘rsatiladi, ular ilm, fan tadqiqotlar yordamida o‘z yechimlarini topadilar. Shuni hisobga olish kerakki, fundamental izlanishlarni prognozlashda, har 5 yoki 3 yilda natijalarni yangilash, prognoz qilingan natijalarni joriy natijalar bilan taqqoslash kerak, prognoz qilingan natijalarga amaldagi natijalarni sun’iy ravishda tenglashtirish maqsadga muvofiq emas, chunki fundamental tadqiqotlar ilm fanning o‘zagi, asosiy tayanchi hisoblanadi [47].

Amaliy tadqiqotlar texnika sohasida yangi ishlab chiqarish vositalarini, iste’mol mahsulotlarini va h.k.larni yaratish yoki mavjudlarini takomillashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, uni maqsadi fundamental tadqiqotlarda to‘plangan ilmiy omillarni amaliy tadqiqotlar orqali o‘z o‘rniga qo‘yishdir (Masalan, urug‘lik mahsulotlarni saralash elektrotexnologiyasi va texikasini yaratish, energiya tejamkor meva quritish texnikasini yaratish, asinxron motorlarni quvvat koeffitsiyentini (cos ö) oshirish teznik vositasini ishlab chiqish va h.k.lar).

Ishlanmalar yoki loyiha-konstruktorlik ishlari (LKI) amaliy tadqiqotlar natijalarini (masalan texnika sohasida) texnik yechimlarni (mashina, qurilma, material, mahsulot) ishlab chiqarish texnologiyalarini tajriba nusxalarini yaratish va sinab ko‘rish, yangiliklarni takomillashtirishda foydalanishga qaratilgan ilmiy tadqiqotning yakuniy qismidir (Masalan, elektr maydoni yordamida urug‘lik donlarni saralash texnologiyasini amalga oshiriuvchi texnik qurilmani yaratish, dielektrik don quritish usulni amalga oshirish texnik qurilmasini ishlab chiqish, ichimlik

suvga impulsli ishlov berish elektr qurilmani tajriba nusxasini ishlab chiqish va h.k.).

Yuqoridagi ilmiy-tadqiqotlar klassifikatsiyasi va ularni chegaralanishi koʻpchilik hollarda shartli boʻlsada, ularni fanning muayyan bir sohasiga tegishliligi birlashtirib turadi. Loyihalash va oʻzlashtirish bosqichlari bir vaqtning oʻzida fan va texnika sohalariga tegishli hisoblanadi. Shuningdek, fundamental tadqiqotlar va ishlab chiqarish oraligʻida oʻzaro bogʻlangan bosqichlar: amaliy tadqiqotlar – ishlanma – loyiha joylashgan [27; 10-b.].

Eksperimental tadqiqotlar – ilmiy asosida qoʻyilgan tajribadir. Eksperimental tadqiqotlardan koʻzlangan maqsad ilmiy muammo (masala) yechimining toʻgʻriligini tekshirib koʻrish boʻlib, uning natijasini tasdiqlashi yoki inkor etishi mumkin. Tadqiqot olib borilayotgan obyekt (muammo yoki masala) boʻyicha fundamental izlanishlar olib borilmagan yoki nazariy asoslari yetarli boʻlmagan hollarda eksperimental tadqiqotlar natijalari muammoni nazariy yechimlarini shakllantirishga (topishga) asos yaratadi. Ilmiy tadqiqotning navbatdagi bosqichi eksperimental va nazariy tadqiqotlar natijalarini solishtirib (taqqoslab) koʻrib ularni bir biriga mos kelishi (toʻgʻri kelishi) haqida, hamda ilgari surilgan ilmiy gipotezani tasdiqlashi haqida uzul-kesil xulosa qilinadi. Ayrim hollarda natijalar bir biridan ancha farq qilsa yoki umuman toʻgʻri kelmasa ilmiy gipotezaga oʻzgartirish kiritish yoki gipotezani inkor etishga toʻgʻri keladi [27; 12-b.].

Ilmiy tadqiqot turlari muayyan bir ketma-ketlikda bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Fundamental va amaliy tadqiqotlarning bosqichlari aniqlandi (1.3-jadvalga qarang).

Ishlanmalarni, loyiha konstruktorlik ishlarini (LKI) bajarish jarayoni bosqichlari aniqlandi (1.4-jadvalga qarang).

1.3-jadval

Fundamental va amaliy tadqiqotlarning bosqichlari

Bosqich	Bosqich nomi	Bosqich vazifalari
1-bosqich	Tanlangan mavzuning dolzarbligini asoslash va ifoda etish	- bo‘lajak tadqiqotlarga taalluqli muammolar bilan mamlakat va xorijiy adabiy manbalar bo‘yicha tanishish, uning dolzarbligini asoslash; – muammolar bo‘yicha tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlarini belgilash va tasniflash; – mavzuni ifodalash va tadqiqot annotatsiyasini tuzish; – texnikaviy topshiriqni ishlab chiqish va ilmiy tadqiqot ishlari (ITI) umumiy kalendar rejasini tuzish; – kutilayotgan iqtisodiy yoki boshqa foydali samarani oldindan belgilash
2-bosqich	Tadqiqotning maqsadi va vazifasini ifodalash	– mamlakat va xorijiy nashrlar bibliografik ro‘yxatini tanlash va tuzish (monografiya, darsliklar, maqolalar, patentlar, kashfiyotlar va b.), shuningdek, tanlangan mavzu bo‘yicha ilmiy-texnikaviy hisobot tuzish; – mavzu bo‘yicha manbalar va referatlar annotatsiyasini tuzish; – mavzu bo‘yicha masalalarning ahvolini tahlil qilish; – tadqiqot maqsad va vazifalarining bayonini tuzish
3-bosqich	Nazariy tadqiqotlar:	– obyekt va tadqiqot predmetini tanlash, fizik mohiyatini o‘rganish va tadqiqot topshirig‘i asosida ishchi farazni shakllantirish; – ishchi farazga muvofiq modelni aniqlash va uni tadqiq etish; – tadqiq etilayotgan muammo nazariyasini ishlab chiqish, tadqiqot natijalarini tahlil qilish.
4-bosqich	Eksperimental tadqiqotlar (tasdiqlash, to‘g‘rilash yoki nazariy tadqiqotlarni inkor etish uchun)	– eksperimental tadqiqotlar maqsad va vazifalarini aniqlash; – eksperimentni rejalashtirish va uni o‘tkazish metodikasini ishlab chiqish; – eksperimental qurilmalarni va eksperimentning boshqa vositalarini yaratish; – o‘lchov usullarini asoslash va tanlash; – eksperimental tadqiqotlar o‘tkazish va ularning natijalarini ishlab chiqish
5-bosqich	Ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish va rasmiylashtirish:	– nazariy va eksperimental tadqiqotlar natijalarini taqqoslash, ularning farqlarini tahlil qilish; – tadqiqot obyekti nazariy modelini aniqlashtirish va xulosalar; – ishchi farazni nazariyaga yoki uning raddiga aylantirish; – ilmiy va ishlab chiqarish xulosalarini shakllantirish, tadqiqot natijalarini baholash; – ilmiy-texnikaviy hisobot tuzish va uni retsenziya qildirish
6-bosqich	Joriy etish va iqtisodiy samaradorlik	– tadqiqot natijalarini ishlab chiqarishga joriy etish; – iqtisodiy samarani belgilash

1.4-jadval

Ishlanmalarni, loyiha konstruktorlik ishlarini (LKI) bajarish jarayoni bosqichlari

Bosqich	Bosqich nomi	Bosqich vazifalari
1-bosqich	Dolzarblikni asoslash va mavzuni shakllantirish	LKIning maqsad va vazifalarini shakllantirish (ITI 1-, 2-bosqichlaridagi ishlar
2-bosqich	Texnikaviy topshiriq va taklif	– eksperimental namunani loyihalashda texnikaviy topshiriqni ishlab chiqish; – texnikaviy-iqtisodiy asos; – patentga loyiqlikni tekshirish
3-bosqich	Texnikaviy loyihalash	– texnikaviy loyihalar talqinlarini ishlab chiqish va samaralirog‘ini tanlash; – ayrim qism va bloklarni ishonchlilik ko‘rsatkichlarini tekshirish uchun yaratish; – texnikaviy daraja va sifatni belgilash, texnikaviy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash; – texnikaviy loyihani kelishib olish
4-bosqich	Ishchi loyihalash	– ishchi loyihani ishlab chiqish; – zarur konstruktorlik hujjatlarini tayyorlash
5-bosqich	Tajribaviy namuna tayyorlash	– ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash: texnologik jarayonlarni ishlab chiqish, qurilmalarni, kesuvchi va qo‘shimcha asbob-uskunalarni loyihalash va tayyorlash; – tajribaviy namuna detallari, qismlari va bloklarini tayyorlash, ularni yig‘ish; – tajribaviy namunani aprobatsiya qilish, me’yoriga yetkazish va sozlash; – stendda va ishlab chiqarishda sinash
6-bosqich	Tajribaviy namunani me’yoriga yetkazish	– tajribaviy namunaning qismlari, bloklari va uni to‘la ravishda sinovdan keyin ishlashini tahlil qilish; – ishonchlilik talablariga javob bermaydigan ayrim qismlar, bloklar va detallarni almashtirish
6-bosqich	Davlat sinovi	– tajribaviy namunani davlat sinoviga topshirish; – davlat sinovini o‘tkazish va sertifikatsiyalash

Sportda ilmiy tadqiqotlar. Adaptiv sportda tasniflash tushunchalari va tamoyillari

So‘nggi yillarda nashr etilgan sport adabiyotlarida sport mashg‘u lotlariga sportchining jismoniy harakatini boshqarish jarayoni sifatida qarash mumkinligi ko‘p bora ta’kidlangan. Bunda boshqarish jarayoni boshqarish ob’yekti (sportchi) bilan boshqaruvchi ob’yekti (murabbiy, uslubchi) orasida aloqa mavjud bo‘lgan holdagina ta’minlanishi mumkin. Sport-pedagogika amaliyotida teskari aloqaning o‘xshashi sifatida pedagogik nazoratni ko‘rsatish mumkinki, bunda testlardan keng foydalanish nazarda tutiladi. Hozirgi paytda testlar sportning har xil turlarida keng qo‘llaniladi, ulardan tezkor, joriy hamda oraliq nazoratda foydalaniladi. Sport kurashi sohasida mutaxassislar sportchilarning jismoniy tayyorgarligini turli jihatdan baholashga va, birinchi navbatda, maxsus jismoniy tayyorgarlikka (MJT) eng ko‘p ahamiyat beradilar. MJT deganda biz sportchilarga maxsus harakat faoliyatini ta’minlab beruvchi jismoniy imkoniyatlarni tushunamiz. Ko‘p yillardan beri mutaxassislarning izlanishlari musobaqa faoliya tining asosiy unsurlari, uning kechishidagi o‘ziga xosliklar o‘z aksini topadigan maxsus testlarni ishlab chiqishga yo‘naltirilgan edi. Hozirda MJT darajasi musobaqa faoliyatining asosiy o‘lchamlarini modellashtiradigan maxsus testlar yordamidagina baholanishi mumkinligi barchaga ma’lum. Bu vazifaning echimi uchun maxsus sinovlar to‘g‘ri kelmaydi. Kurashchilarning MJTini baholashda turli pedagogik va tibbiy biologik testlar qo‘llanilib, ularning asosini mashg‘ulot tulumi yoki sherikni yiqitishlar (yiqitishlarga miqdoriy va sifatiy baho beriladi) hamda berilgan yuklamaga organizmdagi turli tizimlarning reaksiyasi o‘zgarishlarini o‘rganish tashkil etadi. Bir necha yillar davomida turli mutaxassislar sport kurashining har xil turlarida MJTni baholash bo‘yicha ko‘plab testlarni, shuningdek, testlarning bajarilishi natijalarini hisoblash formulalarini ishlab chiqdilar. Ammo, MJTni baholash uchun bugungi kunda testlarning miqdori yetarlicha bo‘lsa ham, bu muammoni hal etilgan deb bo‘lmaydi. Ko‘pgina olimlar va pedagoglar sportchilarning musobaqa bellashuvlarini olib borishlarida sezilarli tafovutlar mavjudligini takror-

takror qayd etganlar va bu tafovutlarni hisobga olish hamda o‘quv-mashq jarayonida ulardan foydalanish zarurligini ta’kidlaganlar. Lekin, garchi testlarning axborotga boyligi ularning muayyan kurashchilar faoliyatidagi o‘ziga xos xususiyatlar va sharoitlarga nechog‘lik yaqinligi bilan o‘lchanishi ko‘pchilikka ayon bo‘lsa-da, hozirgacha ma’lum bo‘lgan testlar sportchilarning musobaqa bellashuvlarini olib borishdagi alohida harakat xususiyatlarini hisobga olmay yaratilgan. To‘g‘ri, o‘z testlarini amaliyotda qo‘llashni taklif etgan ayrim mualliflar o‘zlari ishlab chiqqan testlar umuman olganda sportchilarning harakat xususiyatlariga mos ekanligini aytib o‘tgan bo‘lsalar-da, lekin bu fikr yetarlicha daliliy ma’lumotlar bilan mustahkamlanmas edi. Tabiiyki, bunday holatda foydalaniladigan testlar doim ham sportchilar uchun mos bo‘lavermaydi va ularning jismoniy tayyorgarligi to‘g‘risida noto‘g‘ri tasavvur paydo bo‘lishiga olib keladi. Kurashchilar musobaqa faoliyatining eng muhim, lekin eng kam o‘rganilgan jihatlaridan biri harakat faolligining o‘zgarishi-dinamikasi (bellashuv vaqtidagi texnik harakatlar miqdori) hisoblanadi. Mumtoz uslubdagi kurashchilarning musobaqa faoliyatini keng o‘rganish ularning harakat faolligi o‘zgarishidagi sezilarli alohida farqli jihatlarni aniqlash imkonini berdi. Haqiqatan, ayrim sportchilarning musobaqa bellashuvlaridagi harakat faolligi kurash paytidagi yaqqol notekislik bilan, ya’ni bellashuvning muayyan vaqt kesmalarida u bajargan texnik harakatlar miqdoridagi tafovutlar bilan ajralib turadi. Boshqa sportchilarda esa harakat faolligi bellashuv davomida nisbatan bir xil deb tavsiflanishi mumkin. Uchinchi xil kurashchilar oraliq vaziyatni egallaydilar. Shu narsa aniqlandiki, har bir kurashchiga xos harakat faolligi o‘sishining turi bellashuvdan bellashuvga muayyan chegaralar orasida o‘zgarib turadigan barqaror xususiyat bo‘lib (sheriklar tayyorgarligidagi farqlar hamda sportchining ayni paytdagi holatiga ko‘ra), lekin har doim o‘zining asosiy tuzilishini saqlab qolar ekan. Kurashchi mag‘lub bo‘lgan olishuvlargina bundan mustasno, chunki, bu holatda odatdagi harakat faolligining o‘sishi raqibning kuchli hujumlari tufayli izdan chiqadi. Harakat faolligi o‘sishidagi farqlardan kelib chiqib, biz sportchilarni uch guruhga taqsimladik: - “bir me’yordagi”, olishuv

davom etgan vaqt mobaynida harakat faolligi nisbatan bir xil bo‘lgan kurashchilar; - “ikki cho‘qqili”, olishuvning har bir davrida bir martadan harakat faolligi sezilarli oshadigan kurashchilar; - “uch cho‘qqili”, olishuv davom etgan vaqt mobaynida harakat faolligi uch marta - bir bor birinchi davrda va ikkinchi bor ikkinchi davrda ortadigan kurashchilar [37; 69-70-b.].

Sport texnikasini o‘rganish usullari o‘z tarkibiga harakat unsurlarini (bosqichlar, bo‘g‘imlar harakati) tahlil natijasida alohida ayirib ko‘r satishga imkon beradigan kinematik va dinamik xususiyatli harakatlar tavsifini qayd etishning xilma-xil yo‘llarini o‘z ichiga oladi. Sport texnikasi unsurlarini zarur hollarda qo‘llanadigan boshqa usullar (elektromiografiya, tonometriya, pnevmografiya va b.) bilan o‘zaro aloqada tekshirish harakatlarning tuzilishini sintetik jihatdan qayta tiklash, yaxlit harakatda texnika unsurlarining tutgan o‘rni va o‘zaro bog‘lanishlarini ochib berish, harakatlar bajarilayotgan shart-sharoitlar ahamiyatini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi. Sport texnikasini o‘rganishning muhim yo‘llaridan biri qiyosiy usul bo‘lib, u sport-texnik mahoratning tarkibiy qismlarini (sport ustasi va boshlovchi sportchining texnikasi), sport takomillashuvi dinamikasini (texnik mahoratining takomillashtirish bosqichlari bo‘yicha darajasi), alohida xususiyatlarni jismoniy rivojlanish darajasi va jismoniy tayyorgarlikning model ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash texnikasining tarkibiy qismlarini aniqlashga imkon beradi. Sportchi texnik tayyorgarligining asosiy ko‘rsatkichlari harakatlar ning maksimal rejimida texnik harakatlar samaradorligi hamda texnik harakat barqarorligi sanaladi. Ushbu omillar sportchi texnik mahoratining model xususiyatlari asosini tashkil etadi. Texnik harakat samaradorligini baholashda sportchining jismoniy sifatlari hamda zaxiradagi imkoniyat darajalari orasidagi miqdoriy bog‘la nishlarni hisobga olish zarur. Texnik mahorat darajasi sportchining zaxira dagi harakat imkoniyatlarini yuzaga chiqarish darajasi bilan belgilanadi. Texnik mahorat darajasi bilan jismoniy «harajat»lar miqdori orasida sport natijasi ko‘rsatkichi birligiga teskari nisbatdagi aloqadorlik mavjud. Sport texnikasining tashqi tuzilishi harakatlarning makoniy, zamoniy hamda

dinamik o‘lchamlari orasidagi nisbatlar bilan tavsiflanadi. Harakatning tarkibiy qismlarini bir-biridan farqlaydigan xususiyatlar uning tavsifi deb ataladi. Harakat tavsiflari makoniy, zamoniy, makoniy-zamoniy (kinematik), dinamik va ritmik bo‘ladi. Makoniy tavsiflarga jismning holati, jism qismlarining harakat traektoriyasi hamda harakat amplitudasi; zamoniy tavsiflarga harakatlar davomiyligi va sur’ati; makoniy-zamoniy (kinematik) tavsiflarga tezlik va tezlanish; dinamik tavsiflarga harakat mexanizmiga xos tafovutlar kiradi.

Odam tanasi harakatlariga ta’sir ko‘rsatuvchi kuchlar ichki va tashqi bo‘lishi mumkin. Ichki turiga harakat apparatining faol, passiv hamda reaktiv kuchlari; tashqi turiga odam organizmiga tashqaridan ta’sir ko‘rsatadigan kuchar (mushaklarning tortilish kuchi, cho‘ziluvchanligi va h.k.) kiradi. Ko‘rish orqali kuzatish vositasida faqat harakatning shakli, xususiyatlari, tashqi ko‘rinishi va kinematikasini o‘rganish mumkin. Vaqt xususiyatlari, shuningdek, vaqt va makon xususiyatlarining nisbatlari harakatning xususiyatlarini miqdoriy ifodalash imkonini beradi. Tadqiqotning tegishli usullarini qo‘llab, harakat yo‘nalishi va amp litudasini, uni bajarishda sportchi sarflaydigan kuchlanishni o‘lchash mumkin. Sport-texnik tayyorgarlikni tadqiq etish usullari sportchi nimalarni bajarishni o‘rganganligi hamda o‘rgangan harakatlarini qanday baja rayotganligini baholashga yo‘naltiriladi. Sportchining sport-texnik tayyorgarligini tadqiq etish jarayonida har xil usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chizgilar sport texnikasini qayd etishning eng oddiy, lekin aniqligi jihatidan so‘nggi o‘rinda turadigan usuli. Chizgilar yordamida harakatning tashqi manzarasini ko‘rsatish, sportchi texnik harakatlarining bajarilish chizmasini berish mumkin. Fotosuratga olish harakat amallarining bajarilish shakllari to‘g‘risida ancha aniq tasavvur hosil qiladi, lekin harakat amalining birgina lahzasini aks ettiradi xolos. Shu lahzagacha harakat amallari qanday bo‘lgan, undan keyin qanday davom etadi, fotosuratga qarab u haqda mulohaza yuritish qiyin. Kinosuratga olish - sport texnikasini qayd qilishning eng mukammal usuli, chunki bitta harakatning o‘zini ekranga proeksiyalab qayta-qayta ko‘rish; harakatni sekinlashtirilgan sur’atda ko‘rish; harakat amalining

turli lahzalari izchilligini aks ettiruvchi qator fotosuratlarni tushirib olish, harakat amalining shakli, vaqti va tezligi haqida ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin. Kinosuratga olish ma’lumotlariga kadrlarni ko‘rib chiqish, kino yoki konturogramma tuzish yo‘li bilan ishlov beriladi. Kinogramma muayyan harakat qanday ketma-ketlikda bajarilgan bo‘lsa, shunday holicha kinotasmadan tushirib olingan fotosuratlar tizimidir, ular yaxlit harakat amali haqida tasavvur hosil qiladi. Har xil kadrlardagi alohida harakat unsurlarini (masalan, oyoq, qo‘lning bo‘g‘imlarida bukilish burchagini) taqqoslab, harakat amali dinamikasi haqidagi ma’lumotlarni qo‘lga kiritish mumkin. Joylardagi masofa belgilaridan foydalanib, tanadagi turli xalqalarning yoki tanadagi umumiy og‘irlik markazining bosgan yo‘li uzunligini, harakat tezligini aniqlasa bo‘ladi [37; 85-86-b.].

Adaptiv jismoniy tarbiya terapevtik jismoniy tarbiya hisoblanib, rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning jismoniy tarbiyasiga nisbatan ancha kengroq tushunchani anglatadi. Shuning uchun ham bu sohani o‘rganish, yo‘nalish yuzasidan izlanish zarur, deb hisoblaymiz. Adaptiv jismoniy tarbiyaning kelib chiqishi shundan iboratki - bu nom nogironlar uchun jismoniy tarbiya maqsadini bajaradi. Bu shuni ko‘rsatadiki, jismoniy tarbiya o‘zining barcha ko‘rinishlarida tanadagi ijobiy morfofunksional o‘zgarishlarni rag‘batlantirishi, shu bilan hayotni qo‘llab-quvvatlash, rivojlanish va takomillashtirishga qaratilgan zarur harakatni umumlashtirgan jismoniy fazilatlar va qobiliyatlarni shakllantirishi kerak. Adaptiv jismoniy tarbiyaning asosiy yo‘nalishi - bu inson tanasi va shaxsiyatiga ta’sir qiluvchi biologik va ijtimoiy omil sifatida vosita faoliyatini shakllantirish. Ushbu hodisaning mohiyatini bilish adaptiv jismoniy tarbiyaning uslubiy asosidir.

Nogiron talabalar va surunkali kasalliklari, jarrohlikdan keyingi davrda jarohatlari bo‘lgan talabalar sog‘lig‘iga ko‘ra adaptiv jismoniy tarbiya guruhlariga o‘tkazildi va asosiy tayyorgarlik guruhlari kabi haftada ikki marta “Jismoniy tarbiya” fanidan adaptiv jismoniy tarbiya mashg‘ulotlariga qatnashdilar. Sinflar har bir o‘quvchining kasalligini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan, guruhlar 8-10 kishining

nozologiyasini hisobga olgan holda, nogironligi bo‘lgan - ikki yoki uch nafar o‘quvchining motor nuqsoni bir xil og‘irligi va turli nuqsonlari bo‘lgan individual sinflar tashkil etilgan xolatda mashg‘ulotlar amalga oshirilishi samarali natijalarga erishishga olib keladi. Jismoniy nofaollikdan tuzatish maqsadlarida foydalanish, nogiron o‘quvchilarning harakat doirasini kengaytirish kardiorespirator, asab tizimlari, shuningdek tayanch-harakat tizimi faoliyatining qonuniyatlarini bilishga asoslangan adaptiv jismoniy tarbiya bugungi kunning ayrim kamchiliklarning yechimidir. Adaptiv jismoniy tarbiyani o‘rganishda quyidagi metoddan foydalanish juda samarali:

adaptiv jismoniy tarbiyaning har xil turlarida (adaptiv jismoniy tarbiya, moslashtirilgan sport, moslashtirilgan harakatli dam olish va jismoniy reabilitatsiya) vosita harakatlarini o‘rgatish jarayonlaridagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlagan holda bajarish;

adaptiv jismoniy tarbiyada vosita harakatlarini o‘zlashtirish jarayonida xatolarni maksimal darajada istisno qilish;

ta’limning asosiy nazariy tushunchalari: aqliy, persektiv, harakat va tushunchalarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi isloh qilish;

faoliyatni aqliy tartibga solish tizimida tasvirni shakllantirish kontseptsiyasi aniqlab olish;

Bajaruvchi faoliyatni rivojlantirishda “sof” idrok etish kontsepsiyasi N.D.Gordeeva, V.P.Zinchenkolar nazariyasini o‘rganish;

“Sun’iy boshqaruv muhiti” tushunchasi, ma’lum bir natija bilan vosita harakatlarini shakllantirish nazariyasi va metodologiyasini qo‘llash [39].

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Ilmiy tadqiqot mavzusi qanday tanlanadi?
2. Mavzuning dolzarbligi qanday asoslanadi?
3. Muammoning o‘rganilganlik darajasi qanday aniqlanadi?
4. Tadqiqotning konsepsiyasi deganda nimani tishunasiz?
5. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari qanday shakllantiriladi?
6. Ilmiy tadqiqotning obyekt va predmeti qanday belgilanadi?
7. Ilmiy tadqiqotning qanday tiplari mavjud?
8. Fundamental tadqiqot deganda nimani tushunasiz?
9. Amaliy tadqiqotlar deganda nimani tushunasiz?
10. Tadqiqotchilik loyiha-konstruktorlik ishlanmalari deganda nimani tushunasiz?
11. Empirik tadqiqot deganda nimani tushunasiz?
12. Aniq maqsadga yo‘naltirilgan tadqiqot deganda nimani tushunasiz?.
13. Sportda qanday ilmiy tadqiqotlar olib boriladi?
14. Adaptiv sportda qanday tasniflash tushunchalari va tamoyillari bor?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Mavzuni tanlashga undovchi obyektiv omillarni “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

№	Obyektiv omillar	Obyektiv omillarning mazmuni
1.	Mavzuni tanlashga undovchi obyektiv omillar	

2. Tadqiqot obyektining xususiyatlari va belgilarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

№	Tadqiqot obyekti	Tadqiqot obyektining xususiyatlari va belgilari
1.	Tadqiqot obyektining xususiyatlari va belgilari	

3. Ilmiy-tadqiqotni namoyon bo‘lish shakllari va tiplarini “Toifalash” jadvali asosida namuna bo‘yicha loyihalashtiring:

№	**Ilmiy-tadqiqotni namoyon bo‘lish shakllari va tiplari**	**Ilmiy-tadqiqotlarning mazmuni**
1.	Individual ilmiy tadqiqot	
2.	Hamkorlikdagi ilmiy tadqiqot	
3.	Pedagogik tadqiqot	
4.	Texnikaviy tadqiqot	
5.	Badiiy ijod bilan bog‘liq ilmiy tadqiqot	
6.	Fundamental tadqiqotlar	
7.	Amaliy tadqiqotlar	
8.	Tadqiqotchilik loyiha-konsruktorlik ishlanmalar	
9.	Innovatsion tadqiqotlar	
10.	Yoshlarning amaliy va fundamental tadqiqotlari	

§ 1.3. Ilmiy tadqiqot metodlari

Reja:

1. Ilmiy-tadqiqot metodlari.
2. Analiz va sintez metodi.
3. Kompleks yondashuv metodi.
4. Tizimli-funksional yondashuv metodi.
5. Retrospektiv yondashuv metodi.
6. Qiyosiy tahlil metodi.
7. Empirik va dala materiallarini yig‘ish metodi.
8. So‘rovnomalar o‘tkazish usuli.
9. Kuzatish metodi.
10. Eksperiment metodi.
11. Kontent-analiz va statistik ma’lumotlardan foydalanish metodi.
12. Intervyu, va ekspress-intervy metodi.
13. Sotsiometriya metodi.
14. Modellashtirish. Ilmiy tadqiqotda monolistika va polistika uslublari.

Tayanch so‘z va iboralar: *ilm-fan, ilmiy faoliyat, innovatsion faoliyat, ilmiy-tadqiqot metodlari, analiz va sintez metodi, kompleks yondashuv metodi, tizimli-funksional yondashuv metodi, retrospektiv yondashuv metodi, qiyosiy tahlil metodi, empirik va dala materiallarini yig‘ish metodi, so‘rovnomalar o‘tkazish usuli, kuzatish metodi, eksperiment metodi, kontent-analiz va statistik ma’lumotlardan foydalanish metodi, intervyu, va ekspress-intervy metodi, sotsiometriya metodi, modellashtirish, ilmiy tadqiqotda monolistika va polistika uslublari.*

Ilmiy-tadqiqot metodlari

Ilmiy uslub (yunoncha méthodos – tadqiqot yoki bilish yo‘li) – bu jarayonlar tizimi, voqelikni amaliy yoki nazariy rivojlantirish uchun texnikalar va operatsiyalar to‘plami, shuningdek tartibga solish tamoyillari, asoslash usullari, namunalar va boshqalar., ular o‘z

faoliyatida ilmiy jamoatchilik yoki ma’lum bir mutaxassis tomonidan boshqariladi.

Usul hodisalarni o‘rganish, tizimlashtirish va yangi va ilgari olingan bilimlarni tuzatish usullarini o‘z ichiga oladi. Xulosa va xulosalar obyekt haqidagi yempirik (kuzatiladigan va o‘lchanadigan) ma’lumotlarga asoslangan fikrlash qoidalari va tamoyillari yordamida amalga oshiriladi. Ma’lumotlar bazasi kuzatuvlar va tajribalardir. Kuzatilgan faktlarni tushuntirish uchun farazlar ilgari suriladi va nazariyalar quriladi, ular asosida o‘z navbatida o‘rganilayotgan obyekt modeli quriladi [55].

Ilmiy uslubning muhim jihati, uning har qanday fan uchun ajralmas qismi natijalarni subyektiv talqin qilishni istisno qiladigan obyektivlik talabidir. Har qanday bayonotlar, hatto nufuzli olimlardan kelgan bo‘lsa ham, imon bilan qabul qilinmasligi kerak. Mustaqil tekshirishni ta’minlash uchun kuzatuvlar hujjatlashtiriladi va barcha manba ma’lumotlari, usullari va tadqiqot natijalari boshqa olimlarga taqdim yetiladi. Bu nafaqat yeksperimentlarni takrorlash orqali qo‘shimcha tasdiqni olish, balki sinovdan o‘tkazilayotgan nazariyaga nisbatan tajribalar va natijalarning yetarlilik darajasini (asosliligini) tanqidiy baholash imkonini beradi.

Zamonaviy ilmiy uslubning falsafiy asosi mantiqiy pozitivizm (neopozitivizm) va postpozitivizmdir. Ushbu ikkala yo‘nalish ham kuzatishni (tajriba, tajriba) haqiqat mezoni deb hisoblaydi, ammo ular gipotezani ilmiy deb hisoblash uchun maqbul bo‘lgan talqinlarda farqlanadi.

Ilmiy uslubning ayrim qismlari qadimgi Yunoniston faylasuflari tomonidan qo‘llanilgan. Ular mantiq qoidalari va nizolarni boshqarish tamoyillarini ishlab chiqdilar. Shu bilan birga, fikrlash natijasida olingan xulosalar kuzatilgan amaliyotdan afzal ko‘rildi.

Ushbu paradigma ilmiy uslubga asos solgan stoiklar tomonidan o‘zgartirildi: “Ravshanlik” avtomatik ravishda haqiqat emas, doimo haqiqatni izlash va “Ravshanlik”ka shubha qilish kerak. Shu bilan birga, bilish uchun nazariy fikrlash yetarli yemas, biror narsa faqat hodisaning mavjudligini amaliy isbotlash orqali haqiqiy hisoblanadi. Haqiqat mezoni

muammosining ahamiyatiga birinchi bo‘lib stoiklar e’tibor qaratdilar va haqiqat mezonining noaniqligini kuzatish sifatida ko‘rsatdilar: nazariy fikrlash amaliyot bilan tasdiqlanishi kerak, haqiqat aynan fikr va haqiqatning yozishmalarida yotadi.

Endi ilmiy metodologiyada bu jarayon haqiqat modellarini shakllantirish deb ataladi. Haqiqat mezoni muammosining yaqqol misoli-flot oyoqli Axilles hech qachon toshbaqaga yetib bormaydi, degan bayonot. Bu yerda Yeleat Zenon mohiyatan ilmiy uslubni qo‘llaydi: “Ravshanlik”ka ishonmay, u makon va vaqtning uzluksizligi va diskretligi modellarida bahslashadi va qarama-qarshiliklarni topadi. Kinik Diogen, Sektus Empirikukning so‘zlariga ko‘ra, Zenonni “harakat qilmaslik” ga javoban uning oldida yurishni boshlash orqali "rad yetishga"harakat qildi (aporiya “o‘q”) – ammo bu aniq aporiyaning mohiyatini noto‘g‘ri tushunishdir. Zenon harakat qilish imkoniyati haqiqatini inkor yetmadi, lekin uni izchil o‘ylashning iloji yo‘qligiga ishora qildi. Shu munosabat bilan Gegel dalillarni namoyish bilan rad yetib bo‘lmasligini, ularni qarshi dalillar bilan rad yetish kerakligini ta’kidladi[8]. Ushbu hikoya ilmiy fikrlash, Zenon tomonidan qo‘llaniladigan ilmiy uslub (model yaratish va uni haqiqatga muvofiqligini tekshirish) va Diogenning oddiy “sog‘lom fikri” o‘rtasidagi farqni aniq ko‘rsatib beradi.

Sofistika bayonotlar mantig‘ining rivojlanishining cho‘qqisiga aylandi. Biroq, sofistlarning maqsadi haqiqat yemas, balki sud jarayonidagi g‘alaba yedi, bu yerda rasmiyatchilik boshqa har qanday yondashuvdan oshib ketdi. Sokrat bahsning Sokratik usulini yaratdi. O‘z nuqtai nazarini o‘rnatishga va isbotlashga harakat qilgan sofistlardan farqli o‘laroq, Suqrot raqibini o‘zi yangi xulosalar chiqarishga va yetakchi savollar bilan asl qarashlarini o‘zgartirishga majbur qildi. Suqrot o‘z usulini har bir insonda yashiringan bilimlarni yetakchi savollar yordamida olish san’ati deb hisoblagan. U haqiqat nizoda tug‘iladi, deb aytgan. Ilmiy uslubning dastlabki salafi bu yedi Bekon usuli, Frensis Bekonning “yangi Organon” inshosida bayon qilingan induktiv usul. Bekon ilmiy bilimlar tajribalar va induksiyaga (umumlashtirishga) asoslangan bo‘lishi kerak deb hisoblagan. XX-asrda ilmiy uslubida gipotetik-deduktiv modelining bosqichlari shakllantirildi (1.5-jadvalga qarang):

1.5-jadval

Gipotetik-deduktiv modelining bosqichlari

№	Bosqichlar	Bosqichlar mazmuni
1.	Tajribangizdan foydalaning bosqichi	muammoni ko‘rib chiqing va uni tushunishga harakat qiling. Ilgari ma’lum bo‘lgan tushuntirishlarni toping. Agar bu siz uchun yangi muammo bo‘lsa, 2-bosqichga o‘ting
2.	Taxminni tuzing bosqichi	agar hech narsa ma’lum bo‘lmasa, tushuntirishni shakllantirishga harakat qiling, uni boshqa birovga yoki yeslatmalaringizga taqdim yeting
3.	Taxmindan xulosa chiqaring bosqichi	agar taxmin (2-qadam) to‘g‘ri bo‘lsa, mantiq qoidalariga ko‘ra undan qanday oqibatlar, xulosalar va bashoratlar qilish mumkin?
4.	Tekshirish bosqichi	gipotezani rad yetish uchun ushbu xulosalarning har biriga zid bo‘lgan faktlarni toping (2-qadam) (soxtalashtirishga qarang). Xulosalarni (3-qadam) gipoteza uchun dalil sifatida ishlatish (2-qadam) mantiqiy xatodir. Ushbu xato "natijada tasdiqlash"deb nomlanadi

Taxminan ming yil oldin Ibn Al-Haysam 1 va 4-qadamlarning muhimligini namoyish etdi. Galiley o‘zining "mexanika va tushish qonunlariga oid ikkita yangi fanning suhbatlari va matematik asoslari" (1638) risolasida ham 4-bosqichning ahamiyatini ko‘rsatdi (tajriba deb ham ataladi). Usulning qadamlari tartibda bajarilishi mumkin - 1, 2, 3, 4. Agar 4-bosqich natijalariga ko‘ra, 3-bosqichdagi xulosalar testdan o‘tgan bo‘lsa, siz davom yetishingiz va 3-chi, keyin 4, 1 va hokazo bosqichlarga qaytishingiz mumkin. Ammo agar 4-bosqichdagi tekshirish natijalari 3-bosqichdagi bashoratlarning yolg‘onligini ko‘rsatgan bo‘lsa, siz 2-bosqichga qaytishingiz va yangi gipotezani shakllantirishga harakat qilishingiz kerak (“yangi 2-qadam”), 3-bosqichda gipoteza asosida yangi taxminlarni asoslang (“yangi 3-qadam”), tekshiring ularni 4-bosqichda va hokazo.

Ilmiy metodlar elementlari quyidagilardan iborat (1.6-jadvalga qarang).

Analiz va sintez metodi

Ilmiy izlanishlarda ko‘p qo‘llaniladigan metodlardan biri analiz va sintezdir. Hozirgi zamon fanlarida, ilmiy-nazariy izlanishlarda obyekt(predmet)ni analiz va sintez qilish an’anaga aylangan. Analizni qism, bo‘lak va yo‘nalishlar tahlilidir. Obyekt(predmet)ni ma’lum bir

qism, bo‘lak va yo‘nalishlarga ajratish ularning butun, sistema (tizim), yaxlit bilan bog‘liqliklarini aniqlashga yordam beradi. Shunday obyekt(predmet)lar borki, ichki qismlarga ajratmay ularni anglash, bilish mushkul. Masalan, jamiyatni olaylik. Jamiyatning qanday sifatlarga, immanent belgilarga ega ekanini bilish uchun uni siyosiy, iqtisodiy, madaniy kabi sohalarga ajratishga (klassifikatsiya va differensiatsiya) to‘g‘ri keladi. Ushbu sohalarning immanent xususiyatlari va permanent aloqalarini tahlil qilgach, jamiyat haqida fikr yuritish mumkin.

Analiz obyekt(predmet) qismlarini klassifikatsiya yoki differensiatsiya qilish bilangina shug‘ullanmaydi, uning maqsadi butunga xos bo‘lgan xususiyatlar, belgilar, qonunlarni topishdir. Shu nuqtai nazardan unga sintezning dastlabki bosqichi, sintezga o‘tishning sharti sifatida qarashadi. Analiz ilmiy maqsadga muvofiq amalga oshirilsagina obyekt(predmet)ning noma’lum xususiyatlari, belgilari va qonuniyatlarini topishga yordam beradi. Ilmiy maqsad esa obyekt(predmet)ni to‘laligicha o‘rganish, uning ideal holatga ko‘tarilishi uchun yashirin imkoniyatlarini aniqlashdir. Ilmiy maqsad uchun obyekt(predmet)ning real holatini o‘rganish yetarli emas, hatto bu borada betakror nazariy kashfiyotlar qilinsa ham ideal holat tomon borish yo‘llarini, imkoniyatlarini izlash zarur. Analizning maqsadi qismlarni butun orqali ideal holatga yetish imkoniyatlarini izlashdir. Faqat shu tarzda analiz ilmiy maqsadga xizmat qilishi mumkin.

Ilmiy maqsad metodlarga g‘oya, ko‘rsatma bermaydi, u metodlarga yo‘nalish beradi, xolos. Agar ilmiy maqsad g‘oya, ustanovka bersa, u oldindan shakllangan g‘oya, ustanovka, ya’ni shablon doirasida izlanadi, xolos. Vaholanki, obyekt(predmet) har qanday g‘oya, ustanovkadan kengdir. Analiz oldindan shakllangan g‘oya, ustanovkaga emas, balki obyekt(predmet)ni obyektiv tadqiq etishga xizmat qiladi. Analiz metodi klassifikatsiya va differensiatsiya usullariga tayanadi. Bu o‘rinda klassifikatsiya va differensiatsiya analiz metodining vositalari sifatida keladi.

1.6-jadval

Ilmiy metodlar elementlari

№	Elementlar	Elementlar mazmuni
1.	Gipoteza	(yunon tilidan “asos”, “taxmin”) – bu taxmin yoki taxmin, isbotlanmagan bayonot. Qoida tariqasida, gipoteza uni tasdiqlovchi bir qator kuzatuvlar (misollar) asosida ifodalanadi va shuning uchun ishonchli ko‘rinadi. Gipoteza keyinchalik uni aniqlangan haqiqatga aylantirish orqali isbotlanadi (nazariya, teoremaga qarang) yoki rad etiladi (masalan, qarama-qarshi misolni ko‘rsatish orqali), uni yolg‘on bayonotlar toifasiga tarjima qiladi. Tasdiqlanmagan va tasdiqlanmagan gipoteza ochiq muammo deb ataladi
2.	Nazariya	(yunoncha: “ko‘rib chiqish, tadqiq qilish”) – har qanday hodisaga nisbatan bashorat qiluvchi kuchga ega bo‘lgan bilimlar tizimi. Nazariyalar ilmiy uslubga muvofiq shakllantiriladi, ishlab chiqiladi va sinovdan o‘tkaziladi. Nazariyalarni sinashning standart usuli – bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri eksperimental tekshirish ("tajriba-haqiqat mezoni"). Biroq, ko‘pincha nazariyani to‘g‘ridan-to‘g‘ri tajriba bilan tekshirish mumkin emas (masalan, yerda hayotning paydo bo‘lishi nazariyasi) yoki bunday tekshirish juda murakkab yoki qimmatga tushadi (makroiqtisodiy va ijtimoiy nazariyalar) va shuning uchun nazariyalar ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas. Tajriba, lekin bashoratli kuch mavjudligi bilan ya’ni, agar undan noma’lum/ilgari sezilmagan hodisalar kelib chiqsa va yaqindan kuzatilganda bu hodisalar aniqlansa, bashorat qiluvchi kuch mavjud bo‘ladi
3.	Ilmiy qonun	bu obyektiv voqelikning turli hodisalari va jarayonlari o‘rtasidagi munosabatlarni, aloqalarni tavsiflovchi, faktlarni tushuntirish sifatida taklif qilingan va ushbu bosqichda ilmiy jamoatchilik tomonidan eksperimental ma’lumotlarga mos ravishda tan olingan og‘zaki, matematik yoki boshqa yo‘l bilan tuzilgan bayonot. Tekshirilmagan ilmiy bayonotga gipoteza deyiladi. Qonun hodisalar, obyektlar, xususiyatlar va munosabatlar o‘rtasidagi muhim, zarur, fundamental aloqadir. Shu bilan birga, ilmiy qonunlar tadqiqotning yakuniy nuqtasi yemas, balki oraliq hodisadir
4.	Ilmiy modellashtirish	bu olingan bilimlarni asl nusxaga o‘tkazish bilan modellar orqali obyektni o‘rganish. Mavzuni modellashtirish-bu asl nusxalarni takrorlaydigan ma’lum xususiyatlarga ega qisqartirilgan nusxalar modellarini yaratish. Aqliy

		modellashtirish – aqliy tasvirlardan foydalanish. Ramziy yoki ramziy – formulalar, chizmalar foydalanish hisoblanadi. Kompyuter-kompyuter ham vosita, ham o‘rganish obyekti, kompyuter dasturi modeldir. Matematik model – mavjud ma’lumotlarni tizimlashtirish va yangilarini topish uchun zarur bo‘lgan prognozlarni shakllantirish imkonini beradi. Bunga yorqin misol ilgari noma’lum bo‘lgan ko‘plab elementlarning mavjudligini bashorat qilgan davriy jadval. Matematik modelning xususiyatlaridan olingan bashoratlar tajriba yoki yangi faktlarni to‘plash orqali tasdiqlanadi
5.	Eksperiment	(lotin tilidan *experimentum* – sinov, tajriba) ilmiy usulda gipotezaning (haqiqat yoki yolg‘onligini) tekshirish yoki hodisalar o‘rtasidagi sababiy munosabatlarni ilmiy o‘rganish uchun amalga oshiriladigan harakatlar va kuzatishlar to‘plamidir. Tajriba bilimga empirik yondashuvning asosidir. Popper mezoni ilmiy nazariya va psevdo-ilmiy nazariya o‘rtasidagi asosiy farq sifatida eksperimentni o‘tkazish imkoniyatini, birinchi navbatda, ushbu nazariyani rad etadigan natijani berishi mumkin. Eksperimentga qo‘yiladigan asosiy talablardan biri uning takrorlanishidir. Eksperiment quyidagi bosqichlarga bo‘linadi: Ma’lumot yig‘ish; Tahlil; Hodisani tushuntirish uchun gipotezani ishlab chiqish; Keng ma’noda taxminlarga asoslangan hodisani tushuntiruvchi nazariyani ishlab chiqish; Rivojlangan nazariyada qarama-qarshiliklarni topish uchun kuzatuvlar o‘tkazish
6.	Ilmiy tadqiqotlar	bu ilmiy bilimlarni olish bilan bog‘liq kuzatishlar, tajribalar, konseptualizatsiya va nazariyani tekshirish natijalarini o‘rganish jarayoni. Tadqiqot turlari: yangi bilimlarni ishlab chiqarish uchun olib borilgan fundamental tadqiqotlar; amaliy tadqiqotlar
7.	Kuzatish	bu haqiqat obyektlarini idrok etishning maqsadli jarayoni bo‘lib, uning natijalari tavsifda qayd etiladi. Muhim natijalarga erishish uchun takroriy kuzatish zarur. Turlari: texnik vositalardan foydalanmasdan amalga oshiriladigan to‘g‘ridan-to‘g‘ri kuzatish; bilvosita kuzatuv-texnik qurilmalardan foydalanish
8.	O‘lchov	bu maxsus texnik vositalar va o‘lchov birliklari yordamida obyekt xususiyatlarining miqdoriy qiymatlarini aniqlash. O‘lchov – bu barcha ishtirokchilar tomonidan texnik vositada (o‘lchov vositasida) saqlanadigan birlik sifatida qabul qilingan bir (o‘lchangan) miqdorning boshqa bir hil miqdorga nisbatini aniqlash bo‘yicha operatsiyalar to‘plami

Klassifikatsiya butunning ichidagi immanent belgilari yoki permanent aloqalari bir-biriga mushtarak, yaqin qismlarni, bo‘laklarni sinflarga, guruhlarga ajratish usulidir. Masalan, huquqni butun, sistema (tizim) deb olsak, u konstitusiyaviy huquq, ma’muriy huquq, moliya huquqi, xalqaro huquq kabilarga klassifikatsiya qilinib, ushbu huquqlarning har biri o‘z navbatida, funksional xususiyatlariga muvofiq yo‘nalishlarga ajratiladi. Konstitusiyaviy huquq davlatni shakllantirish va boshqarish prinsiplari, vazirliklar faoliyatini tashkil etish, ijro hokimiyatining vakolatlari, parlament huquqi kabi yo‘nalishlarga ajratilib o‘rganilishi mumkin. Ma’muriy huquq davlat organlari faoliyat yuritishini, ma’muriy boshqarish prinsiplarini, davlat organlari bilan nodavlat tashkilotlari o‘rtasidagi aloqalarni, ma’muriy javobgarlikni o‘rganish kabi yo‘nalishlarga ajratilishi mumkin. Klassifikatsiya obyekt(predmet) qismlarini, bo‘laklarini yiriklashtirish, ya’ni bir-biriga funksional yaqinlarini birlashtirish orqali o‘rganishga yordam beradi. Klassifikatsiyalashgan obyekt(predmet) pastdagi yo‘nalishlar bilan yuqoridagi butun o‘rtasida turadigan obyekt(predmet)dir. Unda butunning ham, yo‘nalishlarning ham xususiyatlari mujassam bo‘ladi.

Differensiatsiyalash bugunga qarashli, ammo funksional bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan har xil qismlar, bo‘laklarni o‘rganish usulidir. Bunday har xil qismlar, bo‘laklarning mavjudligi butunning, sistemaning qonuniyatga bo‘ysunishidan dalolat beradi. Butun tizim bir-biriga mushtarak, yaqin qismlardan, bo‘laklardan iborat bo‘lavermaydi, ularda klassifikatsiya talablariga muvofiq kelmaydigan, hatto butunni, sistemani bezovta qilib turadigan xatti-harakatlari noodatiy, har xil qismlar, bo‘laklar bo‘lishi tabiiy holdir. Ayniqsa, jonli sistemalarda bunday qismlar ko‘plab uchraydi.

Differensiatsiya har xil qismlarning nafaqat ichki belgilarini, immanent xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, sintez orqali butun, sistema bilan bog‘liqliklarini aniqlash imkonini ham beradi. Differensiatsiyalash noodatiylik, deviantlik, hatto destruktivlik orqali emas, balki butun, sistema ichida mavjudlik, ularning ma’lum bir vazifasini bajarib kelayotgani orqali amalga oshiriladi. Noodatiylik,

deviantlik, destruktivlik har xil qismlar va bo‘laklarning asosiy xususiyati emas, ular butun, sistema tasavvuridagi tartiblar, normalar, an’analarga har doim ham muvofiq kelavermaydigan xatti-harakatlar sodir etadigan obyekt(predmet)lardir xolos. Masalan, inson faoliyatini ma’lum bir ongli sistema sifatida olsak, shaxsning tartiblarga zid tarzda ko‘chani kesib o‘tishi, sotuvchisidan so‘ramay meva-chevalardan tatib ko‘rishi (bu sotuvchining xususiy mulkiga, moliga qarshi noqonuniy xatti-harakatdir) kabilar ongli sistemaga muvofiq kelmaydigan hollardir.

Biz bunday shaxsni jamiyat – sistemaga qarshi qo‘ya olmaymiz, u jamiyat – sistemaning qismi, bo‘lagi, ammo, ba’zan noodatiy, tartiblarga zid xatti-harakatlar sodir etib turadi. Sintez analiz metodi erishgan, yetgan fikr, xulosalarni umumlashtiruvchi tadqiqot metodidir. U butun, sistemaning maqsad va vazifalarini qismlar va bo‘laklarga tatbiq etadi, ularning real holatini butun, sistema real holatiga taqqoslash imkonini beradi. Shuning uchun sintez ilmiy tadqiqotning konsepsiyasi, maqsadi va vazifalari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Sintez tadqiqot obyekti(predmeti)ning qismlariga, bo‘laklariga xos bo‘lgan xususiyatlarni, belgilarni tadqiq qilganida ikki narsani hisobga oladi: birinchisi, qismning, bo‘lakning butun, sistema xususiyatlarini, vazifalarini o‘zida qanchalik aks ettirganini; ikkinchisi, butun, sistema o‘zining strategik maqsadini qismlar, bo‘laklarga qanchalik singdirganini. Butun, sistema bilan qismlar, bo‘laklar o‘rtasidagi uzviylik vaqtincha hodisa bo‘lishi mumkin emas, aks holda butunda, sistemada xaos, boshboshdoqlik yuzaga keladi. Hatto noodatiy, deviant, destruktiv xatti-harakatlar ham butunni, sistemani mutlaq rad etolmaydi, har qanday butunda, sistemada kelgusi ijtimoiy o‘zgarishlar, islohotlar, taraqqiyot kurtagi yashaydi. Buni unutish mumkin emas.

Sintez metodi analiz metodi erishgan yutuqlarga tayanib, ularni butun, sistemaning ideal holati bilan bog‘laydi, shu tariqa analiz va sintez yaxlit ilmiy metod sifatida namoyon bo‘ladi. Sintez metodi umumfalsafiy xulosalar chiqarishga xizmat qilishi bilan qimmatlidir. Sintez metodidan o‘tmagan xulosalar ilmiy izlanishlar jarayonida erishilgan natijalar talqinlarini sayozlashtiradi, tadqiqotchining ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish

metodikasidan yaxshi xabardor emasligini koʻrsatadi. Falsafiy metodologik masalalarni aniq bilmay, oʻzlashtirmay, ilmiy izlanishlar oʻtkazish oʻrmonda adashib qolgan shaxs holatini eslatadi. Toʻgʻri, falsafiy metodologik bilimga tadqiqot jarayonida. Aksariyat hollarda, oxirida ega boʻlinadi. Biroq bu ilk falsafiy-metodologik bilimga ega boʻlishni inkor qilmaydi.

Analiz va sintez metodlarining birligi, eng avvalo, ularning tadqiqot obyekti (predmeti)ni ideal holatga yetkazish yoʻllarini izlashidadir. Bu esa obyekt(predmet)ning real holatini, keyin potensial imkoniyatini, unga pozitiv ta'sir qiladigan aktorlarni, institutlar, qismlar va boʻlaklarning ta'sir darajalarini oʻrganishni taqozo etadi. Analiz va sintez metodlarining birinchi tadqiqot obyekt(predmet)larining oʻz immanent xususiyatlari va permanent aloqalariga ega mustaqil, tadqiqot maqsadi, konsepsiyasi va vazifalaridan mutlaq bexabar, oʻrni kelganida ularga zid xatti-harakatlar sodir etuvchi erkin obyekt(predmet)lar ekanini tan olganidadir.

Tadqiqot obyekt(predmet)larini guruhlarga (klassifikatsiya) va turli qismlarga ajratish (differensiatsiya) klassik falsafada e'tirof etilgan induksiya va deduksiya metodlarini esga soladi. Induksiya qismdan, boʻlakdan butunga, sistemaga borishdir. Bu oʻrinda analiz metodi deyarli induksiya metodi sifatida keladi. Ular toʻgʻrisida turli nazariy falsafiy fikrlar mavjud, ushbu gnoseologik muammoni tahlil etish bizning vazifamizga kirmaydi. Eng muhimi, analiz mudom induktiv bilishga tayanadi. Buni esda saqlab qolish yosh tadqiqotchi uchun yetarlidir.

Deduksiya metodi deyilganda butun, sistemadan xususiyga – qism, boʻlaklarga boriladigan bilish usuli tushuniladi. Butunga, sistemaga xos xususiyatlarni, belgilarni qismlardan, boʻlaklardan izlash, shu tariqa butun sistema bilan qismlar, boʻlaklar oʻrtasidagi umumiylikni aniqlash deduksiya ustiga yuklatilgan vazifadir. Buning sintez usuliga yaqinligini payqash qiyin emas.

Induksiya va deduksiya analiz va sintezning metodlarining aynan oʻzi boʻlmasa-da, ammo ularning ilmiy metodlar sifatida shakllanishiga xizmat qilishini unutmaslik kerak. Shuning uchun deyarli barcha tadqiqotlarda induksiya va deduksiya analiz va sintez metodlarining

xususiyatlari sifatida qayd etiladi, goho ular to‘la aynanlashtiriladi. Bizning fikrimizcha, bu o‘rinda tadqiqotchining fikriga quloq solish, induksiya, deduksiya bilan analiz, sintez metodlari o‘rtasidagi yaqinlik, mushtaraklikdan kelib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Sintez va sinkretizmni aynanlashtirishga intilish an’anaga, odatga aylangan. Sintez, yuqorida aytganimizdek, qismlar, bo‘laklar xususiyatlari va belgilarini butun, sistema bilan uyg‘unlashtiruvchi, ya’ni butunga, sistemaga xos umumiy qarashlarni shakllantiruvchi bilish metodidir. Sinkretizm esa narsalarning, hodisa- larning ichki xususiyatlarini, immanent belgilarini hisobga olmay ularni yaxlit tizim, sistema sifatida qarash usulidir. Sintez ichki, immanent xususiyatlarning, belgilarning birligiga, yaqinligiga tayanadi, sinkretizm uchun ular shart emas, u obyekt(predmet)larning makon va zamonda borligi, mavjudligi bilan qanoatlanadi. Bu goho eklektik yondashishni keltirib chiqaradi.

Analiz metodining ichki qismlarni, bo‘laklarni o‘rganishi unga eklektik yondashish xosligini ham ko‘rsatadi. Har bir qism, bo‘lak o‘ziga xos xususiyatlarni o‘rganishni shart qilib qo‘yadi, bu esa oxir natijada, har bir qismda, bo‘lakda o‘ziga xos, hatto bir-biriga muvofiq kelmaydigan xususiyatlar mavjudligini tan olishga undaydi. Agar shunday qismlarni, bo‘lalarni ma’lum bir butun, sistema sifatida qarash zaruriyati paydo bo‘lsa, tadqiqotchi bir-biriga funksional muvofiq kelmagan qismlarni, bo‘laklarni butun, sistema sifatida qarashga majburdir. Bu o‘rinda kuzatishlardan ma’lumki, tadqiqotchi g‘ayrihayotiy, asossiz da’vatlarga ergashadi, ularni obyekt(predmet)ga sun’iy tarzda yopishtiradi. U obyekt(predmet) ilmiy izlanish maqsadidan keng, hatto o‘zining immanent xususiyatlari bilan unga qarshi turishi mumkinligini xayoliga keltirmaydi.

Analiz va sintez mohiyatan ijtimoiy-falsafiy tadqiqot metodidir, chunki u chiqargan har qanday pastulat, xulosa, faqat ayrim, tor sohalarga taalluqli bo‘lmay, umumiy-falsafiy ahamiyatga egadir. Tor, ayrim sohalardagi ilmiy izlanishlarni natijalari ushbu sohalarning rivojlanishiga qanchalik hissa qo‘shmasin, agar ular mavzuning ijtimoiy-falsafiy ahamiyatini ochib berolmasa, inson va jamiyat taraqqiyotiga daxldor

ekanini asoslay olmasa, ularning muhimligi, dolzarbligi shubha uyg‘otaveradi. Ha, ilm-fanda intensifikatsiya (chuqurlashtirish) zarur, ammo u insonning aqlu idrokini, ijtimoiy-ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishi darkor. Tadqiqot tadqiqot uchun emas, tadqiqot inson va ijtimoiy taraqqiyot yo‘lini izlash, topish uchundir. Analiz va sintez metodi ilmiy muammolarning barchasini hal qila olmaydi, ularning instrumental imkoniyatlari cheklangandir:

birinchidan, tadqiqot obyekti (predmeti) har qanday ilmiy bilish metodidan kengdir;

ikkinchidan, tadqiqot obyekti (predmeti)ning real holatini o‘rganish ilmiy izlanishlarning bir bosqichidir xolos;

uchinchidan, obyekt(predmet) sotsiodinamik xususiyatiga muvofiq mudom o‘zgarishga, tranformatsiyaga moyildir;

to‘rtinchidan, insonning bilish imkoni cheklangandir;

beshinchidan, ilm-fan o‘zini o‘zi tanqid qilish, rad etish, falsifikatsiyaga beriluvchandir. Bilimlarning nisbiyligi analiz va sintez metodining cheklanganligidan dalolat beradi [49; 24-29-b.].

Kompleks yondashuv metodi

Bugun ilm-fanlar integratsiyasi real voqelikdir. Ijtimoiy-gumanitar sohalardagi izlanishlar tadqiqot obyekti (predmeti)ning ko‘pqirrali, murakkab va rang-barang xususiyatlarga, sifatlarga egaligi tufayli boshqa ilm-fan sohalariga murojaat etmoqda. Natijada tadqiqot obyekti (predmeti)ni kompleks o‘rganish davr talabiga aylangan.

Kompleks yondashuv tadqiqot obyekti (predmeti) ichidagi qismlar, bo‘laklar, xususiyatlar o‘rtasidagi aloqalarni, o‘zaro bog‘liqlarni o‘rganish usulidir. U tadqiqot obyekti(predmeti)ning butunligini, sistemaligini, ushbu butunga, sistemaga xos bo‘lgan belgilar va xususiyatlarni aniqlashga yordam beradi. Istalgan obyekt(predmet) kompleks tadqiq etilishi mumkin, chunki ijtimoiy-gumanitar ilm-fan sohalari o‘rganadigan barcha obyekt(predmet)lar ko‘pqirrali, murakkab aloqalarga va rang-barang xususiyatlarga egadir.

Fanlar metodologiyasi va nazariyasida ko‘pincha turli fanlar,

qarashlar, yondashishlarni uyg‘unlashtirish, ular o‘rtasidagi bog‘liqliklarni, aloqalarni topish kompleks yondashuv deb qaraladi. Ammo bu tadqiqotchilarning, ilm-fan sohalarining xohishi, istagi mahsuli emas, balki tadqiqot obyekti(predmeti)ning immanent xususiyatlari mahsulidir. Demak, kompleks yondashuv genezisini ilmiy-nazariy izlanishlardan emas, balki tadqiqot obyekti(predmeti)ning immanent xususiyatlaridan izlash darkor.

Tadqiqotlarning deyarli barchasida foydalanilgan ilmiy tadqiqot metodlari talabida kompleks yondashuv amalga oshirilgani uqtiriladi, lekin birorta ham tadqiqotda u nima, uning mohiyati va xususiyatlari, boshqa metodlardan farq qiluvchi belgilari nimada, degan savollarga javob berilmaydi. Bu kompleks yondashuv haqida aniq tasavvurga ega bo‘lmaslik yoki uning niqobi ostiga tadqiqot mavqeini oshirib ko‘rsatishga intilish natijasidir.

Kompleks yondashuv turli fanlar, nazariyalar, yondashuvlar amalga oshirgan izlanishlarning, tadqiqot obyekti (predmeti)ning rang-barang qirralarini, real holatini, imkoniyatlarini o‘rgangan turli sohalarning pastulat va xulosalarini umumlashtirish, ularga tayanish usulidir. Masalan, bugun insonni ikki yuzdan ziyod ilm-fan sohalari tadqiq etadi. Inson to‘g‘risida obyektiv bilimga ega bo‘lish uchun ushbu ilm-fan sohalarining pastulat va xulosalaridan xabardor bo‘lish lozim. Bu insonga kompleks yondashishdir. Yoki bo‘lmasa huquqni olaylik. Bugun huquqni falsafa (huquq falsafasi), sotsiologiya (huquq sotsiologiyasi), pedagogika (qonunga itoatkor shaxsni tarbiyalash), psixologiya (shaxs deviant xulq-atvorini keltirib chiqaruvchi motivlarni o‘rganish), tarix (siyosiy-huquqiy ta’limotlar tarixi) kabi ko‘plab ilm-fan sohalari o‘rganadi. Ushbu ilm-fan sohalari natijalarini bilmay huquq haqida yetarli bilim shakllanmaydi, buni esa kompleks yondashuv orqali amalga oshirish mumkin.

Kompleks yondashuv turli yondashuvlarning mahsulidir. Ayrim yondashuv obyekt(predmet) haqida keng bilim berolmaydi. Aynan shu o‘rinda falsafa kompleks yondashuv sifatida o‘zini namoyon etadi. Kompleks yondashuv tadqiqot obyekti (predmeti) umumiy falsafiy, metodologik ahamiyatga ega xulosalar chiqarishga olib kelishi bilan

qimmatlidir. Bunday xulosalarni har bir tadqiqotda, erishilgan natijalar sifatida uchratish mumkin. Demak, shunday xulosalarga kelgan har bir tadqiqot kompleks yoki falsafiy yondashuvdan foydalangan bo‘ladi.

Kompleks yondashuvning obyekt(predmet) haqidagi umumiy tasavvuri obyekt(predmet)ning real holatini yoki undan ideal holat borish imkoniyatlarini ifoda etishi lozim, aks holda u shunchaki bayon, ifoda, ilmiy ahamiyatga ega bo‘lmagan tezis bo‘lib qoladi. Umumiy tasavvur konseptual ahamiyatga, obyekt(predmet) duch kelayotgan muammolarni ilmiy usullar bilan hal etish yo‘llarini belgilab berishga qaratilishi darkor. Kompleks yondashuv uchun eng avvalo obyekt(predmet)ning ideal holati haqida aniq tasavvurlarni shakllantirish muhimdir.

Kompleks yondashuv obyekt(predmet)ning qismlarini, bo‘laklarini o‘rganishni rad etmaydi, balki, aksincha, qo‘llab-quvvatlaydi. Hech bir obyekt(predmet) qismlarsiz, bo‘laklarsiz faoliyat ko‘rsata olmaydi, harakat qilolmaydi. Ko‘p hollarda butunning, sistemaning samarali faoliyat ko‘rsatishi, harakat qilishi qismlar, bo‘laklar faolligiga bog‘liqdir. Shuning uchun ham kompleks yondashuv qismlar, bo‘laklar o‘rtasidagi integratsiyani, aloqalarni o‘rganishga alohida e’tibor beradi.

Integrativ aloqalar har qanday butunning, sistemaning real holatidadir. Ushbu holatdagi ziddiyatlar ba’zan integrativ aloqalarga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Kompleks yondashuv ushbu salbiy ta’sirni butun sistemadan, uning qism va bo‘laklaridan qidiradi. Shu tariqa u butunga, sistemaga salbiy ko‘rsatayotgan narsalarning omillarning ilmiy-metodologik ahamiyatga ega asoslarini topadi. Kompleks yondashuvda barcha tadqiqot metodlari qatnashishi mumkin, lekin ularning hech biri falsafiy-metodologik mohiyat kasb etolmaydi. Tadqiqot metodlarining biror turi nazariy-falsafiy umumlashmalarga berilgan zahoti uning xulosalari falsafiy-metodologik ahamiyat kasb etadi. Lekin bunday umumlashmalar ham kompleks yondashuv metodining o‘zi emas.

Kompleks yondashuv uchun nafaqat qismlar, bo‘laklar o‘rtasidagi integrativ aloqalar, shuningdek ushbu aloqalarning butun, sistema bilan aloqalari ham zarurdir. Aloqalarning aloqalari butunga, sistemaga oid bilimlarni shakllantiradi, agar bunday aloqalar o‘rganilmasa, tatbiq

etilgan usul induksiya yoki deduksiya metodidir. Kompleks yondashuv ichki integrativ aloqalarni tashqi integrativ aloqalar (ya’ni, butun, sistema va ushbu butunning, sistemaning boshqa butun va sistemalar bilan aloqalari)ga aylanish jarayonlarini o‘rganishga undaydi. Natijada obyekt(predmet) ichki va tashqi integrativ aloqalarga ochiq sistema sifatida qaraladi.

Tizimning ochiqligi rang-barang, turli tadqiqot metodlaridan foydalanishga undaydi. Kompleks yondashuv esa ushbu metodlarning integrativ ko‘rinishi, mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi.

Murakkab obyekt(predmet)larni faqat kompleks yondashuv orqali o‘rganish pozitiv natijalar beradi. Masalan, jamiyat murakkab obyekt(predmet) sifatida faqat kompleks yondashuv orqali yetarli anglanishi mumkin. Uni to‘laroq anglash uchun, masalan, analiz yoki sintez, retrospektiv yoki qiyosiy tahlil metodlari yetarli emas, bu o‘rinda ilmiy tadqiqotning barcha metodlaridan samarali foydalanish talab etiladi.

Ijtimoiy munosabatlar ham murakkab obyekt(predmet)lardan biridir. Ularda tadqiqot jarayonlariga pozitiv yoki negativ ta’sir etuvchi jihatlar yetarlicha uchraydi. Kompleks yondashuv ushbu munosabatlarni shakllantiruvchi ichki va tashqi integrativ aloqalarni pozitiv va negativ jihatlari bilan uyg‘unlikda, dialektik tarzda qarashni shart qilib qo‘yadi. Shunday dialektik yondashuv bo‘lmasa, ijtimoiy munosabatlarning immanent xususiyatlari ochilmay qoladi, natijada ular haqida noobyektiv, soxta xulosalar kelib chiqadi. Ha, ijtimoiy munosabatlar kabi o‘ta murakkab obyekt(predmet)ni o‘rganayotganda tadqiqot metodlaridan foydalanish kerakli darajada bo‘lmasligi yoki ular bir-biriga zid kelib qolishi mumkin. Masalan, bozor munosabatlarini o‘rganayotganda faqat statistika metodidan foydalanish bilan cheklanib bo‘lmaydi, ushbu metodning ustunlik qilishi boshqa metodlardan foydalanishni cheklab qo‘yadi yoki ularga to‘siq bo‘ladi. Shuning uchun kompleks yondashuv nafaqat rang-barang metodlardan foydalanish mahsuli, shu bilan birga ulardan o‘rinli, meyorida foydalanish kafolati hamdir.

Ijtimoiy hayotga taalluqli har bir obyekt(predmet) kompleks yondashuvga muhtojdir. Masalan, davlat va boshqaruv tizimlari, siyosat

va huquq, axloq va ta’lim, oila va qadriyatlar mudom kompleks yondashuvni taqozo etib yelgan. O‘z navbatida, ushbu bilish obyekt(predmet)lari jamiyat, ijtimoiy munosabatlar, tuzum deb ataladigan boshqa bilish obyekt(predmet)lari ichiga ham kiradi. Implikatsiya xususiyatlarini tadqiq etish obyekt(predmet)ning integrativ aloqalarini ishonarli darajada ochib beradi. Implikatsiya:

obyekt(predmet)ning ixtiyori bilan yoki tashqi tazyiqlar ostida;

tadqiqotchining gnoseologik izlanishlari natijasida sodir bo‘ladi.

Implikatsiya jarayonlarini o‘rganish obyekt(predmet) ichidagi integrativ aloqalarni, ularning genezisi va kechishi qonuniyatlarini to‘g‘ri tushunishga yordam beradi. Falsafiy mushohada mohiyatan kompleks yondashuvning ko‘rinishi, turidir. U ichki va tashqi integrativ aloqalarni boricha qamrab olishga moyildir. Obyektivlikdan subyektivlikka ko‘tarilish falsafiy mushohadani keng qamrovli bilish usuliga aylantiradi. Analiz va sintez metodi to‘g‘risida ham shunday deyish mumkin.

Kompleks yondashuv qanchalik keng va rang-barang tadqiqot metodlarining mahsuli bo‘lmasin, u obyektiv borliqning, predmetning o‘rniga da’vogarlik qilolmaydi. Obyektiv borliq, predmet mudom undan kengdir. Kompleks yondashuv izchil, uzoq davom ettirilishi orqali obyektiv borliqqa, predmetga yaqinlashishi mumkin, ammo bu taqdirda ham u o‘zining cheklanganligidan xalos bo‘lolmaydi. Barcha ilmiy tadqiqot metodlari kabi kompleks yondashuv ham relyativistik (cheklanganlik) xususiyatga egadir [49; 29-33-b.].

Tizimli-funksional yondashuv metodi

«Tizim» («sistema»), «obyekt», «predmet» shunday immanent xususiyatlarga va permanent aloqalariga egaki, ularni o‘rganmay, obyekt (predmet, sistema, tizim) haqida biror yangi fikrga, xulosaga kelish qiyin. Tizimli funksional yondashuv tadqiqotchining xohish, istak va intilishlarining mahsuli emas, u obyekt (predmet, tizim, sistema) xususiyatlarining talabidir. To‘g‘ri, ushbu talabni tadqiqotchi cheklab o‘tishi, hatto rad etishi mumkin, ammo ratsional fikrlovchi, obyekt(predmet)ni obyektiv o‘rganmoqchi bo‘lgan har bir izlanuvchi

ularni hisobga olishga, tizimli funksional yondashuvga tayanishi shart.

«Tizim» umumiy funksional aloqalarga ega obyekt(predmet)larning majmui, birligidir. Funksional aloqalariga ega bo‘lmagan obyekt(predmet)lar ajralish, parchalanish xususiyatiga ega, ularni tizim sifatida qarash eklektik yondashishni keltirib chiqaradi. Eklektika tizimli funksional yondashuvga ziddir. Tizimli funksional yondashuv (1.5-rasmga qarang):

1.5-rasm. Tizimli funksional yondashuv

«Tizimli funksional yondashuv» tushuncha sifatida yuqoridagi talablarga javob berishga tayyor obyekt(predmet)largagina qo‘llaniladi. Hatto obyekt(predmet) yangi maqsad va vazifalar tanlaganida ham tizimning strategik maqsadidan chetga chiqolmaydi, aks holda u nazarda tutilayotgan tizimdan chiqadi. «Tizim» va «tizimli funksional yondashuv» turli tushunchalardir. Tizim real obyektdir, tizimli funksional yondashuv esa, tadqiqotchi qo‘llanadigan metod, subyektiv g‘oya, qarash ifodasidir. Ular ichida tizim, uning real obyektligi birlamchi, tizimli funksional yondashuv esa, ikkilamchidir. Demak, tizimli funksional yondashuvni tadqiqot obyekti (predmeti) talab etadi. Tizimga taalluqli qismlar, bo‘laklar o‘rtasidagi funksional munosabatlar, aloqalar tizimli-funksional yondashuvning predmetidir. Mazkur munosabatlar, aloqalar:

tizim (butun, sistema) talablariga muvofiq;

qismlar, bo‘laklar ixtiyoriga muvofiq;

tashqi tazyiqlar ta’siriga, zo‘rloviga muvofiq tashkil etilishi mumkin.

Tizim (butun, sistema) o‘zini asrash, rivojlantirish uchun barcha

qismlariga, bo‘laklariga ma’lum bir talablar qo‘yadi. Shunday talablar qo‘ya olmagan va ularning bajarilishini ta’minlay olmagan tizim (sistema, butun) samarali faoliyat ko‘rsatolmaydi yoki inqirozga, tanazzulga uchraydi. Tizimli funksional yondashuv ushbu salbiy, fojiali hol yuzaga kelmasligining oldini oladi, tizim (butun, sistema)ni inqirozga, tanazzulga yetaklovchi omillardan xabar etadi.

Shu bilan birga, u tadqiqot obyekti (predmeti) real holatidagi tizimning rivojlanishiga muvofiq keladigan hollarni, an’analarni aniqlaydi va tizim (butun, sistema)ni ularni qo‘llab-quvvatlashga da’vat etadi. Tizimli funksional tadqiqot metodining tavsiyalarini inobatga olmaslik yoki mensimaslik tizim uchun nomaqbul holdir.

Tizim (butun, sistema)ning immanent aloqalari qismlar, bo‘laklar ixtiyori orqali ham sodir bo‘ladi. Demokratik qadriyatlar qaror topgan tizimda qismlarning, bo‘laklarning ixtiyoriy aloqalari rang-barang, rivojlangan bo‘ladi. Tizimli funksional yondashuv ushbu aloqalarning ixtiyoriyligini, demokratik prinsiplarga qanchalik muvofiqligi va butunning, sistemaning ideal holatga ko‘tarilishiga qanchalik yordam berishi mumkinligini, imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Tizim (butun, sistema)ning yaxlitligini asrash va rivojlantirish yo‘llarini topish tizimli funksi- onal yondashuv oldidagi asosiy maqsaddir.

Demokratik qadriyatlar umuminsoniy taraqqiyot mezonlaridan biriga aylanayotgan hozirgi paytda hech bir tizim (butun, sistema) boshqa tizimlar bilan integratsiyaga kirishmay, permanent aloqalariga ochiqlik, plyuralizm baxsh etmay yashay olmaydi. Tizimning permanent aloqalari uni tashqi tazyiqlarga ochiq qiladi, lekin ushbu tazyiqlardagi salbiy tomonlarni, zo‘rlov elementlarini tizimli funksional yondashuv aniqlab berishi zarur. Mazkur intensionalizm tizimli funksional yondashuvni o‘zini o‘zi tanqidiy baholashga, tizimdagi permanent aloqalarni umumiy maqsadga muvofiq o‘rganib, kuzatib borishga imkon beradi. Tanqidiy intensiyasiz tizim rivojlana, ichki imkoniyatlaridan unumli foydalana olmaydi. Tizimli funksional yondashuv tizim (butun, sistema) va uning qismlari, bo‘laklari o‘rtasidagi funksional bog‘liqlikni mustahkamlash, rivojlantirish yo‘llarini izlaganida tanqidiy intensiyaga

tayanadi, uni qo‘llab-quvvatlaydi.

Tizimli funksional yondashuv butun va qismlar, ular o‘rtasidagi aloqalardan tashqari «maqsad», «iyerarxiya», «uyushganlik», «tashkillanganlik», «element», «regulyatsiya», «barqarorlik», «turg‘unlik», «dinamiklik», «mobillik», «shakllanganlik», «rivojlanish» kabi tushunchalar va hodisalar bilan ham bog‘liqdir. Mazkur tushunchalar va hodisalar butun (tizim, sistema) va qismlar, qismlar va qismlar o‘rtasidagi aloqalarning muhim jihatlaridir. Obyekt(predmet)ning ichki tuzilishi, strukturasini ularsiz o‘rganib bo‘lmaydi.

Tizimli funksional yondashuv obyekt(predmet)ni o‘zining ichki (immanent) va tashqi (permanent) aloqalariga ega tizim (sistema) sifatida qaraydi, bu esa uni avvalo tizim (sistema) nima, degan savolga javob izlashga undaydi.

Tizim (sistema) qanday xususiyatlarga, belgilarga, aloqalarga ega, ularning obyekt(predmet) funksiyasidagi o‘rni qanday, tizim (sistema) boshqa tizim (sistema)lardan nimasi bilan farq qiladi, uni boshqa obyekt(predmet) bilan almashtirish mumkinmi yoki mumkin emasmi, tizim (sistema)ni harakatlantiruvchi kuchlar, omillar nimalardan iborat kabi savollarga javob berish ham talab etiladi. Tizimning tuzilishi, strukturasini aniqlash qanchalik muhim bo‘lsa, ularda kechadigan iyerarxik aloqalarni, koordinatsiyaning o‘ziga xos xususiyatlarini, mobillik imkoniyatlari va rivojlanish yo‘llarini bilish ham shunchalik zarurdir. Ba’zan ilmiy tadqiqot maqsadi tizimli funksional yondashuv obyekti (predmeti) sifatida qaraladi. Ha, maqsadda tizim(sistema)ning funksional mohiyati o‘z ifodasini topadi. Biroq maqsad tizim(sistema)ning o‘ziga xos, hatto unda tizim (sistema)ga xos belgilar aks etsa-da, u hech qachon obyekt(predmet)ning o‘zi bo‘lolmaydi. Tizimli funksional yondashuvni tadqiqotchi shakllantiradi, tizim (sistema) esa «o‘zi o‘zi uchun» mavjuddir. Tan olish kerakki, ba’zan inson ongini, tasavvurlari va qarashlarini, bilimini tizim (sistema) sifatida qarash lozim bo‘ladi. Bu paytda ularni insondan tashqaridagi «o‘zi o‘zi uchun» mavjud obyekt(predmet), deb qarash mumkin emas.

Struktura (tuzilish)ga tashkillashtirilganlik, regulyatsiya

(irregulyatsiya), dinamiklik (statitlik), rivojlanish (turg‘unlik yoki yemirilish) xos. Tadqiqotchi ularning strukturada namoyon bo‘lishiga diqqatini qaratadi. Hamma struktura ham pozitiv aloqalarga ega bo‘lavermaydi, tashkillashtirish ma’lum bir tashkillashtirilganlik yoki destruktiv aloqalar mahsulidir, regulyatsiya irregulyator omillardan o‘sib chiqishi mumkin.

Tizimli funksional yondashuv ayrim olgan obyekt(predmet)ni emas, balki uning strukturasiga kirgan qismlar, bo‘laklar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganadi. Ikki yoki undan ko‘p obyekt(predmet) bo‘lishi shart. Qismlar, bo‘laklar ham ikki yoki undan ortiq bo‘lishi darkor. Ikki yoki undan ortiq obyekt(predmet), qismlar yoki bo‘laklar mavjud joyda esa munosabatlar rang-baranglashadi, murak- kablashadi. Ushbu rang-barang, murakkab munosabatlarning struktura (tuzilish)da, obyekt(predmet) ichida namoyon bo‘lishi tizim(sistema)ni dinamik holda qarashga undaydi.

Obyekt(predmet)lar funksional yaqinligiga qarab klassifi- katsiya qilinadi, sistemalashtiriladi (tizimlashtiriladi). Masalan, ziyolilar sinfi deganda aqliy-intellektual mehnat egalari nazarda tutiladi. O‘qituvchilar, olimlar, ijodkorlar shunday mehnat bilan shug‘ullanuvchi aholi qatlamidir. Goho asosiy belgi qilib demografik xususiyatlar (yoshlar – maktab o‘quvchilari, kollej yoki litsey talabalari, oliy o‘quv yurtlarida ta’lim olayotganlar, umuman 30 yoshgacha bo‘lgan aholi qatlami), asosiy faoliyat (ishchi-xizmatchilar – korxona ishchilari, texnik xodimlar, ijtimoiy mehnat sohasida xizmat qilayotganlar), til (o‘zbek tili – o‘g‘uz lahjasi, Farg‘ona lahjasi, Toshkent dialekti va boshqalar), turlar (ijod – texnikaviy, badiiy, ilmiy) olinadi. Mazkur aholi qatlamlariga xos belgilar, faoliyat turlari, milliy xususiyatlar tizim (sistema)ning strukturasiga kiradi, aynan shu nuqtai nazardan ular tizimli funksional yondashuv obyekt(predmet)lariga aylanadi. Ba’zi adabiyotlarda ular tashqi belgilar deb ataladi. Shuningdek, obyekt(predmet) ichki belgilariga ham ega. Masalan, ijodiy faoliyat ichki belgilariga ko‘ra intensiv, impulsiv, ekstensiv kechishi nuqtai nazaridan tizimlashtirilishi mumkin, bu o‘rinda ijodiy faoliyat- ning psixologik belgilari hisobga olinmoqda. Ijodni

subyektlari (olimlar, shoirlar, musavvirlar, alohida shaxs, omma, guruhlar), obyektlari (jamiyatni, bozor munosabatlarini, davlat va uning institutlarini, milliy huquq tizimini, siyosiy partiyalarni o‘rganishga qaratilgani) orqali ham tizim (sistema) sifatida o‘rganish mumkin.

Tizimli funksional yondashuvdagi murakkab, ko‘pincha shaxsiy-subyektiv yondashuv ustunlik qiladigan jihat obyekt(predmet)ning ichki belgilarini tizimli o‘rganishdir. Bu o‘rinda obyektivlikdan chekinish hollari mavjud. Shuni esda tutish lozimki, ichki belgilarni obyekt(predmet) o‘zidan, uning immanent belgilari va permanent aloqalaridan olish lozim, ana shunda tadqiqotning ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgani, amaliy ahamiyati namoyon bo‘ladi.

Tizimli funksional yondashuv qolgan tadqiqot metodlari bilan ham bog‘liqdir. Masalan, eksperiment tadqiqot obyekti (predmeti)ga xos xususiyatlarning ideal holatini, intervyu respondentlarning tizim (sistema)ga munosabatlarini, qiyosiy tahlil funksiyalarni boshqa bosqichlardagi yoki boshqa predmetlardagi ko‘rinishlariga solishtirib o‘rganishga yordam beradi.

Tizimli funksional yondashuv bilan kompleks yondashuv o‘rtasida uzviy aloqa, yaqinlik mavjud. Ba’zan kompleks yondashuvni tizimli funksional yondashuv bilan aynanlashtirish mumkin. Bu tabiiy hol, chunki birinchisi obyekt(predmet)ga har tomonlama yondashishni tizimli amalga oshiradi. Ammo bu o‘rinda shunchaki tizimlash- tirishga intilish emas, balki qismlar, bo‘laklarning funksional bog‘liqligini aniqlash nazarda tutilyapti. Kompleks yondashuvda funksional bog‘liq bo‘lmagan obyekt(predmet)lar guruhlashtirilishi, klassifikatsiyalashtirilishi mumkin, tizimli funksional yondashuvda esa qismlar, bo‘laklar bir-biriga funksional bog‘liq bo‘lishi shart. Agar bunday yondashuv har xil qismlar, bo‘laklarga ham tadbiq etilsa yoki ularga qiyoslab o‘rganilsa, kompleks yondashuvga aylanishi mumkin. Kompleks yondashuv universalligi, tizimli funksional yondashuv esa tizimliligi bilan ajralib turadi. Ammo ijtimoiy-gumanitar sohalar o‘rganadigan barcha obyekt(predmet)lar ko‘pqirrali, ko‘pomilli ekanini unutmaslik zarur [49; 33-37-b.].

Retrospektiv yondashuv metodi

«Retrospektiv (tarixiy) yondashish» tushunchasi tadqiqot obyekti(predmeti)ning real holatigacha bo‘lgan jarayonlarni (genezisi, shakllanish bosqichlari, tarqalishi, ma’lum bir butunlik, tizimlik kasb etishi) o‘rganishga qaratilgan usuldir.

Ma’lumki, har qanday obyekt(predmet) o‘zining tarixiga ega. Ijtimoiy borliqda hech nima hech nimadan paydo bo‘lmaydi, yuzaga kelish, shakllanish, rivojlanish, so‘nish va boshqa shaklga o‘tish bosqichlari mavjuddir. Shuning uchun tadqiqotlarda retrospektiv (tarixiy yoki tarixiylik usuli) yondashishga, obyekt(predmet)ning real holatiga bosib o‘tgan bosqichlarni tahlil qilishga katta e’tibor beriladi. Bunday yondashuv obyekt(predmet)ning asosiy xususiyatlari va belgilarini aniqlashga, real holatidagi muammolarini bilishga yordam beradi. Demak, retrospektiv yondashish obyekt(predmet):

qanday paydo bo‘ldi;

qaysi omillar ta’sirida shakllandi;

rivojlanish bosqichlari nimalardan iborat;

qanday so‘na boshladi yoki tanazzulga yuz tutdi;

qanday shaklga o‘tdi yoki o‘tmoqda kabi fundamental savollarga javob izlaydi.

Ko‘rinib turibdiki, mazkur savollarga javob izlash xronologik. Izchil tarzda amalga oshirilishi mumkin. Xronologik izchillik obyekt(predmet) hayotini turli bosqichlarda, vaqtda izchillikda o‘rganish imkonini beradi.

Vaqt (bosqichlar, davrlar, pog‘onalar) retrospektiv yondashishning asosiy tushunchasidir, chunki obyekt(predmet)ning genezisidan to so‘nib, boshqa shaklga o‘tishigacha bo‘lgan jarayonlar vaqtda namoyon bo‘ladi. Vaqt uzluksizdir, ammo gnoseologik maqsad uni, u bilan birga obyekt(predmet) hayotini bosqichlar, davrlar va pog‘onalarga bo‘ladi. Bu o‘rinda tadqiqotchi vaqtga va obyekt(predmet) hayotiga nisbatan tizimli yondashgani ko‘zga tashlanadi.

Ijtimoiy hayotga taalluqli obyekt(predmet)da evolyusion va revolyusion rivojlanishga xos xususiyatlar uchraydi. Evolyusion

rivojlanish obyekt(predmet)ning immanent xususiyatlariga muvofiq rivojlanishi jarayonlarini ifoda etadi. Tadrijiylik, izchillik, murosa undagi asosiy belgilardir. Ushbu belgilar buzilganda obyekt(predmet)da tartibsizlik, chekinish, boshboshdoqlik yuzaga keladi.

Inqilobiy rivojlanish ichki xususiyatlarga muvofiq kelmagan tashqi tazyiqlar ta'sirida, goho kutilmagan omillar, o'zgarishlar natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Inqilob mudom ham obyekt(predmet)ni yemirilishga olib kelavermaydi, u tizim(sistema)ni boshqa, ijobiy bosqichga ham ko'tarishi mumkin. Inqilobning yemirishga, nigilizmga moyil ko'rinishidan qo'rqish lozim, agar u yangi munosabatlar va boyliklar yaratishga qaratilsa, undan qo'rqmaslik, balki unda qatnashish kerak. Bozor munosabatlariga o'tish bizning jamiyatimiz uchun taraqqiyotni belgilovchi hodisa edi, shuning uchun ham unga «tub o'zgarish», «tub burilish» kabi epitetlar qo'llaniladi. Shuni esda tutish kerakki, ijtimoiy hayot bir tekis yoki inqilobiy tarzda rivojlanmaydi, agar u bir tekis rivojlanishga moyil bo'lsa, u oxir-oqibat stagnatsiyaga, turg'unlikka, agar u mudom inqilobiy o'zgarishlar qilishga intilsa, nigilizmga, radikalizmga duchor bo'ladi. Ha, ijtimoiy hayotning ayrim sohalari revolyusion tadbirlarga ehtiyoj sezadi (bunday ehtiyoj mudom mavjuddir), ammo u qolgan ko'pchilik sohaning evolyusion o'zgarishlarga moyil ekanini inkor qilmaydi. Demak, bir tekis va inqilobiy rivojlanish ijtimoiy hayotga taalluqli hodisalardir, retrospektiv yondashish ularni dialektik tarzda o'rganishi darkor.

Inson rivojlanishining evolyusion qonuni ijtimoiy hayotga nisbatan sotsial darvinizm deb ataladi. Oddiy hodisa va voqealarning intensiv yoki ekstensiv rivojlanishi, yoyilishi yirik murakkab hodisa va voqealarga aylanadi. Bu jarayon retrospektiv yondashishning tadqiqot predmetidir.

Rivojlanishda vorisiylik bilan an'anaviylik elementlari mavjud bo'ladi, ulardan mutlaq xoli tizim (sistema) yo'q. Evolyusion, hatto revolyusion rivojlanish ham ular bilan hisoblashishga majburdir. Retrospektiv yondashish esa vorisiylik bilan an'anaviylikning mavjudligini qayd etib yoki aniqlab qolmaydi, ularning obyekt(predmet)ning rivojlanishiga qanday ta'sir etganini, ta'sir etishi

mumkinligini ko‘rsatib beradi. Agar obyekt(predmet)ning rivojlanish modeli xomxayol, befoyda utopiya mahsuli bo‘lmasa, uni retrospektiv yondashish orqaligina yaratish mumkin. Retrospektiv yondashish obyekt(predmet)ga taalluqli real misollarni, jihatlarni o‘rganadi, vorisiylik va an’anaviylik uning tahlili izchil, real, asosli bo‘lishini ta’minlaydi.

Istoritsizm va futurizm retrospektiv yondashishda u yoki ko‘rinishda uchraydi. Mohiyatan istorizm o‘tmishdagi voqea-hodisalarni kelajakka aynan ko‘chirishni anglatadi. Mazkur atamani ijtimoiy falsafaga ingliz faylasufi va sotsiologi K.Popper olib kirgan. Uning fikriga ko‘ra, istoritsizm g‘ayrihayotiy usuldir, chunki o‘tmishni orqaga qaytarishi mumkin emas. Biroq ayrim tadqiqotchilar neoistoritsizm, ya’ni o‘tmishdagi voqea-hodisalarni, ideallarni oqlash orqali ularga qaytishni taklif qiladilar. Ular o‘tmishni qisman kelajakka ko‘chirmoqchi, aniqroq qilib aytganda, kelajakni o‘tmishga qaytarmoqchi bo‘ladilar. Fundamentalizmga moyil ushbu yondashuvlardagi «orqaga qaytarish» da’vati ilm-fan mohiyatiga ziddir. Ammo ulardagi o‘tmishni intensiv o‘rganishga intilishga pozitiv hol sifatida qarasa bo‘ladi.

Futurizm kelajakni o‘rganuvchi, bashorat qiluvchi metoddir. U ijtimoiy hayot, insoniyatning kelajagi, taraqqiyot yo‘llarini tadqiq etadi. Har bir ilmiy tadqiqotda futurologik yondashish mavjud bo‘ladi, chunki o‘z tadqiqot obyektining kelajagi bilan qiziqmaydigan izlanish uchramaydi. Hatto tarixni, o‘tmishni o‘rganayotgan tadqiqotchi ham obyektining ahvolini kelajakka proyeksiya (yo‘naltirilganlik) qiladi, insoniyat taraqqiyot uchun zarur tomonlarini ochib beradi.

Realizm real borliqni obyektiv, bor ziddiyatlari bilan tadqiq etish metodidir. U moddiy borliqqa ham, ideal hodisalarga ham qo‘llanilishi mumkin. Narsalarning obyektiv borlig‘ini tan olish sodda realizm deb ataladi, aslida ilmiy tadqiqot bunday yondashish bilan cheklanib qolmaydi. U narsalarning zamon va makonda o‘zgarishini, boshqa narsalar bilan aloqalarini, ichki dinamizmni ham o‘rganadi. Narsalarning ichki xususiyatlari va tashqi aloqalari qancha keng, to‘liq etish imkoni shuncha keng, to‘la bo‘ladi.

Utopizm xayol, o‘y, fantaziya yordamida obyekt(predmet)ning modelini yaratish usulidir. Mazkur model real hayotda, obyektiv borliqda bo‘lmasligi ham mumkin. Utopiya real hayotga tayansa, uni takomillashtirishga intilsa, obyekt(predmet)ni yangi sifatlar bilan boyitsa zararli emas. Ammo u real hayotdan, ijtimoiy borliqdan mutlaq uzilgan, xomxayolga, fantaziyaga qurilgan bo‘lsa, g‘ayrihayotiy, g‘ayriilmiy xususiyat kasb etadi. Masalan, «Avatar» filmida tasvirlangan mifologik obrazlar, ularning mamlakati ijodkorlarning xomxayoli, fantaziya mahsulidir. Videotexnika aqlni hayratga soluvchi manzaralar, syujetlar yaratsa-da, ularning ilm-fanga hech qanday aloqasi yo‘q.

Utopizm tadqiqot obyekti(predmeti)ning ideal modelini yaratishi tufayli qiziqish uyg‘otadi. Ideal model real hayotga, obyektiv munosabatlarga tayanishi mumkin, shu nuqtai nazardan utopizm obyekt(predmet)ni takomillashtirish yo‘llarini izlovchi usuldir. Utopizmning g‘ayrihayotiy, g‘ayriilmiy bo‘lgani emas, balki uning umuman yo‘qligi ilmiy izlanishlarni qashshoq qiladi.

Retrospektiv yondashish tadqiqot obyekti (predmeti)ning genezisi, shakllanishi, rivojlanish tarixini bilishni taqozo etadi. Ilm-fanda u tarixiy yondashish yoki tarixiylik metodi deyiladi. Tarixiylik metodidan o‘rinli foydalanish tarixiy jarayonlarni, tarixiy rivojlanish qonunlarini, tarixni yaratuvchi, harakatlantiruvchi subyektlarning tub manfaatlari va maqsadlarini, evolyutsion va revolyusion o‘zgarishlarni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy omillarni yaxshi bilishi darkor. Yangilik bilan eskilik, ezgulik bilan yovuzlik o‘rtasidagi ziddiyatlarning, kurashlarning immanent qonunlarini bilmay, o‘zlashtirmay retrospektiv yondashishdan unumli foydalanish qiyin.

Tarixiy-madaniy meros va artefaktlar retrospektiv tahlil qilish qilinganida asosiy e’tibor ijod mahsuli va ijod subyektiga qaratiladi. Tarixiy madaniy meros va artefaktlarning «tarixiy hayoti»ni to‘liq tiklash imkoni yo‘q, lekin retrospektiv yondashuv ijod mahsuli (artefaktlar, meros) va ijod subyekti (shaxs, xalq)ning ijtimoiy-tarixiy jarayonlardagi o‘rnini ochib berishi mumkin.

Ijtimoiy-tarixiy jarayonlarni davrlashtirish jamiyat taraqqiyotidagi

tub o‘zgarishlarga muvofiq amalga oshirilishi ilm-fanda keng tarqalgan. Insoniyatning tarixi ibtidoiy tuzum, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va kommunizm kabilarga davrlashtiriladi. Lekin har bir qit’a yoki xalq ushbu davrlarni turlicha bosib o‘tadi. Mutaxassislarning fikricha, ibtidoiy davrni bosib o‘tmagan etnos yo‘q, qolgan davrlar turlicha namoyon bo‘ladi.

Kommunizm umumiy tenglik prinsipiga asoslanadigan davrdir, ming afsuski, kishilar siyosiy, huquqiy teng bo‘lsalar-da (bu ham mutlaq emas), iqtisodiy, intellektual, jismoniy teng emaslar. Bular kommunizmni xomxayol, fantaziya mahsuliga, utopiyaga aylantiradi. Biroq kishilar, insoniyat ushbu utopiyadan mutlaq voz kechgan emas.

Davrlashtirish alohida olingan voqea-hodisalarga nisbatan ham qo‘llaniladi. Bunday taqdirda obyekt(predmet)ning paydo bo‘lishi yoki yuzaga kelishi, obyekt (subyekt) sifatida shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, tanazzulga yuz tutishi yoki transformatsiyasi, yemirilishi yoki boshqa shaklga o‘tishi davrlashtiriladi. Har bir davrning o‘ziga xos, alohida belgilari bo‘ladi, aynan ushbu belgilar davrlashtirishga asos qilib olinadi. Goho ushbu belgi obyekt(predmet)ning tashqi aloqalaridan topiladi, izlanadi. Ammo ushbu tashqi aloqalarning ta’siri obyekt(predmet)ning ichki hayotida. Ichki tuzilishi yoki qismlari o‘rtasidagi munosabatlarda aks etishini hisobga olish zarur.

Xalq, millat, shaxs tarixiy-madaniy taraqqiyot subyektlari sifatida retrospektiv yondashishga sotsioantropologik mohiyat baxsh etadi. Inson va uning ijtimoiy jarayonlardagi o‘rni, xalqning, millatning tarixiy-madaniy taraqqiyotga ta’siri masalalari mudom retrospektiv tahlil mavzusi bo‘lib kelgan.

Retrospektiv yondashish tarixiy-madaniy taraqqiyot subyektlarining turmush tarzi, psixologiyasi, sotsium bilan aloqalari, ijtimoiy institutlar faoliyatidagi ishtiroki kabilarni o‘rganishga ham tadbiq qilinadi.

Tarixda shaxsning roli mavzusini o‘rganish Plutarx davridan beri davom etib keladi, lekin bu borada bahslar ko‘p. Hozirgi davrda yetakchilik qilayotgan fikr – tarixiy shaxs va xalq ommasining roli uyg‘un qaralishi darkor. Elitar yondashish qanchalik cheklangan bo‘lsa, politar

(ya’ni ko‘pchilik, ommaviylik) yondashish ham shunday cheklangandir. Ilmiy tadqiqot madhiyalar to‘qishga moyil publitsistika janri emas, u hayotga, inson faoliyatiga murakkab, ichki ziddiyatlarga to‘la voqelik sifatida qaraydi, ularni yanada takomillashtirish yo‘llarini qidiradi. U inson bilimlarining nisbiyligini, cheklanganligini unutmaydi. Ideal tarixiy shaxslar yo‘q («Beayb – parvardigor» degan naqlni eslang), ammo ularni ideal ko‘rishga intiluvchilar bor, odatda bunday kishilar hayotni obyektiv baholashdan uzoq bo‘ladilar. Dalil va manbalarga tayanishdan ular rivoyat, afsona va badiiy to‘qimalarga ko‘proq ishonadilar. Ilm-fan esa dalillarga, manbalarga, ularning tipologik hodisalar sifatida takrorlanishiga tayanadi. Dalil va manbalar obyekt(predmet)ning u yoki bu jihati, xususiyati, belgilariga oid umumiy qonuniyatlarni kashf etishga olib kelishi zarur. Ayrim olgan dalil va manba, ayniqsa, rivoyat, afsona, badiiy to‘qima bunday qonuniyatlar yaratishga, kashf etishga olib kelmaydi. Lekin tadqiqotchi ayrim dalil, manba uchrashidan ko‘z yumolmaydi, xuddi shuningdek, ulardan obyekt(predmet)ga oid umumiy qonuniyatlar ham yaratolmaydi.

Falsifikatsiya tarixni soxtalashtirish, buzib ko‘rsatish usulidir. K.Popper uni obyekt(predmet)ni turlicha talqin qilish usuli sifatida qaraydi. Bu o‘rinda biz uni an’anaviy tarzda, ma’noda qo‘llayapmiz. Falsifikatsiya ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot qonunlarini bilmaslikdan, ayrim olgan voqea, hodisani umumiy qonuniyatlar sifatida noto‘g‘ri talqin qilishdan kelib chiqadi.

Tarixni, o‘tmishni ideallashtirish falsifikatsiyani avj oldiradi, arzimas, ayrim olingan misol butun ijtimoiy-tarixiy jarayonga, bosqichga xos voqelik sifatida maqtaladi. Falsifikatsiyada sanoxonlik, maddohlik bo‘rtib turadi. Ular qaror topgan muhitda ilmiy izlanishlar ham kompilyatsiyalar to‘qishga aylanadi. Umumiy qonuniyatlarni topishga yordam beradigan dalil, manba, eksperimentlargina falsifikatsiyalash-tirishning g‘ayriilmiy xususiyatlarini ochib tashlashi mumkin [49; 38-43].

Qiyosiy tahlil metodi

«Qiyosiy tahlil» ikki yoki bir necha obyekt(predmet)larni bir-biriga

solishtirish, ushbu solishtirishdan ma’lum bir mantiqiy, nazariy xulosalar chiqarish usulidir. Qiyoslash, solishtirish substrat (substansiya)ni boshqa obyekt(predmet)ga taqqoslashni taqozo etadi. Agar substrat (substansiya) yakka asos, negiz bo‘lsa, u o‘zining ichki qismlariga qiyoslanishi mumkin. Masalan, materiya substrat (substansiya) bo‘lsa, u proton yoki izotoplarga, vodorodning atomi kislorodning atomiga qiyoslanishi mantiqan to‘g‘ridir.

Substrat sifatida nafaqat moddiy narsalar, shuningdek narsalarning sifatlari, belgilari, xususiyatlari ham olinishi mumkin. Bunday paytda xulosa ushbu qiyoslanayotgan sifatlar, belgilar yoki xususiyatlardan chiqariladi.

Qiyoslash tashqi belgilarga nisbatan ham qo‘llanilishi mumkin. Masalan, biz deraza, uy, stol-stullarni katta-kichikligiga yoki doira, yarim doira, to‘rtburchak ko‘rinishlariga muvofiq taqqoslaymiz. Agar stullarni yumshoq yoki qattiqligiga muvofiq taqqoslasak, ularni sifatlariga muvofiq baholagan bo‘lamiz. Qiyosiy tahlil u yoki bu belgilarni, farqlarni aniqlashdan iborat emas, u solishtirishdan chiqariladigan xulosa, fikr, pastulat uchun muhimdir. Agar shunday xulosa bo‘lmasa, u shunchaki, ilmiy izlanishlardan yiroq, oddiy kuzatish bo‘lib qoladi.

Qiyosiy tahlil ratsionallikka va obyektivlikka asoslanganida ilmiy xususiyat kasb etadi. To‘g‘ri, qiyoslash mantiqiy xususiyat kasb etishi mumkin. Masalan, Platonning ideal davlati, shahri bilan Forobiyning fozil odamlar shahri faqat g‘oyaviy-nazariy qarashlar yordamidagina taqqoslanishi mumkin. Lekin bu qiyos ratsionallikka, obyektiv borliq talablariga tayanishni rad qilmaydi. Ratsionallik va obyektivlik barcha ilmiy izlanishlar tayanadigan usullar ekan, ular qiyosiy tahlil uchun ham majburiydir.

Qiyosiy tahlilda katta va kichik, uzun va qisqa, cheksiz va cheklangan, yangi va eski, yumaloq va cho‘ziq, tez va sekin, tirik va o‘lik, ongli (aqlli) va ongsiz (beaql), yaxshilik va yomonlik, ijobiy va salbiy kabi hodisalarning ikki, antinomik tomonlarini ifodalovchi tushunchalar qo‘llaniladi. Yuqorida aytganimizdek, mazkur tushunchalar obyekt(predmet)ning yo tashqi belgilari yoki ichki sifatlarini ifodalaydi.

Qiyoslash uchun yo tashqi ko‘rinishdagi farqlarni yoki ichki sifatlardagi farqlarni topish, ularni taqqoslab ma’lum bir xulosalar chiqarish muhimdir. Xulosalar taqqoslanayotgan obyekt(predmet)larning o‘zidan, ularni qiyoslashdan keltirib chiqariladi. Xulosa gipoteza tarzida oldindan tayyorlanib, qiyoslash jarayonida to‘ldirilishi, aniqlashtirilishi mumkin, lekin u obyekt(predmet)ga sun’iy tarzda, zo‘rlab yopishtirilmasligi lozim. Hatto qiyoslash boshqacha xulosaga, goho gipotezani mutlaq rad etuvchi pastulatga olib kelganida ham obyekt(predmet)ni xulosaga bo‘ysundirish noto‘g‘ridir.

Xulosa, fikr qiyoslashning mahsuli bo‘lganida ilmiy izlanishda obyektivlik va ratsionallik saqlanadi, tadqiqotning qimmati oshadi.

Qiyoslash bilish jarayonida yo fikran yoki eksperiment orqali amalga oshiriladi. Fikran amalga oshiriladigan qiyoslash kuzatuv jarayonlarida to‘plangan tajribaga, mantiqiy fikrlashda hosil bo‘lgan xulosalarga tayanadi. Bunday taqqoslashda xayolga, fantaziyaga berilish oson ro‘y beradi, natijada tadqiqot jarayoniga utopik elementlar qo‘shiladi. Umuman xayolga, utopiyaga berilish u yoki bu darajada deyarli barcha ilmiy izlanishlarda uchraydi, lekin ular qiyosiy tahlildagi mantiqiy fikrlashni befoyda, obyekt(predmet)ga zid, utopiyalarga aylantirmasligi kerak. Masalan, Platon jamiyatda adolatsizlikni, g‘ayriinsoniy va g‘ayriaxloqiy illatlarni bartaraf etish yo‘llarini izlaganida real hayotiy talablardan kelib chiqqan, bu ratsional fikr, xulosa edi. Ammo u ideal davlat, shahar g‘oyasini ilgari surganida utopiyaga beriladi, uning ideal davlatni, shaharni faylasuflar boshqarishi zarur, degan fikri, xulosasi amalga oshmas utopiyadir. Qiyoslash duch kelgan narsalar, eklektik hodisalar o‘rtasida emas, balki ma’lum bir funksiyalari yoki sifatlarida yaqinlik mavjud obyekt(predmet)lar o‘rtasida amalga oshiriladi. To‘g‘ri, ba’zan qiyoslash bir-biriga yaqin bo‘lmagan, umumiyligi yo‘q, hatto zid obyekt(predmet)lar o‘rtasida ham amalga oshirilishi mumkin. Masalan, odamni toqqa, uyni dengizga, gilamni samolyotga qiyoslaganda ilmiy ratsionalizmga emas, badiiy mubolag‘aga tayaniladi. Qiyosiy tahlil, ilmiy metod sifatida, eksperiment orqali asoslashga imkon beradi, yuqoridagi misollarda esa eksperiment

o‘tkazish imkoni yo‘q. Qiyosiy tahlilda keng qo‘llaniladigani tavsiflash usulidir.

Tavsiflash obyekt(predmet)ga ta’rif berish, undagi sifatlarni ilmiy maqsad nuqtai nazaridan baholashdir. Har qanday qiyoslash tavsiflashga olib keladi, tavsiflar orqali obyekt(predmet) qanday sifatlarga ega ekani ochib beriladi. Qiyoslanmagan tavsiflash ilmiy yondashishdan uzoq bo‘ladi, u ko‘pincha shaxsiy, asoslanmagan, tor fikr doirasida qolib ketadi. To‘g‘ri, ba’zi tavsiflar ilmiy asosga ega bo‘lmasa-da, translyatsiya sifatida asrlar osha saqlanib keladi. Masalan, payg‘ambarlar, avliyolar, mistiklar haqidagi tavsiflar shundaydir. Bu tavsiflarda ilmiy ratsional yondashish, eksperimental asoslash emas, balki rivoyat, afsona, badiiy to‘qimalar asosiy rol o‘ynaydi.

Qiyosiy tahlilda chizma va sxemalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ular tadqiqotchining obyekt(predmet)dan nimalar yoki qanday sifatlar izlayotganini aniq ko‘rsatib turadi. Chizma va sxemalar taqqoslanayotgan obyekt(predmet)larning real holatini ko‘rsatib turadi, fikr, xulosa ushbu holatdan kelib chiqariladi. Chizma va sxemalar argumentni, dalil va misollarni ko‘rgazmali qiladi, fikr, xulosaga aniq yo‘naltirilganlik, mantiqiylik baxsh etadi.

Qiyosiy tahlil dalil, misol va guvohlarga ham tayanadi. Dalil og‘zaki, yozma yoki ko‘rgazmali bo‘lishi mumkin. Og‘zaki dalil qiyoslanayotgan obyekt(predmet)larning real holatidan yoki genezisidan yaxshi xabardor kishidan olinadi. Muammoga oid ilmiy izlanishlar olib borgan mutaxassis ko‘rsatmasiga tayanish tadqiqot qimmatini oshiradi. Lekin mazkur dalil mutlaq haqiqat, dogma sifatida qaralmasligi lozim. Goho og‘zaki dalil sifatida intervyu, suhbat usullaridan ham foydalaniladi. Yozma dalil ikkinchi yozma manba bilan yoki boshqa kishining fikri bilan qiyoslanganda qiyosiy tahlil hisoblanadi. Agar ayrim olgan yozma manbaning o‘zi keltirilsa, boshqa manbalarga qiyoslanmasa, u tarixiy-sotsiologik yoki asiologik yondashuvga aylanadi. Ko‘rgazmali dalillarga turli tavsiflar, xronik hujjatlar, kinolavhalar, videomateriallar, fotosuratlar kabilar kiradi. Lekin ular ham o‘ziga yaqin, umumiy belgilariga ega hujjatlar, ko‘rgazmali dalillar bilan taqqoslanishi zarur.

Qiyosiy tahlil o‘tmishdagi voqea, hodisalarni hozirgi davrdagi jarayonlar bilan taqqoslashni ham amalga oshiradi. Mazkur holda tarixni ideallashtirish yoki falsifikatsiyalash imkoni paydo bo‘ladi. Bizning fikrimizcha, ularning ikkalasi ham ilmiy izlanish uchun nomaqbul holdir, chunki ijtimoiy hayotning murakkab, zid- diyatli xususiyati uni ideallashtirishni ham, falsifikatsiyalashtirishning ham xatoligini ko‘rsatadi. Tarixni hech qachon to‘la tiklash mumkin bo‘lmaganidek, hozirgi jarayonlarni ham to‘la, obyektiv o‘rganish mumkin emas. Retrospektiv yondashuv qiyosiy tahlilga o‘tmishdan, tarixdan mavzu, dalil, misol topib beradi, ushbu manbalarning zamonga nisbatan baholanishini esa qiyosiy taqqoslash usuli amalga oshiradi. Goho retrospektiv yondashishning o‘zi qiyosiy tahlil usuliga tayanadi, bu aslida ikki tadqiqot metodining bir-biriga bog‘lanib kelishidan darak beradi. Qiyosiy tahlil metodi analiz va sintez, tizimli funksional yondashuv, empirik va dala materiallarni yig‘ish, kontekt-analiz (manbalar, hujjatlarni o‘rganish), modellashtirish kabi usullar bilan ham bog‘liqdir. Lekin u ikki yoki undan ortiq obyekt(predmet)larni taqqoslashdan iboratdir. Qayerda taqqoslash ilmiy nazariy, mantiqiy fikr, xulosa bilan yakunlansa, shu yerda qiyosiy tahlil metodi qo‘llanilgan bo‘ladi.

Qiyosiy tahlilda obyekt(predmet)ning aynanligi, o‘zi o‘zi uchun mavjudligi tayanch nuqta qilib olinadi va ikkinchi, qiyoslanayotgan obyekt(predmet)ning ham aynanligi unga qiyoslanadi. Agar obyekt(predmet)ning dinamik xususiyatlari o‘rganilmoqchi bo‘lsa, qiyoslanayotgan obyekt(predmet)ning ham dinamik xususiyatlari kuzatiladi. Obyekt(predmet)ning statik, turg‘un holati ikkinchi obyekt(predmet)ning dinamik holatiga qiyoslansa, shubhasiz, noobyektiv fikr, xulosa kelib chiqadi. Genezis genezisga, shakllanish jarayoni shakllanish jarayoniga, yuksalish yuksalishga, transformatsiya jarayonlari transformatsiya jarayonlariga qiyoslanganda, obyekt(predmet) haqida obyektiv xulosa chiqariladi. Ba’zi tadqiqotchilar o‘zi yashayotgan davrni maqtash uchun o‘tmishdan kamchilik, xato qidiradilar, vaholanki, ikki davr aniq dalillar, misollar va hayot sohalari orqali taqqoslanishi lozim.

Qiyosiy tahlilda ba’zan konstatatsiya bilan chegaralanish ko‘zga tashlanadi. Hech qanday dalilsiz, misolsiz obyekt(predmet)ni maqtash yoki uni tanqid qilish ilmiy izlanishlar o‘tkazishni siyqalashtirishdir. Maqtov yoki tanqid ham qiyoslashga tayanganida, obyektiv, ilmiy ratsional bo‘ladi. Dalilsiz, asossiz maqtov tilyog‘malikni, tanqid esa takabburlikni keltirib chiqaradi. Shu bois qiyosiy metodda konstatatsiya va farqlash yonma-yon qo‘llanilsa maqsadga muvofiqdir.

Qiyosiy tahlil mudom mezoniy xarakterga ega, ya’ni obyekt(predmet)ni baholash, o‘lchash, pozitiv yoki negativ sifatlarini ochib berishdir. Fikr, xulosa ana shunday mezondir.

Distinksiya qiyoslashtirilayotgan obyekt(predmet)lar o‘rtasida o‘ziga xosliklarni, farqlarni ochib berish jarayonini bildiradi. Qiyoslanayotgan obyekt(predmet)lar mutlaq aynan bo‘lolmaydi, hech bo‘lmaganda ular shaklan farqlanadi. Lekin mazkur farqlanish qiyosiy tahlil qilishga xalaqit bermaydi. Masalan, yozuv stoli bilan oshxona stoli bir-biridan shaklan farq qiladi, bu farq ularni qiyosiy tahlil qilishga xalaqit bermaydi. Distinksiyasiz qiyosiy tahlilni amalga oshirib bo‘lmaydi.

Analogiya qiyoslanadigan obyekt(predmet)lar o‘rtasidagi bog‘liqlikni, yaqinlikni yoki ma’lum bir farqlarni topish usulidir. Anolog esa qiyoslanadigan obyekt(predmet)ga yaqin nusxa, shakl, xususiyatdir. Analogsiz qiyoslash yo‘q, shuning uchun analog substrat(substansiya)ga o‘xshash, qiyoslanadigan obyekt(predmet)dir.

«Izomorfizm» qiyoslanayotgan obyekt(predmet)larning shaklan yaqinligini, tengligini, aynanligini ifodalaydigan tushunchadir. Izomorfizm shaklan yaqinlikni ifodalasa-da, ichki xususiyatlardagi polimorfizmni rad etmaydi. Analog bilan izomorfizm o‘rtasida o‘xshashlik ko‘p, lekin analogda shaklan farqlar bo‘lishi mumkin [49; 43-47-b.].

Empirik va dala materiallarini yig‘ish metodi

Ilmiy tadqiqotlar yo ilm-fanning nazariy-metodologik masalalariga yoki ijtimoiy taraqqiyot talablariga muvofiq o‘tkaziladi. Birinchisi, sof ilmiy-nazariy xarakterga, ikkinchisi, empirik mohiyatga egadir. Aksariyat tadqiqotlarda ularning ikkalasi uyg‘un keladi. Ilmiy

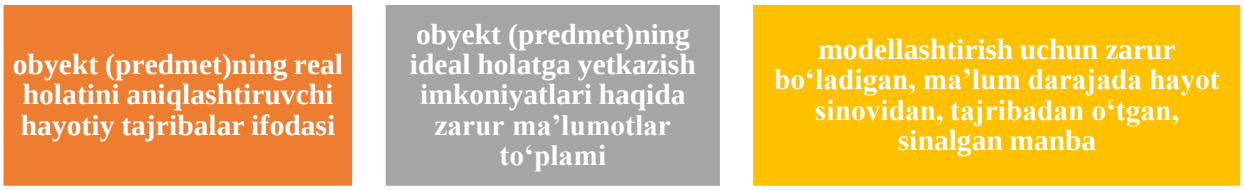
tadqiqotlarni ijtimoiy taraqqiyot talablari, ehtiyojlari bilan bog‘lash izlanishlarni sxolastikadan asraydi, ularga hayotiylik, dinamizm baxsh etadi. Ijtimoiy taraqqiyot talablari va ehtiyojlarini o‘rganish empirik metodidir.

Empirik materiallarni yig‘ish va o‘rganish obyekt(predmet)ning real holatini va ideal holatga chiqish imkoniyatlarini aniqlashga qaratiladi. Real holat obyekt(predmet)ning statik ko‘rinishi emas, ijtimoiy borliqdagi barcha obyekt(predmet)larga o‘zgarish, transformatsiya, boshqa shaklga o‘tish xosdir. Mazkur dinamizm obyekt(predmet)ning real holatini murakkablashtiradi, ichki va tashqi aloqalarini rang-barang qiladi. Empirik materiallar esa ushbu dinamizmga xos, muvofiq bo‘lishi darkor.

Tadqiqot mavzusi empirik materiallar yig‘ishga ta’sir etganidek, empirik materiallar ham mavzuga yangilik ajratishi yoki uni to‘ldirishi, aniqlashtirishi mumkin. Ular dialektik bog‘liq tarzda uyg‘unlashganida bir-biriga zid kelmaydi va tadqiqot maqsadiga xizmat qiladi. Tadqiqot mavzusi avval aniqlanadimi yoki empirik materiallar avval to‘planadimi, deb savol qo‘yish bema’nilikdir. Shuning uchun ularni mudom dialektik uyg‘un qarash darkor.

Dala materiallarini yig‘ish metodi ko‘pincha tarixiy-etnografik tadqiqotlari uchraydi. U aholining turmush tarzi, urf-odatlari, dialektlari, kiyinishi, muloqoti kabilar bo‘yicha oilama-oila, mahallama-mahalla, hududma-hudud yurib materiallar to‘plash metodidir. Unda e’tibor tarixiy-etnografik ahamiyatga ega artefaktlarni yig‘ishga, tadqiqot maqsadiga muvofiq ularni klassifikatsiya qilish, kartotekaga tushirish, tarqalish xaritasini tuzishga qaratiladi. Artefaktlarning milliy, hududiy belgilari, aksiologik ahamiyati, madaniy qimmati kabi jihatlari aniqlanadi.

Empirik va dala materiallarini yig‘ish tadqiqotning boshlang‘ich bosqichi, lekin u butun izlanish jarayonida davom etishi mumkin. Boshlang‘ich bosqichda to‘plangan empirik va dala materiallari tadqiqot mavzusini belgilab olish uchun muhimdir. Empirik va dala materiallarining o‘ziga xos belgilari (1.6-rasmga qarang):

1.6-rasm. Empirik va dala materiallarining o‘ziga xos belgilari

Empirik va dala materiallari obyekt(predmet)ni modellashtirish yoki sinovdan o‘tkazishga oid ma’lumotlarga ega bo‘ladi. Shuning uchun ilmiy tadqiqot obyekt(predmet)ni ideal holatga olib chiqishni eksperiment, modellashtirish orqali amalga oshiradi.

Tadqiqotning ilmiy konsepsiyasi, maqsadi va vazifalari empirik va dala materiallarini yig‘ish, ularni klassifikatsiyalash va kartotekasini tuzish texnologiyasini yaratishga undaydi. Mazkur texnologiya empirik va dala materiallarini aynan tadqiqot maqsadiga muvofiq kelishini ta’minlashi zarur. Ya’ni yig‘ilgan materiallar o‘ta ahamiyatli, o‘rtaga ahamiyatli va ahamiyatsizlarga guruhlanadi. O‘ta ahamiyatli materiallar tadqiqot maqsadiga nafaqat muvofiq keladigan, shuningdek, obyekt(predmet)ning ideal holatini modellashtirishda foydalaniladigan bo‘lishi zarur. Yig‘ilgan materiallarda obyekt(predmet)ning ideal holatiga yoki rivojlantirilishiga oid axborotlar bo‘lganda eksperiment, model-lashtirishga o‘tiladi. Shunday axborotlar bo‘lmagan taqdirda, eksperiment, modellashtirish orqali yangi axborotlar kiritiladi. Tashqaridan kiritilgan bunday axborotlarni obyekt(predmet) har doim ham pozitiv qabul qilavermaydi, ularga goh oshkora, goh zimdan qarshilik ko‘rsatadi. Agar bunday axborotlar obyekt(predmet)ning immanent xususiyatlariga zid bo‘lsa, undagi an’analarni revolyusion tarzda o‘zgartirishga intilsa, qarshilik kuchayadi, hatto nizolarni, to‘qnashuvlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun empirik va dala materiallarida obyekt(predmet)ning ideal holati haqida ma’lum bir axborotlar bo‘lishi darkor. Bu obyekt(predmet)ni evolyusion rivojlantirish imkonini beradi.

O‘ta ahamiyatli materiallarga qayta va qayta murojaat etiladi, ular qolgan materiallardan qanday axborotlarni olish mumkinligini ko‘rsatib

turadi. Obyekt(predmet)ni modellashtirish yoki ideal holatga yetkazishda ham asosan o‘ta ahamiyatli materiallarga tayaniladi.

O‘rta ahamiyatli materiallar o‘ta ahamiyatli materiallarni to‘ldirib, kengaytirib keladi, uchraydigan tasodifiy hollardan xabar berib turadi. Mazkur materiallarda tadqiqot maqsadiga muvofiq kelmaydigan axborotlar ham mavjud bo‘ladi, goho ular tasodifiy xarakterga egadir. O‘rta ahamiyatli axborotlar – materiallarning ikkinchi, yordamchi rol o‘ynashi tadqiqotchining xohishi, pozitsiyasiga emas, balki obyekt(predmet)ning xarakteriga bog‘liqdir. Chunki empirik va dala materiallari tadqiqot obyekti (predmeti) haqidagi axborotlardir. Ular hatto ilmiy konsepsiyaga, maqsad va vazifalarga qarshi chiqishi, ularni o‘zgartirishga majbur etishi mumkin. To‘g‘ri, tadqiqotchi emprik va dala materiallarining faqat talqinchisi emas, u materiallarni o‘zining maqsadi, bilimi, ongi sintezidan o‘tkazadi, goho o‘z xohish-irodasini materiallarga zo‘rlab kiritadi. Izlanuvchining ijodiy faoliyati materiallar talqiniga ta’sir etishi tabiiy holdir. Biroq bu ta’sir tadqiqot obyekti (predmeti)ning xarakteriga muvofiq kelishi lozim.

Ahamiyatsiz materiallar yo‘q, ularni ahamiyatli qilish izlanuvchining tajribasi va iqtidoriga bog‘liqdir. Lekin tadqiqotda duch kelgan materiallardan foydalanavermaydi, bunday taqdirda, u eklektizm (bir-biridan uzoq narsalar)ga o‘tib ketishi mumkin. Ahamiyatsiz materiallar obyekt(predmet)ni keng qamrab olishga, unga kompleks yondashuvni qo‘llashga, izlanish jarayonida duch kelinadigan tasodifiy hollardan ehtiyot bo‘lishga yordam beradi. Bundan tashqari bugun ahamiyatsiz bo‘lib ko‘ringan materiallar ertaga eng muhim manbaga aylanishi mumkin. Shuning uchun mutlaq ahamiyatsiz material yo‘q, ammo bugun yoki ma’lum bir mavzu, maqsad uchun muhim bo‘lmagan materiallar bor, xolos.

Empirik va dala materiallarini yig‘ish alohida texnologiyani talab qiladi. Ularni yig‘ish paytida kimdan, qachon va qanday usul bilan olingani mudom qayd etilishi lozim. Mavzuiy (tematik) yoki tizimlashtirilgan kartotekalar materiallarni tez topish imkonini beradi. Butun mamlakat yoki keng auditoriyadan yig‘ilgan materiallar elektron

kartotekalar yoki elektron hisoblash mashinalari (EHM) yordamida tahlil qilinadi, tavsiflanadi.

Empirik va dala materiallarini tahlil qilish, umumlashtirish ilmiy salohiyat, iqtidor bilan bog‘liq ijodiy jarayondir. Materiallarni yig‘ish, tizimlashtirish oddiy harakatlardir, ammo ularni ilmiy tahlil qilish, umumlashtirish intellektual salohiyat, yetarli nazariy-falsafiy bilim bilan bog‘liqdir. Empirik va dala materiallari asosan obyekt(predmet)ning real holati haqidagi axborotlar hisoblanadi, ularda ideal holatga, modellashtirishga oid axborotlar 3-5 foizdan oshmaydi. Bunday holatda izlanuvchining asosiy diqqati obyekt(predmet)ning real holatini o‘rganishga, tavsiflashga qaratiladi, albatta. Obyekt(predmet)ning real holatini o‘rganish ham tadqiqot maqsadi bo‘lishi mumkin, lekin ilm-fan va ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiluvchi izlanuvchi obyekt(predmet)ning ideal holati haqida ham o‘ylashi lozim. Demak, empirik va dala materiallari ichidagi ideal holatga taalluqli 3-5 foiz axborotlarni alohida o‘rganish talab qilinadi.

Empirik va dala materiallari kuzatuv, ekspeditsiya, intervyu, suhbat, ommaviy so‘rovnoma kabi usullar yordamida yig‘iladi. Tarixiy-etnografik izlanishlarda ko‘proq ekspeditsiyalar uyushtirish usulidan keng foydalaniladi. Qolgan usullar ekspeditsiya usulini to‘ldirib keladi. Falsafiy-sotsiologik izlanishlarda esa asosan analiz va sintez, kuzatuv, intervyu, ommaviy so‘rovnoma usullari qo‘llaniladi. Hozir ilm-fanda tadqiqot usullarining integratsiyalashuvi ketayotgani kuzatiladi, hatto aniq fanlarda uchraydigan matematik modellashtirish metodini bugun ijtimoiy-gumanitar sohalardagi tadqiqotlar ham o‘ziga tadbiq etmoqda. Falsafaning analiz va sintez metodi esa barcha sohalardagi tadqiqotlar uchun majburiydir.

Yig‘ilgan materiallar obyekt(predmet)ning real holati bilan ideal holatiga muvofiq qiyoslanadi va shundan keyin yuqoridagi uch (o‘ta ahamiyatli, o‘rta ahamiyatli va ahamiyatsiz) guruhlarga ajratiladi. Materiallar boshqa obyekt(predmet)ga oid materiallar bilan ham taqqoslanishi mumkin. Bu taqdirda, materiallardagi umumiylik va mushtaraklikdan emas, balki tadqiqot obyekti (pred- meti)ning xarakteri

va maqsadidan kelib chiqiladi. Qiyoslashdan maqsad materiallardagi umumiylik va mushtaraklikdan obyekt(predmet)ning rivojlanish qonuniyatlarini topish, kashf etishdir.

Empirik va dala materiallarini yig‘ish ma’lum bir davr, tuzum, institut talablari ham bo‘lishi mumkin. Ushbu talablar ijtimoiy taraqqiyotga zid kelmasa, obyekt(predmet)ning immanent xususiyatlarini inobatga olsagina pozitiv ahamiyatga egadir. Goho shunday qilinadiki, davr talablari «bayrog‘i ostida» obyekt(predmet)dan uning immanent xususiyatlarida yo‘q axborotlar qidiriladi, hatto topiladi ham. Bunday sun’iy talab soxta axborotlarni keltirib chiqaradi, natijada obyekt(predmet) haqidagi tasavvurlar, xulosalar ham soxtalashtiriladi. Bunday izlanishlar ijtimoiy hayotga deyarli hech nima bermaydi.

Empirik va dala materiallari kundalik tajribani kuzatish, o‘rganish jarayonida to‘plangan axborotlar hamdir. Obyekt(predmet)ning real holatini izchil, har kuni kuzatib borish izlanuvchidan sabr-toqatni, nazariya bilan amaliyotni qiyoslab borishni, ideal holatga yetish yo‘llarini izlab topishni talab etadi. Sabr-toqati kam izlanuvchi yengil-yelpi, sayoz xulosalar chiqarishga yoki obyekt(predmet)ning immanent xususiyatlariga muvofiq kelmaydigan usullardan foydalanishga intiladi. Ayniqsa, ijtimoiy borliq muammolarini o‘rganayotgan tadqiqotchi obyekt(predmet) holatini shoshma-shosharlik qilmay, sabr-toqat bilan, izchil kuzatishi lozim. Nazariya bilan amaliyotni taqqoslab borish esa ilmiy izlanishni spekulyativ- sxolastikadan va kundalik tajriba darajasiga tushirib qo‘yishdan hamda aksincha, spekulyativ-sxolastika va kundalik tajribani ilmiy tadqiqot darajasiga ko‘tarishdan asraydi. Shuning uchun ilmiy tadqiqot spekulyativ-sxolastika ham, kundalik tajriba ham emas, u ratsional metodlari orqali obyekt(predmet)ning real holatini obyektiv o‘rganish va ideal holatini modellashtirish metodlariga ega ijodiy faoliyat turidir.

Empirik va dala materiallarini o‘rganish jarayonida obyekt(predmet)ning ideal modelini yaratish fikri shakllanadi, chunki obyekt(predmet)ning real holati talabga javob bermay qoladi yoki uning faoliyatini, ichki tizimlari va tashqi aloqalarini takomillashtirish ehtiyoji

tug‘iladi. Bu taqdirda izlanuvchi ilmiy sinov (ekmperiment) o‘tkazishi mumkin. Eksperimentda obyekt(predmet)ning ideal holati (modeli) haqidagi axborotlardan foydalanish, ularga tayanish talab etiladi.

Yig‘iladigan materiallarning zamon va makonda o‘zgarib, transformatsiyaga uchrab turishini unutmaslik, shuning uchun ular makonga va unda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqot maqsadiga muvofiq kelishi zarur. Bu o‘rinda «muvofiq» so‘zi materiallardan faqat tadqiqot maqsadiga muvofiq kelgani olinadi, degan ma’noda qo‘llanilayotgani yo‘q. Empirik va dala materiallari, yuqorida aytganimizdek, tadqiqot maqsadiga faol ta’sir etishi, hatto uni o‘zgartirishi mumkin. Demak, materiallar tadqiqot maqsadiga to‘la, mutlaq mos kelishi shart emas (aks holda obyekt(predmet)ning bilish jarayonidan mustaqilligi yo‘qoladi), ammo ular bilan maqsad o‘rtasida muvofiqlik, uyg‘unlik bo‘lishi kerak. Bu muvofiqlik, uyg‘unlik obyekt(predmet) bilan bilish jarayonining mustaqilligini rad etmaydi [49; 47-52-b.].

So‘rovnomalar o‘tkazish usuli

So‘rovnomalar sotsiologik tadqiqotlar o‘tkazishda keng qo‘llaniladigan metoddir, ularni o‘tkazishdan maqsad – obyekt(predmet) haqida jamoatchilik fikrini bilishdir. Jamoatchilik fikri esa obyekt(predmet)ning real holati haqidagi axborotdir. Shuningdek, u obyekt(predmet)ning ideal holati haqidagi tasavvurlardan ham xabardor qiladi, u yoki bu masalaga izlanuvchining diqqatini jalb etadi.

So‘rovnomalar turiga ko‘ra ommaviy, guruhiy va yakka tartibda o‘tkaziladi. Ommaviy so‘rovnomaning aditoriyasi, respondentlari ayrim olingan hududdan tortib, to butun mamlakat aholisigacha bo‘lishi mumkin. Bu so‘rovnomada e’tibor aholining iloji boricha barcha qatlamlarini qamrab olishga qaratiladi. Referendum ommaviy so‘rovnomaning siyosiy turidir.

Ommaviy so‘rovnoma og‘zaki yoki yozma o‘tkaziladi. Og‘zaki so‘rovnoma telefon orqali savol-javob, intervyu tarzida o‘tkazilishi mumkin. Lekin bunday so‘rovnomalar juda ko‘p vaqt va reportyorlarni

talab etadi. To‘g‘ri, telefon orqali so‘rovnoma tez o‘tkaziladi, ammo ommaviy auditoriya uchun ko‘p reportyorlar zarur. Yozma o‘tkaziladigan ommaviy so‘rovnomada anketadan foydalaniladi. U asosan: 1) kim va qanday maqsadda so‘rovnoma o‘tkazayotgani, ya’ni qarshi qismi; 2) savol va unga beriladigan javoblar variantlari, ya’ni asosiy qism; 3) respondent haqida ma’lumotlar, ya’ni qo‘shimcha qism; 4) tashakkur bildirish, ya’ni yakun qismidan iborat bo‘ladi.

Kirish qismida so‘rovnomani kim va qanday maqsadda o‘tkazayotgani ko‘rsatilishi zarur. Bu respondentni so‘rovnomaga ishonch, mas’uliyat bilan yondashishga undaydi. Mazkur psixologik omil unutilsa, respondentda so‘rovnomaga, uning biror ijobiy natijalar berishiga shubha uyg‘onadi. So‘rovnomani el-yurtga, aholiga yaxshi tanish, o‘z faoliyati uchun mas’ul institut o‘tkazayotgani ko‘rsatilsa, respondentlar ham javoblar berishga jiddiy yondashadilar.

Asosiy qismda tadqiqotchining obyekt(predmet) haqidagi tasavvurlarini to‘ldirishiga, aniqlashtirishga xizmat qiladigan savollar aks ettiriladi. Savollar mazmuni tushunarli, lo‘nda, respondentlarning hayotiga, tajribasi va tasavvurlariga yaqin bo‘lishi zarur, aks holda izlanuvchi hech qanday javob ololmaydi yoki soxta javoblar oladi.

Tajriba ko‘rsatadiki, savollarga javob variantlarini berish, birinchidan, respondent javoblarini tadqiqot maqsadiga muvofiq chegaralash; ikkinchidan, savol-javob jarayonini tezlashtirish va ratsionallashtirish imkonini yaratadi. Javob variantlari uchdan kam, beshdan ko‘p bo‘lmagani ma’qul, agar ular uchdan kam bo‘lsa, fikrlar rang-barangligi, plyuralizmi sezilmaydi, agar ular beshdan ko‘p bo‘lsa, javoblarni tahlil qilish murakkablashadi va tadqiqot mavzusidan tashqariga chiqish xavfi tug‘iladi.

Qo‘shimcha qismda respondentlarning ijtimoiy-demografik belgilari – millati, jinsi, ma’lumoti, asosiy faoliyati, oilaviy holati, turar joyi kabilar aks etadi. Unda respondentning ismi va familiyasiga oid savollar kiritilmagani ma’quldir.

Yakuniy qismda respondentga tashakkur bildiriladi. Ommaviy so‘rovnoma auditoriyasi, respondentlar soni qancha bo‘lishi haqida aniq

fikr yo‘q. Ba’zi tadqiqotchilar ularning soni, ko‘lam doirasi umumiy auditoriyaning kamida 10 foizi bo‘lishi lozim, deb hisoblaydilar. Masalan, Toshkent shahrida yashayotgan yoshlar (16-30 yoshdagilar) soni 1 million deb olinsa, uning 10 foizi 100 ming kishini tashkil etadi. Kamida shu sonda, ko‘lamda olingan javoblar so‘rovnoma reprezentativligini (ishonchliligini) ta’minlaydi.

So‘rovnomalar insonning moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini, ijtimoiy muhit bilan aloqalarini, oilaviy ahvolini, jamiyatdagi mavqeini, faoliyatidan qoniqish darajasini, xullas insonlar bilan bog‘liq barcha masalalarni ham o‘rganadi. Ushbu masalalar haqidagi fikrlar inson, uning hayotini yaxshilash uchun muhimdir. Xullas, inson har tomonlama tadqiq etilishi mumkin, ammo so‘rovnomalar inson va uning hayoti haqida ilk axborotlarni beradi xolos. Demak, so‘rovnomalar tadqiqotlar o‘tkazish, zarur axborotlar yig‘ish vositasidir.

Axborotlar kuzatuv, intervyu, kontent-analiz kabi metodlar orqali ham yig‘iladi, ammo ularda ommaviy auditoriya va u bilan bevosita aloqa, muloqot yo‘q. Anketa ommaviy auditoriya bilan bevosita aloqa o‘rnatish usulidir. Izlanuvchi anketa tuzayotganidayoq auditoriyasi bilan muloqotga kirishadi, savollarni respondentlarning xususiyatlariga muvofiq tuzadi. To‘g‘ri, bu hali bevosita muloqot emas, ammo bunday aloqasiz respondentdan xolisona javob kutish qiyin. Ya’ni anketa savollari respondentlarning qiziqishi va ehtiyojlariga muvofiq kelishi darkor.

Inson so‘rovnomaga tortilganda, reportyor yoki izlanuvchi savollariga javob beradi. Bu sotsiologiyada intervyu metodi deyiladi. Intervyuda insonga o‘z fikrlarini bildirishga, mavzu doirasida erk beriladi. Goho bu suhbat – dialogga aylanishi mumkin. Bunday paytda izlanuvchi olgan javoblarini, maqsadi nuqtai nazaridan, saralashi zarur. Intervyu ham, suhbat ham mavzu doirasida bo‘lishi kerak, aks holda, ular «gap sotish», «ko‘ngil ochish»ga aylanishi mumkin. Ilmiy tadqiqot intervyu va suhbatning ratsional, maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishini taqozo etadi.

Intervyu va suhbat shaxsiy fikrni aniqlash maqsadida o‘tkaziladi.

Ayrim kishilar yoki kichik guruh bilan intervyu, suhbat ham oldindan rejalashtirilishi lozim. Tajriba ko‘rsatadiki, rejalashtirilmagan intervyu yoki suhbat ko‘zlangan javoblar olishga yordam bermaydi, inson affektlarga beriluvchan mavjudot bo‘lgani bois, mavzuni o‘z kechinmalari tomon burib yuborishi mumkin.

Shaxsiy fikrni mavzu tomon yo‘naltirib turish muloqot texnologiyasidan xabardor bo‘lishni talab qiladi. Shaxsiy fikr har doim mavzu doirasidan chiqishga intiladi, goho unda ziddiyatli mulohazalar, ayniqsa, tanqid ko‘p bo‘ladi. Bunday paytda izlanuvchi mavzuga oid fikrlarni ajratib olishi darkor. Buning qisqa, samarali yo‘li – mavzuga oid bo‘lmagan fikrlarni kesib tashlashdir.

Tadqiqotchi shaxsiy fikrlarga bandi bo‘lib qolishi mumkin emas. U shaxsiy fikrlarni boshqa fikrlarga qiyoslashi, ularni tanqid qilishi, ilmiy maqsadiga, obyekt(predmet)ning xususiyatlariga muvofiq kelmasa, rad etishi mumkin.

Intervyu yoki suhbat paytida olingan shaxsiy fikr yordamchi, ikkilamchi xarakterga ega, u ilmiy maqsadga xizmat qilganida, uni boyitganida keltirilishi mumkin.

Test ham so‘rovnomalardan biridir. Uni o‘tkazishdan maqsad respondentning bilimi, ko‘nikmasi, dunyoqarashi, qiyin vaziyatlardan chiqishga tayyorligi kabilarni aniqlashdir. Buning uchun izlanuvchi muammo maqsadidan kelib chiqib, yozma yoki og‘zaki savol-javoblar tuzadi. Respondent tayyor javoblardan birini tanlashi zarur.

Test asosan respondentning bilim darajasini aniqlash maqsadida tuziladi. Unda aniq ilmiy maqsad emas, balki biror ilm-fanga oid bilimlar ko‘lamini aniqlash nazarda tutiladi. Testda anketa usulidagidek kirish, ijtimoiy demografik ma’lumotlar kabi qismlar bo‘lmaydi, hatto kim va qanday maqsadda savol-javob o‘tkazilayotgani ko‘rsatilmaydi.

Testlarni ko‘pincha o‘quvchilar va talabalar o‘rtasida o‘tkazish keng tarqalgan, aslida uni barcha auditoriyada o‘tkazish mumkin.

Savol-javoblar pozitiv (to‘g‘ri) yoki negativ (chalg‘ituvchi) bo‘lishi mumkin. Pozitiv savollarga «ha» yoki «yo‘q» kabi tasdiqlar orqali javob beriladi. Negativ savollar respondentni atayin chalg‘itish, undagi

bilimning qanchalik mustahkam ekanini aniqlash uchun beriladi. Bunda javoblar variantlari ko‘payadi.

Anketa tuzishda quyidagilarga e’tibor berish zarur:

so‘rovnomadan olinadigan javoblar ilmiy muammo bilan bog‘liq bo‘lishi;

obyekt(predmet)ning real holati haqida ma’lum bo‘lmagan yoki kuzatilmagan axborotlar olinishi;

obyekt(predmet)ning ichki tuzilishi va tashqi aloqalarida kechayotgan jarayonlar haqida obyektiv xabarlar berishi;

bu pastulatni, xulosa yoki fikrni tasdiqlashga yoki rad etishga olib kelishi;

obyekt(predmet)ning ideal holatga yetishtirish uchun zarur axborotlar berishi;

respondentlarga, auditoriyaga yaqin savol-javoblar taklif etilishi;

radikal savol berilmasligi va radikal javoblar olish nazarda tutilmasligi, so‘rovnoma butunlay konstruktiv-pozitiv ahamiyat kasb etishi kerak.

Respondentlar auditoriyasi ilmiy tadqiqot maqsadiga muvofiq tanlanadi. Respondentlarning ilmiy mavzu va muammodan xabardorligi qancha yuqori bo‘lsa, olinadigan axborotlar ham shuncha ishonarli, qimmatli bo‘ladi. Shuning uchun ham ekspert so‘rovi, ya’ni mavzu va muammodan yaxshi xabardor mutaxassislar o‘rtasida savol-javoblar o‘tkazish keng qo‘llaniladi. Mazkur guruh – kishilar sotsiolo- giyada ekspertlar, deb ataladi.

Ba’zan foks – guruhlar o‘rtasida ham savol-javob o‘tkaziladi. Mazkur guruh maxsus tanlab olingan, ularda u yoki sifatlarni shakllantirish nazarda tutilgan kishilar birligi, uyushmasidir. Tadqiqot aynan ushbu guruh u uchun zarur axborotlar berishini bilishi lozim. Fokus – guruh ekspert sifatida qimmatli axborot- lar beradi, tadqiqotni mazmunan boyitadi. Fokus – guruh, ekspertlar javoblarini ommaviy so‘rovnomadagi javoblar bilan qiyoslash, to‘ldirish tavsiya etiladi.

Ommaviy so‘rovning og‘zaki usuli tezkorligi, oson tahlil qilinishi, ammo auditoriyasining kichikligi bilan yozma usuldan farq qiladi. Ba’zan

uni ekspress-opros (savol-javob), deb ham atashadi.

Og‘zaki savol-javob diktofon, magnitofon, videotasvir, bayonnoma orqali rasmiylashtiriladi yoki qayd etiladi. Ilmiy tadqiqotda o‘tkaziladigan ekspress savol-javob yig‘ilishda, mitingda, rang-barang guruhlardan iborat auditoriyalarda o‘tkaziladigan so‘rovlardan rejalashtirilgani, ilmiy muammoga yo‘naltirilgani, obyektiv-konstruktiv ahamiyatga ega ekanligi, his-tuyg‘ularga, affektlarga emas, ratsional fikrga tayanganligi bilan ajralib turadi.

Og‘zaki so‘rovnoma usulidan radio, televideniye, gazeta va jurnallar keng foydalanadilar. Ular oddiy savol-javobdan tortib, to ijtimoiy ahamiyatga molik muammoga aholi munosabatini o‘rganishgacha bo‘lishi mumkin.

Keyingi paytlarda og‘zaki so‘rovnoma telefon, telefaks, internet orqali ham amalga oshirilmoqda. Mazkur texnika vositalari respondentlar auditoriyasini kengaytirish, savol-javob jarayonini tezlashtirish imkonini beradi. Lekin ular ommaviy so‘rovnomada qo‘llaniladigan anketa usulidek imkoniyatga ega emas.

Konferensiya, yig‘ilish va mitinglarda og‘zaki savol-javob, qo‘l ko‘tarib ovoz berish usuli sifatida keladi. Bunday savol-javob kundalik masalani, yig‘ilish paytida tug‘ilgan muammoni hal etadi. Uni ilmiy tadqiqotda qo‘llaniladigan savol-javob usuli deyish qiyin. To‘g‘ri, ilmiy tadqiqotlarda yig‘ilish, konferensiya, miting javoblari keltirilishi mumkin, biroq u, uyushtirilishi va maqsadi nuqtai nazardan ilmiy metod bo‘la olmaydi.

Ijtimoiy fikr mudom subyektiv xususiyatga ega, u cheklangan va nisbiydir. Ammo ijtimoiy fikr obyekt(predmet)ning real holati va rivojlanish tendensiyalari haqida muhim axborotlar beradi, tadqiqotning obyektivligini, ijtimoiy-amaliy ahamiyatini oshiradi.

So‘rovnoma ilmiy izlanishlar jarayonida ketma-ket yoki boshqacha fikr, mulohazaga asoslanib, to‘ldiruvchi-aniqlashtiruvchi usul sifatida o‘tkazilishi mumkin.

Ketma-ket so‘rovnoma deganda ilmiy izlanishlarning maqsadi va ko‘lamidan kelib chiqib, savol-javobning turli yillarda, turli hududlarda

o‘tkazilishi nazarda tutiladi. Masalan, O‘zbekistonda huquqiy madaniyatning real holati va yuksaltirish muammolarini tadqiq etish bir necha yillik izlanishlarni talab etadi. Bundan tashqari, javoblarning reprezantativligini ta’minlash uchun so‘rovnomani hech bo‘lmaganda to‘rt-besh viloyatda o‘tkazish darkor. Bular bir necha yillarni va ancha kuchni talab etadi. Natijada so‘rovnoma bir necha davrga yoki hududlarga bo‘linib, ketma-ket o‘tkaziladi.

So‘rovnoma qo‘shimcha, to‘ldiruvchi-aniqlashtiruvchi ham bo‘lishi mumkin. Ilmiy izlanish jarayonida ilgarigi so‘rovnomada olingan javoblarning qanchalik barqarorligi, obyektivligi qayta, boshqa so‘rovnoma, savol-javob orqali tekshirib ko‘rilishi mumkin. Agar tadqiqotchi olgan javoblaridan qoniqmasa, ularning obyektivligiga shubhalansa, u qayta so‘rovnoma o‘tkazadi. Agar u chiqargan xulosasi bilan olgan javoblar o‘rtasida keskin farq yoki ziddiyat topsa, bu taqdirda ham, qayta savol-javob o‘tkazishi mumkin. Xullas, so‘rovnomalar o‘tkazish butun tadqiqot jarayonida davom etishi mumkin.

Sotsiologiyada ijtimoiy fikrni obyekt (predmet) haqidagi «dastlabki ma’lumot» deb atashadi, bu bejiz emas. Olingan axborot obyekt(predmet)ning ayrim bir xususiyatlarini, belgilarini, holatini ifoda etadi xolos. Ijtimoiy borliqdagi obyekt(predmet)lar esa o‘zgarish, transformatsiyaga uchrash, yemirilish, boshqa shaklga o‘tish xususiyatiga ega. Bundan tashqari, ular davr talablariga muvofiq o‘zini o‘zi rad, tanqid qilib ham turadi, funksiyalarini, aloqalarini o‘zgartiradi. Bular tadqiqotchini ilk axborot bilan cheklanib qolmaslikka undaydi [49; 52-58-b.].

Kuzatish metodi

Kuzatish ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llaniladigan metodlardan biridir. U oddiy, kundalik kuzatishlardan farq qiladi. Oddiy, kundalik kuzatish maxsus rejalashtirilmasligi, ma’lum bir xulosalarga, xatti-harakatlarga, tavsiyalarga olib kelmasligi mumkin. Ilmiy kuzatish o‘z rejasi va dasturiga, makon va zamonda chegaralanish xususiyatlariga, pirovard natijada obyekt(predmet)ning real holatini takomillashtiruvchi

tavsiyalar ishlab chiqishga qaratiladi. Kuzatish metodini bevosita va bilvosita ko‘rinishlarga ajratish mumkin.

Bevosita kuzatishda izlanuvchi obyekt(predmet) bilan yaqindan aloqada bo‘ladi, u bilan suhbatlashadi yoki faoliyatida qatnashadi. Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, bevosita kuzatish:

obyekt(predmet)ni yaqindan bilish;

undagi pozitiv va negativ xislatlarni, xususiyat va belgilarni o‘zida his qilish;

uning xatti-harakatlariga (tadqiqot dasturiga muvofiq) aralashish, lozim topsa, ularni to‘g‘rilash;

ideal holatiga yetishtirish uchun zarur axborotlarni olish;

eksperiment yoki modellashtirish uchun kerakli imkoniyatlarni, shart-sharoitlar va vositalarni aniqlashga, topishga yordam beradi.

Eng muhimi shundaki, bevosita kuzatish paytida izlanuvchi obyekt(predmet) o‘rniga o‘zini qo‘yadi va shu nuqtai nazardan uning real holatini baholaydi. Kuzatish obyektiv, xolisona, betaraf bo‘lishi lozim. Agar eksperiment paytida obyekt(predmet) tadqiqot dasturidan tashqariga chiqsa yoki ijtimoiy-axloqiy va huquqiy normalarni buzsa, izlanuvchi uning xatti-harakatlariga aralashishi mumkin.

Obyekt(predmet)ning tadqiqot dasturiga muvofiq harakat qilishini ta’minlash uchun izlanuvchi muomala va tashkilotchilik madaniyatiga ega bo‘lishi darkor. Ayniqsa, ibratli ma’naviy-axloqiy fazilatlar obyekt(predmet)ni tadqiqotchi istaganicha ishlashga, sinovlarda qatnashishga yetaklaydi.

Bevosita kuzatuv texnika vositalaridan foydalanishni rad qilmaydi, ammo chegaralaydi. Masalan, kuzatish jarayonida izlanuvchi videotexnikadan, fotoapparatdan foydalanishi mumkin, biroq ulardan cheklangan meyorda foydalanish zarur. Mabodo videotexnika asosiy izlanuvchi vazifasini bajarsa, bunday kuzatish bilvosita kuzatish usuliga kiradi. Bilvosita kuzatishni ikkinchi shaxs yoki yordamchilar ham amalga oshirishlari mumkin.

Kuzatuvning obyektiv bo‘lishi uchun har ikki usuldan ratsional foydalanish tavsiya etiladi. Dala kuzatuvi obyekt(predmet)ning real

hayotiy holatini, turmush tarzini, urf-odatlari, muloqoti, yoshi, milliy xususiyatlari kabi etnomadaniy va ijtimoiy-demografik belgilarini o‘rganishdir. Dala kuzatuvi usuli ko‘pincha tarixiy-etnografik tadqiqotlarda qo‘llaniladi.

Dala kuzatuvini ham bevosita va bilvosita ko‘rinishlarga ajratish mumkin. Bevosita dala kuzatuvida izlanuvchining shaxsan o‘zi ekspeditsiyalarni uyushtiradi va ularda qatnashadi, manbalarni, materiallar va axborotlarni tizimlashtiradi, ularni o‘ta ahamiyatli, o‘rta ahamiyatli va ahamiyatsizlarga guruhlaydi. Tajriba ko‘rsatadiki, bevosita dala kuzatuvi izlanuvchining obyekt(predmet) haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi, ilmiy maqsad va vazifalarini aniqlashtirib borishga yordam beradi. Agar obyekt(predmet) haqida yana qo‘shimcha materiallar yig‘ish zarur bo‘lsa, yordamchilar (bilvosita kuzatuvchilar) kuchidan foydalanish tavsiya etiladi. Yordamchilar kuchidan ilmiy kuzatuv yirik korxona, butun shahar yoki butun mamlakat bo‘ylab amalga oshirilganida ham foydalaniladi. Ammo yig‘ilgan materiallarni tahlil qilish, izohlash, ulardan xulosa chiqarish mudom izlanuvchi zimmasidagi vazifadir. Dala kuzatuviga quyidagi talablar qo‘yiladi:

axborotlar obyektiv, xolisona va etnomadaniy an’analarga muvofiq kelishi;

ijtimoiy-demografik qatlam (auditoriya, obyekt(predmet), aholi)ning immanent xususiyatlari yetarli darajada qamrab olinishi;

ilmiy maqsad va vazifalar obyekt(predmet)ning real holati, belgilari, funksiyalariga zid yoki qarshi chiqmasligi kerak.

Dala kuzatuvi paytida yig‘ilgan axborotlar mudom to‘ldirilib borishi lozim. Tarixiy-etnografik obyekt(predmet)lar, ularning genezisi uzoq o‘tmishga borib taqalsa-da, ijtimoiy munosabatlar va yangi gnoseologik tasavvurlar ta’sirida o‘zgarishi mumkin. Izlanuvchi ushbu o‘zgarishni obyekt(predmet)ning tub holatidan, bir qaror shaklidan ajrata olishi zarur. Bu o‘rinda tarixni hozirgi zamondan, zamonaviy o‘zgarishni tarixiy shakldan farqlash ko‘nikmasi talab etiladi. Traditsionalizm bilan modernizm tarixiy-etnografik obyekt(predmet)larga ham xos ekanini unutmaslik kerak.

Shunday obyekt(predmet)lar bo‘ladiki, ularning real holatini, immanent xususiyatlarini, tashqi aloqalarini kuzatish, aniqlash qiyin bo‘ladi. Masalan, jamiyat, davlat, ijtimoiy munosabatlar, miyaning funksiyalari yoki yurakning boshqa organlarga ta’sirini faqat laboratoriyalarda o‘rganish, kuzatish mumkin. Obyekt(predmet) qancha yirik yoki bevosita kuzatishdan yashiringan bo‘lsa, u shuncha maxsus laboratoriyalar orqali kuzatishni talab etadi.

Laboratoriya – maxsus yaratilgan muhit, shart-sharoit, imkondir. Unda yetakchi rolni izlanuvchi o‘ynaydi, obyekt(predmet)lar esa belgilangan vazifalarini, funksiyalarini real hayotdagidek davom ettiradilar. Izlanuvchi ularga ma’lum bir (ilmiy tadqiqot maqsadiga muvofiq) vazifalar, rollar yuklaydi va ularning bajarilishini kuzatadi. Laboratoriya real hayotga yaqin, lekin u yirik obyekt(predmet)ning mikromodeli, izlanuvchi kuzatishi mumkin shaklda, ko‘rinishda bo‘lishi zarur. Laboratoriya obyekt(predmet)ning aynan o‘zi yoki unga xos xususiyatlarni yarata olmaydi. Biroq u yirik obyekt(predmet)ga xos belgilarni aniqlashga yordam beradi. Ayniqsa, u obyekt(predmet)ning ideal holati (modeli)ni yaratishda qo‘l keladi. Laboratoriya tadqiqot gipotezasini tekshirib ko‘rish usuli hamdir. Gipotezaning to‘g‘riligi laboratoriya yoki eksperiment orqali tasdiqlanadi. Laboratoriyaning sun’iy muhit, shart-sharoit, imkon yaratishi undan olingan natijalarni soxtalashtirmasligi, obyekt(predmet)ning holatini bo‘yab ko‘rsatishga olib kelmasligi darkor. To‘g‘ri, laboratoriya real hayot emas, undagi imkonlar ham cheklangan, biroq bu axborotlarni falsifikatsiyalash(soxtalashtirish)ga, noto‘g‘ri talqin qilishga asos bo‘lolmaydi. Laboratoriyadagi eng muhim jihat – izlanuvchining obyekt(predmet) holatiga, xatti-harakatlariga faol ta’sir qilishi tufayli ideal holati (modeli)ni yaratishidir.

Kuzatishlar ba’zan oshkora (ochiq) yoki yashirin tarzda (zimdan) ham olib boriladi. Oshkora kuzatuv izlanuvchining bevosita ishtirokini talab etadi. Obyekt(predmet) izlanuvchining nigohi ostida ekanidan xabardor bo‘ladi. Bu esa unga o‘zining real xususiyatlari va munosabatlarini ma’lum bir doirada ushlab, chegaralab turishga undaydi. Mazkur holda obyekt(predmet)ning real xususiyatlari va munosabatlarini

obyektiv bilish qiyinlashadi. Oshkora kuzatuvdagi kamchilikni zimdan kuzatish bilan to‘ldirish orqali bartaraf etish mumkin.

Zimdan kuzatish ba’zan obyekt(predmet) ichida, uning ma’lum funksiyalarini bajara turib ham amalga oshiriladi. Bu o‘rinda razvedkachilarning faoliyati yaxshi misol bo‘la oladi. Zimdan kuzatishdan eng avvalo ilmiy maqsadga muvofiq axborot- lar yig‘ish talab qilinadi. Ilmiy maqsadga xizmat qilmaydigan axborotlar ahamiyatsiz axborotlar sifatida saqlangani ma’quldir.

Kuzatish obyekti tadqiqot obyekti va maqsadi orqali aniqlanadi. Ularning qaysi biri avval kelishi to‘g‘risida emas, balki ularni qanday uyg‘unlashtirish haqida qayg‘urish o‘rinlidir. Goho obyekt tadqiqot maqsadini, goho esa, aksincha, tadqiqot maqsadi obyektni belgilab beradi. Tadqiqot maqsadi va obyekti aniqlanishi bilanoq, ularni konsepsiya atrofida uyg‘unlashtirish ehtiyoji tug‘iladi.

Tadqiqot obyekti ma’lum bir ilmiy qiziqish yoki ijtimoiy buyurtma (ehtiyoj)ga muvofiq tanlanadi. Kuzatish ushbu qiziqishga yoki buyurtmaga xizmat qiladi. Ammo qiziqish ham, buyurtma ham obyektning mustaqilligini tan olishi, ular o‘z qarashlarini, maqsadlarini obyektga zo‘rlab singdirishi mumkin emasligini bilishi shart. Tadqiqot jarayonida yangi-yangi obyektlar paydo bo‘lishi, ya’ni asosiy obyekt boshqa, qo‘shimcha obyektlarni yetaklab kelishi mumkin. Natijada izlanuvchi diqqatini bir emas, bir necha obyektlarga qaratadi. Obyektlarning ko‘pligi emas, kamligi tadqiqot natijalarini, xulosalarini ojiz qiladi. Ammo obyektlarning juda ko‘pligi ham tadqiqotchini chalg‘itishi mumkinligini unutmaslik kerak. Asosiy obyektning xususiyatlarini, aloqalarini keng ochib berishga yordam beruvchi, qo‘shimcha, yordamchi obyektlarning ko‘proq bo‘lgani ma’qul. Bunday taqdirda ham olinadigan axborotlar asosiy obyektning holatini ochib berishga xizmat qilganda, pozitiv ahamiyat kasb etadi. Demak, kuzatish obyekti asosiy va yordamchi ko‘rinishlarga ega. Asosiy obyekt tadqiqot maqsadiga va ilm-fan mohiyatiga muvofiq barcha jarayonda yetakchi o‘rinda turadi, izlanuvchining barcha diqqati, kuzatishlari unga qaratiladi.

Asosiy obyekt(predmet) bilan yordamchi obyekt(predmet)lar

mutlaq aynan bo‘lolmaydi, ular o‘rtasidagi farqlar esa kuzatishni rang-barang qilishga, polimorfizmdan foydalanishga undaydi. Shuni esda tutish zarurki, asosiy obyekt(predmet)dagi xususiyatlar yordamchi obyekt(predmet)lardagi xususiyatlar o‘xshamasligi, goho ularga zid bo‘lishi tabiiy holdir, biroq mazkur obyekt(predmet)lar o‘rtasida ma’lum bir aloqalar o‘rnatilgan, davom etayotgan bo‘lishi mumkin. Kuzatish mazkur aloqalarni o‘rganishga qaratiladi.

Tadqiqotning mavzusi, obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari ma’lum bir uyg‘unlikni tashkil qilishi zarur. Ular o‘rtasidagi uyg‘unlik ilmiy konsepsiyani shakllantirishga asos bo‘ladi. Tadqiqot natijalari esa ushbu konsepsiyaning to‘g‘ri ekanligini yo tasdiqlaydi yoki tasdiqlamaydi. Agar konsepsiya tasdiqlanmasa (goho shunday bo‘lishi mumkin), kuzatishda xatoga yo‘l qo‘yilgan yoki konsepsiya noto‘g‘ri shakllantirilgan bo‘ladi. Shuning uchun barcha kuzatishlar, kuzatish jarayonlari maqsad, konsepsiya va obyekt(predmet) bilan taqqoslanib, o‘lchanib borilishi lozim. Kuzatish obyekti (predmeti)ning mustaqilligi uning ilmiy maqsad va konsepsiyaga bog‘liqligini inkor qilmaydi. Ushbu bog‘liqlikni unutgan izlanuvchi kuzatish usuli imkoniyatlaridan to‘liq foydalana olmaydi, kuzatish natijalarini esa oddiy bayonchilikka aylantiradi. Kuzatishning obyektivligini ta’minlash:

1) izlanuvchining bilimiga, obyekt(predmet)ning ideal holatini ko‘ra olishiga, kuzatishlar o‘tkazish tajribasiga;

2) obyekt(predmet)ning real holatini obyektiv baholashiga, undagi ichki ziddiyatlarni ochib bera olishiga va tor, noto‘g‘ri yoki spekulyativ fikrlarga qarshi chiqa olishiga bog‘liqdir.

Siyqa, kompilyativ (madh), dogmatik (qotib qolgan) fikrlarga o‘zining ilmiy bilimini, pozitsiyasini qarshi qo‘ymay, tadqiqotda biror yangi gap aytish qiyin. To‘g‘ri, ilmiy yangilik mavjud bilimlarni, natijalarni jamlash, bir tizimga solish kabilardan ham iborat bo‘ladi, biroq bunday izlanishlar ham betakror g‘oyalarga, yangi fikrlarga muhtojdir.

Kuzatish natijalari xulosalar, chizmalar, sxemalar, tavsiyalar, yaratilgan portretlar yoki modellar tarzida umumlashtiriladi. Kuzatishning har bir jarayoni, bosqichi va ko‘rinishi yakka tartibda, ayrim

umumlashmalar chiqarishga undaydi. Ushbu yakka umumlashmalar tadqiqotning umumiy xulosasini shakllantiradi [49; 58-63-b.].

Eksperiment metodi

Eksperiment ilmiy tadqiqotni ijtimoiy hayot bilan bog‘lash va yo‘lda mavjud bo‘lgan muammolarni aniqlash, ularni bartaraf etish mexanizmlarini izlash usulidir. Ilmiy tadqiqotning nazariy xarakteri eksperiment orqali sinab ko‘riladi. Tadqiqotchi belgilab olgan farazini qanchalik to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanini eksperiment orqali aniqlaydi.

Ba’zi ilmiy adabiyotlarda fikrlashga qurilgan «xayoliy eksperiment» degan atama ham qo‘llaniladi. Har qanday eksperiment avval boshda mushohada, fikr sintezidan o‘tkaziladi. Xayolda pishib yetilgan sinov, agar faraz amaliy tasdiqlanishi lozim bo‘lsa, eksperimentga aylantiriladi.

Barcha tadqiqotlarni ham real hayotda sinab ko‘rish imkoni yo‘q, bu holda xayoliy eksperiment bilan chegaralanishga to‘g‘ri keladi. Masalan, Yerning Quyosh atrofida aylanishini oddiy, kundalik kuzatish, izlanish orqali aniqlash qiyin. Bu o‘rinda geliotsentrik va geotsentrik g‘oyalar, mushohadalar bilan tanishishga, ularning nazariy xulosalariga tayanish bilan cheklanishga to‘g‘ri keladi.

Ilmiy tadqiqotlar, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar sohalarda, ko‘pincha nazariy konsepsiyalarga quriladi va nazariy bilimlar, nazariy xulosalar, tavsiyalar muhim natija hisoblanadi. Ushbu bilim, xulosa va tavsiyalar har doim ham eksperimental asoslanishi yoki tasdiqlanishi shart emas. Chiqarilgan nazariy pastulatlarning yangiligi, asoslanganligi yoki ilmiy izlanishlar mantig‘iga muvofiqligi yetarlidir.

Eksperimentning farazni tasdiqlashi shart emas, u farazning noto‘g‘riligini ham tasdiqlashi mumkin. Ammo eksperiment ilmiy izlanish maqsadiga zid kelmasligi, balki uni boyitishga xizmat qilishi darkor. Agar eksperiment tadqiqot maqsadiga zid kelsa, demak, yo maqsad aniq belgilanmagan yoki faraz hamda eksperiment noto‘g‘ri shakllantirilgan bo‘ladi.

Eksperimentning mohiyati ilmiy gipotezani, pirovard natijada

tadqiqotning o‘zini real hayot talablariga qanchalik muvofiq kelishini sinab ko‘rishdadir. Ilmiy tadqiqotning amaliy qimmati eksperimentda namoyon bo‘ladi. Eksperiment ilmiy tadqiqotning qaysi nazariy xulosalarini, tavsiyalarini amaliyotga tadbiq etish mumkinligini ko‘rsatadi.

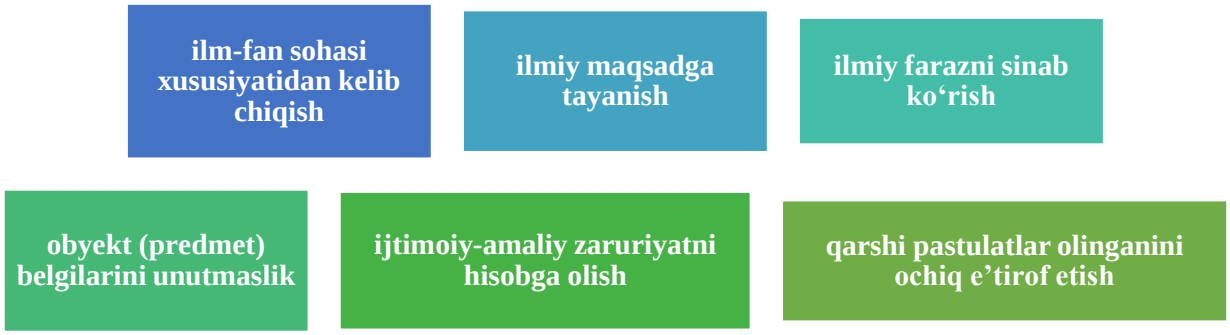
Eksperiment o‘tkazish qachon, tadqiqotning qaysi bosqichida rejalashtirilishi haqida aniq tavsiya berish qiyin. Tajriba ko‘rsatadiki, goho eksperiment o‘tkazishga zaruriyat tadqiqot o‘rtasida yoki oxirida tug‘iladi. Bunday zaruratni ilmiy tadqiqot mantig‘i yoki natijalarning ijtimoiy-amaliy hayot uchun qimmatliligini asoslash, ko‘rsatish istagi talab etadi. Ammo eksperiment o‘tkazish ilmiy tadqiqot maqsadi shakllantirilayotganida rejalashtirilgani ma’qul. Buning uchun esa tadqiqotchi muammodan yaxshi xabardor bo‘lishi, ilmiy-nazariy izlanishlar natijalarini o‘zining konsepsiyasiga tadbiq etish qobiliyatiga ega bo‘lishi zarur.

Eksperiment sensitiv izlanishlardan ijtimoiy-amaliy maqsadga yo‘naltirilgani bilan farq qiladi. Sensitiv izlanishlar tadqiqotchining ichki «Men»i, refleksiv kechinmalari doirasida qolishi mumkin. Eksperiment esa ushbu ichki «Men» va refleksiv kechinmalar(ularsiz ilmiy izlanish bo‘lmaydi)ni ijtimoiy-amaliy ehtiyojlar bilan bog‘laydi, ilmiy faraz va tadqiqot natijalarining hayotiyligini tasdiqlaydi (tasdiqlamaydi).

Eksperiment ratsional izlanishlar mahsulidir, chunki ijtimoiy-amaliy zaruriyat anglanganlikni, aqliy operatsiya(izlanish)larga, inson idroki talablariga muvofiqlikni talab qiladi. Ratsionallik ijtimoiy hayotni, inson va sotsium munosabatlarini takomillashtirishga qaratilgani uchun eksperimentni hayotiy qiladi. Aslida ilmiy izlanishlar negizini ratsional yondashish tashkil etadi, demak, eksperiment ilmiy tadqiqotning ratsionalligini tasdiqlash usulidir.

Eksperimentning amaliy-tajribaviy xarakteri ilmiy farazni tasdiqlash (tasdiqlamaslik) bilangina chegaralanmaydi, u ilmiy konsepsiyani, nazariy pastulatlarni qayta shakllantirishga yoki o‘zgartirishga olib kelishi mumkin. Agar tadqiqotchi oldindan shakllantirilmagan nazariyaga tayansa, ya’ni obyekt(predmet)ni bor ziddiyatlari bilan o‘rgansa ilmiy izlanishlar boshidayoq eksperimentga

ehtiyoj sezadi. Tayyor dogmalarga va xulosalarga tayanadigan tadqiqotchi eksperimentga hojat sezmaydi, balki o‘z izlanishlarini tayyor dogmalar va xulosalar bilan chegaralashga intiladi. Bunday oson, yengil yo‘l ilm-fanga deyarli hech nima bermaydi. «Amerika ochish davri o‘tdi» degan ibora shunday tadqiqotlar tufayli tug‘ilgan. Eksperiment o‘tkazish o‘z texnologiyasiga ega (1.7-rasmga qarang)

1.7-rasm. Eksperiment o‘tkazish o‘z texnologiyasi

Har bir ilm-fan sohasi eksperiment o‘tkazishda o‘z tajribasi va an’analariga tayanadi. Masalan, falsafa insonning olamni yoki ijtimoiy munosabatlarni anglashga, idrok etishga oid umumiy qonuniyatlarni topishga intilsa, pedagogika shaxsda u yoki pozitiv fazilatlarni shakllantirish mexanizmlarini izlaydi, huquqshunoslik esa kishilardagi diviant xatti-harakatlarni ijtimoiy normalarga muvofiqlashtirish yo‘llarini qidiradi. Mazkur izlanishlar mohiyatan pozitiv xususiyatga ega bo‘lishi darkor. Buni nafaqat tadqiqotning maqsadi, shu bilan birga tadqiqotchining hayotiy pozitsiyasi, axloqiy fazilatlari, ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilish istagi ham belgilaydi. Demak, eksperiment mohiyatiga ko‘ra pozitiv ahamiyatga, ya’ni ijtimoiy foydali ahamiyatga ega bo‘lishi shart.

Ilmiy maqsad eksperimentga yo‘nalish beradi, uni aniq bir maqsadga yo‘naltiradi. Masalan, diviant xatti-harakatlarni ijtimoiy normalarga yo‘naltirish huquqiy ongni shakllantirish, u yoki bu faoliyat turini huquqiy normalar va talablarga muvofiq tashkil etish, jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish mexanizmlarini izlash kabilar orqali amalga oshiriladi. Mazkur mexanizmlar huquqshunoslik fani

xususiyatlariga muvofiq kelishi, uni samarali vositaga aylantirishi kerak. «Eksperiment eksperiment uchun» emas, eksperiment ijtimoiy taraqqiyot uchun, ushbu maqsadga yetishning samarali usullari va mexanizmlarini topish uchundir.

Ilmiy faraz xayoliy modeldir. Mazkur modelni yaratish ilmiy maqsaddan kelib chiqadi va unga yetishning qisqa, arzon, samarali mexanizmlarini izlashdir. Model pirovard natijani xayolda tasavvur etish, obyekt(predmet)ning yuksak, takomillashgan shaklini xayolda yaratishdir.

Xayoliy modelda reallikdan uzoqlashish, fantaziyaga berilish ko‘p. Ammo bu eksperimentli real hayot talablariga qurilishini rad etmaydi. Demak, model real hayot talablaridan kelib chiqib yaratiladi.

Eksperiment farazni, xayoliy modelni qanchalik real hayot talablariga muvofiq kelishini sinab ko‘rish usulidir. Farazning real hayot talablariga mudom muvofiq kelishi shart emas, ammo u tadqiqot usullarini takomillashtirishga xizmat qilishi lozim. Masalan, ma’lum bir guruhda yoki sinf o‘quvchilari ichida diviant xatti-harakatlarni bartaraf etishga qaratilgan ma’ruza o‘qildi, deylik. Bitta ma’ruza bilan maktab o‘quvchilarida qonunga itoatkorlikni shakllantirib bo‘lmaydi. Hatto turkum ma’ruzalar ham kamlik qiladi, chunki ma’ruza ijtimoiy-tarbiyaviy vositalarning yagona samarali shakli emas. Demak, ma’ruza uchrashuv, suhbat, real hodisa- larni tahlil etish, huquqbuzarlik nimalarga olib kelishini namoyish qiluvchi videotasvirlarni ko‘rsatish kabi usullar bilan to‘ldirilishi zarur. Maktab o‘quvchilarida diviant xatti-harakatlarni bartaraf etishda ijtimoiy-tarbiyaviy usullardan kompleks foydalanilgach, eksperiment natijalarini chiqarish mumkin. Eksperimentni faqat ma’ruza bilan chegaralash obyekt(predmet)ning murakkab, ziddiyatli, hatto beqaror xislatlarini yetarli hisobga olmaslikdir.

Eksperimentda obyekt(predmet)ning belgilari ham hisobga olinishi lozim. Ya’ni obyekt(predmet)ning yoshi, jinsi, psixologik holati, ma’lumoti, kasb-kori, etnomadaniyati kabilar nazarda tutilishi kerak. Obyekt(predmet)ning belgilarini hisobga olmaslik eksperimentni majburlash usuliga aylantiradi, obyekt(predmet)da salbiy munosabatlarni

uyg‘otadi. Bu hol eksperimentdan kutilayotgan pozitiv natijani kamaytiradi va tadqiqotchini noto‘g‘ri xulosalar chiqarishga yetaklaydi. To‘g‘ri, barcha eksperimentlar ham pozitiv xulosalarga olib kelavermaydi, ammo tadqiqotchi obyekt(predmet)ning real holatini ideal holatga yuksaltirish maqsadini unutolmaydi. Shuning uchun ham tadqiqotchidan, hatto eksperiment pozitiv natijalar bermagan holda ham, obyekt(predmet)ning real holatini takomillashtirish, ideal holatga yetkazishning samarali usullarini, mexanizmlarini topish talab etiladi.

Faraz tasdiqlanmay qarshi pastulatlarga olib kelganida ham eksperiment muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday holda eksperimentni qaytadan o‘tkazish, hisobga olinmagan hollar, vositalar tiklanishi, hatto eksperiment rejasi mutlaq yangidan tuzilishi mumkin.

Ijtimoiy-gumanitar sohalardagi eksperimentlarning obyekt(predmet)lari inson va jamiyat, ular o‘rtasidagi munosabatlar, aloqalardir. Bu munosabatlar, aloqalar murakkab, rang-barang, goh ochiq goh yopiq, ziddiyatlarga to‘la bo‘lgani uchun eksperiment o‘tkazishga qator talablar qo‘yadi. Tadqiqotchi eng avvalo nimani o‘rganmoqchi ekanini, farazdagi maqsadni aniq tasavvur etishi zarur. Sifat o‘zgarishlarini o‘rganishga qaratilgan eksperiment inson va jamiyatdagi ma’lum bir xususiyatlarni, fazilatlarni takomillashtirishga qaratiladi. Son o‘zgarishlarini aniqlashga qaratilgan eksperiment esa inson faoliyatidagi yoki jamiyat hayotidagi dinamik jarayonlarni o‘rganishga, ushbu jarayonlar sur’atini yanada oshirish, yuksaltirish imkoniyatlarini qidirishga intiladi. Sifat va son o‘zgarishlari yonma-yon, dialektik tarzda kechgani uchun ba’zi eksperimentlarda ularning ikkalasini ham kuzatish, faollashtirish yo‘llari izlanadi. Eksperimentlarning ilmiy, amaliy (dala), tabiiy va laboratoriya (sun’iy) ko‘rinishlari mavjud.

Ilmiy eksperiment maxsus mavzuda izlanishlar olib borayotgan mutaxassis tomonidan o‘tkaziladi. Undagi ilmiy maqsad, ushbu maqsadga yetish yo‘llarini izlashga qaratilgan faraz (gipoteza) maxsus shakllantirilgan dastur va reja, obyekt(predmet)ning real holatini ideal holatga yetkazish, yuksaltirish usullarini, mexanizmlarini qidirish kabilar

eksperimentga ratsional yondashishga undaydi. Demak, ilmiy ratsionallik ilmiy eksperimentning bosh xususiyatidir. Har qanday eksperimentda ilmiylik bo‘lishi mumkin. Faraz (gipoteza) u yoki bu obyekt(predmet)ni takomillashtirishni nazarda tutsa, uning real holatini ideal holatga yetkazishga qaratilsa, inson va jamiyat hayotini yuksaltirishdan kelib chiqsa, u ratsionallik kasb etadi.

Ilmiylik hozirgi davr, obyekt(predmet)ning hozirgi holatini o‘rganish bilan bog‘liqdir. Reallik yoki obyekt(predmet)ning real holati unga dolzarblik baxsh etadi. To‘g‘ri, tadqiqotchi obyekt(predmet)ning retrospektiv va perspektiv holatini o‘rganishdan voz kechmaydi, ammo u mudom reallik yoki obyekt(predmet)ning real holatini izlanishlariga tayanch nuqtasi qilib oladi. Shu tariqa dolzarblik kelib chiqadi. Dolzarb bo‘lmagan izlanishning ilmiy ratsionalligi shubha uyg‘otadi. Demak, dolzarblik ilmiy eksperimentga qo‘yiladigan asosiy talablardan biridir.

Ilmiy eksperiment zamonaviy qarashlar va tadqiqot usullariga tayanadi. Bu bilan u obyekt(predmet)ning real holatini zamonaviy bilimlar nuqtai nazaridan o‘rganilishini tasdiqlaydi. Obyekt(predmet)ning dinamik xususiyati har doim zamonaviy bilimlar, qarashlar va usullardan foydalanishni taqozo qiladi.

Ilmiy eksperiment, har qanday ilm sohasi kabi turli plyuralistik yondashishlar va qarashlarga joy qoldiradi, o‘zi ham ana shu yondashishlar va qarashlar mahsuli sifatida shakllanadi. Yangilik izlash ilmiy eksperimentga qo‘yiladigan navbatdagi talabdir.

Ilmiy eksperimentda inkorni inkor metodi ham, evolyusion taraqqiyot usuli ham, goho esa radikal xususiyatga ega yondashish ham qo‘llanilishi mumkin. Ammo faraz (gipoteza) obyekt(predmet)ning immanent qonunlariga va zamonaviy bilimlarni mutlaq rad etishga qurilmasligi kerak. Har qanday obyekt(predmet)ning real holati ilgarigi holatining davomi, demak evolyusion rivojlanish yoki o‘zgarish obyekt(predmet)ning real holatini ideal holatga yetkazishda hisobga olinishi darkor. Ayniqsa, inson va jamiyat taraqqiyotida radikalizm fojialarga olib kelishini unutmaslik kerak. Ilmiy eksperiment radikalizmdan ogohlantiradi. Ma’lum bir shaxslar hayotida, guruhda

sinab ko‘rilgan eksperiment nimalarni, qanday hayot tarzi va tartiblarni ijtimoiy munosabatlarga joriy etish mumkin yoki mumkin emasligini ko‘rsatadi. Modelda sinab ko‘rilmagan o‘zgarishni, novatsiya (yangilik)ni jamiyat hayotiga tadqiq etish zo‘ravonlikni keltirib chiqaradi. Modelda sinab ko‘rish ilmiy eksperiment oldiga qo‘yiladigan navbatdagi talabdir.

Faraz (gipoteza) eksperimentning o‘ziga xos dasturidir. Mazkur dasturning ratsional ishlab chiqilishi, yaratilishi, eksperimentning muvaffaqiyatini belgilaydi. Eksperimentda olingan zid, qarama-qarshi natijalar ham muvaffaqiyatdir. Eksperiment natijalarini avvaldan rejalashtirib bo‘lmaydi, bunday sinovga hojat yo‘q. Eksperiment kutilmagan xulosalarga olib kelishi, real holatning shu paytgacha anglanmagan, ilg‘anmagan belgilarini ochib berishi bilan qimmatlidir. Shuning uchun faraz (gipoteza) doim tasdiqlanishi shart emas.

Amaliy (dala) eksperiment deganda inson va jamiyat hayotini, ular o‘rtasidagi munosabatlarni, aloqalarni yuksaltirish maqsadida, ularning tabiiy oqimiga, kechishiga aralashmagan holda o‘tkaziladigan sinov usulidir. Masalan, tadqiqotchi jazirama issiqda, tush paytida dalaga ishlov berayotgan dehqonlarga yoki yo‘llanma xizmatchilarga ishni ertalab soat 7^{00} dan emas, 6^{00} dan boshlab, tushlikda bir soat o‘rniga ikki soat dam olishni taklif etadi. Tadqiqotchi dala hayotiga bevosita aralashayotgani yo‘q. U farazini taklif qilmoqda xolos. Ushbu taklifni qabul qilish yoki rad etish dehqonlar yoki yollanma xizmatchilar ixtiyoridadir. Biroq dala ishlaridan yaxshi xabardor kishi bu taklifda ratsional asos borligini ilg‘aydi. Keyin tadqiqotchi taklifi mehnat samaradorligiga, kishilar kayfiyatiga, fermer bilan yollanma xizmatchilar o‘rtasidagi munosabatlarga qanday ta’sir qilganini aniqlaydi. Taklif ayrim kishilarga, ayniqsa, uzoq masofadan qatnaydigan xizmatchilarga to‘g‘ri kelmasligi mumkin. Tadqiqotchi bunday kishilarning munosabatlarini, kayfiyatini ham qayd etishi zarur.

Bunday eksperimentni har qanday mehnat jamoasida, yo‘lovchilar, savdo-sotiq bilan shug‘ullanuvchilar, quruvchilar va tasodifiy guruhlar o‘rtasida o‘tkazish mumkin. Dala eksperimentida tadqiqotchi bevosita ishtirok etmaydi. Agar u mazkur sohadan bexabar bo‘lsa, real holatga

aralashmagani, uni tashqaridan kuzatgani ma’quldir. Lekin u, agar eksperiment ilmiy maqsad doirasidan chiqsa yoki kishilar hayotiga xavf tug‘dirsa, eksperimentga aralashishi, hatto uni to‘xtatishi zarur. Eksperiment biror yangilik, novatsiya olib kirishga qaratiladi, ba’zan bunday yangilik barqaror munosabatlarga ega davralar, kishilar tomonidan qabul qilinavermaydi. Natijada tadqiqotchi eksperimentda bevosita qatnashishga, yangilikni, novatsiyani faol qo‘llab-quvvatlashga, buning uchun turli stimullar(rag‘batlantirish usullari)dan foydalanishga majburdir. Olinadigan axborotlarning obyektiv, to‘la bo‘lishi uchun dala (amaliy) eksperimentda tadqiqotchining tashqaridan kuzatgani o‘rinlidir.

Dala (amaliy) eksperimentini ba’zan tabiiy eksperiment deb ham atashadi. Har ikkala sinovda ham tadqiqotchi bilvosita kuzatish maslahat beriladi, chunki bu real holatning tabiiy kechishini ta’minlaydi. Tabiiy sinovlardan olinadigan axborotlarni saralashga bir qator talablar qo‘yiladi. Axborotlar:

1) obyekt(predmet)ning real holatini ifoda etishi;

2) immanent xususiyatlariga zid kelmasligi;

3) farazni rad etsa-da, ilm-fanda tan olingan pastulatlar va qonunlarga qarshi chiqmasligi;

4) tanqidiy yondashuvlarga joy qoldirishi;

5) boshqa metodlarni ham qo‘llashga g‘ov bo‘lmasligi;

6) natijalari pozitiv ahamiyatga ega bo‘lishi darkor.

Laboratoriya – sun’iy, maxsus uyushtiriladigan eksperiment usulidir. Unda tadqiqotchi faol qatnashish imkoniga ega. Laboratoriya tadqiqotchi farazining modelda, maxsus shakllantirilgan muhitda, kishilar davrasida, tadqiqotchining bevosita kuzatuvi va aralashuvida amalga oshiriladi. Uni o‘tkazishga quyidagi talablar qo‘yiladi (1.8-rasmga qarang).

Laboratoriya sun’iy xarakterga ega bo‘lsa-da, u tabiiy munosabatlardan mutlaq xoli emas. Eksperiment qatnashchilari mudom sun’iy muhitda qololmaydi, ularga ham tabiiy, insoniy aloqalar xosdir. Laboratoriyaga kosmik kema yorqin misoldir. Yerdan uzoqda uchib yurgan kosmonavtlar eksperimentda qatnashayotganini, barcha xatti-

harakatlari tartiblashtirilgani va cheklanganini bilsalar-da, tabiiy aloqalarini davom ettiradilar; insoniy munosabatlar kimsasiz fazoda yanada ahamiyatlidir. Shuning uchun tadqiqotchi laboratoriya – sun'iy muhit, shart-sharoit yaratsa-da, uning asosiy diqqati tabiiy, insoniy munosabatlarni yuksaltirish yo'llarini, mexanizmlarini topishga qaratiladi.

1.8-rasm. Laboratoriyani o'tkazish talablari

Eksperiment natijalarini o'lchash va baholashda sifat va son, barqarorlik va beqarorlik, dinamik yoki statik, konstruktiv yoki destruktiv, progressiv yoki regressiv, ijobiy yoki salbiy kabi mezonlar qo'llaniladi. Ammo qo'llanilgan mezonlar ilmiy maqsad va farazga xizmat qilishi, tadqiqot mantig'i doirasida bo'lishi kerak. Eksperiment natijalarining bosh mezoni obyekt(predmet) real holatini ideal holat tomon yuksaltirganidir [49; 63-71-b].

Kontent-analiz va statistik ma'lumotlardan foydalanish metodi

Kontent-analiz deganda hujjatlar to'plash va ulardan ilmiy maqsadga muvofiq foydalanish metodi nazarda tutiladi. Hujjatlar rasmiy va norasmiy turlarga bo'linadi. Rasmiy hujjatlarga parlamentlar, hukumat va davlat institutlari tomonidan qabul qilingan, maxsus tarzda qayd etilgan hujjatlar kiradi. Ushbu hujjatlar ko'pincha davlat arxivlari va idoralarida, muzeylarda, ba'zan esa shaxsiy kutubxonalarda saqlanadi.

Norasmiy hujjatlarga u yoki bu shaxs tomonidan yozilgan yoki tasdiqlangan, oilaviy xarakterga ega, kishilararo munosabatlarga taalluqli bo'lgan hujjatlar, asar va matnlar kiradi. Bunday hujjatlar odatda turli

ariza va murojaatnomalar, xatlar, qo‘lyozma tarzidagi matnlar, kitoblar, xomaki yozuvlar bo‘ladi. Ular qo‘lyozmalar institutlari, muzeylar, kutubxonalar, oilaviy yoki shaxsiy fondlarda saqlanadi.

Ilmiy izlanishlarda ko‘p uchraydigani rasmiy hujjatlardan foydalanishdir. Masalan, yuridik sohadagi ilmiy izlanishlarda asosan parlamentlar tomonidan qabul qilingan qonunlar, shartnoma- lar, murojaatnomalar, hukumat rahbari qabul qilgan qarorlar, buyruqlar, dasturiy hujjatlar, rejalar kabilarga murojaat etiladi, ular tahlil qilinadi. Shuningdek, huquqshunoslar hukumat tomonidan qabul qilingan rasmiy hujjatlarni, davlat institutlari qabul qilgan qarorlar va qonunosti hujjatlarini, jamoat tashkilotlari, o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyatida qo‘llayotgan normativ ko‘rsatmalarni ham o‘rganadilar.

Qanday hujjatlardan foydalanishni tadqiqotchining o‘zi hal qiladi. Ammo bu ilmiy maqsadga bog‘liq bo‘lishi, muammoni o‘rganishga, uni obyektiv tadqiq etishga xizmat qilishi lozim. Hujjatlardan foydalanish ilmiy tadqiqotning qimmatini oshiradi, unda obyektivlikni ta’minlaydi. To‘g‘ri, tadqiqotchi hujjatning mavjudligini qayd etish bilan chegaralanmaydi, u matnlarning mohiyatini tahlil qiladi va ilmiy maqsadiga muvofiq ularga baho beradi.

Yozma manba va matnlar yozma, qo‘lyozma, arxiv yozuvlari, ommaviy axborot vositalari, ayniqsa, televideniye, magnitofon, videotasvir, diktofon kabilardagi yozuvlar, shaxsiy hujjat va kundaliklar, esdaliklar, tarjimai hollar, tavsifnomalar, dalolatnomalar kabi ko‘rinishlarda mavjuddir. Mazkur hujjatlar ilmiy muammoni obyektiv tadqiq qilishga yordam beradi. Biroq hujjatlarda o‘z davrining va muallif shaxsiy kechinmalarining ta’siri borligini yoddan chiqarib bo‘lmaydi. Ular har doim ham real hayotga, undagi jarayonlarga muvofiq kelavermaydi. Demak, hujjatlardan foydalanish ilmiy muammoni o‘rganishning yagona usuli emas, u boshqa usullar bilan yonma-yon foydalanilganida, ilmiy maqsadga xizmat qiladi.

Hujjatlar konstruktiv, ekzemplifikatsiya, matn mohiyatini o‘rganish, statistik ma’lumotlarni jamlash, tipologik tahlil usullari orqali tadqiq etiladi.

Konstruktiv usul hujjatlardagi ijtimoiy-amaliy, davr ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo‘lgan manbalarni, fikr, tavsiya va matnlarni o‘rganishga qaratiladi. U hujjatlarning mohiyatidagi ilmiy muammoga yoki uning yechimiga taalluqli bo‘lgan, zamonaviy masalalarni konstruktiv hal etishga qaratilgan jihatlarga ega bo‘lgani uchun qimmatlidir.

Konstruktiv usul hujjatlarni obyektiv tahlil qilishga xalaqit bermasligi zarur. Ijtimoiy-amaliy ehtiyoj hujjatlarni davr talablariga muvofiq soxtalashtirishga asos bo‘lolmaydi. Hujjatlarga obyektiv yondashish ilmiy tadqiqotlardagi asosiy talablardan biridir.

Ekzemplifikatsiya deganda hujjatlarning yagonaligini, kamdan-kam holda ularning boshqa nusxalarda uchrashini, shuning uchun ilmiy tadqiqotlarda ularning nafaqat qimmatli manba ekanini, shuningdek, tor, goho noto‘g‘ri fikrlar ham uyg‘otishini nazarda tutish tushuniladi. Ha, tarixiy hujjatlar, manbalar ko‘pincha bir nusxada uchraydi. Ammo ular qanchalik qimmatli bo‘lmasin butun ilmiy muammoning yechimiga mutlaq asos bo‘lolmaydi. Ularning nusxalari boshqa hujjatlar bilan qiyoslanishi, to‘ldirilishi zarur.

Tadqiqotchining diqqati matn mohiyatini, ya’ni hujjatda nima nazarda tutilayotganiga, qanday masalalar qo‘yilayotganiga yoki muhokama qilinayotganiga, muammolarni hal etish uchun nimalar, qanday usullar tavsiya etilayotganiga qaratilishi darkor.

Matnda davr xususiyatlari, fikrlash stilistikasi, shaxslarning individual-sensitiv kechinmalari va munosabatlari aks etadi. Ularning barchasini tadqiqotga ko‘chirib yoki muammoni ularga qurib bo‘lmaydi. Tadqiqotchi qaysi fikrni, manbani yoki qarorni tanlashi- ni bilishi lozim, aks holda matnlarga ko‘milib ular tagidan chiqa olmay qoladi, vaqti va kuchini nokerak narsalarga sarf etadi. Metodlarning samarasi shundaki, ular tadqiqotchini aniq maqsadga tez, oson, samarali yetish texnologiyasi bilan qurollantiradi, uning vaqti va kuchini tejaydi, tadqiqotning ilmiy ratsionalligini ta’minlaydi.

Statistik ma’lumotlarni to‘plash va ulardan samarali, o‘rinli foydalanish tadqiqotchining ilmiy qobiliyatini ko‘rsatadi. Ulardan ilmiy

xulosalar chiqarish tadqiqotning ishonchliligini, asosliligini oshiradi.

Statistik ma’lumotlar faqat statistika institutlari tarqatadigan raqamlar, ma’lumotlargina emas. Bunday raqamlar va ma’lumotlar asarlar, to‘plamlar, turli hisobotlar, hatto shaxsiy hujjatlarda ham uchraydi. Ilmiy tadqiqotlarda ko‘pincha rasmiy statistikadan foydalaniladi. Ular, birinchidan, butun mamlakat, hududlarni qamrab oladi; ikkinchidan, maxsus tekshiruvlardan o‘tadi; uchinchidan, ma’lumotlar uchun mas’ul idora yoki shaxs mavjud. Ishonchli, maxsus tekshiruvlardan o‘tgan manbalarga tayanish ilmiy tadqiqotlar oldiga qo‘yiladigan talabdir.

Tipologik tahlil deganda rang-barang manbalar va ma’lumotlarni ilmiy maqsadga xizmat qiladigan mavzular bo‘yicha guruhlash, ularning umumiy, tipologik xususiyatlarini topish nazarda tutiladi. Kontent-analiz paytida tadqiqotchi turli. Goho bir-biriga zid, ba’zan esa muammoga aloqasi yo‘q matn va manbalarga duch keladi. Ularni tipologik saralamay, eng zarur, zarur va mavzuga aloqasi yo‘q guruhlarga ajratmay, tadqiqotchi ko‘zlagan maqsadiga erisha olmaydi, tadqiqotini eng muhim asosdan, ya’ni faktik materiallardan mahrum qiladi.

Statistik ma’lumotlar asosan raqam-ko‘rsatkichlarda ifodalanadi. Raqam-ko‘rsatkichlar voqea-hodisalarni sonlar orqali ifodalanishidir.

Raqam-ko‘rsatkichlar voqea-hodisalarning sonini, muddatini, eni, uzunligi, vaqt va makonda kechishini, dinamik o‘zgarishini, hatto sifatlarini ifoda etishi mumkin. Ular muammoni matematik modellashtirishga, aniq va lo‘nda ifodalashga yordam beradi.

Statistik ma’lumotlardan foydalanish ilmiy maqsad doirasida bo‘lishi kerak, ulardan haddan tashqari ko‘p foydalanish analiz va sintez ahamiyatini susaytiradi. Ilmiy xulosalar chiqarish imkonini cheklaydi. Shuning uchun statistik ma’lumotlar ilmiy maqsadga yetishga, gipotezani asoslashga yordam beradigan yordamchi usuldir.

Statistika va induksiya-deduksiya metodlari bir-birini to‘ldirib keladi. Induksiya va deduksiya nazariy mushohadalarga qurilganidek, statistika ham pirovard natijada nazariy mushohadalarga yetaklaydi. Umumiydan xususiyga yoki xususiydan umumiyga borish asosan nazariy mushohadalar orqali amalga oshirilganidek, statistika raqam-

ko‘rsatkichlar doirasida qola olmaydi, demak, har qanday ilmiy tadqiqot nazariy mushohadalari bilan qimmatlidir. Ko‘pincha statistik ma’lumotlardan induktiv usul sifatida foydalanishadi, ya’ni ayrim olingan statistik ma’lumotlardan deduktiv xulosalar chiqarishadi. Bunday yondashuv voqea-hodisalarni jo‘n tushunish mahsulidir. Raqam-ko‘rsatkichlar induktiv pog‘onada qola olmaydi, ular davom ettirilishi, deduktiv xulosalar chiqarish darajasiga yetkazilishi zarur. Aks holda har qanday raqam-ko‘rsatkich umumiy xulosa chiqarishga asos qilib olinadi, umumiyga xos bo‘lgan jihatlar – ko‘p funksionallik, rang-baranglik, ziddiyatlilik, oxir natijada esa obyektivlik prinsipi buziladi.

Obyektiv olam rang-barang predmetlardan iborat. Ularni sonda ko‘rsatish qiyin emas, ammo tadqiqot mazkur predmetlarning sonini qayd etishga yoki sanashga qaratilmaydi. Tadqiqot eng avvalo predmetning mohiyatini, immanent xususiyatlarini, uni real holatdan ideal holatga yuksaltirish mexanizmlarini topishga qaratiladi. Ushbu belgilar va mexanizmlarni umumiy nazariy mushohadalar, falsafiy pastulatlar, g‘oya va fikrlar orqali ifodalash mumkin. To‘g‘ri, bu yondashish ham obyektiv olamni to‘liq ifoda etolmaydi, ammo inson bilimi, ongi va tafakkuri boshqa yondashuvni hali kashf etgan emas. Demak, statistika metodi ham cheklangandir, u falsafiy-nazariy mushohadalarga xizmat qilib, o‘zining ilmiy ahamiyatini isbot etadi.

Rasmiy statistik ma’lumotlarning konyuktur xususiyatga ega ekanini unutib bo‘lmaydi. Ular rasmiy idoralar ixtiyoridagi ma’lumotlar bo‘lgani uchun u yoki bu tomonga o‘zgartirilishi, goho soxtalashtirilishi mumkin. Kuzatishlar ko‘rsatadiki, boshqarishda valyuntarizm kuchayganida statistik ma’lumotlar soxtalashtiriladi, obyekt(predmet)ning real holatiga zid raqam-ko‘rsatkichlar paydo bo‘ladi. Shuning uchun rasmiy statistika obyekt(predmet)ning real holatiga solishtirilishi lozim. To‘g‘ri, buni har doim ham amalga oshirish imkoni yo‘q. Ayniqsa, butun mamlakat yoki undagi rang- barang ijtimoiy munosabatlar tadqiqot obyekti qilib olinganida, bunday solishtirishga imkon bo‘lmaydi. Bu paytda real hayotdagi ayrim misollarga yoki hodisalarga murojaat etiladi. Ammo ayrim misollar yoki hodisalar hali

rasmiy statistik ma’lumotlarni mutlaq rad etishga asos bo‘lolmaydi, ular, ya’ni ayrim misollar va hodisalar rasmiy statistikani inkor qilishga ham qaratilishi ham mumkin emas. Ayrim misollar va hodisalar statistik ma’lumotlar ma’lum bir sabablarga ko‘ra hisobga ololmagan jihatlar ham borligini ko‘rsatadi.

Rasmiy statistik ma’lumotlardan foydalanganda, quyidagilarga e’tibor berish tavsiya qilinadi (1.9-rasmga qarang):

1.9-rasm. Rasmiy statistik ma’lumotlardan foydalanish yo‘llari

Agar statistik ma’lumotlar obyekt(predmet)ning real holatini ifoda etmasa, ularni tanqidiy baholashdan qaytmaslik lozim. Ammo ushbu tanqid ilmiy ratsional bo‘lishi, ilmiy maqsadga xizmat qilishi kerak. Ayniqsa, o‘tmishni baholaganda, o‘tmishdagi voqea-hodisalarga oid rasmiy ma’lumotlarga murojaat etganda, ularning o‘sha davr uchun pozitiv ahamiyatga ega bo‘lganini unutmaslik darkor. O‘tmish o‘zidan avvalgi o‘tmish, davr, bosqich bilan qiyoslanishi shart. O‘tmishning zamonaviy bosqichga mos kelmaydigan tomonlarini topish oson, ammo uning o‘zidan avvalgi davr, bosqich bilan qiyoslash obyektivdir.

Rasmiy statistik ma’lumotlardan deduktiv xulosalar chiqarishga shoshmaslik kerak. Ularga shubha bilan qarash ilmiy tafakkur- ning xususiyatidir. Obyekt(predmet)ning real holati, undagi dinamik o‘zgarishlar goho rasmiy statistikada yetarli aks etmasligi mumkin.

Bunday taqdirda, rasmiy statistika bilan chegaralanib qolmaslik, balki uni norasmiy ma’lumotlar bilan qiyoslash, to‘ldirish maqsadga muvofiqdir.

Norasmiy statistik ma’lumotlar shaxsiy, keng miqyosda tasdiqlanmagan, individual-sensitiv kechinmalarga qurilgan bo‘lishi, hatto rasmiy statistik ma’lumotlarga zid kelishi mumkin. Avtobiografik hujjatlar, tavsiyanoma va tavsifnomalar, kundaliklar, badiiy yoki publitsistik asarlar, ariza va shikoyatlardagi ma’lumotlar rasmiy statistik ma’lumotlardan farq qiladi. Ular- dan qaysi biriga tayanishni tadqiqotchining o‘zi hal qiladi. Bu o‘rinda tadqiqotchining ilm-fan oldidagi mas’ulligi, vijdoni va izlanuvchanlik etikasi muhim rol o‘ynaydi [49; 71-76-b.].

Intervyu va ekspress-intervyu metodi

Intervyu jamoatchilik fikrini o‘rganish usulidir. Unda tadqiqotchi bilan fikri o‘rganilayotgan respondent shaxs (ekspert, retsipiyent (lotinchada recipientis – qabul qiluvchi, ya’ni bu boshqa bir obyektdan nimanidir oluvchi, qabul qiluvchi obyektdir)) o‘rtasida bevosita aloqa yuzaga keladi. Ushbu aloqani tashkil etish, u ilmiy maqsadga yo‘naltirish tadqiqotchining vazifasidir.

Intervyu bir respondent bilan yoki bir guruh o‘rtasida o‘tkaziladi. Unda auditoriya cheklangan bo‘ladi. Qanday shaxsni yoki guruhni intervyuga tortish ilmiy maqsad yoki gipotezadan kelib chiqib belgilanadi. Ba’zan u yoki bu pastulatni, g‘oyani, fikrni tasdiqlash, aniqlashtirish uchun intervyu o‘tkaziladi.

Intervyu metodi ommaviy so‘rov (anketa)dan auditoriyasining cheklangani hamda tadqiqotchi va respondent o‘rtasidagi bevosita aloqa o‘rnatilgani bilan farq qiladi. Ommaviy so‘rovnomada turli qatlamlar, turli fikrlar va qarashlarga ega, hatto tasodifiy shaxslar qatnashishi mumkin. Intervyu metodida ilmiy maqsadga xizmat qiladigan, unga yetish yo‘llarini, mexanizmlarini ko‘rsatib bera oladigan shaxslar, guruh intervyuga jalb etiladi.

Intervyu avvaldan ishlab chiqilgan reja asosida o‘tkaziladi. Mazkur reja ilmiy maqsad yoki gipotezaga muvofiq ishlab chiqiladi. Tadqiqotchi o‘z vaqtidan ratsional foydalanish uchun eng asosiy muammoga oid

savollar tuzadi va ularni avval yozma shakllantirgani ma’qul. Savollar muammo bilan yaqindan tanish, u bilan shug‘ullangan mutaxassislarga ko‘rsatilishi, ular bilan maslahatlashilgan bo‘lishi lozim. Bu intervyuga tasodifiy savollar kirib qolishining oldini oladi va intervyuning ilmiy maqsadga muvofiq o‘tkazilishini ta’minlaydi.

Intervyu o‘tkazilayotganda yoki rejalashtirayotganda, quyidagilarni hisobga olish tavsiya etiladi (1.10-rasmga qarang):

1.10-rasm. Intervyu o‘tkazish tartiblari

Intervyu o‘tkazilayotganda respondent mavzu, muammo bilan avvaldan tanishtirilishi kerak. Respondent intervyuga tayyorgarlik ko‘rsa, u mavzudan tashqariga chiqmaydi, tasodifiy fikrlari bilan tadqiqotchini chalg‘itmaydi. Intervyu ilmiy maqsad shakllantirilgach, o‘tkaziladi. Agar ilmiy maqsad o‘zgartirilsa, to‘ldirilsa, intervyu savollari ham o‘zgartirilishi, to‘ldirilishi kerak, aks holda ilmiy maqsad bilan intervyu natijalari bir-biriga xizmat qilmaydi. Intervyu olishda shaxsning etnomadaniy va etnopsixologik xususiyatlarini ham hisobga olishga to‘g‘ri keladi. Masalan, o‘zbeklar bilan suhbatga kirishishdan avval salom-alik, sihat-salomatligi, oila tinchligi haqida so‘rash an’anadir. Bunday kirish so‘zisiz darrov ilmiy maqsadga o‘tish o‘zbek kishisida taajjub uyg‘otadi, bu esa uning javoblariga, intervyuga munosabatiga

ta’sir etmay qolmaydi.

Olingan barcha javoblarni tadqiqotga kiritish shart emas. Agar tadqiqotchi ma’lum bir javoblarni mavzuga taalluqli emas deb topsa, u ulardan voz kechishi mumkin. Biroq ziddiyatli javoblar muammoning dolzarbligini aniqlashga va asoslashga xizmat qilishi mumkin. Aslida obyekt(predmet)ning real holatidagi ziddiyatli tomonlarni obyektiv ko‘rsatish, tahlil etish uchun ziddiyatli javoblarni ham keltirish o‘rinlidir, lekin ular tadqiqot mantig‘i doirasidan tashqariga chiqmasligi kerak.

Tasodifiy javoblardan mutlaq xoli bo‘lish mumkin emas. Ularning tasodifiy ekanligi ilmiy maqsadga yoki farazga muvofiq kelmasligi bilan aniqlanadi. Eng muhimi tadqiqotchining o‘zi tasodifiy savollar bermasligidir. Tasodifiy javoblarning ijobiy tomoni ham bor, ular respondentning erkin fikrini va intervyuning tabiiy kechishini ifodalaydi. Ammo ular pirovard natijada ilmiy maqsadga xizmat qilishi lozim.

Intervyu jarayonida nafaqat savol-javob, shuningdek, o‘zaro muloqot, suhbat, hatto bahs bo‘lishi mumkin. Mazkur usullar intervyuni jonli, qiziqarli qiladi, ekspert yoki retsipiyentning muammoga oid qarashlarini kengroq namoyish etadi. Intervyuni rejalashtirish tadqiqotchini ma’lum bir savollar doirasida savol-javob o‘tkazishga majbur qiladi. Bu tartibda uning muloqotga, suhbat va bahsga imkoni qolmaydi. Lekin intervyu shaxsning muammoga oid fikrlarini to‘laroq bilishga qaratilganini unutib bo‘lmaydi. Bu esa intervyuni muloqot, suhbat, bahs bilan yonma-yon kelishi mumkinligini esda tutishga undaydi. Intervyu beruvchining muammodan xabardorligi, komponentligi muhim ahamiyatga egadir. Intervyuning qimmati muammodan yaxshi xabardor, uni yechish yo‘llari va mexanizmlariga oid ma’lum bir tavsiyalar bera oladigan shaxs (ekspert)larning savol-javobga tortilganidadir. To‘g‘ri, guruh intervyuga jalb etilganida, uning tarkibida muammodan uzoq shaxslar ham uchrashi mumkin, biroq tadqiqotchi diqqatini mutaxassis fikrini o‘rganishga qaratadi.

Mutaxassis (ekspert) tanlashda uning muammoga oid bilimlari va tajribalariga e’tibor beriladi. Maxsus bilimga va tajribaga ega ekspertning javoblari tadqiqotning maqsadini boyitishga, muammoni hal etish

mexanizmlarini topishga yordam beradi. Bizning fikrimizcha, ekspert ham konservativ qarashlarga berilishini unutmaslik kerak, shuning uchun ularni tanlashda endi faoliyatga kirishgan, katta amaliy tajribaga ega bo‘lmasa-da, yangicha, zamonaviy qarashlarga ega yosh mutaxassislarni ham intervyuga jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Ekspress – intervyu deganda tezkorlik bilan, u yoki bu tadbir o‘tkazilayotgan paytda, tanaffusda yoki ma’lum bir vaqt oralig‘ida o‘tkaziladigan savol-javob usuli nazarda tutiladi. U ijtimoiy fikrni o‘rganishning intervyu usulidir.

Intervyu ma’lum bir reja orqali o‘tkazilsa, ekspress-intervyuda tasodifiy savollar ham uchrashi tabiiy holdir. Ekspert yoki retsipiyentning qisqa vaqti savol-javoblarning olib borilishiga, demak, intervyu jarayoniga tadqiqotchi emas, balki ekspert, retsipiyent hal qiluvchi ta’sir etadi. Biroq bu tadqiqotchining yetakchi o‘rin tutishini rad qilmaydi. Tadqiqotchi ekspress-intervyuga avvaldan tayyorgarlik ko‘radi, savollar tuzadi va ularni kimlarga, qaysi ekspertlarga berishini avval mo‘ljallab oladi. Tashqaridan qaraganda ekspress-intervyu maxsus tashkil etilmagan, tasodifiy savol-javob bo‘lib ko‘rinadi. To‘g‘ri, tasodifiylik ekspress-intervyuda bor, lekin u tadqiqotchining tashkilotchilik rolini inkor qilmaydi.

Ekspress-intervyu boshqa savol-javob metodlari bilan to‘ldirilishi kerak. Shoshilinch tarzda olingan javoblar hali obyekt(predmet)ning real holati haqida yetarli ma’lumotlar bermaydi. Shuning uchun ekspress-intervyu qo‘shimcha ma’lumotlar olish usulidir. Tajribalarni kuzatishdan ma’lumki, intervyu, shu jumladan, ekspress-intervyu ham tadqiqotda to‘la keltirilmaydi. Aslida intervyuga kiritilgan savollar dissertatsiya ilovasida keltirilishi zarur. Bu tadqiqotchining ilmiy izlanish metodlaridan qanchalik xabardorligini ko‘rsatadi.

Ekspress-intervyudagi afzal tomon shundaki, u ekspertni, retsipiyentni tabiiy holda so‘roqqa tutadi, ya’ni tezkorlik kishidagi xislatlarni boricha ilg‘ab olishga yordam beradi. Ekspert, retsipiyent kutilmagan holda tadqiqotchi savollariga javob berib, o‘zidagi bilim, xislat va tajribalarni oshkor etadi.

Respondentni tadqiqotchi boshqarishi zarur. Tadqiqotchining savollari ekspertni, retsipiyentni javob berishga, ya’ni ularni o‘z ketidan ergashishga chorlaydi. Agar ular o‘zlari istaganicha javob bersa, tadqiqotchining savollarini o‘zlari bilganicha o‘zgartirsa, bunday savol-javoblardan foydalanish tadqiqot maqsadi va vazifalariga ziddir. Shuning uchun tadqiqotchi tashkilotchilik xislatini namoyon etishi darkor. Agar shunday xislat tadqiqotchida shakllanmagan bo‘lsa, intervyuni tashkilotchilik, ya’ni muloqot texnologiyasini o‘zlashtirgan boshqa shaxs olib borishi ham mumkin.

Intervyu jarayonida nafaqat obyekt(predmet) bilan bevosita muloqot yuzaga keladi, shu bilan birga obyekt(predmet)ni bevosita kuzatish imkoni ham paydo bo‘ladi. Bevosita muloqot va bevosita kuzatish intervyuni eng samarali metodga aylantiradi. Sotsiologiyada intervyu o‘tkaziladigan sharoitga e’tibor berish tavsiya etiladi. Respondentga yaqin bo‘lgan sharoit unga fikrini jamlashga yordam beradi. Masalan, fermerga o‘zining dala maydonida yoki hosil to‘plangan xirmonda, yo‘lovchiga bekatlarda yoki yo‘l-transport vositalarida, uy bekasiga oilasida, uyida, huquqshunosga sud idorasi yoki advokatura binosida savollar berish maqsadga muvofiqdir. Respondentning javoblariga sharoit, muhit ijobiy ta’sir etadi.

Savollar tuzishning usullari ko‘p. Ochiq yoki yopiq, mavzu mohiyatini aks ettiruvchi yoki mavzuni, muammoni aniqlashtiruvchi, bevosita beriladigan yoki bilvosita, anglangan yoki anglanmagan, rejalashtirilgan yoki tasodifiy savollar shular jumlasidandir. Eng muhimi – savollar ilmiy maqsadga xizmat qilsin.

Ochiq savollarda ilmiy maqsad, tadqiqotchining niyati ochiq-oydin ifodalanadi. Respondent o‘zidan nima so‘ralayotganini, hatto u savollarda javobning yarmi borligini biladi. Bunday savollarga olinadigan javob ham qisqa, aniq bo‘ladi. Yopiq savollar respondentni o‘ylashga, to‘g‘ri javob izlashga majbur qiladi. Masalan, testlar mavzudan yaxshi xabardor bo‘lishni, maxsus tayyorgarlikni talab etadi. Test javoblari keltirilgan bo‘lsa-da, ular respondentni fikrlashga, izlanishga majbur qiladi. Berilgan javob to‘g‘rilanmaydi, ochiq savollarda esa respondent fikrini

to‘g‘rilashi, o‘zgartirishi yoki undan butunlay voz kechishi mumkin.

Yopiq savol u yoki bu muammoga respondent munosabatini aniqlashtirish uchun beriladi. Masalan, «Farzandingiz kim bo‘lishini istaysiz?», degan savol zamirida respondentning o‘z kasb-koriga bo‘lgan munosabatini aniqlashtirish maqsadi yotishi mumkin. Bu savol respondent o‘z farzandining kasb-korini davom ettirishini istaydimi yoki yo‘qmi, shuni bilishga qaratilgan. Ko‘pincha respondent, unda farzandimning kelajagi haqida so‘ralayapti, deb o‘ylaydi. Aslida esa, tadqiqotchi respondentning kasb-koriga munosabatini aniqlamoqchi.

Savollar ba’zan mavzuni yoki muammoni aniqlashtiruvchi xususiyatga ega bo‘ladi. Ayniqsa, ilmiy tadqiqotning boshlanishida mavzuni, muammoni aniqlashtirishga ehtiyoj tug‘iladi. Bu o‘rinda ekspertlarga murojaat etiladi. Ko‘pincha bu murojaat oddiy savol-javob, suhbat tarzida o‘tadi. Lekin u mohiyatan intervyudir. Tadqiqotchi beradigan savollarini avval tayyorlaydi, qaysi ekspertga murojaat etishini rejalashtiradi. Javoblarni yozib oladi yoki esida saqlab qoladi.

Muammoni aniqlashtiruvchi savol-javoblar butun tadqiqot bosqichlarida o‘tkazilishi, davom ettirilishi mumkin. Goho u ilmiy muloqotni, suhbatni eslatadi. Bunday savol-javoblar tadqiqotchining nazariy qarashlarini, bilimini boyitadi, pastulatlarini aniqlashtirib, goho to‘ldirib borishga yordam beradi. Tadqiqotchi bunday savol-javoblarda ko‘proq qatnashsa, mavzuga, muammoga oid tasavvurlarini shunchalik kengaytiradi. Intervyuning bevosita o‘tkaziladigan usuli samaralidir. Unda tadqiqotchi obyekt(predmet)ni bevosita kuzatish, real holatini bilish imkoniga ham ega bo‘ladi.

Tajriba ko‘rsatadiki, hamma tadqiqotchida ham muloqot madaniyati kerakli saviyada, ekspertlarning ishonchini qozonib, ularni ochiq muloqotga, bahs-suhbatga chorlash san’ati bo‘lavermaydi. Bunday tadqiqotchi muloqot san’atini egallagan shaxs xizmatidan foydalanadi.

Bevosita savol-javob paytida u yoki bu savolni to‘ldirish,to‘g‘rilash imkoni mavjud, bilvosita usulda bunday imkon yo‘q, tadqiqotchi taqdim etilgan javoblar bilan qanoatlanishga majburdir. Savollar anglangan yoki anglanmagan bo‘lishi mumkin. Aslida tadqiqotchi barcha savollarni

avval rejalashtirgan, ilmiy maqsadga muvofiqlashtirgan bo‘lishi lozim. Biroq tadqiqotchi ham, respondent (ekspert, retsipiyent) ham jonli, muhit ta’siriga, ayniqsa, qalbiga yaqin ilmiy mavzu, muammo haqida so‘z ketganida emotsiyaga, to‘lqinlanishga beriluvchan shaxslar ekanini unutib bo‘lmaydi. Bu hol goho anglanmagan savol-javoblarni keltirib chiqarishi tabiiy holdir.

Anglanmagan savol-javoblarni tadqiqotga kiritish tavsiya etilmaydi, lekin ular mavzuni, muammoning ziddiyatli tomonlarini bilishga yordam berishini unutmaslik kerak. Intervyuda barcha savollar rejalashtirilishi shart. Savol-javob maqsadli, yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim [49; 76-81].

Sotsiometriya metodi

Ilmiy tadqiqotning asosiy obyekti (predmeti) inson va jamiyat, ular o‘rtasidagi munosabatlardir. Bu o‘rinda tabiatshunos- likka oid tadqiqotlar nazarda tutilmaydi. Ijtimoiy gumanitar sohadagi tadqiqotlarning barchasi u yoki bu darajada inson va jamiyat hayotini o‘rganishga borib taqaladi.

Sotsiometriya shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni tadqiq etish metodidir. Uning obyekti kishilar, guruhlar o‘rtasidagi kechadigan ijtimoiy, dialogik munosabatlar, shaxsning guruhda tutgan o‘rni, guruhda shakllangan normalarga aloqalaridir. Pirovard natijada bu masalalar ijtimoiy xarakter kasb etadi.

Sotsiologiyada shaxs va mikromuhit o‘rtasidagi munosabatlarni sotsiometrik o‘lchash, o‘rganish keng tarqalgan. Shuning uchun sotsiometriya eng avvalo shaxs va mikromuhit aloqalarini o‘rganishga qaratiladi. Shaxs ijtimoiy munosabatlarning obyektidir. Insonning ushbu munosabatlarni qabul qilishi yoki uni rad etishi sotsiometriyaning diqqat markazida turadi. Mikromuhitga oila, mahalla, mehnat jamoasi, o‘quvchi-talabalar guruhlari, ma’lum bir maqsad asosida birlashgan uyushmada shakllangan munosabatlar kiradi. Bu munosabatlar anglangan maqsadga quriladi. Mikromuhit uzoq maqsad yoki qisqa maqsad asosida yuzaga kelishi mumkin. Mehnat jamoasi yoki talabalar guruhidagi muhit uzoq maqsadga, yo‘lovchilar yoki konsert tomoshabinlari guruhidagi muhit

qisqa muddatli maqsad asosiga quriladi.

Sotsiometriya shaxslararo munosabatlarni kuzatish, o‘rganish va o‘lchash imkoniga ega bo‘lgan kichik guruh yoki mehnat jamoasida qo‘llaniladi. Guruh yoki mehnat jamoasida kishilar soni o‘n besh-yigirma nafardan oshsa, sotsiometriyani qo‘llash qiyin. Demak, sotsiometriya kichik guruhdagi shaxslararo munosabatlarni o‘rganadi. Shaxsning mikromuhitdagi o‘rni ijtimoiy, huquqiy, axloqiy mavqei bilan o‘lchanadi. Ijtimoiy mavqe shaxsning ma’lum bir guruhga a’zo ekanini, ushbu mavqe uni jamiyatdagi o‘rnini ham ifoda etadigan belgidir. Masalan, shaxsning siyosiy partiyaga a’zo ekani uning ijtimoiy mavqeidan darak beradi. Ammo uning siyosiy partiya boshlang‘ich tashkiloti yoki rayosatidagi o‘rni, ulardagi aloqalari sotsiometriya metodining tadqiqot obyektidir.

Shaxsning huquqiy mavqei tayinlangan vazifasi yoki lavozimi, o‘zining konstitusiyaviy huquqlaridan foydalanishi kabilarda namoyon bo‘ladi. Agar u guruhda rahbarlik lavozimini egallagan bo‘lsa, uning huquqiy mavqei rasmiy ahamiyat kasb etadi va guruh a’zolariga ta’sir doirasi kengayadi. Sotsiometriya guruh rahbari bilan guruh a’zolari o‘rtasida kechadigan rasmiy va norasmiy munosabatlarni kuzatadi. Rasmiy munosabatlar rahbarning o‘z huquqlaridan qanday foydalanishini va guruh a’zolarining o‘z vazifalariga, rasmiy rahbarga, uning ko‘rsatma va talablariga munosabatlarini ifodalaydi. Ular guruhdagi jarayonlarning huquqiy normalar doirasida kechishini ta’minlaydi. Demak, shaxs mikromuhitdagi rasmiy normalar va munosabatlarga rioya etadi.

Mikromuhitda rasmiy aloqalar bilan birga norasmiy, axloqiy normalarga asoslangan munosabatlar ham amal qiladi. Guruhdagi axloqiy muhit goho rasmiy munosabatlarni yetaklab keladi. Kuzatishlardan ma’lumki, guruhdagi rasmiy munosabatlar shaxsning faolligiga, boshqalar bilan aloqalariga, vazifalarini to‘liq va o‘z vaqtida bajarishiga ta’sir etadi. Lekin ular norasmiy, axloqiy aloqalar bilan to‘ldirilganida, shaxsda o‘zining faoliyatidan qoniqish uyg‘otadi, mikromuhitda yuksak axloqiy normalarni qaror toptiradi. Mikromuhit shaxsning fikrlash tarziga ta’sir etadi. Unda u yoki bu voqea-hodisalarga nisbatan munosabat

uyg‘otadi, korporativ fikr, maqsad, ideal uning uchun ham mezonga aylanadi.

Mikromuhitda shakllangan normalar shaxs hurfikrligini, guruhdagi plyuralizmni inkor qilmaydi. Bu o‘rinda shaxs va guruh, xususiy va umumiy o‘rtasida aloqalar yuzaga keladi. Ushbu aloqalar hech qachon tayyor modellarga muvofiq kechmaydi, ular o‘rtasida kutilmagan to‘qnashuvlar, yondashuvlar va fikrlar plyuralizmi yuzaga keladi. Sotsiometriya ushbu rang-barang yondashuvlarni kuzatadi, ularni umumiy maqsadga yo‘naltirishning samarali usullarini izlaydi.

Mikromuhit shaxslar orqali ijtimoiy munosabatlarga, jamiyat hayotiga ta’sir etadi. Demak, sotsiometriya faqat guruh ichidagi munosabatlarni emas, u shaxsning ijtimoiylashuvini ham o‘rganadi. Mikromuhitda dialogik va monologik munosabatlar kechishi kuzatiladi. Dialogik munosabatlarga shaxslar o‘rtasida tenghuquqlikka, plyuralizmga, demokratik tamoyillarga muvofiq kechadigan aloqalar nazarda tutiladi. Dialog – bir-birini tinglash, eshitish, tushunishga intilish – ushbu metodning xususiyatidir.

Dialog bir maqsadga yo‘naltirilgan shaxslar o‘rtasida pozitiv ko‘rinishda keladi. Unda shaxslar o‘zaro teng aloqalarga kirishib, til topishib, bir-birini to‘g‘ri anglab, hamkorlik qilish ustunlik qiladi.

Dialog ratsional, konstruktiv xususiyatga ega bo‘lsa, pozitiv ahamiyat kasb etadi. Sotsiometriya dialogik munosabatlardagi pozitiv tomonlarni o‘rganishga qaratiladi. To‘g‘ri, ba’zan dialog cho‘zilib ketishi, ziddiyatli holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu holda sotsiometriya ularni obyektiv voqelik sifatida qabul qilishi, ammo ularni pozitiv tomonga yo‘naltirish usullarini izlashi kerak.

Monologik munosabatlar deganda guruhdagi aloqalarni bir shaxs boshqaradigan muhit, aloqalar nazarda tutiladi. Xususiy mulk sharoitida bunday boshqarishga mudom asos, imkon topiladi. Shuning uchun sotsiometriya demokratik boshqarishni xususiy korxonalarga, korporatsiyalarga joriy etish mexanizmlarini topishi kerak.

Sotsiometriya uchun monologik munosabatlarni to‘la bartaraf etish emas, balki ularni dialogik munosabatlar bilan to‘ldirish usullarini izlash

muhimdir. Subordinatsiya va iyerarxiya mavjud ekan, ulardagi monologik munosabatlar ham saqlanib qoladi. Guruh faoliyati uchun biror rasmiy shaxs mas'ul ekan, markazlashgan boshqaruvning ahamiyati kamaymaydi. Markazlashgan boshqaruvda esa monologik munosabatlar mudom mavjud bo‘lgan.

Sotsiometriya guruhdagi dialogik va monologik munosabatlarning o‘ziga xos belgilarini qidiradi. Chunki ular har bir guruhda o‘ziga xos tarzda kechadi. Masalan, talabalar guruhidagi munosabatlar maktab o‘quvchilari guruhidagi yoki mehnat jamoasidagi aloqalardan farq qiladi. Bundan tashqari, guruh mikromuhitida shaxslararo turli aloqalar kechadi, ular goho bir-biriga muvofiq kelmasligi tabiiy holdir. Hech bir guruhda mutlaq dialogik yoki monologik munosabatlar ustuvor bo‘lib qolmaydi, ular almashib shaxslararo aloqalarni rang-barang, qiziqarli, dinamik qilib turadi. Sotsiometriya ushbu jarayonlardagi ijobiy yoki salbiy tomonlarni aniqlaydi.

Sotsiometriyada kuzatish va intervyu, so‘rovnomalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Kuzatish sotsiometriyaning asosiy usuli hisoblanadi. Shaxslararo munosabatlarni bevosita kuzatish tadqiqotchiga qimmatli materiallar beradi. Kuzatish jarayonida u simpatiya va antipatiya, o‘zaro hamkorlik va xayrixohlik, korporativ manfaatning shaxslar manfaatiga aylanishi, fidoyilikning shakllanishi kabi ijtimoiy psixologik holatlarni aniqlaydi, ularni baholaydi. Sotsiometriya tadqiqotchining bevosita kuzatishini taqozo etadi, unda bilvosita kuzatish maqsadga muvofiq emas.

Sotsiometriya intervyu va so‘rovnomalar orqali boyitiladi. Intervyu guruh a'zolarining mikromuhitga, burchiga munosabatlarini aniqlashga yordam beradi. Sotsiometrik kuzatishlar natijalarini umumlashtirishda intervyu va so‘rovnomalar natijalariga tayanish obyektiv xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Intervyu va so‘rovnomalar ilmiy maqsaddan yoki gipotezadan kelib chiqib tuziladi. Ular sotsiometrik kuzatishga yordamchi usullar sifatida keladi, uni savol-javoblar bilan to‘ldiradi. Agar so‘rovnomadagi javoblar respondentning u yoki bu savolga munosabatini bildirsa,

sotsiometriyadagi javoblar respondentlarning o‘zaro munosabatlarini anglatadi. Sotsiometriyada olingan javoblar sotsiogramma yoki sotsiomatritsa ko‘rinishidagi chizmalarda ifodalanadi. Tadqiqotchilar ularni «sotsiogramma savol-javobi» yoki «sotsiomatritsa savol-javobi» deb ham atashadi.

Sotsiogrammada kichik guruh a’zolari harflar, raqamlar, rangli qog‘ozlar yoki boshqa belgilar bilan tasvirlanadi, ular o‘rtasida aloqalar ana shu belgilarning u yoki bu shaxs (respondent) tomon siljishiga qarab aniqlanadi. Masalan, «Guruhda kim tashkilotchilik fazilatlariga ega?», degan savolga 4 kishi – qora rang, 2 kishi – qizil rang, yana 2 kishi – oq rang, 1 kishi yashil rang egasini ko‘rsatsa, demak, ko‘pchilik qora rang egasini qo‘llab-quvvatlayotgani ma’lum bo‘ladi. Mazkur javoblar jadval-chiziqlar tarzida, odatda bir-birlari bilan kesishgan tasvirda bo‘ladi.

Sotsiogramma ko‘pincha guruh a’zolarining mavqeiga yoki makonda (sinfda, guruhda, ish joyida) egallagan o‘rniga qarab tasvirlanadi va ularning savollarga javoblari (aslida bir-biriga munosabatlari) ana shu tasvirga muvofiq joylashtiriladi. Tasvirda kim tomon ko‘p chiziq tortilsa, o‘sha ko‘proq tashkilotchilik xislatiga ega ekani, guruh a’zolari uning tashkilotchiligiga ishonishi ma’lum bo‘ladi.

Sotsiomatritsa jadval tarzida ifodalanadi. Unda guruh a’zolari raqamlar yoki harflar bilan belgilanib, o‘zaro munosabatlar javoblar kesishgan kvadratlarda aks etadi. Kim ko‘p ovoz olsa, uning tashkilotchilik xislatiga shuncha guruh a’zosi ishonishi ma’lum bo‘ladi. Shu bilan birga, sotsiometrik tasvirlarda guruh ichidagi ichki munosabatlar, antipatiya (yoqtirmaslik) va simpatiya (xayrixohlik) kabi psixologik holatlar o‘z aksini topadi. Tadqiqotchi ushbu tasvirlardan foydalanganda murakkab munosabatlarni olingan javoblar va tasvirlar orqali ifoda etadi, bu esa mikromuhit haqida aniq tasavvur uyg‘otadi. Eng muhimi ilmiy maqsadga xizmat qiladigan savollar tuzishdir.

Sotsiometriya faqat kichik guruhlardagi muhitni o‘rganishni nazarda tutmaydi, ushbu mikromuhitdan olingan javoblarni katta guruhlarga, hatto jamiyatga ekstropolyatsiya (tatbiq etish) qiladi.

Mikromuhitdan olingan kuzatishlar va o‘lchovlardan katta

guruhlarga, jamiyatga oid xulosalar chiqariladi. Bu o‘rinda kichik guruh katta guruhlar yoki jamiyatning kuzatish mumkin bo‘lgan kichiklashtirilgan modeli sifatida qaraladi. To‘g‘ri, kichik guruhdan olingan javoblar har doim ham katta guruhlardagi yoki jamiyatdagi muhitga, ijtimoiy-psixologik munosabatlarga muvofiq kelavermaydi. Tadqiqotchi ekstropolyatsiyani mutlaqlashtirmasligi kerak; sotsio-metriya ilmiy tadqiqotlardan biridir. Kishilararo munosabatlarni bir metod bilan to‘la, obyektiv baholash mumkin emas [49; 81-86-b.].

Modellashtirish. Ilmiy tadqiqotda monolistika va polistika uslublari

Tadqiqot obyekti (predmeti)ni modellashtirish obyektiv va subyektiv omillar bilan bog‘liqdir. Obyektiv omillarga obyekt(predmet)ning murakkabligi, kengligi va o‘ta rang-barang, ziddiyatlarga to‘la jihatlarga egaligi kiradi. Tadqiqotchi bunday obyektni bevosita kuzatish, uning barcha tomonlarini ilg‘ash, tahlil qilish imkoniga ega emas. Ushbu obyektiv omil obyekt(predmet)ni bevosita kuzatish imkonini beruvchi model tarzida tadqiq qilishga undaydi.

Ayrim olgan inson, shaxs tadqiqot uchun tayyor modeldir, ularni boshqa obyekt(predmet)lar bilan modellashtirib bo‘lmaydi. Insonni, shaxsni betakror xususiyatlarga ega ekani ularning o‘ziga tayyor model sifatida qarashga undaydi.

Eng murakkab obyekt(predmet)lardan biri jamiyatdir. Jamiyatning ichki tizimi, ijtimoiy sohalari, boshqarish usullari shunchalik rang-barangki, ularni ma’lum bir model tarzida qaramay, o‘rganmay ilmiy maqsadga erishib bo‘lmaydi. Ma’lum bir ijtimoiy guruh, mehnat jamoasi yoki mahallani jamiyatning modeli sifatida qarash mumkin.

Jamiyat etnomadaniy, etnosotsial va o‘zining ijtimoiy-tarixiy rivojlanish an’analariga ega ijtimoiy birlik hisoblanadi. Ushbu birlikka xos xususiyatlar u yoki bu ko‘rinishda, ko‘lamda uning tarkibiy qismlarida ham mavjuddir. Tadqiqotchining diqqati tarkibiy qismlardagi ushbu xususiyatlarni o‘rganishga qaratiladi. Mazkur xususiyatlar jamiyat bilan uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi permanent aloqalar natijasidir.

Jamiyatning tarkibiy qismlari ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllangan modellardir. Ularni tabiiy modellar deyish mumkin, chunki tadqiqotchi ularni tayyor holda topadi. Sun’iy modellar esa tadqiqotchi tomonidan maxsus vositalar va sharoitda shakllantiriladi, ularga tadqiqotchi bevosita aralashishi yoki ta’sir etishi mumkin.

Davlat ham tayyor modeldir. Shuning uchun tadqiqotchilar davlatning tayyor tuzilmaviy, funksional va huquqiy tomonlarini o‘rganishga, davlat institutlari faoliyatini takomillashtirishga e’tibor qaratadilar. «Model» lotincha so‘z bo‘lib, u xayolan yoki shartli tarzda o‘rganiladigan namunaviy obraz, biror murakkab obyekt(predmet)ning anologidir. Modellashtirish esa murakkab obyekt(predmet)ni ushbu analog orqali o‘rganish usulidir. Modellashtirishda quyidagi talablarga amal qilinadi (1.11-rasmga qarang).

1.11-rasm. Modellashtirish talablari

Modellashtirishni talab etadigan subyektiv omillarga tadqiqotchining qiziqishi, ilmiy maqsad yoki gipoteza, obyektni ma’lum bir tizim sifatida o‘rganishga intilishi, ilmiy konsepsiyani asoslash istagi kabilar kiradi. Ushbu omillar mutlaq subyektiv emas, ular obyekt(predmet)ning immanent xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Subyektiv omillar ilmiy maqsadga muvofiq kelishi shart.

Sotsiologiyada modellarni obyekt(predmet)ning makon va vaqtda namoyon bo‘lishi, formal yoki noformal ko‘rinishi, immanent belgilari, ijtimoiy maqsadi, ichki tuzilishi, boshqarilish xususiyatlari kabilariga qarab klassifikatsiya qilishadi. Ba’zan esa ular moddiy modellar, ideal

(g‘oya, xayol) modellar va ular uyg‘unligiga asoslangan aralash modellarga ajratiladi. Ulardan qaysi biri obyekt(predmet)ning xususiyatlarini to‘laroq ochib berishga yordam bersa, ilmiy maqsadga xizmat qilsa, tadqiqotchi undan foydalanishi mumkin.

Tadqiqotchining qiziqishi modellashtirish jarayoniga va maqsadiga ta’sir etadi. Qiziqishlar shaxsiy, guruhiy yoki ilmiy, badiiy, siyosiy, iqtisodiy, ma’rifiy ko‘rinishlarga ega. Qiziqish integral ahamiyat kasb etib, unga yuqoridagi ko‘rinishlar uyg‘un kelishi mumkin. Ilmiy qiziqish ana shunday integral ahamiyatga ega. Ilmiy qiziqish bilan ilmiy maqsad uyg‘un kelganida, modelni obyektiv o‘rganish mumkin.

Ba’zan tadqiqotchining qaysi qiziqishi modelga ko‘chirilishi zarur, degan savol tug‘iladi. Hamma qiziqishni modelga ko‘chirish mumkin emas. Ilmiy qiziqish tadqiqotning butun mohiyatiga singdirilgan bo‘ladi, biroq qiziqish obyekt(predmet)ning immanent xususiyatlarini o‘rganishga xalaqit bermasligi kerak. Aslida ilmiy qiziqishning obyekt(predmet)dagi muammolar bilan uyg‘unlashuvi muhimdir. Obyekt(predmet)ning real holatini ideal holatga yuksaltirish ana shu muammolardan asosiysidir.

Tadqiqotchi qiziqishini faqat obyekt(predmet)ning immanent xususiyatlari, muammolari chegaralashi mumkin. Ba’zan tadqiqotchi o‘z qiziqishini obyekt(predmet)ga ko‘chirishi kuzatiladi. Masalan, tadqiqotchi xayolida shakllangan ma’lum bir konsepsiyani asoslashga intilib, barcha izlanishlarini unga bo‘ysundiradi. Bu o‘rinda subyektivlashtirish, mavzuga idealistik yondashuv yuzaga keladi. Ha, ba’zan bunday yondashuv qiziqish uyg‘otadi, yangi g‘oyalar, talqinlar paydo bo‘ladi. Lekin mazkur konsepsiya modellashtirilgan zahoti real obyekt(predmet)ga duch keladi, uning real holatidan kelib chiqishga majbur bo‘ladi. Demak, tadqiqotchini faqat uning qiziqishi emas, balki obyekt(predmet)ning real holati, uni takomillashtirish zarurati ham ilmiy izlanishga undaydi.

Tadqiqot obyekti (predmeti), original bilan model o‘rtasida ma’lum bir ichki, qonuniy aloqalar mavjuddir. Bu aloqalar eng avvalo obyekt(predmet)larning bir-biriga tabiiy yoki sun’iy(ijtimoiy)

bog‘liqligidan kelib chiqadi. Tabiiy bog‘liqlik tadqiqotchi ixtiyoridan tashqarida shakllangan, u obyekt(predmet)ning ichki, immanent xususiyatlaridan kelib chiqadi. Bu bog‘liqlik bir- birini aynan obyekt(predmet)lar qilib qo‘ymaydi. Ular o‘rtasidagi mohiyatan yoki shakliy o‘ziga xosliklar saqlanib qoladi.

Sun’iy, ijtimoiy bog‘liqlik inson va jamiyat tomonidan shakllantirilgan bo‘lib, u modelni istagan tomonga yo‘naltirish, shakllantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Ammo bu ilmiy maqsadga bo‘ysundirilgan, ilmiy ratsional xususiyatga ega bo‘lishi darkor. Original bilan model o‘rtasidagi farqlarni hisobga olish talab etiladi. Ular aynan bo‘la olmaydi. Bu farqlar obyekt(predmet)larning ichki, immanent xususiyatlaridan kelib chiqish orqali aniqlanadi. Ularni aniqlash ilmiy maqsad emas, lekin modelni kuzatish va xulosalar chiqarish paytida farqlar mavjudligini unutmaslik kerak. Modeldagi o‘zgarishlarni ham to‘liq originalga tadbiq etib bo‘lmaydi, umumiy(original)ning imkoniyat va xususiyatlari mudom modelnikidan farq qiladi. Agar modeldagi o‘zgarishni originalga to‘liq ko‘chirmoqchi bo‘lsak, shubhasiz, original(umumiy)ning qarshiligiga duch kelamiz. Modeldagi o‘zgarishlar original(umumiy)ning u yoki bu tomonlarini, funksiyalarini takomillashtirishga xizmat qilganida, pozitiv ahamiyat kasb etadi.

Original bilan model o‘rtasidagi farqlar ularni antipod sifatida qarashga asos bo‘lolmaydi, ilmiy tadqiqot ular o‘rtasidagi ijobiy aloqalarni mustahkamlashga, davr talablariga muvofiq yangi qismlarni yaratishga, modernizatsiyalashuvga yordam berishi zarur.

Model – ideal obyekt. Ya’ni obyekt(predmet)ning real holatini ideal holatda tasavvur etishdir. Shuning uchun originalning real holati haqida aniq bilimga ega bo‘lish, undagi muammolarni hal etish usullarini ishlab chiqish zarur. Real holatni yaxshi bilmay, muammolarni hal etish usullarini ishlab chiqmay, model yaratish mumkin emas. Hatto ideal (xayoliy) model ham konseptual g‘oyaga tayanadi, ongda, tasavvurda pishib yetiladi.

Modellashtirishda eksperiment muhim rol o‘ynaydi. Aynan eksperiment modellashtirishning amaliy in’ikosi, u yoki bu vaziyatda

sinab koʻrilishidir.

Har qanday ilmiy eksperimentda modellashtirish mavjud. Eksperiment avval xayoliy model, andoza, ideal sifatida ongda shakllantiriladi, keyin uni tashkil etish jarayoni haqida oʻylanadi, undan keyin esa samarali usullar izlanadi. Bir-biriga permanent bogʻliq ushbu jarayonlar, ilmiy maqsadga muvofiq kelishi anglangach, eksperiment oʻtkazishga kirishiladi.

Eksperiment xayoliy modelni sinab koʻrish, amaliyotga tatbiq etish yoʻlini izlashdir. Shuning uchun eksperiment va modellashtirish oʻrtasida uzviy aloqa mavjud. Har qanday eksperiment – modellashtirish, biroq barcha modellar ham eksperiment boʻlavermaydi. Masalan, Forobiyning «fozil kishilar jamiyati» xayoliy model edi, uni eksperimental asoslashga imkon ham, asos ham boʻlmagan. Faqat fozil kishilardan tashkil topgan jamiyat boʻlgani tarixda ma’lum emas, bundan keyin boʻlishi ham dargumon. Demak, fozil kishilar jamiyati xayoliy modelligicha qoladi. Uni eksperimental asoslashning imkoni ham, hojati ham yoʻq.

Bu oʻrinda qanday ilmiy maqsad yoki gʻoya, faraz modellashtirilishi kerak, degan savol paydo boʻladi. Har qanday ilmiy maqsad, gʻoya yoki farazni eksperiment qilish yoki modellashtirish mumkin, ammo gap ular ilmiy maqsadga xizmat qiladimi, izlanish- larga biror yangilik bera oladimi, shundadir. Toʻgʻri, barcha eksperiment yoki modellashtirish ijobiy natijalar berishi shart emas, modellashtirishda olingan har qanday natijalardan foydalanish mumkin. Hatto ilmiy maqsad yoki farazga zid boʻlgan natijalardan ham. Salbiy natijalar bergan modellashtirish kelgusi eksperimentlar uchun asos, turtki, toʻgʻri yoʻlni tanlash usuli boʻlib xizmat qilishi mumkin.

Sotsiologiyada «imitatsion modellar» (modellashtirish) degan tushuncha mavjud. Ushbu imitatsion model originalga juda yaqinlashtirilgan, ular oʻrtasidagi farq oʻta kamaytirilgan andoza hisoblanadi. Ha, ijtimoiy boshqarishga yoki kichik guruhlar hayotini tashkil etish, ularda u yoki bu ijtimoiy fikrni shakllantirishga qaratilgan modellashtirishni tashkil etish koʻp sarf-xarajatni ham, vaqtni ham olmaydi. Modelni originalga yaqinlashtirish, ular oʻrtasidagi farqlarni

kamaytirish mumkin. Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan bu qiyin bo‘lsa-da, tashkiliy tomondan originalga yaqinlashish mumkin. Biroq aynan ijtimoiy-psixologik omillar boshqarishda qiyinchilik tug‘diradi, modelni originalga yaqinlashtirishga imkon bermaydi. Demak, model tashqi ko‘rinish nuqtai nazardan originalga yaqinlashtirilsa-da, ichki ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan ular o‘rtasidagi farq saqlanib qoladi. Shuning uchun imitatsion modellarni ham ideal holat, deb qarab bo‘lmaydi.

Imitatsion modellar eksperimentni originalga yaqinlashtirish imkonini yaratadi. Ushbu model obyekt(predmet)ning tarkibiy qismini eksperimentga tortgani bilan ajralib turadi. Masalan, talaba yoshlarda huquqiy madaniyatni shakllantirishning samarali usullari va mexanizmlarini topish ularning ma’lum bir guruhini model, eksperiment obyekti(predmeti) qilib olish yetarlidir. Mazkur guruh (model) butun talaba yoshlarga oid xulosalar chiqarish yoki ularni huquqiy boshqarish, huquqiy madaniyatli qilish usullarini, mexanizmlarini topish uchun asos bo‘la oladi.

Keyingi yillarda murakkab tizimlarni matematik modellashtirishga katta qiziqish paydo bo‘lgan. Matematik modellashtirishda obyekt(predmet)ning real holatidan ideal holatiga boriladigan jarayonni kuzatish matematika tili bilan ifodalanadi. Bu o‘rinda kuzatilayotgan jarayonning o‘zgaruvchan va murakkab xususiyatini oddiy til bilan ifodalash qiyin, shuning uchun unga matematik formulalar qo‘llaniladi.

Global muammolar, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, demografik holatlarni o‘rganish va bashorat qilish, xalqaro aloqalar kabi murakkab voqea-hodisalarni matematik modellashtirish ko‘pincha elektron hisoblash usuli orqali amalga oshiriladi. Shuni esda tutish zarurki, ijtimoiy gumanitar sohadagi tadqiqotlarda matematik modellar fragmentlar, ya’ni ayrim bir qismga, bo‘limga nisbatan qo‘llaniladi.

Matematik modellashtirish matematikadan yaxshi xabardor bo‘lishni, sotsiologik tahlillarda qo‘llaniladigan «Markov zanjiri», «Merfi qonunlari», «Errou paradokslari», «Monte Karlo sxolastikasi» kabi nazariyalarni bilishni talab etadi. Statistik ma’lumotlarni esa matematik

formulalarda berish, modellashtirish va ulardan ilmiy maqsadga muvofiq xulosalar chiqarish uchun maxsus tayyorgarlik zarur. Ammo matematik modellashtirish ilmiy-nazariy xulosalar chiqarishni rad etmaydi, har qanday ijtimoiy-gumanitar tadqiqot ilmiy-nazariy xulosalari, asoslangan tavsiyalari bilan qimmatlidir.

Ilmiy adabiyotlarda mantiqiy, matematik, mexanik, fizikaviy, kimyoviy, yuridik, biologik, psixologik, pedagogik, ijtimoiy, prognostik-futuristik (bashorat-xayoliy) modellar ham borligi qayd etiladi. Ilm-fan sohalarida bugun o‘ziga xos modelashtirish an’anasi shakllanmoqda. Bu eng avvalo ushbu sohalarning murakkab ijtimoiy hodisalarni anglashga intilayotganini va muammolarni yechishning samarali yo‘llarini izlayotganini ko‘rsatadi. Ilm-fan sohalari o‘rtasidagi integratsiya murakkab ijtimoiy hodisalarni o‘rganishda ro‘y bermoqda. Ularning deyarli barchasi modellashtirishdan muammoni yechishning samarali usullarini, mexanizmlarini topish, obyekt(predmet)ning ideal holatini bashorat qilish (prognozlash) metodi sifatida foydalanmoqda.

Modellashtirishda anolog va imitatsion modellardan foydalanish keng tarqalgan. «Anolog» va «imitatsion modellar» mohiyatan yaqin tushunchalardir. Ular original obyekt(predmet)ning asosiy xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan andozasi, nusxasi, ifodasidir. Har qanday nusxani, andozani analog, imitatsion model sifatida qarasa bo‘ladi, biroq ular eksperiment obyektlari ekanini unutmaslik kerak. Eksperiment-obyektlar odatda originalga xalaqit bermaydigan joyda, muhitda o‘tkaziladi. Anolog va imitatsion modellar eksperiment-obyektlar sifatida originalga yaqinligini ko‘rsatadi va ilmiy maqsadga yoki gipotezaga muvofiq keladigan xususiyatlarga ega ekani bilan ajralib turadi. Duch kelgan anolog va imitatsion modelni originalga yaqin deb bo‘lmaydi, ba’zan ular o‘rtasida yaqinlik ularning tashqi shaklida bo‘lishi mumkin. Masalan, egizak shaxslar orasidagi yaqinlik, eng avvalo ularning tashqi ko‘rinishidadir, ichki ruhiy olami bilan Hasan hech qachon Husanga, Husan esa Hasanga aynan bo‘lolmaydi. Ular bir-biriga anolog, modellashtirish obyekti bo‘lib xizmat qilganida, ilmiy maqsaddan yoki gipotezadan kelib chiqiladi.

Modellashtirish metodining barcha ilm-fan sohalarida qo‘llanilayotgani uni universal tadqiqot usuliga aylantirgan. Ammo bu universallik cheklangandir. Ya’ni modellashtirish metodi mutlaq to‘g‘ri, obyekt(predmet)ning ideal holatini mutlaq to‘g‘ri prognoz- lashtiradi, degan xulosaga bormaslik zarur. U boshqa metodlar bilan yonma-yon qo‘llanilganida, pozitiv natijalarga olib keladi.

Ilmiy tadqiqotda monostilistika va polistilistika uslublari. «Stil» har bir tadqiqotchiga yoki ijodkorga xos bo‘lgan fikrlash, yozish, gapirish uslubidir. Monostilistika deganda ilmiy tadqiqotda bir stil yoki bir uslubda fikrlash, yozish nazarda tutiladi. Unda tadqiqotchining individual stili ustuvor bo‘ladi, boshqalarinikidan farq qiluvchi fikrlarini boshqalarnikidan farq qiluvchi stilistikada, yozishda ifoda etadi.

Ilmiy tadqiqot mustaqil izlanish hisoblanadi, shuning uchun u monostilistik xususiyatga ega. Mavzu, muammo tanlashdan tortib xulosalar chiqarish, ilovalarni keltirishgacha tadqiqotchi o‘z stilini ifoda etishi mumkin. Masalan, mavzu tanlash va uning ilmiy muammo sifatida dolzarbligini asoslashni olaylik. Mavzu tanlash ijtimoiy zaruriyat, real holat talabi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, tadqiqotchi ushbu zaruriyat va talabga ijodiy yondashadi. Ya’ni zaruriyat va talabni o‘zining ilmiy salohiyati, muammoni tushunishi, goho intuitsiyasiga muvofiq ifoda etadi. Mutlaq real holatni ifoda etadigan, aynan real holatdagi mavzu yo‘q, u ilmiy maqsadga muvofiq ifodalanadi. Mazkur ilmiy maqsad esa tadqiqotchi tasavvur va dunyoqarashining mahsulidir. Mavzu dolzarbligini asoslashda ijtimoiy zaruriyat va talabdan kelib chiqilsa-da, uni ham tadqiqotchi yaratadi. Uning subyektiv munosabati o‘ziga xos fikrlash uslubidir.

Ilmiy tadqiqot mustaqil izlanishlar mahsuli bo‘lsa-da, u boshqa tadqiqotlarga tayanadi, ulardagi pastulatlarni, g‘oyalarni davom ettiradi, hatto ulardagi stilni qabul qilishi mumkin. Demak, ilmiy tadqiqot mutlaq yangi, hech qanday tadqiqotlarga, qarashlarga tayanmagan mutlaq mustaqil izlanish natijasi bo‘la olmaydi. Ilmiy tadqiqot ilm-fan sohasidagi izlanishlardan, ularda ilgari surilgan konsepsiyalardan yaxshi xabardor bo‘lishni taqozo etadi. Bu esa ilmiy tadqiqotning polistititistika uslubiga

muvofiq olib borilishini ko‘rsatadi.

«Polistilistika» deganda ko‘p uslublarga tayanish, ulardan foydalanish nazarda tutiladi. Ilmiy izlanishlar mohiyatan polistilistika mahsulidir. Turli rang-barang fikrlar, matnlar, talqinlar va ifodalar tadqiqot uslubiga ta’sir etmay qolmaydi. Ammo bu monostilistikani mutlaq rad etmaydi. Ilmiy tadqiqot mohiyatan polistilistika mahsuli, lekin u monostilistika sintezidan o‘tganidagina mustaqil, betakror, o‘z uslubiga ega izlanishga aylanadi.

Ilmiy uslubning belgilariga fikrning tushunarliligi, lo‘nda ifodalanishi, ilmiy maqsadga muvofiqligi, ratsionalligi, kon- struktiv xulosalarga olib kelishi, bahs-muroqaba va kelgusi izlanishlarga joy qoldirishi kabilar kiradi.

Fikrning tushunarli ifodalanishiga qarab, uslubni tez aniqlash mumkin. Mavhum fikr abstraktlashtirish ilm-fanga xos uslubdir, biroq ular fikrning tushunarli ifodalanishiga xalaqit bermasligi lozim. Teomifologik, ezoterik, transsendental izlanishlarda abstraklashtirish va mavhumlashtirish odatiy uslublardir, biroq ilmiy izlanishlar ulardan farq qiladi. Ilmiy tadqiqotning ifoda tili: matnlar, talqin va pastulatlar tushunarli ifodalanishi shart. Tushunarli ifodalanmagan g‘oya, fikr, farazni eksperimental asoslash mumkin emas. Eksperiment ilmiy maqsadning hayotiyligini asoslovchi uslubdir.

To‘g‘ri, falsafiy izlanishlarda goho darrov tushunish qiyin iboralar, talqinlar, konsepsiyalar uchraydi. Ularni maxsus tayyorgarliksiz tushunish qiyin. Buni klassik falsafada ma’lum bir iz qoldirgan barcha faylasuflar asarlarida uchratish mumkin. Lekin bu mazkur asarlardagi ratsionallikni rad etmaydi. Ba’zan abstraklashtirish va mavhumlashtirish uslubi tafakkur cho‘qqisi sifatida taqdim etiladi, so‘z o‘yinlariga berilish, aqlu idrokni chalg‘itadigan stilda fikrlash, yozish ba’zi faylasuflarda yetakchilik qiladi. Gegel ana shunday faylasufdir. Aqlu tafakkurni mensimagan Gegel stilini K.Popper tanqid qilganida haq edi.

Fikrlash, yozish, ifoda ilmiy maqsadga muvofiq kelishi darkor. Agar u yoki bu konsepsiyani, qarashlarni tanqidiy tahlil qilish ilmiy maqsad bo‘lmasa-yu, tadqiqotchi diqqatini faqat tanqidga qaralsa, butun fikri rad

etish, qoralash bilan band bo‘lsa, bu uslub ilmiy maqsadga ziddir. Ha, tanqid ilmiy maqsad bo‘lishi mumkin, bu taqdirda matn, ifoda, fikrlash ham tanqidiy bo‘lishi kerak. Hatto mazkur uslubda ham ilmiy ratsionallikni, ya’ni tanqidning ratsional bo‘lishini unutib bo‘lmaydi.

«Ratsionallik» va «konstruktivlik» bir-biriga bog‘liq tushunchalar. Har qanday ratsional fikr konstruktiv, biror real narsani, hodisani aqlu idrokka muvofiq tashkil etish, boshqarish yoki takomillashtirishga qaratiladi. Ilmiy fikrning qimmati ratsionalligi va konstruktivligi bilan belgilanadi. To‘g‘ri, ba’zi falsafiy fikrlarni ratsionallashtirish, ayniqsa, konstruktiv tomonga yo‘naltirish mushkul. Ular «o‘zi bilan o‘zi suhbatlashish» prinsipiga qurilgan bo‘lib, ko‘proq refleksiyaga taalluqlidir. Ammo ushbu refleksiv fikrlardan ham inson o‘ziga ratsionallik topishi, faoliyatiga konstruktivlik baxsh etadigan g‘oyalarga kelishi mumkin. Monostilistika ham, polistilistika ham ilmiy ratsional va konstruktiv mohiyat kasb etishi, matn, ifoda, fikrlashni ilmiy maqsadga yo‘naltirishi zarur.

Monostilistika betakrorlik yaratadi. Unda ijodkorning fikrlash uslubi, uni tushunarli, ilmiy, ba’zi o‘rinlarda badiiy ifodalash mahorati mujassamdir. Ilmiy til, matn, quruq ifodani talab etadi, degan fikr noto‘g‘ri. Har qanday ilmiy tadqiqot inson, uning qalbi va hayotini yanada go‘zal, olijanob qilish uchun o‘tkaziladi. Insonga esa ichki, ruhiy kechinmalarga berilish xos. Ushbu psixo- logik omil matnda, ifodada hisobga olinishi mumkin. Bu talqinni ta’sirchan, qiziqarli qiladi, o‘ziga xos uslub yaratadi. Biroq matnni qiziqarli, ta’sirchan qilish ilmiy maqsadga kirmaydi, shuning uchun affektiv kechinmalarni ifodalash ilmiy maqsad doirasida bo‘lishi lozim.

Kuzatishlar ko‘rsatadiki, o‘ziga xos uslub, ifoda stilini yaratish murakkab ilmiy izlanishlar jarayonida shakllanadi. Stil shu zahoti, hatto kitob yozgan bilan ham shakllanmaydi. Zerikarli aqlu idrok va qalbga hech nima bermaydigan asarlar o‘ziga xos stil, uslubning yo‘qligi tufayli yaratiladi. Stil, uslub tadqiqotning o‘zi kabi tinimsiz izlanishlar tufayli yaratiladi. Demak, stil, uslub yaratish bilan ilmiy tadqiqot olib borish yonma-yon kechadigan jarayonlardir. Suvga tushmagan odam suzishni

o‘rgana olmaganidek, mustaqil tadqiqot o‘tkazishga kirishmagan izlanuvchi ham betakror stil, uslub yarata olmaydi.

Ilmiy tadqiqot – yozma asardir. Ya’ni o‘tkazilgan ilmiy tadqiqot dissertatsiya, monografiya yoki kitob holida e’lon qilingach, jamoatchilik tomonidan o‘qiladi, baholanadi. Xullas, yozish uslubini egallagan shaxsgina o‘zini tadqiqotchi ekanini isbot qiladi.

Yozish uslubi ilmiy asarlarni o‘qish va maqolalar, asarlar yozish jarayonida shakllanadi. U muammoni, uning yechimlarini, tafakkuriy qarashlarni yozma tarzda ifodalash mahoratidir. Har qanday asar ham uslub ifodasi emas. Boshqalarnikidan deyarli farq qilmaydigan, mustaqil izlanishdan uzoq, ko‘pincha konyuktura talabiga ergashadigan asar e’tiborli uslub yaratmaydi. To‘g‘ri, uslubsizlik ham uslubdir, ammo biz bu o‘rinda ilmiy asarni o‘qimishli, qiziqarli, shu bilan birga ongni, aqlni ratsional fikrlashga undaydigan stilni nazarda tutayapmiz. Goho konyuktura talabiga muvofiq keladigan asar qiziqarli uslubda yoziladi, undagi talqin tushunarli tilda ifodalanadi. Lekin bunday uslubdagi asar kamdan-kam uchraydi, ularning aksariyati sanoxonlik, ma’lum fikrlarni qayta takrorlash, kompilyatsiyalar to‘qishdan iborat bo‘ladi. Mustaqil izlanish va fikrlashning yo‘qligi uslubni zerikarli qiladi, sayozlashtiradi.

Ilmiy tadqiqot yo obyekt(predmet)ning real holatini yoki unga taalluqli konsepsiyalarni, ilmiy maqsadlarni baholashga intiladi. Tadqiqotchi o‘zidan avvalgi izlanishlarni bahololmay, ularga o‘z munosabatini bildirmay o‘tolmaydi, chunki u «o‘z o‘tmishdoshlarining yelkasida o‘tiradi» (I.Nyuton). Baholash uslubida tadqiqotchining monostilistikasi, fikrlash tarzi namoyon bo‘ladi. Baholash boshqaning fikrini takrorlash emas, u mudom individuallik belgi- sidir. Individuallikka ega tadqiqotchi monostilistikada ijod qilishga moyillik sezadi.

Baholash uslubi integrativ (natijalarni takrorlash) xususiyat kasb etmasligi, balki tadqiqot maqsadidan kelib chiqishi, obyekt(predmet)ning real holatiga yangicha yondashish natijasi bo‘lishi lozim. Baholashni umumiy falsafiy mushohadalar, prognostik-futuristik tasavvurlar, simvolik modellar orqali amalga oshirish mumkin. Bu esa baholash

usulini boshqa usullar bilan bog‘lanib kelishini ta’minlaydi. Tanqid ham baholash usulidir. Ratsional tanqid ijobiy natijalarga olib keladi, noobyektiv tanqid izlanishning qimmati va tadqiqotchi xislatlari, mehnatini kamaytiradi, buzib talqin etadi. Monostilistikada noobyektiv tanqidga berilish imkoni mavjud, ushbu xislatni kamaytirishning yo‘li monostilistikani polistilistik yondashuv bilan to‘ldirish, boyitishdir.

Ilmiy tadqiqotlarda xulosalar chiqarish eng muhim hisoblanadi. Olingan natijalarni sanab berish yoki iterativ keltirish hali ilmiy xulosa emas. Xulosa tadqiqotdagi falsafiy konseptual ahamiyatga ega fikrlarni, mavjud yondashuvlarni lo‘nda, ilmiy tilda ifodalash usulidir. Agar kirish qismida ilmiy maqsad va konsepsiya shakllantirilsa, xulosada ushbu maqsad va konsepsiya nimalarga, qanday ilmiy g‘oyalarga, pastulatlarga olib kelgani bayon qilinadi.

Tahlil va uslub dialektik bog‘liq. Tahlilda uslub aks etganidek, uslub eng avvalo tahlilda namoyon bo‘ladi. Lekin tahlil uslubning bir qirrasi, uslubni shakllantirish imkonidir. Butun tadqiqot tahlilga qurilmaydi, lekin uslub butun tadqiqot davomida qatnashadi. Hatto tahlilni maqsad qilib qo‘ygan tadqiqot ham boshqa – interpretatsiya, bahs, tanqid, bayon usullaridan foydalanadi. Ushbu usullarning barchasida monostilistika yoki polistilistika uslubi qatnashadi.

Tanqid rad etish yoki qoralash emas, u obyektiv baholash usulidir. Ba’zan tanqidni salbiy munosabat ifodasi sifatida tushunishadi, bu to‘g‘ri emas. Agar tanqid obyektiv, ratsional bo‘lsa. undagi fikrlarga quloq solish va ilmiy maqsadga muvofiq keladigan, uni to‘ldiradigan, izlanish qimmatini va ahamiyatini oshiradigan tavsiyalarga amal qilish kerak. Monostilistika va polistilistika tanqid metodida yorqin ko‘zga tashlanadi. To‘g‘ri, stil tanqidni shakllantirmaydi. Ammo tanqid stilni qiziqarli, tushunarli qiladigan, muammo dolzarbligini oshirib, stilni charxlaydigan metod ekanini unutmaslik zarur. Monostilistika va polistilistika ijodkor shaxsiga qator talablar qo‘yadi (1.12-rasmga qarang):

1.12-rasm. Monostilistika va polistilistika ijodkor shaxsiga talablar

Ilmiy tadqiqotda ijodkor shaxsi stil va talqinga ta’sir etmay qolmaydi. Bu o‘rinda ikki narsani unutmaslik kerak. Birinchisi, ilmiy tadqiqot ijtimoiy zaruriyat, obyekt(predmet) real holatini ideal holatga ko‘tarish usullari va mexanizmlarini izlashdir. Mazkur zaruriyat ijodkor shaxsiga, o‘z «Men»ini namoyon etishga ma’lum bir cheklovlar qo‘yadi. Ya’ni tadqiqotchi obyektiv hayot talablarini bajarayotganini bilishi kerak. Ikkinchisi, ilmiy tadqiqot bilan chop etilgan adabiyot (monografik tadqiqot natijasi emas) o‘rtasida farqlar bor. Ko‘pincha tadqiqotchilar adabiyotlarga murojaat etishadi, adabiyotlardagi erkin publitsistik stil ularni «mahliyo etadi». Natijada muammoga oid, goho tushunish qiyin stil e’tiborga olinmaydi, o‘rganilmaydi. Bu aslida muammoni yengil-yelpi tushunish, o‘rganish natijasidir. Tadqiqotchi eng avvalo o‘rganayotgan muammoga oid ilmiy izlanishlarni bilishi, ulardagi stilni o‘zlashtirishi kerak. Ilmiy til bilan publitsistik til aynan emas, ikkinchisi birinchisiga xizmat qilganida, undan foydalanish o‘rinlidir.

Ilmiy tadqiqotda ijodkorning shaxsi uning stilida, uslublardan qanday foydalanganida namoyon bo‘ladi. Polistilistikadan foydalanmay tadqiqotchi muammoni tasavvur va ifoda eta olmaydi. Muammo uning kashfiyoti emas, buni tadqiqotchi yaxshi bilishi kerak. U ilmiy tafakkur izlanishlari yuzaga kelgan davrdan beri mavjuddir. To‘g‘ri, u yetarli qayd etilmagan, tadqiqotchilar diqqatini tortmagan bo‘lishi mumkin. Tadqiqotning dolzarbligi ushbu jihatga e’tiborni jalb etganidadir. Polistilistika ana shu jihatlarni yetarli o‘rganish imkonini beradi.

Polistilistika turli, rang-barang uslublar, yondashuvlarga tayangan holda monostilistikani yaratish uslubidir. Tadqiqotchi qanday uslublarga

tayanmasin, pirovard natijada o‘z stiliga ega bo‘lishi darkor. Polistilistikadan monostilistikaga borish birinchisini rad etmaydi, balki uning ahamiyatini ko‘rsatadi. Goho polistilistikadan foydalanishning o‘zi monostilistikadir.

Polistilistikada boshqalarning uslubi, fikr va g‘oyalariga tayanib tadqiqotchi o‘zining gnoseologik bilimlarini namoyon etadi. Gnoseologik bilimlar mavjud qarashlar, konsepsiyalar va ilmiy tajribalardan orttirilgan bilimlardir. Aynan shuning uchun ham gnoseologik bilimlar polistilistik izlanishlar mahsulidir.

Polistilistika gnoseologik kashfiyotlar yaratmaydi, ammo ularga yetaklaydi, yo‘l ochib beradi.

Polistilistikada taqlidchilik xavfi mavjud. Tadqiqotchi monostilistikasini unutgan zahoti u yoki bu tadqiqotchi stiliga ergashadi, polistilistik izlanishlarga mahliyo bo‘lish, ergashish unga oson ko‘rinadi. Natijada xulosalar tavtalogik yoki iterativ xususiyat kasb etadi. Ko‘p vaqt va kuchni talab qilsa-da, monostilis- tika yaratish muhim ilmiy ahamiyatli mashg‘ulot, izlanishdir.

Monostilistika o‘ziga xos uslubni yaratishga intilish sifatida novatsiya va innovatsiyaga moyil metoddir. O‘ziga xos fikrlash, yozish, ifodalash uslubini yaratgan har qanday izlanish novatsion va innovatsion xususiyatga egadir. To‘g‘ri, bunday izlanishlar ilm-fan olamida, gnoseologik bilimlar tizimida har doim ham munosib o‘rin egallayvermaydi. Bu o‘rinda L.G.Gumilevning passionarlik g‘oyasini eslash mumkin. Lekin polistilistika qaror topgan ilmiy muhitda bir paytlar unutilgan yoki rad etilgan g‘oyalar, konsepsiyalar qayta tiklanishi mumkin. Monostilistikada esa bunday g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlash, davom ettirish imkoni yanada kengdir.

Monostilistikadagi novatsiya va innovatsiyaga moyillik tadqiqotchining hayotiy va ilmiy pozitsiyasi bilan belgilanadi. Bu o‘rinda hayotiy va ilmiy pozitsiya uyg‘un keladi, tadqiqotchining novatsion yoki konservativ yondashuvlarga moyilligi ma’lum bo‘ladi. Ilmiy maqsad shaxsiy maqsaddan farq qilsa-da, u hayotiy pozitsiyadan yiroq ketmaydi. Ilmiy maqsad hayotiy maqsad bilan uyg‘un kelganida, ikkinchisi birinchisiga ta’sir etish imkoniga ega bo‘lganida, tadqiqotchini dadil izlanishga, o‘z konsepsiyasini himoya qilishga undaydi. Hayotiy pozitsiyasi bilan mustahkamlanmagan ilmiy maqsad tadqiqotchini monostilistikani yaratishga va uni himoya qilishga undamaydi. U polistilistik izlanishlar doirasi bilan chegaralanishga majburdir [49; 86-98].

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Qanday ilmiy-tadqiqot metodlari mavjud?
2. Analiz va sintez metodi deganda nimani tishunasiz?
3. Kompleks yondashuv metodi deganda nimani tishunasiz?
4. Tizimli-funksional yondashuv metodi deganda nimani tishunasiz?
5. Retrospektiv yondashuv metodi deganda nimani tishunasiz?
6. Qiyosiy tahlil metodi deganda nimani tishunasiz?
7. Empirik va dala materiallarini yig‘ish metodi nima?
8. So‘rovnomalar o‘tkazish usuli nima?
9. Kuzatish metodi nima?
10. Eksperiment metodi nima?
11. Kontent-analiz va statistik ma’lumotlardan foydalanish metodi nima?
12. Intervyu, va ekspress-intervy metodi deganda nimani tishunasiz?
13. Sotsiometriya metodi deganda nimani tishunasiz?
14. Modellashtirish nima?
15. Ilmiy tadqiqotda monolistika va polistika uslublari deganda nimani tishunasiz?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Ilmiy-tadqiqot metodlarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Analiz va sintez metodi	**Kompleks yondashuv metodi**	**Tizimli-funksional yondashuv**	**Retrospektiv yondashuv**
Qiyosiy tahlil metodi	**Empirik va dala materiallarini yig‘ish metodi**	**So‘rovnomalar o‘tkazish usuli**	**Kuzatish metodi**
Eksperiment metodi	**Kontent-analiz va statistik ma’lumotlardan foydalanish metodi**	**Intervyu, va ekspress-intervy metodi**	**Sotsiometriya metodi**
Modellashtirish	**Monolistika uslubi**	**Polistika uslubi**	

§ 1.4. Adabiyotlar bilan ishlash va statistik materiallarni rasmiylashtirish

Reja:

1. Bibliografiya tushunchasi va uning mazmun-mohiyati.
2. Tadqiqot bibliografiyasini tuzish tartibi.
3. Foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga havolalar shakllari va rasmiylashtirish
4. Onlayn havola.

Tayanch so‘z va iboralar: *bibliografiya, tadqiqot bibliografiyasi, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati, havola, onlayn havola, hisoblangan bibliografiya, izohli bibliografiya, izoh, indikativ izohlar, ma'lumotli izohlar, baholovchi izohlar, kombinatsiyalangan izohlar, yozish uslublari, telegraf, to‘liq jumlalar, paragraf, maqsad, bir mavzu haqida o‘rganish, tezisni shakllantirish, boshqa tadqiqotchilarga yordam berish uchun, iqtibos, analitik bibliografiya, bibliografik iqtibos uslublari, ACS uslubi bo‘yicha qo‘llanma, Associated Press uslublar kitobi, Chikagodagi uslublar bo‘yicha qo‘llanma, tipografik uslub elementlari, ISO 690, MHRA uslubi bo‘yicha qo‘llanma, MLA qo‘llanmasi, MLA uslubi bo‘yicha qo‘llanma, New York Times uchun qo‘llanma, Oksford uslubi bo‘yicha qo‘llanma, Yangi Xart qoidalari, APA nashriyot qo‘llanmasi.*

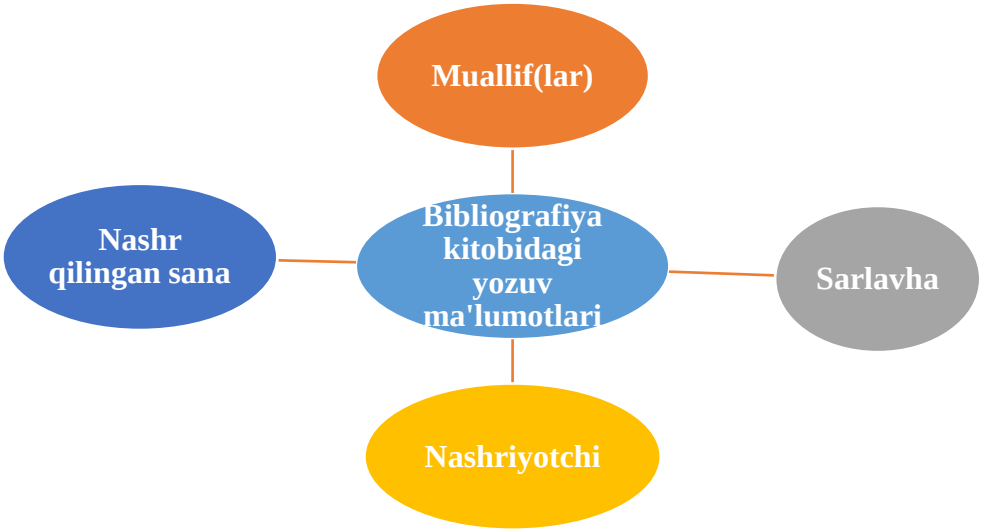
Bibliografiya tushunchasi va uning mazmun mohiyati

Bibliografiya (yunon tilidan: bibitsiofa, *bibliografiya*, so‘zma-so‘z *kitob yozish*), amaliyot sifatida, kitoblarni jismoniy, madaniy ob'ektlar sifatida akademik o‘rganish; shu ma'noda, u ham ma'lum *bibliologiya.* Umuman olganda, bibliografiya kitoblarning adabiy mazmuni bilan emas, balki uning tavsifi, uning nashrlari va nashrlari tarixi bilan bog‘liq. Bibliografiya, bibliografiya amaliyotining mahsuli, kitoblar va jurnaldagi maqolalar kabi boshqa asarlarning tizimli ro‘yxati. Bibliografiyalar kitoblar va maqolalar oxiridagi "keltirilgan asarlar" ro‘yxatidan to to‘liq mustaqil nashrlargacha. Alohida asarlar sifatida ular

o‘ngda ko‘rsatilganlar yoki kompyuterlashtirilgan bibliografik ma'lumotlar bazalari kabi majburiy hajmlarda bo‘lishi mumkin. Kutubxona katalogi nomlanmagan *bibliografiya*, bibliografik xususiyatga ega.

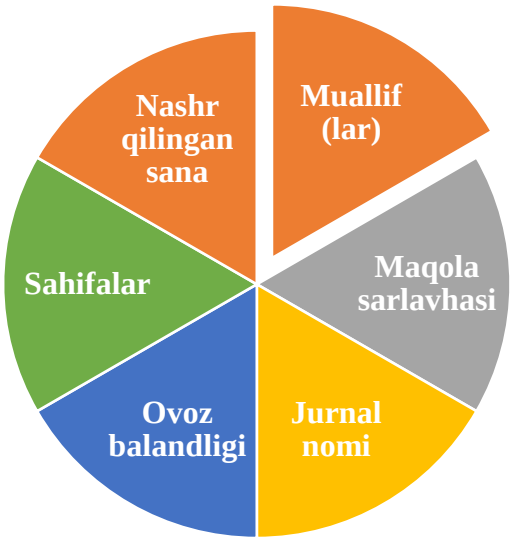
Bibliografik asarlar maqsadiga qarab tafsilotlar hajmida farq qiladi va ularni odatda ikkita toifaga bo‘lish mumkin: Hisoblangan bibliografiya (shuningdek, kompilyativ, ma'lumotnoma yoki tizimli deb ham ataladi), natijada ma'lum bir toifadagi nashrlar ko‘rib chiqiladi va tahliliy, yoki tanqidiy, bibliografiya, kitob ishlab chiqarishni o‘rganadi. Bibliografik asarlar ikkinchi darajali yoki uchinchi darajali manbalar hisoblanadi.

Hisoblangan bibliografiya. Bu umumiy omilga ega bo‘lgan yozuvlarning ko‘rsatma yoki keng qamrovli ro‘yxati: Bu mavzu, til, davr yoki boshqa mavzu bo‘lishi mumkin. Bunga alohida misol - asar tayyorlashda ishlatilgan yoki hisobga olingan manbalar ro‘yxati, ba'zan a deb ataladi *ma'lumotnoma ro‘yxati.* Iqtibos formatlari turlicha, lekin bibliografiya kitobidagi yozuv odatda quyidagi ma'lumotlarni o‘z ichiga oladi [28]. Bibliografiya muallif, mavzu yoki boshqa sxema bo‘yicha tuzilishi mumkin. Bibliografiya kutubxonalar katalogidan ma'lum kutubxonada mavjud bo‘lgan barcha narsalarni emas, balki faqat tegishli narsalarni kiritish bilan farq qiladi. Biroq, ba'zi milliy kutubxonalarning kataloglari milliy bibliografiya vazifasini samarali bajaradi, chunki milliy kutubxonalar o‘z mamlakatlarining deyarli barcha nashrlariga ega (1.13-rasmga qarang):

1.13-rasm. Bibliografiya kitobidagi yozuv ma’lumotlari

Jurnal yoki davriy maqolaga kirish odatda quyidagilarni o‘z ichiga oladi (1.14-rasmga qarang):

1.14-rasm. Jurnal yoki davriy maqola ma’lumotlari

Izohli bibliografiya. *Izohli bibliografiyalar* qog‘oz yoki bahsni tuzishda har bir manbaning muallifga qanday foydali ekanligi haqida tavsif bering. Bu tavsiflar, odatda, bir necha jumladan iborat bo‘lib, ularning har biri manba haqida qisqacha ma'lumot beradi va uning dolzarbligini tasvirlaydi.

Izohlar. Izohlarning maqsadi o‘quvchiga manba haqida qisqacha ma'lumot va baho berishdir. Izohda manbaning asosiy g‘oyalari bo‘lishi kerak va o‘quvchiga manba nima haqida umumiy tushuncha berishi kerak. Izoh manba uchun to‘liq bibliografik ma'lumotlarni o‘z ichiga olishi kerak. Shuningdek, u quyidagilarning bir qismini yoki barchasini o‘z ichiga olishi kerak:

muallifning vakolatlari va/yoki malakasi haqida tushuntirish;
ishning doirasi yoki asosiy maqsadi;
har qanday aniqlanadigan noaniqlik;
maqsadli auditoriya va o‘qish darajasi;
xulosa;
izoh.

Izoh odatda 100 dan 200 so‘zgacha, lekin bir necha jumladan iborat bo‘lishi mumkin.

Indikativ izohlar. Izohning bu turi manba doirasini belgilaydi, muhim mavzularni sanab beradi va manba nima haqida ekanligini tushuntiradi. Ushbu turdagi yozuvlarda gipotezalar, dalillar va boshqalar kabi haqiqiy ma'lumotlarni berishga urinish yo‘q.

Ma'lumotli izohlar. Bu turdagi izoh manbaning qisqacha tavsifi. Ma'lumotli izohda ishning tezisi, dalillar yoki farazlar, dalillar va xulosa bo‘lishi kerak.[5]

Baholovchi izohlar. Bu turdagi izoh manbaning kuchli va zaif tomonlarini baholaydi-manba qanday foydali va qanday emas. Oddiy qilib aytganda, baholovchi izoh manbaning foydaliligini baholashi kerak.

Kombinatsiyalangan izohlar. Ko‘p izohli bibliografiyalarda kombinatsiyalangan izohlar mavjud. Bu turdagi izohlar mavzuni umumlashtiradi yoki ta'riflaydi, so‘ngra manbaning foydaliligini baholaydi.

Yozish uslublari. Izohlar uchun qaysi yozuv uslubidan foydalanishidan qat'i nazar, barcha yozuvlar qisqa bo‘lishi kerak. Faqat eng muhim tafsilotlarni aytib o‘tish kerak. Sarlavhada ko‘rinadigan ma'lumotlarni izohdan chiqarib tashlash mumkin. Bunga qo‘shimcha ravishda, fon materiallari va oldingi ishlarga havolalar odatda chiqarib tashlanadi.

Telegraf. Telegraf yozish uslubi ma'lumotni tez va aniq qabul qiladi. Aniq, to‘liq va grammatik jihatdan to‘g‘ri jumlalarni saqlash shart emas.

To‘liq jumlalar. Bibliografiya grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lgan izchil jumlalarni ishlatishi kerak. Mavzular va qo‘shma gaplar o‘chirilmaydi, garchi ohang keskin bo‘lsa ham. Uzoq va murakkab jumlalardan umuman qochish kerak.

Paragraf. Paragraf yozish uslubi to‘liq, izchil paragraflardan foydalanadi. Bu ba'zida bibliografik insho shakliga o‘xshash bo‘lishi mumkin. To‘liq jumlalar va to‘g‘ri grammatikadan foydalanish kerak.

Maqsad. Izohli bibliografiya yozishning uchta asosiy maqsadi bor. Har bir maqsad, kim nima qilmoqchi bo‘lsa, boshqacha tarzda xizmat qilishi mumkin.

Bir mavzu haqida o‘rganish. Izohli bibliografiya yozish har qanday tadqiqot loyihasini boshlashning ajoyib usuli hisoblanadi. Bibliografik ma'lumotlarni ko‘chirib olish osonroqdek tuyulsa -da, izoh qo‘shish tadqiqotchini har bir manbani diqqat bilan o‘qishga majbur qiladi. Izoh manbani o‘qishni emas, balki uni tanqidiy tahlil qilishni talab qiladi.

Tezisni shakllantirish. Har qanday tadqiqot qog‘ozi yoki insho qandaydir dalillarni talab qiladi. Bu tezis deb ataladi. Izohli bibliografiya yozish tadqiqotchiga o‘z mavzusi haqida nima deyilgani haqida aniq tushuncha beradi. Manbalarni o‘qib, tanqidiy tahlil qilgandan so‘ng, tadqiqotchi qanday masalalar borligini va odamlar nima bahslashayotganini aniqlay oladi. U erdan tadqiqotchi o‘z nuqtai nazarini rivojlantira oladi.

Boshqa tadqiqotchilarga yordam berish uchun. Ba'zida keng qamrovli va ilmiy izohli bibliografiyalar nashr etiladi. Bu izohli bibliografiyalarning maqsadi har qanday mavzu bo‘yicha to‘liq va keng qamrovli sharh berishdir. Har qanday oddiy tadqiqotchi o‘z izohli bibliografiyasini chiqara olmasligi mumkin bo‘lsa -da, o‘z mavzusiga tegishli, ilgari e'lon qilingan izohli bibliografiyalarni qidirish yaxshi bo‘lardi.

Misollar. Izohli bibliografiyaga misollar. Izohli bibliografiya har qanday mavzu bo‘yicha resurslar tayyorlashda g‘oyat foydali manbadir. Bu tezda manbalar ro‘yxatidan o‘tishga imkon beradi, ulardan qaysi biri tadqiqot ishini yozish, loyihani bajarish va hokazolardan foydalanish eng foydali ekanligini aniqlash uchun izohli bibliografiya yordamida ishning asosini aniqlashga imkon beradi. ishning valyutasi va vakolati. Bu manba tanlashda bir zumda haqiqiyligini ta'minlaydi. Asarlarni to‘liq o‘qib chiqib, ular kerakli material emasligini aniqlashning o‘rniga, izohli bibliografiyaga murojaat qilib, kerakli mavzu bo‘yicha ma'lumotni tez va samarali topish mumkin. Quyidagi misollar Kongress kutubxonasidagi

HLAS Online(Lotin Amerikasini o‘rganish bo‘yicha qo‘llanma)dan olingan.

Iqtibos: Rout, Lesli B., kichik Chaco tinchlik konferentsiyasi siyosati: 1935-1939. Ostin, Tex., Univ. Texas, Lotin Amerikasi tadqiqotlari instituti, 1970. 268 b., bibl.

Izoh: Tinchlik konferentsiyasida AQSh va Lotin Amerikasi diplomatik yozuvlari bo‘yicha o‘tkazilgan keng qamrovli tadqiqotlarga asoslangan diplomatik almashinuvni juda batafsil tushuntirish. Urushning oldini olish va uni tugatish maqsadida qilingan diplomatik harakatlar ham chuqur ko‘rib chiqiladi. Indeksni o‘z ichiga oladi.

Iqtibos: Spens, Jek {va boshq.} *Vada va haqiqat: Gvatemala tinchlik kelishuvlarini amalga oshirish.* Kembrij, Mass.: Yarimfera tashabbuslari; Vashington: Lotin Amerikasi bo‘yicha Vashington idorasi, 1998.

Izoh: Gvatemala tinchlik kelishuvidan deyarli ikki yil o‘tgach, bu zo‘r va yaxshi hujjatlashtirilgan hisobot amalga oshirish va kamchiliklarni baholaydi. Inson huquqlari va harbiy jazosizlik, mahalliy huquqlar, ijtimoiy -iqtisodiy va agrar islohotlar masalalarini yoritadi. Olimlar va siyosat tahlilchilari uchun qimmatli manba.

Iqtibos: Boys, Jeyms K. *Tashqi yordam va Salvadordagi tinchlik jarayoni.* (Jahon taraqqiyoti, Jahon dev., 23:12, 1995 yil dekabr, 2101-2116-bet. 0305-750X).

Izoh: Tashqi donorlar va hukumatning Tinchlik kelishuvi dasturlari bo‘yicha majburiyatlarini 1994 -yil boshiga qadar hisoblab chiqadi va ajratadi. Ayrim tashqi donorlar, xususan, xalqaro moliya institutlari, tinchlik shartlarini bajara olmaganligini ta'kidlaydilar. Hukumat xarajatlarni qayta taqsimlash va qo‘shimcha daromadlarni ko‘paytirish uchun ko‘proq ish qilishi mumkin edi, lekin bu sohadagi yutuqlarni past baholaydi.

Analitik bibliografiya. Bibliografiyani tanqidiy o‘rganishni ikkiga bo‘lish mumkin tavsiflovchi (yoki jismoniy), tarixiy, va matnli bibliografiya. Ta'rif bibliografiyasi - bu kitobni jismoniy ob'ekt sifatida sinchkovlik bilan o‘rganish, uning hajmini, formatini, bog‘lanishini va

boshqalarni yozib olish, tarixiy bibliografiya esa kitob ishlab chiqarish kontekstini, xususan, matbaa, nashriyot, va kitob sotish. Matnli bibliografiya – matn tanqidining boshqa nomi.

Bibliografik iqtibos uslublari quyidagilardan iborat (1.15-rasmga qarang).

1.15-rasm. Uslub bo‘yicha qo‘llanmalar

Har bir uslub qo‘llanmasi tomonidan belgilangan umumiy standartga mos keladigan bir qancha bibliografik iqtibos uslublari mavjud. Uslublar bo‘yicha qo‘llanma yoki uslublar bo‘yicha qo‘llanma umumiy foydalanish uchun yoki ma'lum bir nashr yoki tashkilot uchun hujjatlarni loyihalash va yozish uchun standartlar to‘plamidir. Uslubiy qo‘llanmalar umumiy va maxsus foydalanish uchun, umumiy o‘qish va yozish auditoriyasi uchun, shuningdek, talabalar va turli akademik fanlar talabalari va olimlari uchun keng tarqalgan: tibbiyot, jurnalistika, huquq, hukumat, biznes va boshqalar. Ba'zi uslubiy qo‘llanmalar grafik dizaynga qaratilgan bo‘lib, tipografiya va bo‘sh joy kabi mavzularni qamrab oladi. Veb -sayt uslublari bo‘yicha qo‘llanmalar nashrning vizual va texnik jihatlari, nasr uslubi, eng yaxshi foydalanish, grammatika, tinish belgilari, imlo va adolatga qaratiladi.

Ko‘p uslublar qo‘llanmalari konvensiya va qo‘llanilishdagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda vaqti-vaqti bilan qayta ko‘rib chiqiladi. Masalan, Associated Pressning uslublar kitobi har yili yangilanadi. Akademik yozishning eng umumiy uslublari - APA, MLA, Chikago va Turabian (1.7-jadvalga qarang):

1.7-jadval

Akademik yozishning eng umumiy uslublari

№	Akademik yozishning eng umumiy uslublari	Akademik yozishning eng umumiy uslublari mazmuni
1.	Amerika psixologik assotsiatsiyasining uslubiy qo‘llanmasi	psixologiya, ta'lim va boshqa ijtimoiy fanlar uchun; Amerika Psixologik Assotsiatsiyasi tomonidan nashr etilgan
2.	Chikagodagi uslublar bo‘yicha qo‘llanma	barcha mavzular, shuningdek, ilmiy bo‘lmagan gazetalar va jurnallar uchun
3.	MLA uslubi bo‘yicha qo‘llanma va MLA tadqiqot mualliflari uchun qo‘llanma	6-nashr – san'at va gumanitar fanlar uchun; Amerika zamonaviy tillar assotsiatsiyasi tomonidan nashr etilgan
4.	Davriy ishlar, tezislar va dissertatsiyalar yozuvchilari uchun qo‘llanma (tez-tez "turabian uslubi" deb nomlanadi)	barcha fanlardan kollej o‘quvchilari uchun; 1930 yildan 1958 yilgacha Chikago universitetining aspirantura dissertatsiyasi kotibi Keyt L.Turabian tomonidan nashr etilgan

Ma’lumotlarni boshqarish dasturi. Malumotlarni boshqarish dasturi, iqtiboslarni boshqarish dasturi, yoki shaxsiy bibliografik boshqaruv dasturi olimlar va mualliflar uchun bibliografik iqtiboslarni (ma'lumotnomalarni) yozish va ishlatish uchun dasturiy ta'minot. Iqtibos yozilgandan so‘ng, u ilmiy kitoblar, maqolalar va insholardagi havolalar ro‘yxati kabi bibliografiya tuzishda qayta -qayta ishlatilishi mumkin. Malumot menejmenti paketlarining rivojlanishi ilmiy adabiyotlarning tez kengayishi bilan bog‘liq.

Bu dasturiy paketlar odatda to‘liq bibliografik ma'lumotnomalarni kiritish mumkin bo‘lgan ma'lumotlar bazasidan, shuningdek, nashriyotlar va o‘rganilgan jurnallar talab qiladigan turli formatdagi tanlangan ro‘yxatlar yoki maqolalar tuzish tizimidan iborat. Ma'lumotni boshqarish bo‘yicha zamonaviy paketlar, odatda, matn protsessorlari bilan

birlashtirilishi mumkin, shuning uchun mos yozuvlar ro‘yxati maqola yozilgandan so‘ng avtomatik tarzda ishlab chiqariladi, bu esa havola qilingan manbaning havolalar ro‘yxatiga kiritilmasligi xavfini kamaytiradi. Shuningdek, ular bibliografik ma'lumotlar bazasidan nashrlar tafsilotlarini import qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Malumotlarni boshqarish dasturlariga EndNote, RefWorks va StyleEase misollari kiradi.

Boshqa ommaviy axborot vositalarida tegishli atamalar. Boshqa turdagi ro‘yxatlarni belgilash uchun bir qator tegishli atamalar ishlab chiqilgan:

Filmlar – filmografiya;

Yozilgan musiqa – diskografiya;

Veb-saytlar – webliografiya (Oksford inglizcha lug‘atida birinchi marta 1995 yil iyun oyida yozilgan);

Teatr kreditlari – teatrshunoslik (tobora ommalashib borayotgan atama).

Tadqiqot bibliografiyasini tuzish tartibi

Tadqiqotchi uchun bibliografiya ustida ishlash jarayoni mavzu tanlanayotgan davrdayoq boshlanadi. Bu jarayon uzoq vaqt, ya’ni mavzuni yoritish jarayonida ham davom etaveradi. Hech bir tadqiqotchi tanlagan mavzusini yoritishga kirishmasdan avval hamma adabiyot va manbalarni yig‘ib bo‘ldim deya olmaydi. Mavzuni yoritishga kirishgan tadqiqotchi o‘z ilmiy ishining har bir bobi, paragrafida yana qo‘shimcha adabiyotlar, manbalar ustida ishlash zarurligiga ishonchi komil bo‘lib boradi. Agar tadqiqotchi ilmiy ish himoyasigacha ham manba va adabiyotlar ustida ish olib boraveradi, deyilsa, mubolag‘a bo‘lmaydi. Mavzuga oid bibliografiya tuzishda chop etilgan kitoblardagi foydalangan adabiyotlar ro‘yxati, ilmiy tadqiqotlarda keltirilgan iqtiboslar, maqolalar, ilmiy to‘plamlardagi adabiyotlar ham muhim ahamiyatga ega. Umuman olganda, asosiy bibliografiya tadqiqotchiga tanlagan mavzusi bo‘yicha adabiyotlar ro‘yxatini tuzib, ularni tadqiqot rejasiga moslab, ma’lum tizimga ajratib o‘rganib chiqishda katta yordam

beradi. Ammo internet saytlarida e’lon qilingan adabiyotlarga ma’lum darajada tanqidiy yondashish foydadan xoli bo‘lmaydi. Tadqiqot oxirida, aniqrog‘i xulosadan keyin foydalangan manba va adabiyotlar ro‘yxati alohida betdan boshlab keltiriladi. Ilmiy izlanish oxirida keltiriladigan “Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati”ni shakllantirishda amal qilinadigan tartib-qoidalarga rioya qilish har qanday tadqiqotchi uchun muhim ahamiyatga ega. Bu aslida bibliografik qo‘llanma tartibida bo‘lib, keltiriladigan manba va adabiyotlar ro‘yxatini ma’lum bir tizim asosida rasmiylashtirishni taqozo etadi. Ushbu ro‘yxat ilmiy ishning amaldagi qismlaridan birini tashkil etadi va tadqiqotchining mustaqil ijodiy ishini aks ettiradi. Bunday ro‘yxatga kiritilgan har bir manba ilmiy ish qo‘lyozmasida aks ettirilishi kerak. Agar ish muallifi o‘zlashtirilgan qandaydir faktlarni qayd qilsa yoki boshqa mualliflar asarlaridan parcha keltirsa, unda u albatta keltirilgan materiallarning qaerdan olinganligini satr ostida ko‘rsatib o‘tishi kerak. Ilmiy ish matnida qayd qilinmagan va amalda ishlatilmagan ishlar bibliografik ro‘yxatga kiritilmaydi. Bunday ro‘yxatga ensiklopediyalar, ma’lumotnomalar, ilmiy-ommaviy kitoblar va gazetalarni kiritish ham tavsiya qilinmaydi. Bunday nashrlardan foydalanishga zarurat bo‘lsa, unda ularni ilmiy ish matnida satrlar ostidagi havolalar (snoskalar)da ko‘rsatish kerak. Tadqiqotchi tomonidan tuziladigan ro‘yxatga ilmiy tadqiqotda u yoki bu darajada foydalanilgan manbalar, ilmiy va boshqa adabiyotlar, avtoreferat va ilmiy ishlar, maqola va tezislar, ya’ni ilmiy ishning ki rish, asosiy qism, izoh, xulosa va ilovalarida keltirilgan adabiyot va manbalar kiritiladi. Ro‘yxatda keltirish tartibi esa ma’lum bir guruhlarga bo‘lish – tasniflash belgilari asosida amalga oshiriladi. Asosiy vazifalardan biri – manbaga nimani qo‘shish lozim va adabiyotlar deganda nimani tushunish kerakligini aniqlashdan iborat. Manba va adabiyotlarni shunchaki ajratib qo‘yish hamma vaqt ham to‘g‘ri bo‘lavermaydi. Tadqiqot mavzusi va uning maqsad, vazifalaridan kelib chiqqan holda manba va adabiyotlar turi, xususiyatiga aniqlik kiritiladi. Ilmiy tadqiqotlarda foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxatini tuzish quyida berilgan tartibga rioya qilish asosida bo‘ladi.

I. Rasmiy manbalar (normativ-huquqiy hujjatlar): O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, amaldagi qonunlari va kodekslari, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, qo‘mitalar va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari.

II. Ilmiy va o‘quv adabiyotlari: monografiya, ilmiy to‘plam, darslik, o‘quv qo‘llanma, ilmiy ish, avtoreferat, maqola va b.

III. Xorijiy tillardagi manbalar.

IV. Elektron axborot resurslari materiallari.

Agar muallif ikki nafar bo‘lsa, ularning familiyasi to‘la va ismi sharifining bosh harflari keltiriladi, uch va undan ortiq bo‘lgan taqdirda, birinchi muallif familiyasi va ismi-sharifining bosh harfi keltirilib “va boshqalar” jumlasini keltirish kifoya qiladi. Tadqiqotchi o‘z ilmiy ishining oxirida keltirayotgan foydalangan manba va adabiyotlar ro‘yxatiga aslida foydalanmaganlarini qo‘shib qo‘yishi mumkin emas. Ayni paytda tadqiqotni tayyorlash jarayonida o‘qib chiqqan, lekin amalda foydalanmagan adabiyotlar ham ro‘yxatga kiritilmaydi. Barcha foydalanilgan adabiyotlar alifbo tartibida kiritiladi. Ularni qanday rasmiylashtirish quyidagi misollar yordamida ko‘rsatilgan.

Normativ-huquqiy hujjatlar:

1. Davlat boji to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasining qonuni (Qonun ma’lumotlari 03/20/600/0023-son). milliy bazasi, 07.01,2020,

2. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro iqtisodiy hamkorligini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-yanvardagi PF 5903-son farmoni (Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 11.01.2020, 06/20/5903/0039-son).

3. O‘zbekiston Respublikasining bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlar va transport vositalarini rasmiylashtirishda bojxona tartibotlarini takomillashtirish to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1057-son qarori (Qonun hujjatlari 09/20/1057/4261-son).

Darslik va o‘quv qo‘llanmalar:

Do‘smuratov R.D. Audit asoslari. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2010. – 604 b.

Ilmiy jurnallardagi maqolalar: Karimov A.A. Korporativ boshqaruv tizimida ichki audit xizmati // Jamiyat va boshqaruv. – Toshkent, 2007. № 1. – B. 57-58.

Internet saytlari: 79 http://www.mf.uz (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi) [27; 77-79-b.].

Foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga havolalar shakllari va rasmiylashtirish

Ishning bayoni jarayonida tadqiqotchi mazmun shartlariga muvofiq joylashtirilgan jadvallar, rasmlar, misollar, sxemalar, formulalar va boshqa elementlarni qayd qilib o‘tishi mumkin, bunday qismlar o‘zlari tegishli bo‘lgan matn bilan yonma-yon qo‘yilmasligi ham mumkin. Ilmiy ish matnida ko‘pincha boshqa mualliflar aniqlagan faktlarni qayd qilish yoki o‘zlashtirilgan materialni matnga kiritishga to‘g‘ri keladi [27; 72-b.]. O‘zlashtirilgan parchalarni bayon ichida rasmiylashtirish shakllari xilma-xil, lekin nutqdagi akademik etiket bir qator barqaror nutq shtamplarini ishlab chiqqanki, ular o‘zlashtirilgan material manbaini aniqroq va qisqaroq tarzda ko‘rsatishga yordam beradi. Boshqa manbalardan o‘zlashtirilgan ma’lumotlar sahifa ostida izoh tarzida ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, boshqa manbalardan olingan barcha materiallarni izohda ko‘rsatish kerak. Masalan: (5; 42 b.).

Ilmiy tadqiqotlarda keltiriladigan iqtiboslarda qarang. Kengroq ma’lumot olish uchun qarang kabi izohlardan ham foydalaniladi.

Tadqiqotchi tomonidan qaysi hollarda qarang: deb, keyin asar muallifi ismi sharifining bosh harflari (kitobning nomi) keltiriladi?

Agar tadqiqotchi tomonidan u yoki bu adabiyotdan keltirilayotgan parcha muayyan manbalariga tayangan holda yoki o‘sha adabiyot muallifining hech qanday iqtibosga asoslanmagan kitob matnidagi

mulohazasi bo‘lsa, unda to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘sha muallifga yoki tegishli adabiyotga iqtibos berish mumkin. Ammo u yoki bu adabiyot, muallif asaridan keltirilayotgan parcha qanday shaklda (“so‘zma-so‘z”, “qisqartma so‘zma-so‘z”, “mazmun”) bo‘lishidan qat’iy nazar, boshqa bir adabiyotdan, muallif asaridan keltirilgan taqdirda qarang deb, keyin adabiyot yoki muallif familiyasi, ismi-sharifi bosh harfi va asar nomi keltiriladi. Ta’kidlash joizki, Qarang orqali keltiriladigan iqtibos izohi nafaqat kitoblarga, balki gazeta-jurnallarga nisbatan ham qo‘llanishi mumkin. Nega shunday? Chunki tadqiqotda keltirilayotgan parcha foydalanilgan adabiyot, muallif asarida o‘z iqtibosiga ega. Boshqacharoq aytganda, tadqiqotda iqtibosdan yana iqtibos keltirilyapti. Aniqrog‘i, o‘sha adabiyotdan bevosita emas, balki bilvosita foydalanilmoqda [27; 72-b.].

Havolalar uch turga bo‘linadi:

matndagi havolalar havolalar ro‘yxatiga olib keladi, kvadrat qavs ichida berilgan;

adabiyotlar ro‘yxati (maqola-maqola bibliografik ro‘yxati);

matn ichidagi havolalar - muallifning izohlarini, matn ichidagi ilmiy bo‘lmagan manbalarning tavsiflarini o‘z ichiga oladi, havolalar ro‘yxatiga olib kelmaydi, qavs ichida beriladi.

Adabiyotlar ro‘yxatiga faqat matnda [havolalar] mavjud bo‘lgan asarlar kiradi. Har bir [ma’lumotnoma] havolalar ro‘yxatidagi elementga olib keladi. Adabiyotlar faqat nashr etilgan asarlarga taqdim etiladi. Istisno-bu maqola muallifining qabul qilingan matnlari. Bunday holda, havolalar ro‘yxatida, manba tavsifidan so‘ng, so‘zlar (bosma) yoki (matbuotda) qavs ichida va qavs ichida nuqtalarsiz qavs ichida beriladi. Matndagi har bir [ma’lumotnoma] havolalar ro‘yxatidagi elementga olib keladi.

Matndagi havolalar. Kvadrat qavs ichida muallif(lar)ning familiyasi yoki manbaning nomi, shuningdek nashr etilgan yili ko‘rsatilgan. Ma’lumot vergul bilan ajratilgan va belgisi ishlatilmaydi: [Ivanov, 2002], [Ivanov, Kuznetsov, 2005].

Agar uch yoki undan ortiq muallif bo‘lsa, birinchi muallifning familiyasi ko‘rsatiladi va boshq. qo‘shilgan: [Petrov va boshq., 2005]

Turli manbalar haqidagi ma’lumotlar nuqta-vergul bilan ajratiladi: [Ivanov, 2008; Ivanov, Petrov, 2009; Sidorov va boshq., 2010; Piaget, 2003]

Agar “va boshqa” manbalar tilga olinsa, oxirgi ko‘rsatilgan manbadan keyin nuqta-vergul qo‘yiladi va "va hokazo" qo‘shilgan: [Ivanov, 2008; Petrov, 2010; va hokazo.]. Oldin vergul "va hokazo"da ular Petrovning boshqa asarlarini emas, balki boshqa mualliflarning asarlarini nazarda tutayotganliklarini ko‘rsatadi.

Sahifa kotirovkalar uchun ko‘rsatilgan: [Ivanov, Petrov, 2007, P. 11; Vindelband, 1997, P. 21].

Sahifa oralig‘ini belgilashda chiziqdan oldin va keyin bo‘sh joy yo‘q, raqamlardan oldin bo‘sh joy qo‘yiladi: [Ivanov, 2004, P. 21-22]

Bitta muallif(lar) ning va bir yillik asarlari keltirilgan manbaning dastlabki ikki so‘zi bilan ko‘rsatilgan:

[Petrov, Tasviriy san’at..., 2007]

[Petrov, Tizimdagi odam..., 2007]

Juda uzun ismni qisqartirish mumkin, masalan:

[Nazariy va empirik haqida ... , 1978, P. 53].

Ismning bir qismini almashtiradigan yellipsdan oldin va keyin bo‘sh joy qo‘yiladi. Turli manbalarning qisqartirilgan nomlari bir-biriga to‘g‘ri kelmasligi kerak.

Ko‘p jildli nashrdan iqtibos keltirganda, jildning soni (kitob, qism, nashr va boshqalar.) ma’lumotnoma berilgan:

[Muallif, 1998, T. 2]

[Muallif, 1998, T. 1, S. 25]

[Muallif, 1998, Kitob 5, Qism 2, S. 25]

Umuman ko‘p jildli nashrga murojaat qilganda: [Muallif, 1998]

Agar jildlar bir necha yil davomida nashr etilgan bo‘lsa, birinchi va oxirgi jildlarning nashr etilgan yillari ko‘rsatiladi: [Muallif, 1998-2003]

Agar manba, masalan, onlayn nashrda, muallifning familiyasi koʻrsatilgandan keyin nashr etilgan yilni koʻrsatmasa: B.G. - yilsiz, N.D. – sana yoʻq: [Ivanov, B.G.], [Mann, N.D.]

Kollektiv muallif sifatida tashkilotga murojaat qilganda, masalan, Butun Ittifoq davlat kinematografiya instituti, matnga birinchi iqtibos keltirganda qisqartma kiritishingiz mumkin: [Butun Ittifoq davlat kinematografiya instituti (VGIK), 1966]. Ya'na iqtibos keltirganda: [VGIK, 1966].

Havolalar matnda ketma-ket joylashtirilganda, ikkinchi martada "oʻsha yerda" soʻzlari bilan almashtiriladi yoki boshqa manbaga havola topilmaguncha. "Oʻsha joyda"dan keyin vergul qoʻyiladi, sahifa kichik "c" bilan koʻrsatiladi. yoki "p.": Asosiy ma'lumotnoma [Ivanov, 2002, 25-bet], takroriy ma'lumotnoma [Oʻsha joyda, 123-bet];

Ya'na bir asosiy malumot [Vindelband, 1997, P. 21], takroriy ma'lumotnoma [Oʻsha yerda., P. 253].

Agar matn asl manbadan emas, balki boshqa hujjatdan keltirilgan boʻlsa: [CHET. tomonidan: Petrov, 2007, P. 17]

Masalan: birinchi ishida matn (Cit. tomonidan: [Petrov, 2007]) allaqachon haqida yozgan...

Agar iqtibos keltirilmasa, lekin kimningdir qarashlari, fikrlari, gʻoyalari haqida eslatib oʻtilsa, lekin asl manbaga asoslanmagan boʻlsa: (tomonidan keltirilgan: [Petrov, 2007])

Muayyan sahifalarni koʻrsatish mumkin: (tomonidan taqdim: [Petrov, 2007, P. 111])

"Sit" turidagi havolalar. Dasturiy ta'minot va "tomonidan taqdim etilgan" oxirgi chora sifatida ishlatilishi kerak.

Adabiyotlar matn ichidagi tushuntirishlarga yoki sahifama-sahifa izohlarga kiritilishi mumkin, masalan: (maqolaga qarang [Petrov, 2007]); matn matni (qarang, masalan, [Petrov, 2007; Sidorov, 2012]); matn matni (qoʻshimcha ma'lumot olish uchun qarang [Ivanov, 2005]) [58].

Tadqiqot ishi toʻliq yozilgandan soʻng, ya'ni uning eng soʻnggi versiyasi allaqachon mavjud, garchi ilmiy rahbar koʻpincha bunday deb oʻylamasa ham, soʻzda adabiyotga qanday izoh berish kerakligi haqida

savol tug‘iladi. Adabiyotga izohlar har qanday ilmiy ishda bo‘lishi kerak, hisoblash ishlari bundan mustasno. Adabiyotlar ro‘yxatiga izohlar, albatta, asarni o‘zi yozish jarayonida qo‘yilishi kerak, lekin talabalar odatda bu haqda o‘ylamaydilar, shuning uchun ular adabiyotga izohlarni kurs ishiga ilmiy rahbar e’tirozidan keyin qo‘yishni boshlaydilar [60].

Matndagi adabiyotlarning izohlari GOST yoki mezbon tomonning talablariga muvofiq tuzilgan. Ko‘pincha bu talablar bir xil, ammo ishlatilgan adabiyotlarga izoh berishdan oldin, talablarni aniq aniqlashtirish kerak. So‘zdagi adabiyotga izohlar o‘rnatilgan vosita yordamida amalga oshiriladi. Iqtibos yoki qarzga olingan matn qismidan so‘ng kursor (tinish belgisidan oldin) so‘z menyusiga joylashtiriladi, tanlang: havolalar – izoh qo‘shing. Ushbu oddiy manipulyatsiyalardan so‘ng kursor o‘rnida izoh raqamini anglatuvchi raqam paydo bo‘ladi va sahifaning pastki qismida chiziq paydo bo‘ladi, uning ostida izoh raqami ham takrorlanadi va bibliografik tavsifni kiritish uchun maydon hosil bo‘ladi.

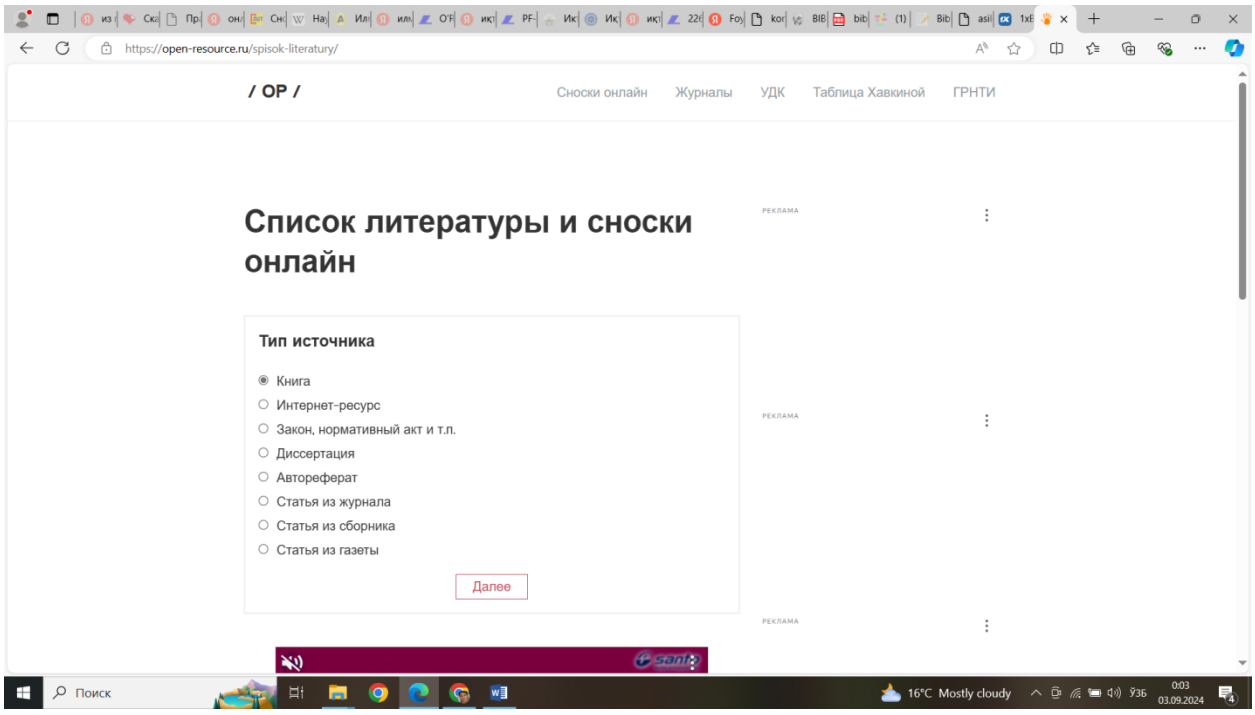
Ammo bu hammasi emas, chunki izohlar dizayni va havolalar ro‘yxati ba’zi farqlarga ega. Shunday qilib, agar manbadagi havolalar ro‘yxatida kitoblar va darsliklar uchun sahifalar soni, jurnallar va maqolalar to‘plamlari uchun sahifalar oralig‘i ko‘rsatilgan bo‘lsa, unda iqtibosning aniq sahifasi izohda ko‘rsatilishi kerak. Shuning uchun, agar siz havolalar ro‘yxatidan izohlarni qanday qilish kerakligi haqidagi savolga javob bersangiz, unda siz nafaqat manbani izohga nusxalashingiz, balki qarz olishning aniq sahifasini ham ko‘rsatishingiz kerak. Xuddi shunday, siz so‘z izohlardan murojaatlar ro‘yxatini shakllantirish mumkin. Buni qilish ham afzaldir, chunki izohlar va iqtiboslar ilmiy ishni yozish jarayonida amalga oshiriladi, shuning uchun avval qoralama izohlar qilish mantiqan to‘g‘ri keladi (bu bosqichda adabiyotning to‘liq izohini qilish shart emas) va keyin izohlardan havolalar ro‘yxatini to‘plang, ushbu havolalar ro‘yxatini tuzing va matndagi qoralama izohlarni oxirgisi bilan almashtiring.

Adabiyot uchun izohlarni qanday qilish kerak? Adabiyot manbalariga izohlar GOST yoki mezbon tomon tomonidan belgilangan

tartibda tuziladi. Diplomdagi adabiyotlarga izohlar, masalan, uslubiy tavsiyalarda tasvirlangan. Uslubiy tavsiyalar, shuningdek, odatda "izohlarning ideal dizayni"ning namunasini taqdim etadi, bu asos sifatida ishlatilishi va ishingizdagi adabiyotlarga izohlar kiritishi mumkin. Qanday qilib adabiyotning izohlarini so‘z bilan aytaman? Buning uchun siz izoh yozilayotgan manbaning to‘liq bibliografik tavsifini va iqtibos olingan joydan aniq sahifani bilishingiz kerak. Sahifalar faqat elektron manbalardan va normativ-huquqiy hujjatlardan izohlarda ko‘rsatilmagan. GOST bo‘yicha adabiyotlarning izohlarini tayyorlash. Rasmiylashtirishni osonlashtirish uchun men turli xil GOST standartlariga muvofiq adabiyotlarga izohlar berishga misollar keltiramiz (1.8-jadvalga qarang).

Onlayn havolaning o‘ziga xos xususiyatlari

Onlayn havola Oformleniye spiska literaturi i snosok po GOSTu onlayn (open-resource.ru) sayti orqali kitoblar, internet resurslari, meyoriy hujjatlar, dissertatsiyalar, avtoreferatlar, jurnal maqolasi, to‘plam maqolasi, gazeta maqolasini rasmiylashtirish imkonini beradi (1.16-rasmga qarang):

1.16-rasm. Adabiyotlar ro‘yxati va onlaynn snoska oynasi

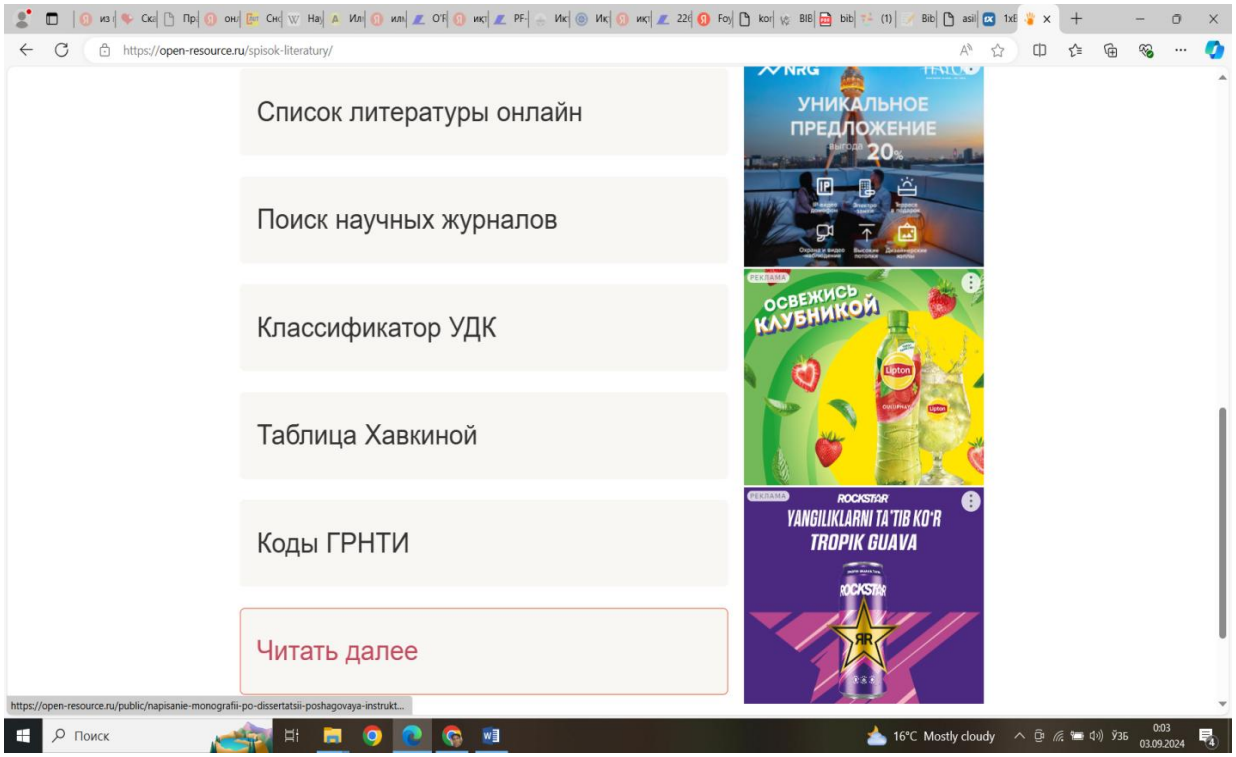
1.8-jadval

GOST talablari bo‘yicha adabiyotlarni rasmiylashtirish

GOST R 7.0.100-2018	GOST R 7.0.12-2011	GOST R 7.0.5 2008	GOST 7.1-2003
1. Rukovodstvo po xirurgii jelchnix putey / pod red. E.I. Galперина, П.С. Ветшева. – Москва: Издателский дом Видар М, 2019. – С. 59. 2. Гостишев, В.К. Общая хирургия: учебник / В.К. Гостишев. – 5-е изд., испр. и доп. – Москва: ГЕОТАР-Медиа, 2020. – С. 215. 3. Дуданов, И.П. Абдоминалная хирургия: учебное пособие / И.П. Дуданов, А.К. Гагуа, Е.Й. Евтихова и др. – Петрозаводск, 2019. – С. 104. 4. Илченко, А.А. Билиарная патологиЙ. Ключевие аспекти проблеми / А.А. Илченко // Эксперименталная и клиническая гастроэнтерологиЙ. – 2020. – № 2. – С. 69. 5. Илченко, А.А. Фармакотерапия при заболеваниях желчного пузиря и желчних путей / А.А. Илченко. – Москва: Медитсинское информационное агентство, 2019. – С. 52.	1. Артериалная гипертензия у взрослих. Клинические рекомендатсии 2020 / Ж.Д. Кобалава, А.О. Конради, С.В. Недогода [и др.]. // Российский кардиологический журнал. - 2020. - Т. 25, №3. - С. 149. 2. Бабиянс, А.Й. Мозговое кровообращение: физиологические аспекти и современние методи исследования / А.Й. Бабиянс, Й.А. Хананашвили // Журнал фундаменталной медитсини и биологии. - 2018. - № 3. - С. 49. 3. Рол вариАбелности артериалного давления при артериалной гипертензии в развитии когнитивних нарушений / С.С. Боев, Н.Й. Доценко, И.А. Шехунова, Л.В. Герасименко // Артериалная гипертензиЙ. - 2019. - Т. 2, № 64. - С. 24. 4. Варакин, Й.Й. Профильактика нарушений мозгового кровообращениЙ. Очерки ангионеврологии / Й.Й. Варакин; под ред. члена-корр. РАМН З.А. Суслиной. - М.: Атмосфера, 2005. – С. 52. 5. ВариАбелност артериално-го	1. Агибалова Е.В., Донской Г.М. Всеобшая историЙ. История Средних веков. 6 класс: учеб. для обшеобразоват. организатсий / под ред. А.А. Сванидзе. М.: Просвешение, 2022. С. 94. 2. Алексеев В.В. Задачи, методи и методические приеми источниковедческого изучения вешественних источников // Тулский научний вестник. Серия ИсториЙ. Язикознание. 2022. № 1 (9). С. 9. 3. Вострикова С.В. Формирование творческого метода Уильяма Берджеса (1827-1881). Начало архитектурной практики // Декоративное искусство и предметно-пространственная среда. Вестник МГХПА. 2020. № 3-1. С. 87. 4. Ерофеева Н.Е. Ирландский вопрос и консепт свободи сквоз призму прошлого и настояшего в произведениях С. Оуэнсон и Дж. Джонстон // Наука и школа. 2022. № 1. С. 30. 5. Иванов Г.М. Исторический	1. Горбоконенко, В. Д. Интеллектуалная собствен-ност. Авторское право [Текст] / В. Д. Горбоконенко, С. А. Чаадаева. - Уляновск: УлГТУ, 2019. – С. 82. 2. Ермилова, Д. Й. История домов моди [Текст] / Д. Й. Ермилова. - Москва: Академия, 2003. – С. 16. 3. Зарошин, Е. Б. История костюма [Текст] / Е. Б. Зарошин. - Шуя: ФГБОУ ВПО «ШГПУ», 2012. – С. 90. 4. Захаржевская, Р. В. История костюма [Текст] / Р. В. ЗахаржевскаЙ. - Москва: РИПОЛ классик, 2005. – С. 102. 5. Кузнетсова, М.М. Методологические особенности изучения костюма [Текст] / М. М. Кузнетсова // Труди СПБГИК. - 2010. - С. 59. 6. Медведев, В. Й. Стиль и мода в дизайне [Текст] / В. Й. Медведев. - Санкт-

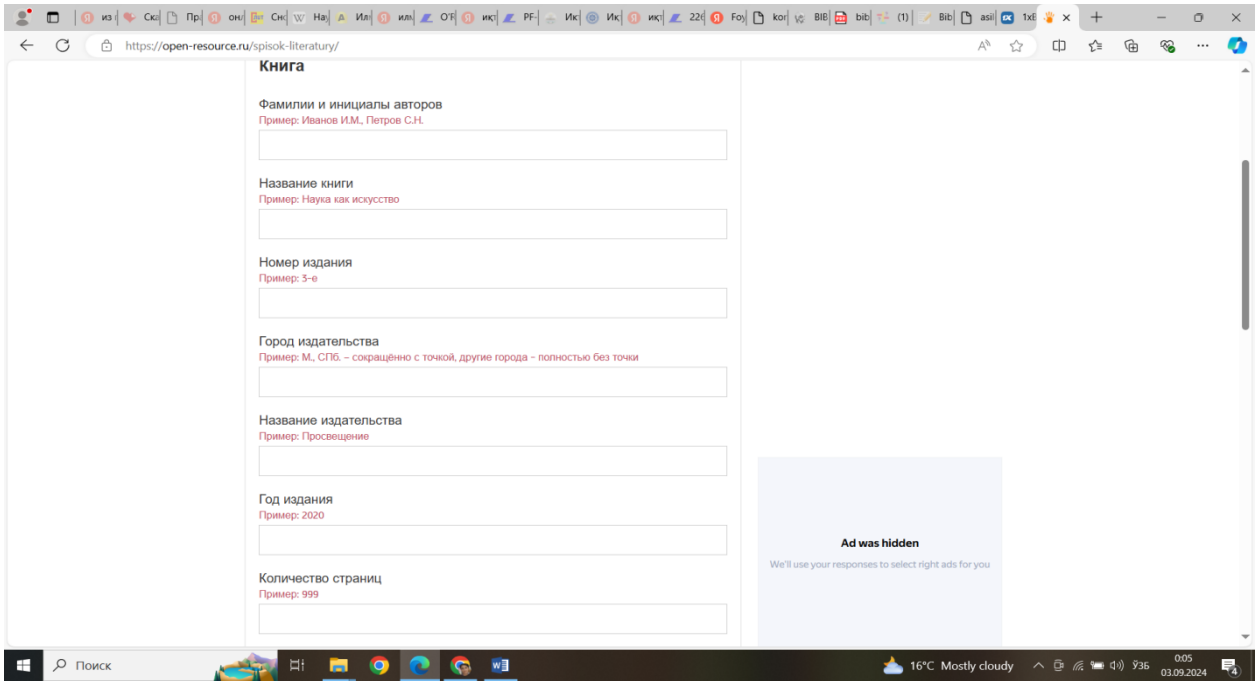
6. Комаров, Ф.И. Хронический холетсистит / Ф.И. Комаров, М.А. Осадчук, А.М. Осадчук // Практическая гастроэнтерологий. – Москва: Медитсинское информационное агентство, 2020. – С. 187. 7. Литовский, И.А. Желчнокаменная болезн, холетсистити и некоторие ассотсиированние с ними заболевания (вопроси патогенеза, диагностики, лечения) / И.А. Литовский, А.В. Гордиенко. – Санкт-Петербург: СпетсЛит, 2019. – С. 184. 8. Диагностика и лечение заболеваний желчевиводяших путей: учебное пособие / И.В. Маев, А.А. Самсонов, Л.М. Салова [и др.]. – Москва: ГОУ ВУНМС МЗ РФ, 2021. – С. 12.	давления в течение суток: прогностическое значение, методи оценки и влияние антигипертензивной терапии / О.Д. Остроумова, Е.В. Борисова, Т.М. Остроумова, А.И. Кочетков // КардиологиЙ. - 2017. - Т. 57, № 12. - С. 62. 6. Васкес, А.Х.Э. Артериалная гипертензия: заболевание или фактор риска? / А.Х.Э. Васкес, А.А.Э. Васкес, В.С.Б. Ареляно // Медицина неотложних состояний. - 2015. - № 7. - С. 9. 7. Дайбанирова, Л.В. Хроничес-кая сердечная недостаточност у патсиентов молодого возраста / Л.В. Дайбанирова // Вестник Северо-Восточного федерал-ного университета им. М.К. Аммосова. Серия: Медитсинские науки. - 2017. - № 4. - С. 9. 8. Динамика артериалного давления и его суточного про-филя у патсиентов на стандартном программном гемодиализе: данние двухсуточ-ного мониторирования / В.А. Добронравов, Е.А. Боровская, Й.Ф. Владимирова, А.В. Смирнов // Нефрологий. - 2009. - Т. 13, №2. - С. 46.	источник и историческое познание. Томск: Изд-во ТГУ, 1973. С. 39. 6. Иванова Е.К. Современная архитектура Ирландии. М.: Стройиздат, 1982. С. 42. - Килимник Е.В., Лазарева О.В. Замковое зодчество Ирландии ХИИИ-ХВ вв. // Приволжский научний вестник. 2015. № 5-2 (45). С. 88. 7. Леонова Т.А. Материалная культура Западной Европи в контексте истории повседневности СредневековЙ. Уфа: Вагант, 2008. С. 96.	Петербург: СПГУТД, 2005. – С. 20. 7. Михеева, М. М. Введение в дизайн-проектирование : методическое указание по курсу «Введение в профессию» [Текст] / М. М. Михеева. – Москва: МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2013. – С. 41. 8. Папанек, В. Дизайн для реалного мира [Текст] / В. Папанек. - Москва: Д. Аронов, 2008. – С. 205.

Mazkur saytda ilmiy jurnallarni izlash, UDK olish, Xavkin jadvali, kodlarni ham olish mumkin (1.17-rasmga qarang):

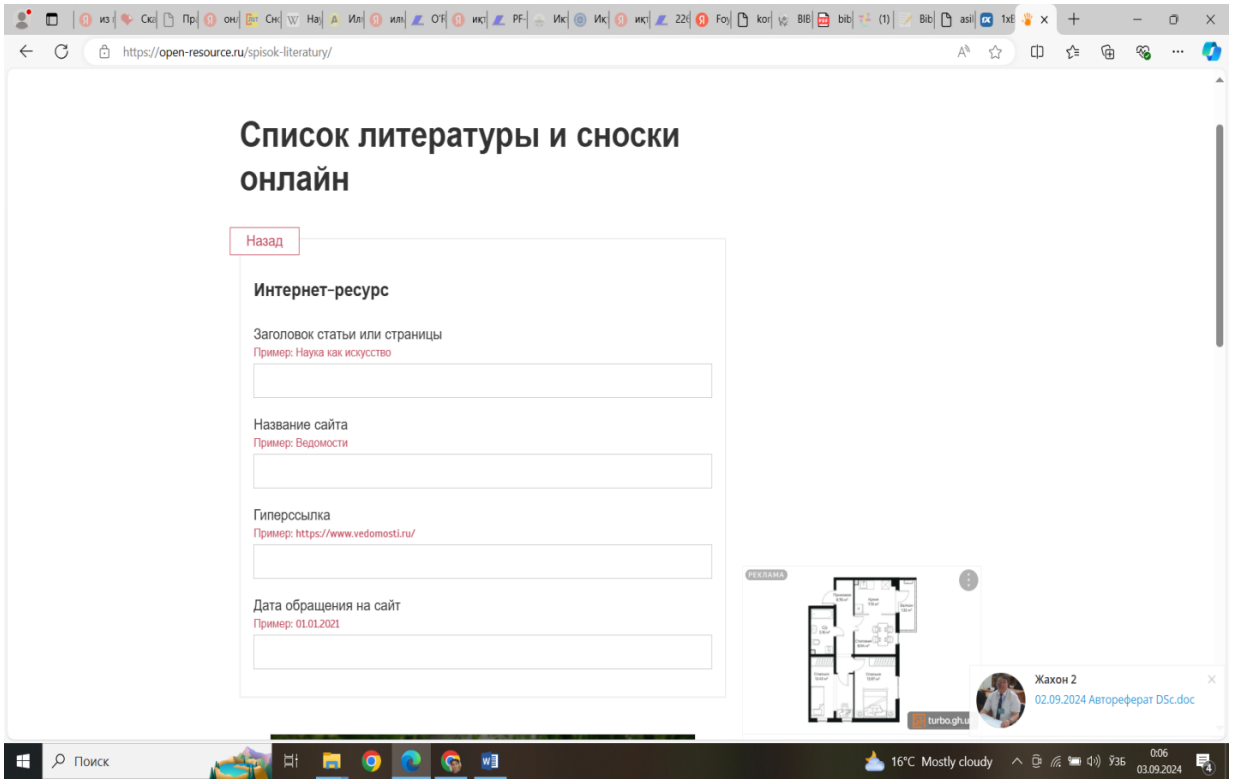
1.17-rasm. Ilmiy jurnallarni izlash, UDK, Xavkin jadvali, kodlar oynasi

Kitoblarni onlayn rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan (1.18-rasmga qarang):

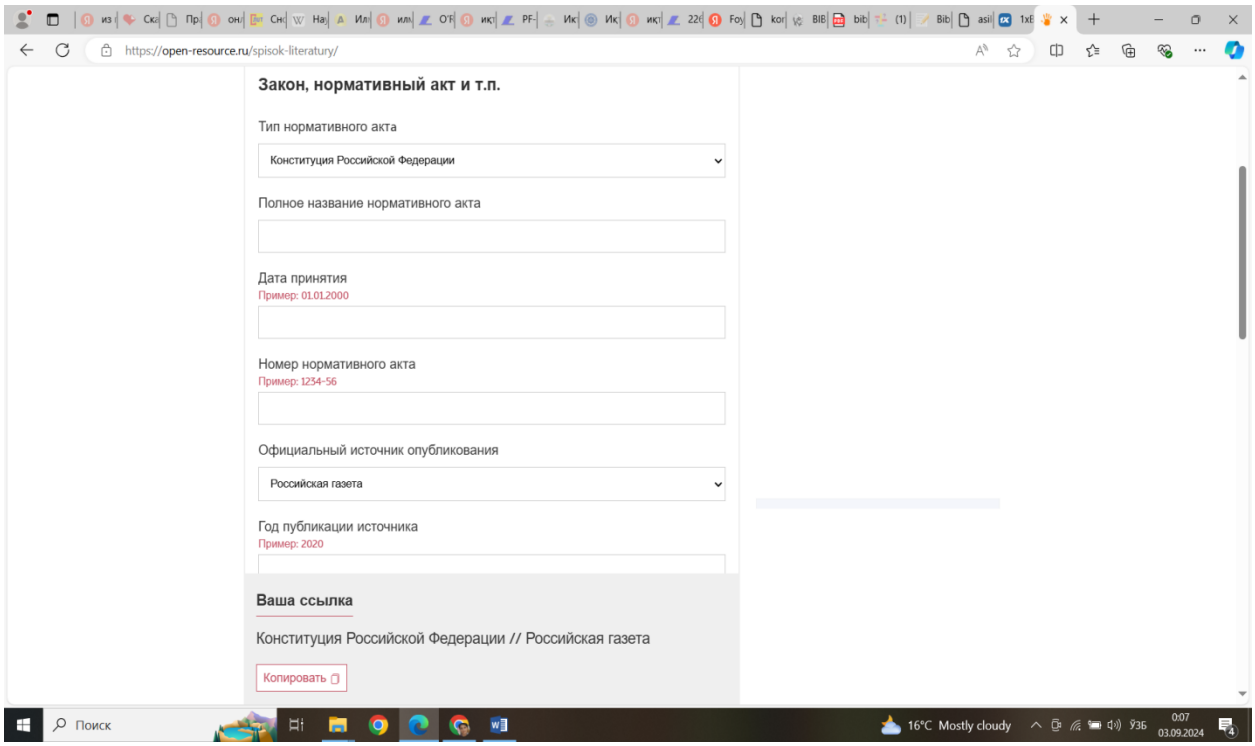
1.18-rasm. Kitoblarni onlayn rasmiylashtirish oynasi

Internet resurslarini onlayn rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan (1.19-rasmga qarang):

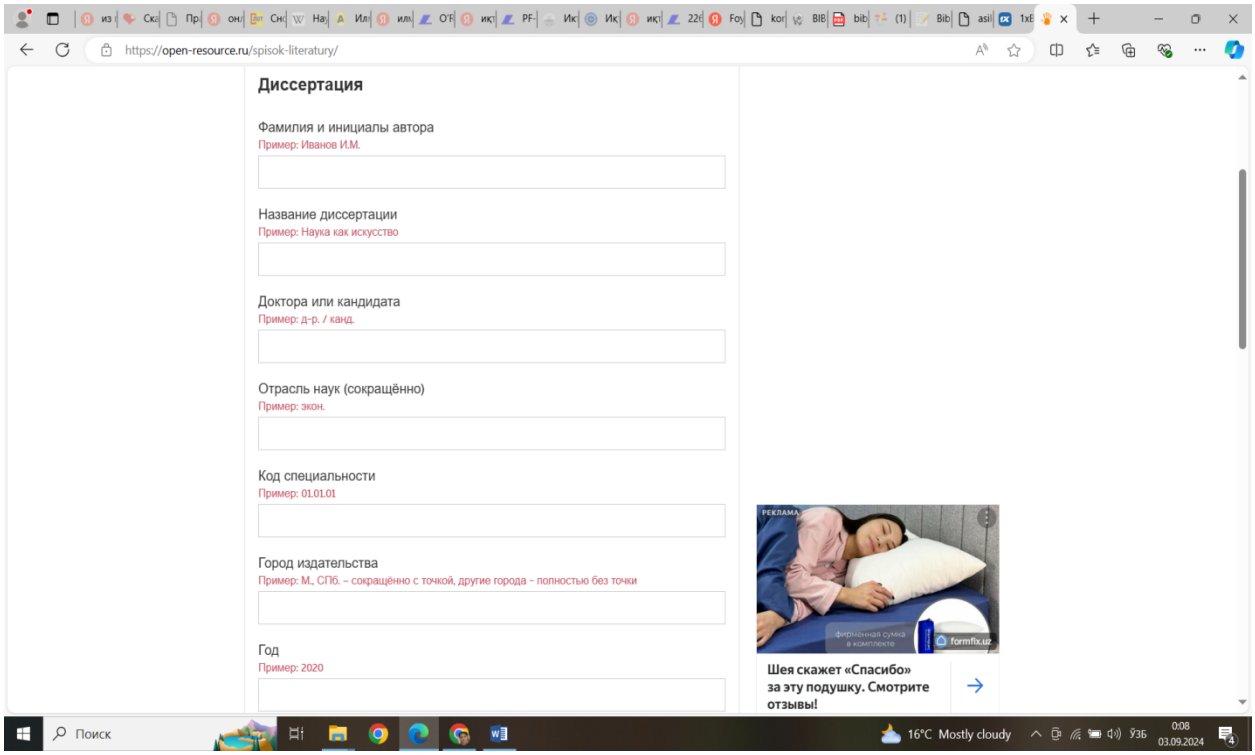
1.19-rasm. Internet resurslarini onlayn rasmiylashtirish oynasi

Meyoriy hujjatlarni onlayn rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan (1.20-rasmga qarang):

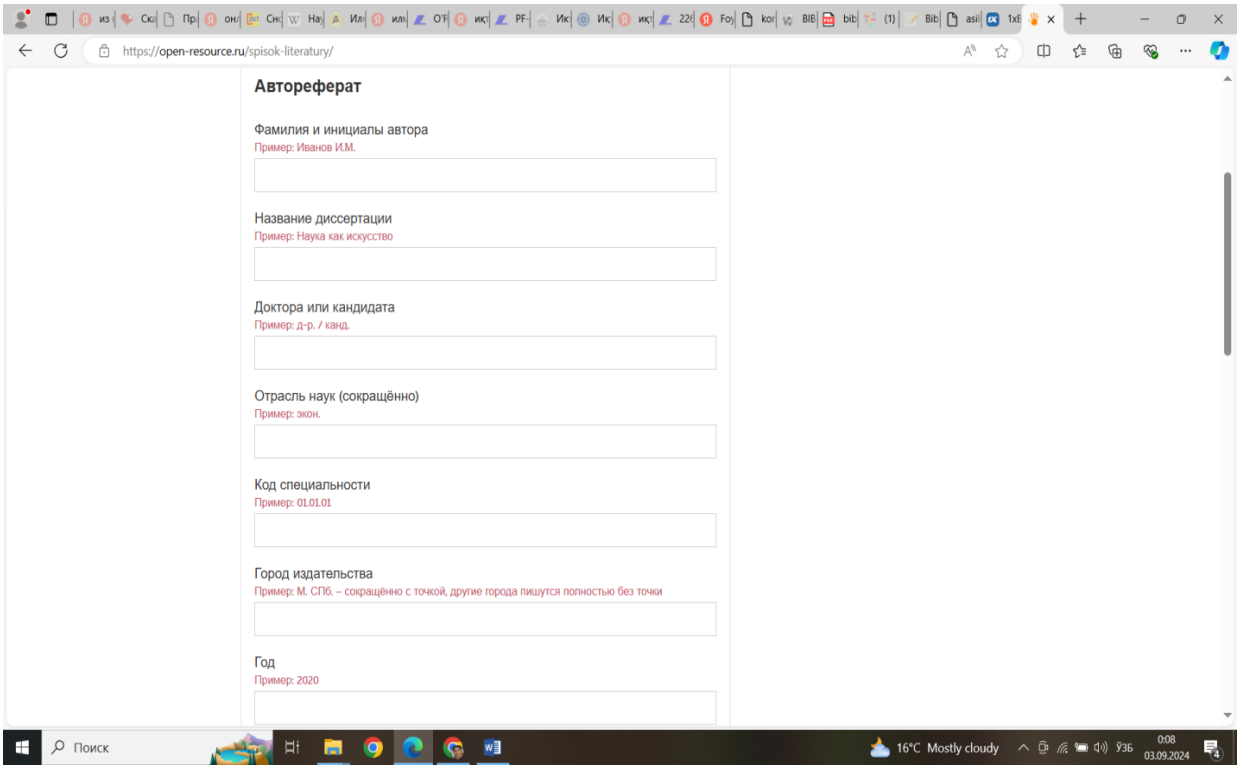
1.20-rasm. Meyoriy hujjatlarni onlayn rasmiylashtirish oynasi

Dissertatsiyalarni onlayn rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan (1.21-rasmga qarang):

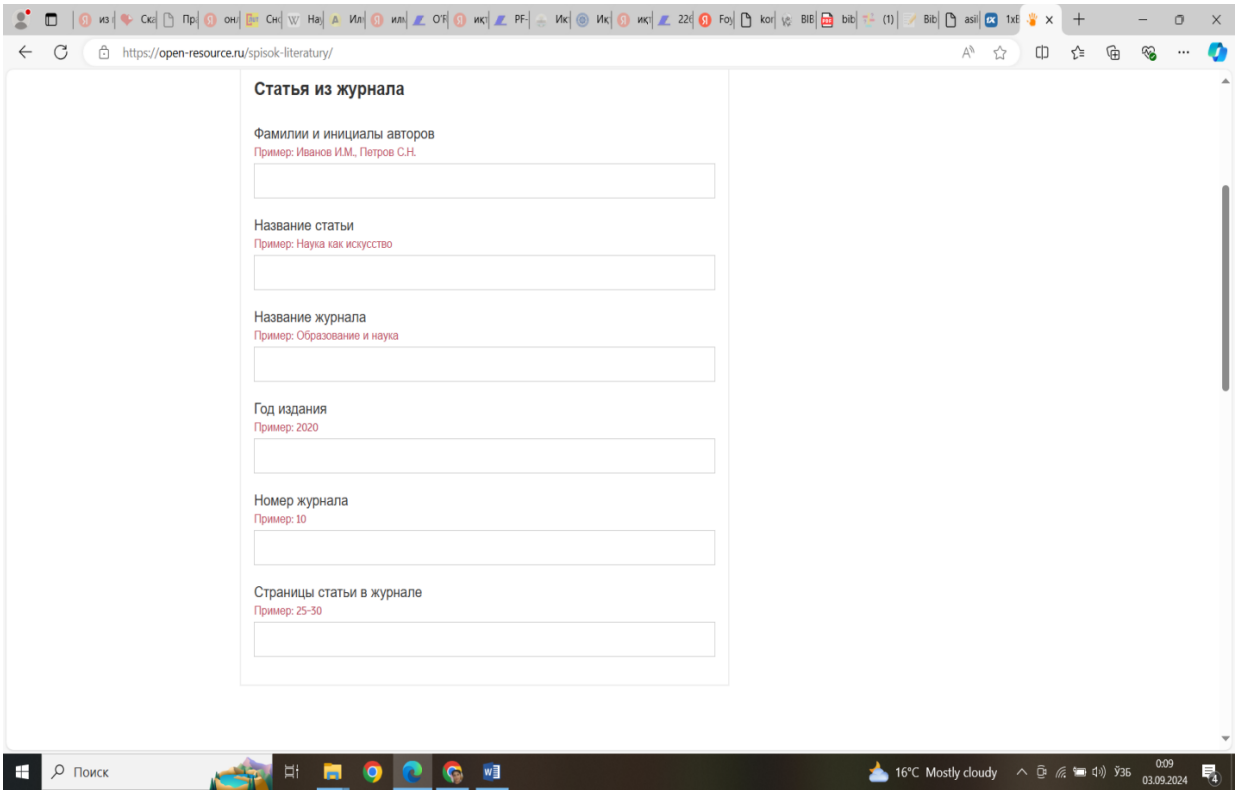
1.21-rasm. Dissertatsiyalarni onlayn rasmiylashtirish oynasi

Avtoreferatlarni onlayn rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan (1.22-rasmga qarang):

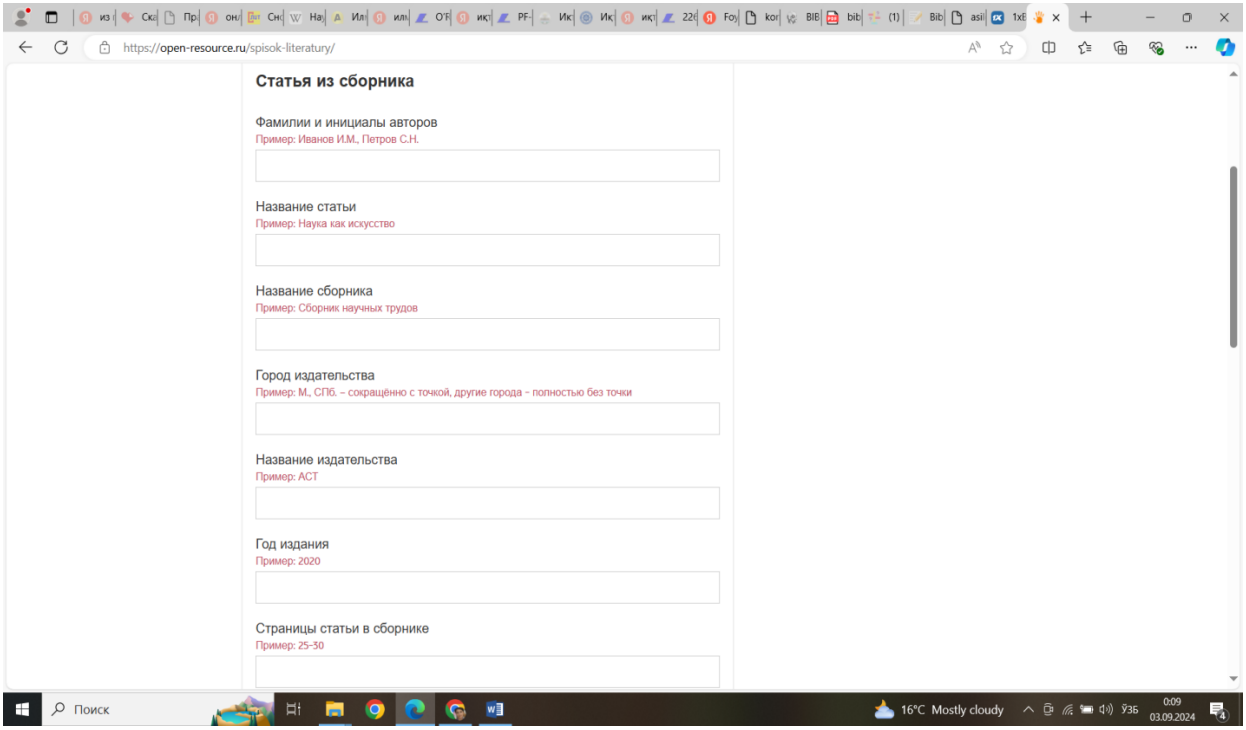
1.22-rasm. Avtoreferatlarni onlayn rasmiylashtirish oynasi

Jurnal maqolalarini onlayn rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan (1.23-rasmga qarang):

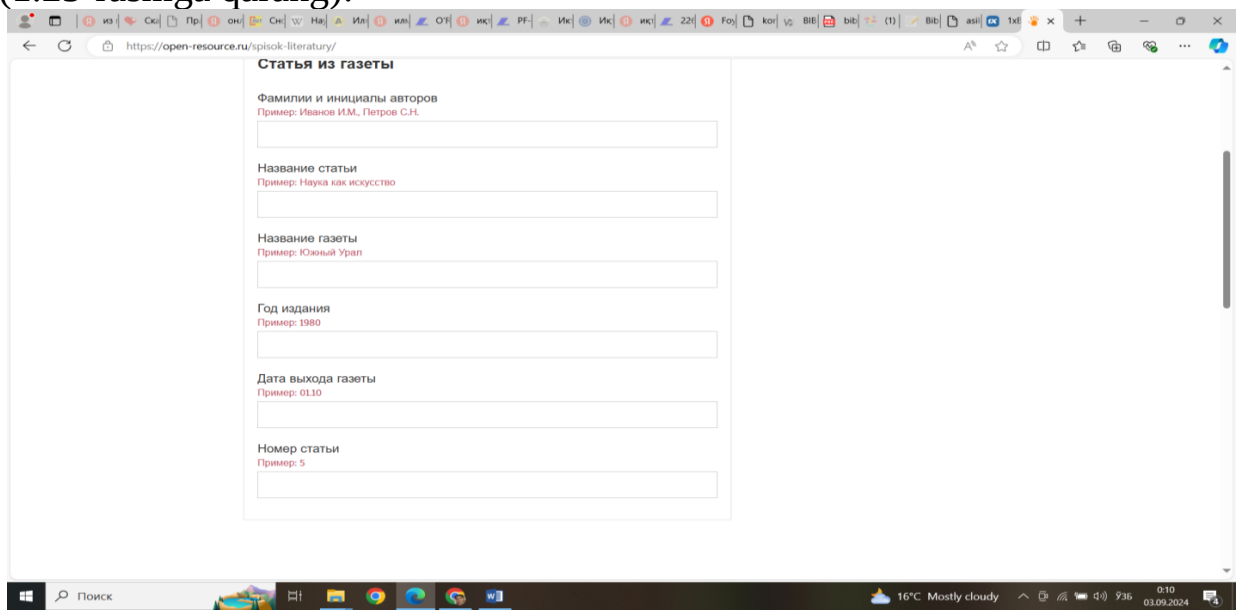
1.23-rasm. Jurnal maqolalarini onlayn rasmiylashtirish oynasi

To‘plam maqolalarini onlayn rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan (1.24-rasmga qarang):

1.24-rasm. To‘plam maqolalarini onlayn rasmiylashtirish oynasi

Gazeta maqolalarini onlayn rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan (1.25-rasmga qarang):

1.25-rasm. Gazeta maqolalarini onlayn rasmiylashtirish oynasi

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Bibliografiya tushunchasi deganda nimani tushunasiz?
2. Tadqiqot bibliografiyasi qanday tuziladi?
3. Foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga qanday havolalar shakllari mavjud va qanday rasmiylashtiriladi?
4. Onlayn havola nima?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Bibliografiyani “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

izoh	**hisoblangan bibliografiya**	**izohli bibliografiya**	**indikativ izohlar**
ma'lumotli izohlar	**baholovchi izohlar**	**kombinatsiyalangan izohlar**	**iqtibos**
bibliografiya	**tadqiqot bibliografiyasi**	**foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati**	**havola**

2. Uslub bo‘yicha qo‘llanmalarni “Klaster” metodi asosida loyihalashtiring:

3. Akademik yozishning eng umumiy uslublarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Akademik yozishning eng umumiy uslublari	**Akademik yozishning eng umumiy uslublari mazmuni**
Amerika psixologik assotsiatsiyasining uslubiy qo‘llanmasi	
Chikagodagi uslublar bo‘yicha qo‘llanma	
MLA uslubi bo‘yicha qo‘llanma va MLA tadqiqot mualliflari uchun qo‘llanma	
Davriy ishlar, tezislar va dissertatsiyalar yozuvchilari uchun qo‘llanma (tez-tez "turabian uslubi" deb nomlanadi)	

2-MODUL. ILMIY FAOLIYAT

§ 2.1. Ilmiy faoliyat va uning subyektlari

Reja:

1. Ilmiy faoliyat va uning subyektlari.
2. Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslarning huquq va majburiyatlari, jismoniy shaxslarning mehnat huquqlari.
3. Ilmiy tashkilot, oliy ta’lim muassasalari va boshqa tashkilotlarda ilmiy faoliyat yuritish.
4. Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasini tartibga solish.
5. Sport faoliyatida ilmiy faoliyat. Iqtidorli yoshlar bilan ishlash mexanizmlari.
6. Kafedraning ilmiy tadqiqot ish rejalari.

Tayanch so‘z va iboralar: *ilmiy faoliyat, ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslarning huquq va majburiyatlari, sport faoliyatida ilmiy faoliyat, iqtidorli yoshlar, mustaqil ta’lim shakllari, “Qizlar akademiyasi” platformasi, kafedra.*

Ilmiy faoliyat va uning subyektlari

Ilmiy faoliyat – obyektlar, hodisa(jarayonlar)ning xususiyatlari, o‘ziga xosliklari va qonuniyatlarini aniqlash maqsadida borliqni o‘rganish va olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanib, fundamental va amaliy tadqiqotlardan iboratdir [50].

Ilmiy faoliyat obyektlar, hodisa (jarayonlar)ning xususiyatlari, o‘ziga xosliklari va qonuniyatlarini aniqlash maqsadida borliqni o‘rganish va olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanib, fundamental va amaliy tadqiqotlardan iboratdir. Fundamental tadqiqotlar tabiat, jamiyat va insonning tuzilishi, shakllanishi va rivojlanishiga oid asosiy qonuniyatlar haqida yangi bilimlar olish, ular o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik, shuningdek muayyan faoliyat natijasida yaratilgan obyektlarni o‘rganishga yo‘naltirilgan nazariy va (yoki) tajribaga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanadi. Amaliy tadqiqotlar amaliy maqsadlarga erishish va aniq vazifalarni hal etish uchun asosan yangi

bilimlar va fundamental tadqiqotlar natijalarini qo‘llashga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanadi.

Qonunning 13-moddasida ilmiy faoliyat subyektlari berilgan. Ilmiy faoliyat yurituvchi jismoniy va yuridik shaxslar ilmiy faoliyat subyektlari hisoblanadi. Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning O‘zbekiston Respublikasidagi ilmiy faoliyati qonunchilikka muvofiq amalga oshiriladi. Davlat ilmiy tashkilotlari, shuningdek davlat ta’lim muassasalari tarkibidagi ilmiy va ilmiy-texnikaviy tuzilmalarda faoliyat yurituvchi xodimlar lavozimlari qonunchilikka muvofiq belgilanadi.

Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslarning huquq va majburiyatlari, jismoniy shaxslarning mehnat huquqlari

Qonunning 14-moddasida ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslarning huquq va majburiyatlari berilgan. Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslar:

ilmiy faoliyat turi, yo‘nalishi va vositalarini tanlash;

ilmiy faoliyatni yakka tartibda yoki jamoaviy asosda olib borish;

inson hayoti va salomatligi, atrof tabiiy muhitga zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan ilmiy faoliyatda qatnashishni rad qilish;

bajargan ishining darajasi va sifatiga ko‘ra moddiy rag‘bat olish, shuningdek ilmiy faoliyati natijalarini amaliyotga tatbiq etishdan mukofot yoki daromad olish;

O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag‘lari, ilmiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armalari va qonunchilik bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan ilmiy loyihalar bo‘yicha tanlovlarda qonunchilikda belgilangan tartibda ishtirok etish;

o‘zi tomonidan yoki hammualliflikda bajarilgan ilmiy ishlanmalar natijalaridan, agar ular davlat, xizmat va tijoratga oid yoki qonunchilikka muvofiq muhofaza qilinadigan boshqa sirlardan tarkib topmagan bo‘lsa, erkin foydalanish, ularni tarqatish va ommaviy axborot vositalarida e’lon qilish;

ilm-fan sohasida tadbirkorlik faoliyatini qonunchilikka muvofiq amalga oshirish;

pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish, maslahatchi va ekspert bo‘lish;

agar qonunchilikda boshqacha tartib belgilanmagan bo‘lsa, ilmiy faoliyat natijalarini ilmiy ma’ruza, maqola, monografiya va dissertatsiya himoyasi ko‘rinishida hamda boshqa shakllarda taqdim etish huquqiga ega.

Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslar:

inson hayoti va salomatligi, atrof tabiiy muhitga zarar yetkazmaslikka;

ko‘chirmachilikka yo‘l qo‘ymaslikka, o‘zgalarning ilmiy ishlanmalarini o‘zlashtirmaslikka va yolg‘on ma’lumotlarga asoslanmaslikka;

intellektual mulk huquqlari va ilmiy odob-axloq qoidalariga rioya qilishga majburdir.

Qonunning 15-moddasida ilmiy faoliyat yurituvchi jismoniy shaxslarning mehnat huquqlari berilgan. Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslar mehnatiga haq to‘lash, ularga yillik haq to‘lanadigan mehnat ta’tili, shuningdek ijodiy ta’til berish qonunchilikka muvofiq amalga oshiriladi. Davlat ilmiy tashkilotlarida ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslarga qirq sakkiz ish kunidan iborat yillik haq to‘lanadigan hamda moddiy yordamni ko‘zda tutadigan mehnat ta’tili beriladi. Davlat ilmiy tashkilotlarida ilmiy xodimlarning yetakchi oliy ta’lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot markazlari va laboratoriyalarida, shu jumladan chet elda amaliyot o‘tashlari yoki malaka oshirishlari uchun bir yilgacha bo‘lgan muddatga ta’til beriladi.

Ilmiy tashkilot, oliy ta’lim muassasalari va boshqa tashkilotlarda ilmiy faoliyat yuritish

Qonunning 16-moddasida ilmiy tashkilot berilgan. Asosiy faoliyat turi ilmiy faoliyat yuritishga yo‘naltirilgan yuridik shaxs ilmiy tashkilot hisoblanadi. Ilmiy tashkilotlar qonunchilikda belgilangan tartibda ilmiy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlar, ilmiy asbob-uskunalardan jamoaviy foydalanish markazlari va boshqa tashkilotlarni, shuningdek noyob ilmiy obyektlarni tashkil etish huquqiga egadir.

Qonuning 17-moddasida oliy ta’lim muassasalarida ilmiy faoliyat yuritish ifodalangan. Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayoni bilan birga ilmiy faoliyat ham yuritiladi. Oliy ta’lim muassasalarining pedagog kadrlari tegishli yo‘nalishlarda ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanishlari shart. Oliy ta’lim muassasalari qonunchilikda belgilangan tartibda ilmiy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlar, ilmiy asbob-uskunalardan jamoaviy foydalanish markazlari va boshqa tashkilotlarni ta’sis etish, shuningdek noyob ilmiy obyektlarni tashkil etish huquqiga egadir. Oliy ta’lim muassasalari ilmiy faoliyatga milliy va xalqaro darajadagi yetuk olimlar, ilmiy tashkilotlar vakillarini jalb etish, yetakchi milliy va xorijiy ilmiy tashkilotlar hamda ta’lim muassasalarida amaliyot o‘tashni tashkil qilish huquqiga egadir. Oliy ta’lim muassasalarining ilmiy salohiyatini oshirishga oliy ta’lim muassasalari, bo‘ysunuvida oliy ta’lim muassasalari bo‘lgan vazirlik, idora va tashkilotlar, O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi mas’uldir. Oliy ta’lim muassasasining ilmiy faoliyatini baholashda uning ilmiy salohiyati, shu jumladan ilmiy ishlanmalarning natijadorligi, ilmiy maktablarning yaratilganligi, ilmiy darajali pedagog kadrlar salohiyati, shuningdek uning ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasi inobatga olinadi.

Qonunning 18-moddasida ilmiy faoliyat sohasidagi boshqa tashkilotlar berilgan. Ilmiy faoliyat asosiy faoliyat turiga kirmaydigan tashkilotlar ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanishga hamda ta’sis hujjatlari (nizomlari)da belgilangan vazifalarni bajarish maqsadida o‘z tarkibida ilmiy tuzilmalarni tashkil etishga haqlidir.

Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasini tartibga solish

Qonunning 5-moddasida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasidagi vakolatlari berilgan. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasi asosiy yo‘nalishlarining amalga oshirilishini ta’minlaydi;

ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini tasdiqlaydi;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasi infratuzilmasining shakllantirilishi hamda uning samarali faoliyat yuritishini ta’minlaydi;

davlat ilmiy dasturlarini amalga oshirishda maqsadli ko‘rsatkichlarga erishishni baholash tartibini tasdiqlaydi;

ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligini ta’minlash bo‘yicha chora-tadbirlarni belgilaydi;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasini moliyalashtirish tartibi hamda davlat ishtirokidagi jamg‘armalarni tashkil etish tartibini belgilaydi;

ilmiy faoliyat yurituvchi jismoniy shaxslarni ijtimoiy muhofaza qilish va rag‘batlantirishni ta’minlaydi;

ilmiy darajalar va ilmiy unvonlarni berish tartibini belgilaydi;

axborot makonida ilm-fan va texnologiyalar asoslari, yutuqlarini ommalashtirish, shuningdek ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasiga oid tegishli tadbirlarni targ‘ib etish bo‘yicha chora-tadbirlarni belgilaydi.

Qonunning 6-moddasida O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligining ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasidagi vakolatlari berilgan. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasidagi vakolatli davlat organi hisoblanadi (bundan buyon matnda vakolatli davlat organi deb yuritiladi). Vakolatli davlat organi:

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy yo‘nalishlarini amalga oshiradi;

ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini shakllantiradi;

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasini rivojlantirish masalalari bo‘yicha davlat boshqaruvi organlari, ilmiy tashkilotlar, oliy ta’lim, axborot-tahlil muassasalari hamda boshqa tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtiradi;

ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari, ilmiy faoliyatga oid davlat maqsadli dasturlarini ishlab chiqadi va tasdiqlaydi va ularning ijrosini nazorat qiladi, ilmiy faoliyatga oid hududiy dasturlar ishlab chiqilishini muvofiqlashtiradi;

ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasidagi loyihalar tanlovini o‘tkazadi va ularni moliyalashtiradi;

ilmiy loyihalar bo‘yicha davlat buyurtmalarini shakllantiradi, davlat ro‘yxatini yuritadi, bajarilishini monitoring qiladi va ular yuzasidan hisobotlar qabul qiladi;

Noyob ilmiy obyektlar ro‘yxatini shakllantiradi va tasdiqlaydi;

o‘zaro manfaatli xalqaro ilmiy hamkorlikni rivojlantirish, ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasiga chet el investitsiyalarini jalb qilishga ko‘maklashadi;

ilmiy darajali kadrlarni tayyorlash tizimini muvofiqlashtiradi.

Qonunning 7-moddasida O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasidagi vakolatlari berilgan. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi o‘z vakolatlari doirasida:

ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari, davlat ilmiy dasturlari, shuningdek xalqaro dasturlarni shakllantirish bo‘yicha takliflar beradi;

ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligini ta’minlash bo‘yicha chora-tadbirlarni belgilaydi va amalga oshiradi;

ilmiy faoliyat subyektlari uchun ilmiy asbob-uskunalardan jamoaviy foydalanish markazlari, noyob ilmiy obyektlardan qonunchilikda belgilangan tartibda foydalanish bilan bog‘liq zarur shart-sharoitlarni yaratadi;

ilmiy tashkilotlarning ilmiy salohiyatini oshiradi va ilmiy darajali kadrlar tayyorlaydi;

ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirishga ko‘maklashadi va ularning egalarini rag‘batlantiradi, shuningdek yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb etish, ularning samarali ilmiy faoliyat yuritishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi;

ilmiy tashkilotlar xodimlarini davlat va xalqaro mukofotlarga taqdim etadi;

xorijiy davlatlar va mamlakatimiz ilm-fani yutuqlarini o‘rganadi, tahlil qiladi, ommalashtiradi hamda targ‘ib qiladi, ulardan O‘zbekiston Respublikasi manfaatlari yo‘lida foydalanish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqadi;

chet el fanlar akademiyalari, ilmiy tashkilotlari va jamg‘armalari bilan hamkorlikni amalga oshirish, xalqaro ilmiy tadbirlarni tashkil etish va o‘tkazishda qatnashadi.

Qonunning 8-moddasida oliy ta’lim tizimi muassasalarining, shuningdek bo‘ysunuvida ilmiy tashkilotlar bo‘lgan vazirlik, idoralar hamda tashkilotlarning ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasidagi vakolatlari berilgan. Oliy ta’lim tizimi muassasalari, shuningdek bo‘ysunuvida ilmiy tashkilotlar bo‘lgan vazirlik, idoralar va tashkilotlar o‘z vakolatlari doirasida:

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy yo‘nalishlarini amalga oshirishda qatnashadi;

ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha takliflar kiritadi;

davlat ilmiy dasturlari, shuningdek xalqaro dasturlarni ishlab chiqishda qatnashadi va ularning bajarilishini ta’minlaydi;

o‘z bo‘ysunuvidagi tegishli ta’lim muassasalari va ilmiy tashkilotlarda samarali hamda raqobatbardosh ilmiy faoliyat yuritilishini ta’minlaydi;

tegishli yo‘nalishlar bo‘yicha ilmiy darajali kadrlar tayyorlashni ta’minlaydi, ilmiy faoliyat yurituvchilarni rag‘batlantirib boradi;

ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligini ta’minlash bo‘yicha chora-tadbirlarni belgilaydi va amalga oshiradi;

o‘z bo‘ysunuvidagi ilmiy tashkilotlarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlab boradi;

ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtiradi va ular egalarini rag‘batlantiradi, shuningdek yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb etish, ularning samarali ilmiy faoliyat yuritishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi;

ilm-fan va texnologiyalar asoslari, yutuqlarini ommalashtirish, shuningdek ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasiga oid tegishli tadbirlarni targ‘ib etishda qatnashadi.

Qonunning 9-moddasida mahalliy davlat hokimiyati organlarining ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasidagi vakolatlari berilgan. Mahalliy davlat hokimiyati organlari o‘z vakolatlari doirasida:

ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasining asosiy yo‘nalishlarini amalga oshirishda qatnashadi;

ilmiy faoliyatga oid hududiy dasturlarni ishlab chiqadi va ularning amalga oshirilishini ta’minlaydi;

ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini shakllantirishda qatnashadi;

ilmiy faoliyatni rivojlantirish va uning zamonaviy infratuzilmasini yaratishga ko‘maklashadi;

ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligini ta’minlash bo‘yicha chora-tadbirlarni belgilaydi va amalga oshiradi;

ilmiy ishlanmalarni yaratish, qo‘llash va ommalashtirish bilan bog‘liq tizimli ishlarni tashkil etadi;

mahalliy axborot makonida ilm-fan va texnologiyalar asoslarini, yutuqlarini, shuningdek ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasiga oid tegishli tadbirlarni targ‘ib etishni tizimli ravishda yo‘lga qo‘yadi.

Sport faoliyatida ilmiy faoliyat. Iqtidorli yoshlar bilan ishlash mexanizmlari

Sport fanidagi ilmiy tadqiqotlarning o‘ziga xos belgisi shuki, jismoniy tarbiyaning har qanday sohasida o‘rganilayotgan har bir hodisa uning rivojlanishi jarayonida, o‘zaro aloqada va nisbatda tekshiriladi. Chunonchi, sportchining o‘quv-mashq jarayoni qurilishi tizimini tavsiflovchi dalillarni tadqiq eta turib, ularning ilgari qanday rivojlangani, muayyan sport turi sharoitida qanday omillar ularga hal qiluvchi tag‘sir ko‘rsatgani, jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyatining keyingi rivojiga ko‘rib chiqilayotgan dalil va hodisalar qanday ta’sir o‘tkaza olishi mumkinligini aniqlasa bo‘ladi. Ilmiy metodologiyaga tayangan ilmiy tadqiqotlar (agar ilmiy bilishning metodologik tamoyillariga aniq rioya qilinsa), ilmda juda muhim va zarur xususiyat- ilmiy xolislik va haqqoniylikka ega bo‘ladi [37; 16-b.].

Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi amaliy faoliyat jarayonida u yoki bu nazariy qoidaning nomukammalligi oshkor bo‘ladi, ularni tubdan qayta ko‘rib chiqish yoki tahrir qilish zarurligi sezilib qoladi, shuningdek, tushunarsiz masalalar, nazariy tomondan yana o‘ylab ko‘rish lozim

bo‘lgan o‘zgaruvchan muammolar yuzaga chiqadi. Jismoniy tarbiya va sportda o‘rtaga tashlanayotgan nazariy qoidalar va farazlarning to‘g‘ri yo noto‘g‘riligini aniqlovchi asosiy, eng ishonchli va xolis mezon amaliy faoliyatdir. Tadqiqotchi yangi nazariy qoidani maydonga tashlar ekan, u faqat musobaqa faoliyatiga yoki o‘quv-mashq jarayoniga muvaffaqiyatli tatbiq etilganidan keyingina asos uchun qabul qilingan deb tan olinishi mumkin. Shunday qilib, har qanday fanda, jumladan, sport fanida ham ilmiy bilishning umumiy usul va tamoyillaridan foydalaniladi [37; 18-b.].

Iqtidorli yoshlar – O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotining hamda uning jahon hamjamiyatida munosib o‘rin egallashini ta’minlovchi muhim omil va millat ziynati hisoblanadi. Iqtidorli talabalarni izlash, aniqlash va maqsadli tayyorlashning asosiy maqsadi respublikamizning ilmiy va ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi intellektual yoshlarni tayyorlash va bu borada yuksak iste’dod sohiblariga bilimnnng tegishli sohalari va fanning aniq yo‘nalishlari bo‘yicha o‘z tabiiy qobiliyatlarini namoyon etish va rivojlantirish, o‘zlaridagi noyob iste’dodni ro‘yobga chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratishdir.

O‘zbekiston jahonga Al-Xorazmiy, Abu Ali Ibn Sino, Imom Al Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy, Naqshbandiy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur, Behbudiy, Cho‘lpon, Fitrat kabi nomlari dunyoga taralgan qomusiy olimlar, shoirlar, ma’rifatchilar va lashkarboshilarni yetkazib bergan. Avlodlari buyuk bo‘lgan millatniig farzandlaridan ham buyuklar yetishib chiqishi tabiiydir. Rivojlangan demokratik davlatlar bilan ilm-fan, ta’lim madaniyat va boshqa sohalar bo‘yicha o‘rnatilgan aloqalar yoshlarga, shu jumladan talaba-yoshlarga ularning intellektual salohiyatlarini namoyon qilish uchun katta imkoniyatlar yaratdi. Iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularda ijtimoiy-iqtisodiy sohalar bo‘yicha ijodiy va mustaqil fikrlashni shakllantirish, texnik va texnologik masalalarni hal qilishda ijodiy yondashish ko‘nikmalarini mujassamlashtirish lozim. Buning uchun talaba yoshlarning ongiga mustaqil ta’lim olish zaruratini singdirish talab etiladi. Ayniqsa, ular tafakkurini milliy istiqlol g‘oyasi bilan sug‘orish va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash alohida ahamiyat kasb etadi.

Iqtidorli talabalar bilan ishlashni tashkil etishning asosiy vazifalari.

iqtidorli talabalarni izlash va aniqlashni tashkil etish;

iqtidorli talabalarni intellektual salohiyatini aniqlab borish;

iqtidorli talabalarni qobiliyati va qanday yo‘nalishga moyilligiga qarab maqsadli tayyorlashni tashkil etish;

iqtidorli talabalar uchun O‘zbekiston tarixi, chet tili, axborot texnologiyalari va internetdan foydalanish bo‘yicha maxsus mashg‘ulotlarni tashkil etish;

iqtidorli talabalarni fundamental ilmiy tadqiqot ishlariga, ilmiy to‘garaklarga va ijodiy jamoalariga jalb qilish;

iqtidorli talabalarni ilmiy va amaliy anjumanlarga, universitet, universitetlararo, respublika va xalqaro konferensiya, simpozium, olimpiada va tavlovlarda qatnashishlarini tashkil etish;

iqtidorli talabalar Prezidentining Davlat orasidan O‘zbekiston stipendiyasi va Respublikasi nomli Davlat stipendiyalariga, fan olimpiadalariga nomzodlarni tayyorlash, ularning sovrindor bo‘lishiga erishish;

reytingi yuqori iqtidorli talabalar va ularning rahbarlarini moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash;

iqtidorli talabalarni ilm-fan namoyondalari, universitet rahbarlari, tajribali professor-o‘qituvchilar bilan davra suhbatlarini tashkil etish;

iqtidorli talabalar uchun ixtisosligi bo‘yicha kasb o‘yinlari va tavlovlarni tashkil etish;

tarjimonlik yo‘nalishi bo‘yicha iqtidorli talabalarning ilmiy ijodiy to‘garaklarini tashkil etish va ilmiy-ijodiy izlanishlarga tegishli shart-sharoit yaratib berish;

iqtidorli talabalar uchun maxsus chuqurlashtirilgan o‘quv dasturlari ishlab chiqishni va ular asosida ta’lim berishni tashkil etish;

tanlangan yo‘nalish bo‘yicha qo‘shimcha adabiyot va boshqa manbalar bilan iqtidorli talabalarni ta’minlash va ulardan foydalanish usullarini o‘rgatish.

Yuqorida keltirilgan vazifalarni samarali amalga oshirish ishiga oliy o‘quv yurtida barcha prorektorlar, fakultet dekanlari, kafedra mudirlari, o‘quv ishlari bo‘yicha bo‘lim boshliqlari va guruh murabbiylari mas’ul

hisoblanadi. Shu sababli iqtidorli yoshlar bilan ishlash mexanizmlarini tavsiya etamiz (2.1-rasmga qarang).

Iqtidorli talabalar bilan ishlashni tashkil etish va ularni maqsadli tayyorlash yuzasidan fakultet va kafedralarda, quyidagi ish jildnomalarini yuritish tavsiya etiladi:

iqtidorli talabalar bilan ishlash nizomi;

iqtidorli talabalar bilan ishlash ish rejasi (dasturi);

ish rejasi (dastur)ning bajarilishi to‘g‘risida hisobotlar;

iqtidorli talabalarga oid oliy o‘quv yurti rahbarlarining buyruqlari;

konferensiya, olimpiada, tanlovlar o‘tkazilishiga oid hujjatlar;

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti nomidagi Davlat stipendiyasi va nomli Davlat stipendiyalariga oid hujjatlar;

iqtidorli talabalarni izlash va ularni maqsadli tayyorlash to‘g‘risidagi yuqori boshqaruv organlarining qarorlari va buyruqlari;

iqtidorli talabalar qatnashadigan to‘garaklarning dasturlari, ish rejalari;

iqtidorli talabalar va ularning rahbarlari haqida ma’lumotlar;

iqtidorli talabalar bilan ishlashga ta’lim muassasasi rahbarining buyrug‘i bilan tayinlangan, yuqori pedagogik va ilmiy potensialga ega bo‘lgan professor-o‘qituvchilar rahbarlik qiladi.

Iqtidorli talabalarni aniqlash. Iqtidorli talabalarni aniqlash ko‘p bosqichli murakkab jarayon hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarda yoshlarning qaysi sohalarga qiziqishini, iqtidorini maxsus psixologik testlar yordamida psixologlar aniqlab boradilar. Iqtidorli talabalarni aniqlashda ularda quyidagi fazilatlarni shakllanganlik darajasini hisobga olish lozim bo‘ladi [51; 6-b.]:

fanni bilishi;

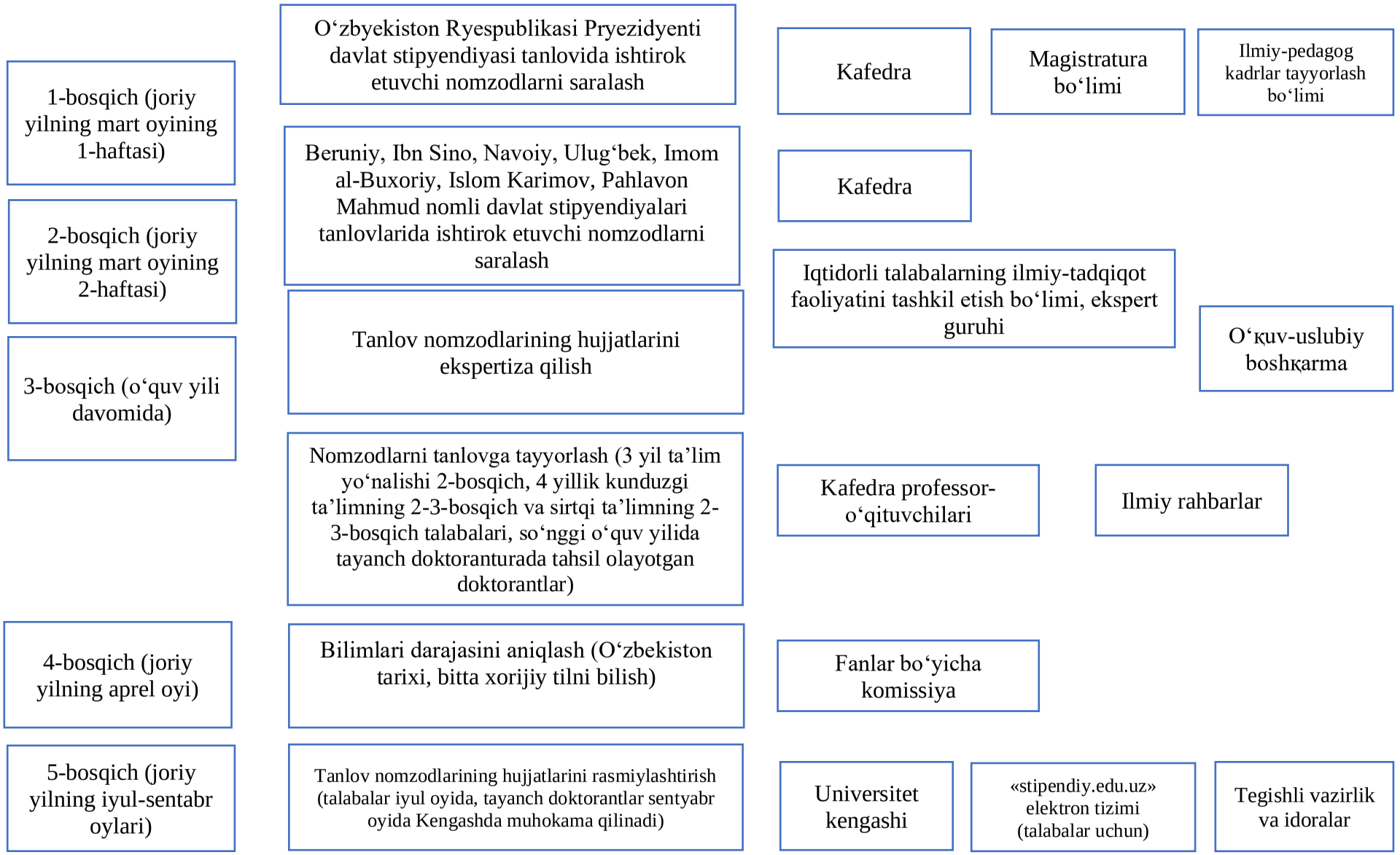
intellektual salohiyati;

ishlash qobiliyati;

ilmiy tadqiqot ishiga qiziquvchanligi;

mas’uliyatni his qilishi;

keng dunyoqarashga egaligi;

2.1-rasm. Universitetda iqtidorli yoshlar bilan ishlash mexanizmlari

tashabbuskorligi;

vatanparvarligi;

ona tilida, rus tilida va chet tilida erkin gaplasha olishi;

yetakchilik qila olish qobiliyati;

maqsad sari intiluvchanligi;

ma’naviy tafakkuri;

muomila va atrof muhit bilan munosabat o‘rnata olish qobiliyati;

nutq madaniyati.

Yuqorida keltirilgan fazilatlarni shakllanganlik darajasini og‘zaki suhbat, maxsus test topshiriqlari asosida aniqlash mumkin. Iqtidorli yoshlarni aniqlash va ular bilan ishlashni tashkil qilish bir necha yunalishlarda olib boriladi:

oliy o‘quv yurti kafedralarida birinchi kurs talabalari ichida;

yuqori kurs talabalari ichida yangi yuzaga kelgan iste’dod egalarini aniqlash yo‘li bilan.

Iqtidorli talabalarni aniqlashda, ayniqsa, yuqori kurslar uchun fanlar bo‘yicha maxsus test topshiriqlari tajribali professor o‘qituvchilar tomonidan tuziladi va kafedra muhokamasidan o‘tkazilib tasdiqlanadi. Fanlarni bilish darajasi bo‘yicha iqtidorli talabalarning reytingini aniqlashda ular tegishli kursda o‘qitilgan fanlar topshiriq testlaridan o‘tkaziladi. Iqtidorli talabalarni aniqlashda, ayniqsa, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini hamda biror bir masala yechimiga tanqidiy yondashish fazilatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtidorli talabalarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Iqtidorli talabalarni ularning biror-bir voqelikni, hodisani yoki predmetni o‘rganish uslubini aniqlash yo‘li bilan ham tanlash mumkin.

Iqtidorli talabalarni maqsadli tayyorlashning doimiy amal qiluvchi tizimini tashkil etish. Yil davomida iqtidorli yoshlarning intellektual musobaqalarini (olimpiada, yozma ishlari ko‘rigi, ijodkorlik ishlari ko‘rigi, test sinovlari va boshqalar) tashkil etib boriladi va g‘oliblar xamda ularning rahbarlari moddiy va ma’naviy rag‘batlantirilib turiladi. Iqtidorli talabalarni birinchi kursdanoq alohida guruhlarga to‘plash zarur. Shundagina ularning hamkorligi va musobaqalashuvini hamda

iste’dodlarning takomillashib borishini saqlab qolish mumkin. Bundan tashqari, bir xil yuqori tayyorgarlikka ega bo‘lgan talabalarga o‘qituvchilar tomonidan dars, jarayonini tashkil qilish oson bo‘ladi. Albatta ularga yuqori malakali professor-o‘qituvchilar jalb qilinadi. Iqtidorli talabalar guruhi uchun barcha fanlardan maxsus ishchi dasturlari tuziladi, ular namunaviy dastur asosida bo‘lgani holida fandagi oxirgi muhim yangiliklarni hisobga oladi va chuqurlashtirilib o‘tilishi belgilab qo‘yiladi. Iqtidorli talabalar bilan yakka tartibda ishlash, ularning mustaqil ta’lim olishlarini tashkil qilish muhim omillardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ushbu vazifa eng tajribali o‘qituvchilarga topshirilgani holda, ularning har biriga 2-4 nafardan talaba biriktirilishi mumkin. O‘qituvchilar har yili birinchi kurs talabalariga yakka tartibda ishlash mavzularini taqdim etadilar va ular talabalar e’tiboriga havola qilinadi, talabalar esa o‘zlarining qiziqishlari bo‘yicha fanni va rahbarni tanlaydilar. Birinchi kurslarda bir talabaga 2-3 fan bo‘yicha ham yakka tartibda shug‘ullanishga ruxsat berish mumkin [51; 6-b.]. Olimpiada, ko‘rik tanlov, konkurs va boshqalarda qaysi fan bo‘yicha ishtirok etishini talabaning o‘zi tanlaydi. Nomi qo‘yilmagan anketa o‘tkazish yo‘li bilan u yoki bu o‘qituvchining yakka tartibda ishlashi xaqida talabalarning fikri o‘rganib boriladi va bu ma’lumotlar kelgusi ishlarga aniqlik kiritish uchun foydalaniladi. Ikkinchi va yuqori kurslarda iqtidorli talabalar guruhi, ularning oldingi kursda to‘plagan reyting ballari va rahbarlarining fikrini inobatga olgan holda qayta ko‘rib chiqiladi. Past ko‘rsatkichga erishgan talabalar oddiy guruhlarga, oddiy guruhlarda paydo bo‘lgan a’lochi talabalar esa iqtidorlilar guruhiga o‘tkazib boriladi, natijada bu tadbir talabalarning faolligini oshiradi. Kursdan kursga o‘tgan iqtidorli talabalarga yakka tartibda shug‘ullanadigan fanlari va mos holda rahbarlarining o‘zgartirish imkoniyatlarini yaratish zarur.

Mustaqil ta’lim shakllari. Iqtidorli talabalarning imkoniyatlarini hisobga olgan holda va kursdan kursga o‘tib borish jarayonida har bir fanning xususiyatlariga qarab, mustaqil ta’limning quyidagi shakl va uslublaridan foydalanish mumkin:

o‘quv adabiyotlari va uning ma’lum bo‘limlari ustida ishlash ko‘nikmasini shakllantirish;

ilmiy adabiyot va maqolalar bilan ishlashga o‘rgatish;

iqtidorli talabalar yozma ishlari va tanlovlarda ishtirok etishga tayyorlash;

fan olimpiadalarini Respublika bosqichida va xalqaro olimpiadalarda ishtirok etishga tayyorlash;

ilmiy tadqiqot ishlarida ishtirok etishni ta’minlash;

ilmiy konferensiyalar va seminarlarda ishtirok etish uchun ma’ruzalar yozishga o‘rgatish;

ilmiy referatlar va maqolalar yozishga ko‘nikma hosil qildirish;

internetdan foydalanishga va kerakli ma’lumotlarni olishga o‘rgatish;

chet tilidagi o‘quv adabiyotlari va maqolalardan kerakli ma’lumotlarni tanlab tarjima qilish malakasini hosil qildirish;

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Davlat stipendiyasi va nomli davlat stipendiya tanloviga tayyorlash.

Mustaqil ta’limning qaysi shakl va mazmunda tashkil qilishni tanlash jarayonida talabalarnig bilim darajasini hisobga olish lozim. Buning uchun talaba bilan rahbar o‘rtasida fan bo‘yicha faol muloqot tashkil qilinishi zarur [51; 6-b.].

Qobiliyatli yoshlarni rag‘batlantirish tizimini yanada takomillashtirish, ularni faol yaratuvchilik faoliyatiga keng jalb etish, iqtidorli o‘quvchilarni, talabalar va tayanch doktorantlarni qo‘llab-quvvatlash hamda munosib taqdirlash, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlar yili” davlat dasturi to‘g‘risida” 2008-yil 29-fevraldagi PQ-805-son Qarorida qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirish maqsadida, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston o‘quvchi yoshlarini rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 1993-yil 5-fevraldagi PF-555-son Farmoniga muvofiq Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

Tayanch doktoranturada tahsil olayotgan doktorantlar uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining davlat stipendiyalari va ularni tayinlash tartibi to‘g‘risidagi nizom;

Magistratura bosqichi talabalari uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining davlat stipendiyalari va ularni tayinlash tartibi to‘g‘risidagi nizom;

Bakalavriat bosqichi talabalari uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va nomli davlat stipendiyalari hamda ularni tayinlash tartibi to‘g‘risidagi nizom;

Respublika olimpiadalari, tanlovlari va sport musobaqalarini o‘tkazish to‘g‘risidagi nizom;

Xalqaro va respublika olimpiadalari, tanlovlari, musobaqalari g‘oliblari bo‘lgan akademik litseylar, professional ta’lim muassasalari va umumta’lim maktablari o‘quvchilarini taqdirlash tartibi to‘g‘risidagi nizom.

Pahlavon Mahmud nomli davlat stipendiyasi jismoniy madaniyat va sport yo‘nalishlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasidagi davlat, nodavlat va xorijiy oliy ta’lim muassasalari, shu jumladan, qo‘shma ta’lim dasturlarining oxirgi ikki kursida o‘qiyotgan talabalarga tayinlanadi va to‘lanadi. Bunda ushbu nomli davlat stipendiyasi soni jismoniy madaniyat va sport yo‘nalishlari bo‘yicha kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari uchun alohida bittadan belgilanadi [9].

“O‘zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan keng ko‘lamli islohotlarni 2024-yilda samarali amalga oshirish, xalqimizning kundalik hayotida ijobiy o‘zgarishlarga erishish bo‘yicha tizimli harakatlarni izchil davom ettirish, “yashil iqtisodiyot” tamoyillariga asoslangan yuqori iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ta’minlash, ekologik holatni yaxshilash, suv va boshqa tabiiy resurslardan unumli foydalanish standartlarini keng joriy qilish hamda xalq manfaatlariga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagilar e’tiborga olingan:

2024-yil 1-martdan boshlab alohida ishlash talab etiladigan, shuningdek, iste’dodli va iqtidorli yoshlar Mahallalarda yoshlar bilan ishlash masalalarini muvofiqlashtirish bo‘yicha respublika komissiyasi qarori bilan “Yoshlar balansi” asosida vazirlik va idoralar, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, davlat ishtirokidagi korxona va tashkilotlar hamda oliy ta’lim tashkilotlari rahbarlariga biriktirilsin. Bunda mazkur rahbarlar:

har oyda kamida bir marotaba o‘zlariga biriktirilgan yoshlar bilan uchrashib, ularning muammolarini hal qilish va salohiyatini yuzaga chiqarish, ularni talab yuqori bo‘lgan kasb-hunarga o‘qitish orqali bandligini ta’minlash, hayotda o‘z o‘rnini topishi, shuningdek, huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishga har tomonlama ko‘maklashib borsin;

o‘zlariga biriktirilgan yoshlar muammolarini hal qilish va salohiyatini yuzaga chiqarish uchun tegishli tashkilotning byudjetdan tashqari mablag‘lari va qonunchilik bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan zarur mablag‘larni Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartib asosida yo‘naltirishga ruxsat etilsin.

Mazkur bandning to‘liq, sifatli va so‘zsiz bajarilishi uchun mas’ullar etib Mahallalarda yoshlar bilan ishlash masalalarini muvofiqlashtirish bo‘yicha respublika komissiyasi, Yoshlar ishlari agentligi (A.Sa’dullayev) hamda yoshlar biriktirilgan vazirlik va idoralar belgilansin.

Yoshlarning salohiyati, iste’dodi va tashabbuslarini to‘laqonli ro‘yobga chiqarish maqsadida “Besh tashabbus olimpiadasi” doirasida:

2024-yil 1-martdan boshlab mahalla, ta’lim muassasalari, korxona va tashkilotlar tizimida mukofot jamg‘armasi 600 million so‘m miqdorida xorijiy tillar (“Ibrat farzandlari”) bo‘yicha tanlovlar, kibersport musobaqalari va “Zakovat” intellektual o‘yinlari yuqori saviyada tashkil etish;

Yoshlar ishlari agentligi va mahalliy hokimliklar tomonidan kasblar tanlovida g‘olib bo‘lgan yoshlarni o‘z hududlarida jihozlangan ustaxonalar bilan “Yoshlar daftari” jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan ta’minlash amaliyoti yo‘lga qo‘yish.

Yoshlar ishlari agentligi, Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligining ekologiya, sog‘lom turmushni targ‘ib qilish kabi ijtimoiy ahamiyatga molik 100 ta volontyorlik loyihalari bo‘yicha birinchi bosqichda bazaviy hisoblash miqdorining 200 baravarigacha mablag‘ni tanlov asosida ajratish tartibini joriy etish to‘g‘risidagi taklifiga rozilik berish.

Yoshlar o‘rtasida tadbirkorlikni keng ommalashtirish va biznes bilan shug‘ullanishga qo‘shimcha imkoniyatlarni yaratish maqsadida:

a) oilaviy tadbirkorlik dasturi doirasida ajratilayotgan kreditlarning kamida 40 foizi yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishga yo‘naltirish;

b) 2024-yil 1-iyundan boshlab quyidagilarni nazarda tutuvchi “Yosh tadbirkor” tanlovlarini o‘tkazish amaliyoti yo‘lga qo‘yish:

Yoshlar ishlari agentligi tomonidan tanlov asosida “mahalla-tuman-viloyat- respublika” bosqichlarida yoshlarning istiqbolli biznes loyiha va g‘oyalari saralanadi. Bunda, nogironligi bo‘lgan yosh tadbirkorlarning loyiha va g‘oyalariga alohida e’tibor qaratiladi;

respublika bosqichida saralashdan o‘tgan har bir loyihaga bazaviy hisoblash miqdorining 1 000 baravarigacha miqdordagi imtiyozli kreditlar ajratiladi;

g‘olib bo‘lgan biznes loyiha va g‘oyalar egalari Yosh tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi hisobidan xorijiy davlatlarga malaka oshirishga yuboriladi.

2024-yil 1-martdan boshlab “Har bir mahalladan ikki nafar dasturchi” dasturi joriy etishda, ushbu dastur doirasida:

mahallalarda yoshlar yetakchilari tomonidan mahalla faollari ishtirokida axborot texnologiyalari va kompyuter dasturlash sohasiga qiziquvchi yoshlar aniqlanib, ularni ingliz va boshqa xorijiy tillarga o‘qitish hamda sertifikatlar olishini tashkil etish, sertifikat olgan yoshlar to‘g‘risida ma’lumotlarni Raqamli texnologiyalar vazirligining maxsus axborot tizimiga kiritib borish amaliyoti joriy qilish;

Raqamli texnologiyalar vazirligi, Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirligi tomonidan maxsus axborot tizimiga kiritilgan yoshlarni IT sohasida faoliyat yuritayotgan tashkilotlarga yo‘naltirish va ishga joylashtirishga ko‘maklashish choralari ko‘rilishi belgilash.

2024-yil 1-martdan boshlab:

“Yoshlar daftari” jamg‘armasi mablag‘larini yoshlarni chet tillari va kasb-hunarga o‘qitish maqsadlariga yo‘naltirish amaliyoti yo‘lga qo‘yish;

yoshlarni zamonaviy kasblarga o‘qitish bo‘yicha “Ustoz” maxsus platformasi ishga tushirilsin va dastlabki bosqichda mazkur platforma orqali 250 ming nafar yoshlar qamrab olinishi ta’minlash;

yosh xotin-qizlarni tadbirkorlik, marketing, grafik-dizayn kabi zamonaviy kasblarga o‘rgatish uchun “Qizlar akademiyasi” platformasi

ishga tushirilsin va bu orqali yosh xotin-qizlar uchun turli tanlov, loyihalar, o‘quv oromgohlari, stajirovkalar tashkil etish.

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omili sifatida biznes uchun yanada qulay sharoitlarni yaratish maqsadida “Biznesni qo‘llab-quvvatlash dasturi” doirasida 2024-yil yakuniga qadar:

kompleks qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshirish orqali 2 million aholini biznesga jalb qilish;

yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali 5 million aholining bandligini ta’minlash uchun zarur sharoitlar yaratish.

2024-yil 1-iyuldan boshlab nufuzli xalqaro brendlar bilan ishlab chiqarishni boshlayotgan korxonalarga:

xalqaro standartlarni joriy etish va ekologik sertifikatlash xarajatlarini qoplab berish tartibi joriy qilish;

uch yil davomida nufuzli xalqaro brendlar ostida ishlab chiqariladigan mahsulotlar uchun zarur bo‘lgan barcha xomashyolar mahalliylashtirish darajasini kamida 60 foizga yetkazish sharti bilan bojxona bojidan ozod etish;

nufuzli xalqaro brendlardan jalb qilingan texnolog, dizayner, marketolog kabi mutaxassislardan O‘zbekiston Respublikasi hududida mehnat faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi tasdiqnoma berilganligi uchun to‘lovlar undirilishi bekor qilish.

2024-yil 1-maydan boshlab fuqarolar va tadbirkorlik subyektlari uchun yangi majburiy to‘lovlar va yig‘imlarni faqatgina qonunda belgilash amaliyoti kiritish.

Keng jamoatchilik bilan muhokamalarda bildirilgan takliflar asosida ishlab chiqilgan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi (keyingi o‘rinlarda — Davlat dasturi) doirasida quyidagilar:

2024-yilga mo‘ljallangan yo‘nalishlar kesimidagi amaliy tadbirlar rejalari;

2024-yilda yo‘nalishlar kesimida ishlab chiqiladigan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari ro‘yxatlari.

Bunda, yo‘nalishlar kesimida 2024-yilga mo‘ljallangan maqsadli ko‘rsatkichlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-

sentabrdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini 2023-yilda sifatli va o‘z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-300-son qarori bilan tasdiqlanganligi ma’lumot uchun qabul qilish.

Har bir insonga o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish yo‘nalishi doirasida 2024-yilda:

Prezident va ixtisoslashtirilgan maktablarning bilimlarni baholash tizimi qo‘shimcha 1 000 ta umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida joriy qilinib, fanlardagi amaliy mashg‘ulotlar ulushi 60 foizgacha oshirsh;

6,7 million nafar 40 va undan katta yoshdagi aholi orasida yurak-qon tomir, qandli diabet, o‘pkaning surunkali obstruktiv kasalliklari xavfini aniqlash bo‘yicha profilaktik ko‘riklar tashkil etish;

7,5 ming nafar yoshlar zamonaviy kasblarga o‘qitilishi, xalqaro imtihon tizimlarida chet tillari bo‘yicha yuqori ball olgan 6 ming nafar yoshlarning imtihon xarajatlari qoplab berilishi ta’minlash;

10 million nafar aholini yugurish, futbol, voleybol, stol tennisi, shaxmat, milliy va belbog‘li kurash kabi sport turlari bo‘yicha marafon va musobaqalarni tashkil etish orqali ommaviy sportga jalb qilish choralari ko‘rish;

2024-yilda Parij shahrida o‘tkaziladigan Olimpiya va Paralimpiya o‘yinlarida muvaffaqiyatli ishtirok etish uchun kamida 140 ta litsenziyani qo‘lga kiritish maqsadida 15 ta olimpiya va paraolimpiya markazida hamda Toshkent shahri, Andijon va Toshkent viloyatlaridagi 14 ta sport bazasida barcha zarur sharoitlar yaratish [4].

Kafedraning ilmiy tadqiqot ish rejalari

Kafedra (yun. kafedra – o‘rindiq, kursi) - 1) o‘qituvchi, ma’ruzachi, notiq uchun mo‘ljallangan joy; 2) oliy o‘quv yurtlarida bir yoki bir-biriga yaqin bir necha fanlardan o‘quv, metodika va ilmiy tadqiqot ishlari olib boruvchi, shuningdek, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlovchi, mutaxassislar malakasini oshiruvchi asosiy bo‘lim. Kafedraga, odatda, professor, fan doktori rahbarlik qiladi (dotsent, fan nomzodi ham rahbarlik qilishi mumkin). Kafedra tarkibiga professor, dotsent, assistent, katta o‘qituvchi, o‘qitunchi-assesent va boshqalar kiradi. Kathedra o‘z laboratoriya va kabinetiga ega bo‘ladi. Unga leksiyalar, laboratoriya

ishlari, amaliy va o‘quv mashg‘ulotlari, seminarlar o‘tkazish, o‘quv va ishlab chiqarish amaliyoti, tadqiqot ishlari, kurs va diplom loyiha(ish)lariga rahbarlik qilish va boshqalar vazifalar yuklatilgan. Kafedralar umuminstitut(universitet) va fakultet kafedralariga bo‘linadi. Umuminstitut (universitet) kafedralar oliy o‘quv yurtining barcha yoki ko‘pchilik fakultetlarida o‘qitiladigan umumiy ilmiy fanlar, fakultet kafedralari muayyan fakultetda o‘tiladigan maxsus fanlar bilan shug‘ullanadi; 3) xristianlik cherkovida va’z etiladigan baland minbar [36]. Pedagog xodimlar toifasiga kafedra mudiri, professor, dotsent, katta o‘qituvchi, o‘qituvchi (assistent) o‘qituvchi-stajyor lavozimini egallab turgan shaxslar kiradi [11]. Oliy ta’lim muassasasining kafedra mudiri, professori, dotsenti, katta o‘qituvchisi, o‘qituvchisi (assistenti) o‘qituvchisi-stajyori lavozimi besh yil muddatga tanlov bo‘yicha egallanadi [11].

Besh yillik muddat tamom bo‘lgandan keyin ko‘rsatib o‘tilgan lavozimlar mazkur Nizomga muvofiq tanlov asosida egallanadi. Ikki va undan ortiq teng lavozimlarga bir vaqtda tanlov o‘tkazilmaydi. Pedagog xodimlar lavozimlarini egallashning besh yillik muddati davrida rektorning buyrug‘i bilan tasdiqlanadigan oliy ta’lim muassasasining komissiyasi tomonidan har bir o‘quv yili yakunlari bo‘yicha ushbu Nizomga ilovaga muvofiq mezonlarga binoan pedagog xodimlar faoliyati har tomonlama o‘rganib chiqiladi. Pedagog xodimlar faoliyatini o‘rganish tartibi oliy ta’lim muassasasining ilmiy kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Pedagog xodimlar faoliyatini o‘rganish natijalari oliy ta’lim muassasasining ilmiy kengashida ko‘rib chiqiladi [8]. Universitet kafedralarida ilmiy-tadqiqot ishlari rejasi va samaradorlik ko‘rsatkichlarini tavsiya etamiz (2.1-jadvalga qarang).

Universitet kafedralarida ilmiy-tadqiqot ishlarining maqsadli ko‘rsatkichlari ishlab chiqildi (2.2-jadvalga qarang).

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti kafedrasida ilmiy faoliyati ishlab chiqildi (2.2-rasmga qarang).

2.1-jadval

Universitet kafedralarida ilmiy-tadqiqot ishlari rejasi

№	Tadbirning nomlanishi	Mas’ul va ijrochi	Amalga oshirish muddati
Ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida va xorijiy grantlar uchun loyihalarni shakllantirish			
1.	Xorijiy grantlar uchun loyihalar tanlovlarida ishtirok etish		Doimiy
2.	Fundamental, amaliy va innovatsion loyihalar tanlovlarida ishtirok etish		E’lon qilingan muddatlarda
3.	Tashabbuskor loyihalar tanlovlarida ishtirok etish		
4.	Maqsadli loyihalarni qo‘lga kiritish		
Kafedraning ilmiy salohiyatini oshirish			
1.	Kafedra a’zolarini ilmiy darajalar olishga maqsadli tayyorlash		Doimiy
2.	Falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajalarini olish uchun dissertatsiya himoyalari sonini oshirish		Doimiy
3.	Ilmiy unvonga ega professor-o‘qituvchilarni soni oshirish		Doimiy
4.	Tayanch doktarantura, doktaranturada o‘qish va mustaqil izlanuvchilik uchun talabgorlarning qabul hujjatlarini o‘rganish, ilmiy rahbarlarning tayanch doktorant uchun ixtisoslik bo‘yicha nazariy-metodologik dasturlarini o‘rganish, tahlil qilish		Joriy yilning yanvar, fevral oylari
5.	Kafedraga biriktirilgan izlanuvchilarning hisobotlarini tashkil etish, monitoring olib borish		Har chorak
Professor-o‘qituvchilarining ilmiy natijalarini monitoring qilish			
6.	OAK ro‘yxatidagi jurnallarda maqolalarni nashr etish		Doimiy
7.	Uzbekistan Reserch Online raqamli platformasiga kiritilgan ilmiy jurnallarda maqolalarni nashr etish		Doimiy
8.	“Scopus”, “Web of Science”, “Science Direct” kabi nufuzli xalqaro ilmiy-texnik bazasiga kiruvchi jurnallarda maqolalarni nashr etish		Doimiy
9.	“Scopus”, “Web of Science”, “Science Direct” kabi indeksatsiyalangan ma’lumotlar bazalarda konferensiya materiallarida maqolalarni nashr etish		Doimiy
10.	OTMda faoliyat olib borayotgan “Xirsh” indeksi (x-indeks) 5 va undan yuqori bo‘lgan professor-o‘qituvchilar sonini oshirish		Doimiy
11.	Xalqaro yuqori impakt-faktorli jurnallardagi ilmiy maqolalar sonini oshirish		Doimiy
12.	Monografiyalar nashr etish		Reja bo‘yicha
13.	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid dasturlar va elektron ma’lumotlar bazalari uchun olingan guvohnomalar, turli materiallar uchun mualliflik huquqini olish		

14.	Professor-o‘qituvchilar tomonidan 2023-2024 o‘quv yili yuklamasiga kiritilgan shaxsiy ish rejasining ilmiy-uslubiy va ilmiy-tadqiqot ishlarining bajarilish holati monitoringi va tahlili		Joriy yilning iyun oyi
15.	Kafedra professor-o‘qituvchilarining ixtisoslashgan xalqaro ma’lumotlar bazalardagi akkauntlarini yaratish va Xirsh indekslarini monitoring qilish		Joriy yilning iyun, dekabr oylari
Ilmiy-nazariy, ilmiy-amaliy (ijodiy) konferensiyalar va ilmiy seminarlarni tashkil etish			
16.	Talabalar ilmiy-nazariy konferensiyasiga tayyorgarlik ko‘rish, iqtidorli talabalarning ma’ruzalari bo‘yicha tanlov tashkil etish (ma’ruza mavzularini yig‘ish)		
17.	Magistrlarning navbatdagi ilmiy-amaliy konferensiyasini o‘tkazish, maqolalarni indeksatsiyalash		
18.	O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining farmoyishiga binoan rejaga kiritilgan respublika va xalqaro ilmiy-amaliy anjumanlarni tashkillashtirish, uni yuqori saviyada o‘tkazish hamda maqolalarni indeksatsiyalash		O‘rnatilgan tartibda
19.	2025 yilda respublika va xalqaro miqyosda o‘tkaziladigan konferensiyalar rejasiga takliflarni ishlab chiqish va tegishli vazirliklarga taqdim qilish		Joriy yilning avgust oyi
Iqtidorli yoshlar bilan ishlash			
20.	Yosh tadqiqotchilar uchun ilmiy va startap loyihalarini qo‘lga kiritish		Doimiy
21.	Magistratura talabalarining magistrlik dissertatsiyasini tayyorlash bo‘yicha kalendar ish rejasi bajarilishini o‘rganish		Yarim yil, yil
22.	O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat stipendiyasi tanlovida ishtirok etuvchi nomzodlarni saralash		joriy yilning mart oyining 1-haftasi
23.	Beruniy, Ibn Sino, Navoiy, Ulug‘bek, Imom al-Buxoriy, Islom Karimov, Pahlavon Mahmud nomli davlat stipendiyalari tanlovlarida ishtirok etuvchi nomzodlarni saralash		
24.	Tanlov nomzodlarining hujjatlarini ekspertiza qilish		joriy yilning mart oyining 2-haftasi
25.	Nomzodlarni tanlovga tayyorlash (3 yil ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich, 4 yillik kunduzgi ta’limning 2-3-bosqich va sirtqi ta’limning 2-3-bosqich talabalari, so‘nggi o‘quv yilida tayanch doktoranturada tahsil olayotgan doktorantlar)		o‘quv yili davomida
26.	Bilimlari darajasini aniqlash (O‘zbekiston tarixi, bitta xorijiy tilni bilish)		joriy yilning aprel oyi
27.	Tanlov nomzodlarining hujjatlarini rasmiylashtirish (talabalar iyul oyida, tayanch doktorantlar sentabr oyida Kengashda muhokama qilinadi)		joriy yilning iyul-sentabr oylari
Ilmiy innovatsion ishlanmalarni tijoratlashtirish			
28.	Xo‘jalik shartnomalarini amalga oshirish		
29.	Ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida davlat buyurtmasi va xorijiy grantlar uchun ilmiy loyihalarni amalga oshirish		
30.	O‘quv adabiyotlarni yaratish orqali tijoratlashtirish		
31.	Tadqiqot metodikalarini yaratish orqali tijoratlashtirish		
32.	Elektron dasturlarni yaratish orqali tijoratlashtirish		

2.2-jadval

Universitet kafedralarida ilmiy-tadqiqot ishlarining maqsadli ko‘rsatkichlari (2024 yil uchun)

№	Maqsadli ko‘rsatkichlar (indikatorlar)	Chora-tadbirlar	O‘lchov birligi	Amalga oshirish muddati				Mas’ul va ijrochi
				I	II	III	IV	
1.	Ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida va xorijiy grantlar uchun loyihalarni shakllantirish	Xorijiy grantlar uchun loyihalar	dona					Kafedra mudiri
		Fundamental, amaliy va innovatsion loyihalar	dona					
		Tashabbuskor loyihalar	dona					
		Maqsadli loyihalar	dona					
2.	Sohalar buyurtmasi asosida o‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar soni (xo‘jalik shartnomalar)	Xo‘jalik shartnomalari	ta					Kafedra mudiri
	Sohalar buyurtmasi asosida o‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlardan olingan mablag‘larni (xo‘jalik shartnomalar mablag‘lari) oshirish	Ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida davlat buyurtmasi va xorijiy grantlar uchun ilmiy loyihalarni amalga oshirish	mln.so‘m					Shartnomalarga mas’ul
		O‘quv adabiyotlarni yaratish	mln.so‘m					
		Tadqiqot metodikalarini yaratish	mln.so‘m					
		Elektron dasturlarni yaratish	mln.so‘m					
3.	Kafedraning ilmiy salohiyatini oshirish	Kafedra a’zolarini maqsadli tayyorlash	foiz		1	1	1	Kafedra mudiri
4.	Ilmiy darajalar olish uchun dissertatsiya himoyalari sonini oshirish	Falsafa fanlari doktori (PhD)	ta				1	Kafedra mudiri
		Fan doktori (DSc)	ta				1	
5.	Ilmiy unvonga ega professor-o‘qituvchilarni soni oshirish	Dotsent (lavozim tanlovini uzaytirish, tavsiya etish)	nafar					Kafedra mudiri
		Professor (lavozim tanlovini uzaytirish, tavsiya etish)	nafar					
6.	Yosh tadqiqotchilar uchun ilmiy va startap loyihalarini qo‘lga kiritish	Iqtidorli yoshlarni tayyorlash (Prezident va nomdor stipendiya sovrindorlari)	nafar					Iqtidorli yoshlar bilan ishlashga mas’ul

		Yosh tadqiqotchilar uchun ilmiy va startap loyihalari	ta					
7.	Professor-o‘qituvchilar tomonidan mahalliy jurnallarda nashr etilgan maqolalar sonini oshirish	OAK ro‘yxatidagi jurnallarda	ta					Ilmiy-tadqiqot ishlariga mas’ul
		Uzbekistan Reserch Online raqamli platformasiga kiritilgan ilmiy jurnallarda	ta					
8.	Professor-o‘qituvchilar tomonidan “Scopus”/ “Web of Science” bazalarida indekslanuvchi jurnallarda nashr etilgan maqolalar sonini oshirish	“Scopus”, “Web of Science”, “Science Direct” kabi nufuzli xalqaro ilmiy-texnik bazasiga kiruvchi jurnallarda maqolalarni nashr etish	ta					Ilmiy-tadqiqot ishlariga mas’ul
		“Scopus”, “Web of Science”, “Science Direct” kabi indeksatsiyalangan ma’lumotlar bazalarda konferensiya materiallarida	ta					
9.	OTMda faoliyat olib borayotgan “Xirsh” indeksi (x-indeks) 5 va undan yuqori bo‘lgan professor-o‘qituvchilar sonini oshirish	“Scopus”, “Web of Science”	nafar					Kafedra mudiri
		Google Scholar	nafar					
		RINS	nafar					
		scienceweb.uz	nafar					
10.	Xalqaro yuqori impakt-faktorli jurnallardagi ilmiy maqolalar sonini oshirish	Impakt-faktor 5 va undan yuqori jurnallarda	ta					Ilmiy-tadqiqot ishlariga mas’ul
11.	Monografiyalar nashr etish	Respublikada	ta					Kafedra mudiri
		Xorijda	ta					
12.	Konferensiyalarda ma’ruza bilan ishtirok etish	Respublika konferensiyalarda	ta					Konferensiyalarga mas’ul
		Xalqaro konferensiyalarda	ta					
		Xorijiy OTM konferensiyalarida	ta					
13.	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid dasturlar va elektron ma’lumotlar bazalari uchun olingan guvohnomalar, mualliflik huquqi bilan himoya qilinadigan turli materiallar	Patent	ta					AKT dasturlariga mas’ul
		DGU guvohnomalari	ta					
		Mualliflik huquqi	ta					

2.2-rasm. O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti kafedrasida ilmiy faoliyati

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Ilmiy faoliyat nima va uning qanday subyektlari mavjud?
2. Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslarning qanday huquq va majburiyatlari mavjud?
3. Ilmiy faoliyat yurituvchi shaxslarning qanday jismoniy shaxslarning mehnat huquqlari mavjud?
4. Ilmiy tashkilot, oliy ta’lim muassasalari va boshqa tashkilotlarda ilmiy faoliyat qanday yuritiladi?
5. Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasi qanday tartibga solinadi?
6. Sport faoliyatida ilmiy faoliyat qanday olib boriladi? Iqtidorli yoshlar bilan ishlash mexanizmlari deganda nimani tushunasis?
7. Kafedraning ilmiy tadqiqot ish rejalaridan xabardormisiz?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Ilm-fan va ilmiy faoliyatni “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Qonunning moddalari	Moddalarning mazmun-mohiyati
5-modda	
6-modda	
7-modda	
8-modda	
9-modda	
13-modda	
14-modda	
15-modda	
16-modda	
17-modda	
18-modda	

2. Iqtidorli yoshlarni “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Iqtidorli yoshlar	Iqtidorli yoshlar bilan ishlash jarayonlari
Iqtidorli talabalar bilan ishlashni tashkil etishning asosiy vazifalari	
Iqtidorli talabalarni aniqlash	
Iqtidorli talabalarni maqsadli tayyorlashning doimiy amal qiluvchi tizimini tashkil etish	
Mustaqil ta’lim shakllari	

3. Universitet kafedralarida ilmiy-tadqiqot ishlari rejasini “Klaster” metodi asosida loyihalashtiring:

§ 2.2. Ilmiy faoliyatni tashkil etish va baholash

Reja:

1. Ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari.
2. Davlat ilmiy dasturlari. Ilm-fan-ta’lim-ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligi.
3. Ilmiy darajali kadrlarni tayyorlash. Ilmiy darajalar va ilmiy unvonlar.
4. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash, bir martalik ilmiy kengash, ekspert kengashi.
5. Ilmiy ma’ruza shaklida himoya qilingan fan doktori, dissertatsiya himoyasiz ilmiy darajalar.

Tayanch so‘z va iboralar: *ilmiy faoliyat, ilm-fan va texnologiyalar, ustuvor yo‘nalishlar, davlat ilmiy dasturlari, ilm-fan-ta’lim-ishlab chiqarish, ilmiy darajali kadrlar, ilmiy daraja, ilmiy unvon, ilmiy kengash, bir martalik ilmiy kengash, ekspert kengashi, ilmiy ma’ruza shaklida himoya qilingan fan doktori, dissertatsiya himoyasiz ilmiy darajalar.*

Ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari

2019 yilning 29-oktabrdagi “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-576-son Qonunining 19-moddasida ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari berilgan. Ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda samaradorligiga erishish, mehnat unumdorligini oshirish, yangi tarmoqlarni yaratish, aholi turmush darajasi, ilm-fan va ta’lim tizimlarini sifat jihatidan yuksaltirib borish bilan bog‘liq muammolarning ilmiy yechimini ta’minlash maqsadida ishlab chiqiladi [1].

Davlat ilmiy dasturlari. Ilm-fan-ta’lim-ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligi

2019 yilning 29-oktabrdagi “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-576-son Qonunining 20-moddasida davlat ilmiy dasturlari berilgan. Davlat ilmiy dasturlari ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari, ilmiy faoliyatga oid davlat maqsadli dasturlari va ilmiy faoliyatga oid hududiy dasturlarni o‘z ichiga oladi. Ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha ishlab chiqiladi va davlat buyurtmasi asosida bajariladigan ilmiy loyihalardan iborat bo‘ladi. Ilmiy loyihalarni ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlariga kiritish tanlovlar hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tegishli hujjatlariga ko‘ra amalga oshiriladi.

Ilmiy faoliyatga oid davlat maqsadli dasturlari dolzarb muammolarni hal etish uchun ishlab chiqiladi va aniq mahsulotga davlat buyurtmasi berish asosida bajariladigan ilmiy loyihalardan iborat bo‘ladi. Ilmiy faoliyatga oid hududiy dasturlar tegishli hudud ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etish va yangi ilmiy ishlanmalarni joriy etishga qaratilgan ilmiy loyihalardan iborat bo‘ladi. Ular mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. Davlat ilmiy dasturlari loyihalarining mavzulari, yo‘nalishlari va ularning ijrosi

to‘g‘risidagi axborot majburiy tartibda ommaviy axborot vositalari va vakolatli davlat organining rasmiy veb-saytida e’lon qilinadi [1].

2019 yilning 29-oktabrdagi “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-576-son Qonunining 21-moddasida ilm-fan va ta’limning uzviy bog‘liqligi quyidagicha berilgan:

ta’lim jarayonining sifati va samaradorligini oshirish;

ta’lim oluvchilarda ilmiy tafakkurni rivojlantirish;

pedagog kadrlarning ilmiy salohiyatini oshirib borish,

“ustoz-shogird” maktab va an’analarini mustahkamlash, ilmiy izlanuvchilarning iqtidorli kelajak avlodini shakllantirish;

ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlab borish orqali ta’minlanadi [1].

2019 yilning 29-oktabrdagi “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-576-son Qonunining 22-moddasida ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligiquyidagicha berilgan:

innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni yaratish hamda qo‘llash uchun qulay muhitni shakllantirish;

innovatsiyalarni joriy etishdan manfaatdorlikning tashkiliy-huquqiy tizimini takomillashtirib borish;

tadbirkorlik subyektlari huzurida tegishli yo‘nalishlarda ilmiy tashkilotlarning faoliyatini yo‘lga qo‘yish, ilmiy faoliyat yuritayotgan xorijiy hamkorlar bilan izchil va samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish;

ishlab chiqarish tarmoqlari va tadbirkorlik subyektlaridan innovatsion mahsulotlar va xizmatlarga buyurtmalar olish;

innovatsion infratuzilmani (texnologiya parklari, texnologiyalarni tarqatish (texnologiyalar transferi) markazlari, innovatsion klasterlar, venchur jamg‘armalari, biznes-inkubatorlar va boshqalarni) rivojlantirish;

xususiy ilmiy tashkilotlar faoliyatini yo‘lga qo‘yish;

innovatsion tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash;

soliq imtiyozlarini qo‘llash orqali ta’minlanadi [1].

Ilmiy darajali kadrlarni tayyorlash. Ilmiy darajalar va ilmiy unvonlar

2019 yilning 29-oktabrdagi “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-576-son Qonunining 23-moddasida ilmiy darajali kadrlarni tayyorlash yoritilgan. Ilmiy darajali kadrlarni tayyorlash tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchilik asosida amalga oshiriladi. Tayanch doktorantura va doktorantura doirasidagi ilmiy faoliyat ishlab chiqarishdan ajralgan holda olib boriladi. Mustaqil izlanuvchilik doirasidagi ilmiy faoliyat ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib boriladi [1].

“Oliy ta’limdan keyingi ta’lim to‘g‘risida” Nizom bo‘yicha oliy ta’limdan keyingi ta’lim institutida tahsil olishni tashkil etish va o‘qish tartibini belgilanadi. Mazkur Nizomda quyidagi asosiy tushunchalar qo‘llaniladi:

oliy ta’limdan keyingi ta’lim – doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qilish maqsadida mutaxassislikni chuqur o‘rganishni va ilmiy izlanishlar olib borishni nazarda tutadigan tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchanlik asosida ilmiy darajaga ega ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashni ta’minlaydigan ta’lim turi;

oliy ta’limdan keyingi ta’lim instituti – ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasalarida tayanch doktorantura, doktorantura yoki mustaqil izlanuvchilik shakllaridagi oliy ta’limdan keyingi ta’limni amalga oshirish tizimi;

stajyor-tadqiqotchilik – ishlab chiqarishdan ajralgan holda tegishli ixtisoslik bo‘yicha ilmiy va ilmiy-ijodiy izlanishlarni olib borish va falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun izlanuvchini tayyorlash shakli;

tayanch doktorantura – falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD) ilmiy darajasiga da’vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo‘yicha oliy ta’limdan keyingi ta’lim shakli;

doktorantura – fan doktori (Doctor of Science (DSc) ilmiy darajasiga da’vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan

holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo‘yicha oliy ta’limdan keyingi ta’lim shakli;

mustaqil izlanuvchilik – falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD) yoki fan doktori (Doctor of Science (DSc) ilmiy darajalariga da’vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralmagan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo‘yicha oliy ta’limdan keyingi ta’lim shakli;

stajyor-tadqiqotchi – ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasalariga stajyor-tadqiqotchilikka belgilangan tartibda qabul qilingan shaxs;

doktorant – ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasalariga tayanch doktorantura yoki doktoranturaga belgilangan tartibda qabul qilingan shaxs;

mustaqil izlanuvchi – ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasalariga mustaqil izlanuvchilikka belgilangan tartibda qabul qilingan shaxs;

izlanuvchi – falsafa doktori (PhD) yoki fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun doktorlik dissertatsiyasini tayyorlayotgan shaxs.

oliy ta’limdan keyingi ta’limni muvofiqlashtirishning yagona elektron tizimi (keyingi o‘rinlarda – Yagona elektron tizim) – oliy ta’limdan keyingi ta’lim institutlariga qabul qilish, stajyor-tadqiqotchi va izlanuvchilarning yakka tartibdagi rejalari bajarilishi bo‘yicha hisobotlarni shakllantirish bo‘yicha hujjatlarning elektron almashinuvini tashkil etishga mo‘ljallangan axborot tizimi.

Oliy ta’limdan keyingi ta’lim institutida ta’lim quyidagi shakllarda tashkil etiladi:

tayanch doktorantura;

doktorantura;

mustaqil izlanuvchilik;

Stajyor-tadqiqotchilik instituti oliy ta’limdan keyingi ta’lim institutiga tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi [13].

“Ilmiy darajalar berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-fevraldagi PF-4958-son “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi Farmoni hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining 2012-yil 28-dekabrdagi 365-son “Oliy ta’limdan keyingi ta’lim hamda oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni attestatsiyadan o‘tkazish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi va 2017-yil 22-maydagi 304-son “Oliy ta’limdan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlariga muvofiq falsafa doktori (Doctor of Philosophy, PhD) va fan doktori (Doctor of Sciences, DSc) ilmiy darajalarini berish tartibini belgilaydi [18]. Mazkur Nizomda quyidagi asosiy tushunchalar qo‘llaniladi:

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash (bundan buyon matnda Ilmiy kengash deb yuritiladi) – muayyan fan tarmog‘ining (tarmoqlarining) tegishli ixtisosliklari yo‘nalishida talabgorlar uchun ko‘zda tutilgan attestatsiya tadbirlarini amalga oshirishni tashkil etish yuzasidan O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi (bundan buyon matnda OAK deb yuritiladi) qarori bilan yetakchi ilmiy yoki ta’lim tashkiloti huzurida muayyan muddat davomida jamoatchilik asosida faoliyat ko‘rsatish uchun tuzilgan ilmiy-tashkiliy tuzilma;

izlanuvchi – falsafa doktori (PhD) yoki fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun doktorlik dissertatsiyasini tayyorlayotgan shaxs;

talabgor – dissertatsiyasi himoya uchun Ilmiy kengashga qabul qilingan va attestatsiya ishi ko‘rilish jarayonida bo‘lgan shaxs;

attestatsiya ishi – talabgorning ilmiy darajasini tasdiqlash (nostrifikatsiya qilish) yuzasidan rasmiylashtirilgan hujjatlar to‘plami;

dissertatsiya – muallif tomonidan shaxsan olib borilgan, tadqiqot mohiyati tegishli talablarga javob bergan, tugallangan va mazmunan yaxlit ilmiy ish sifatida ilmiy yangiligi va amaliy natijalari tizimli ravishda asoslab berilgan qo‘lyozma huquqiga ega bo‘lgan ilmiy asar;

dissertatsiya avtoreferati – dissertatsiya tadqiqoti yuzasidan umumiy ma’lumotlar keltirilib, ishning ilmiy yangiligi va amaliy natijalari tizimli ravishda umumlashtirilgan holda qisqacha bayon qilingan hamda nashr etilgan ishlar yuzasidan ma’lumotlar berilgan va belgilangan talablar asosida rasmiylashtirilgan qo‘lyozma huquqiga ega bo‘lgan ilmiy asar;

dissertatsiya bajarilgan muassasa – ilmiy yoki ta’lim tashkiloti kengashi qarori bilan dissertatsiya mavzusi bo‘yicha tadqiqot olib borish uchun mas’ul muassasa sifatida tasdiqlangan muassasa;

ekspertiza – hujjatlarning mohiyati va amalga oshirilgan attestatsiya tadbirlarining tegishli qonunchilik hujjatlari talablariga muvofiqligini ilmiy va me’yoriy-texnik jihatdan baholash;

ilmiy rahbar – ilmiy izlanishlar olib borayotgan izlanuvchiga ilmiy va o‘quv-metodik yordam ko‘rsatish maqsadida belgilangan tartibda tayinlangan, faol tarzda ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyat olib boruvchi fan doktori, shuningdek ilmiy unvonga ega bo‘lgan fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD);

ilmiy konsultant – fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun ilmiy izlanishlar olib borayotgan izlanuvchiga ilmiy va o‘quv-metodik yordam ko‘rsatish maqsadida belgilangan tartibda tayinlangan, faol tarzda ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyat olib boruvchi fan doktori;

apellyatsiya – ilmiy darajalar berish yoki ularni berishni rad qilish yoxud ilmiy darajadan mahrum etish yoki uni tiklash to‘g‘risidagi qarorlar yuzasidan berilgan murojaat.

Ilmiy darajalar belgilangan tartibda dissertatsiya himoya qilgan yoki mazkur Nizomning 5-bandi talablariga javob bergan, muayyan fan tarmog‘ida chuqur kasbiy bilimga, ilmiy yutuqlarga ega bo‘lgan yuksak ma’naviyatli shaxslarga beriladi. Tibbiyot fanlari bo‘yicha dissertatsiya himoya qilish – tibbiyot sohasi bo‘yicha oliy ma’lumotga farmatsevtika fanlari bo‘yicha dissertatsiya himoya qilish – farmatsevtika sohasi bo‘yicha oliy ma’lumotga, veterinariya fanlari bo‘yicha dissertatsiya himoya qilish – veterinariya sohasi bo‘yicha oliy ma’lumotga ega bo‘lgan shaxslarga ruxsat etiladi.

3. Dissertatsiya izlanuvchi o‘tkazgan tadqiqotlar va e’lon qilgan ilmiy ishlar asosida tayyorlanadi. Dissertatsiyani rasmiylashtirish va uni himoya qilish izlanuvchining xohishiga ko‘ra o‘zbek, rus, qoraqalpoq va ingliz tillarida yoki OAK bilan kelishilgan holda boshqa tilda amalga oshiriladi.Talabgor, ilmiy rahbar yoki ilmiy konsultant, dissertatsiya bajarilgan muassasa va Ilmiy kengash tadqiqotning maqsad va

vazifalarini aniq belgilash hamda dissertatsiya va dissertatsiya avtoreferatining mazmuni uchun mas’ul hisoblanadi.

4. Tegishli malakaviy imtihonlarini topshirgan izlanuvchilar dissertatsiyani himoya qilishga qo‘yiladi.

6. Talabgor o‘z dissertatsiyasini ilmiy jamoatchilik oldida himoya qilganidan keyin Ilmiy kengashning ilmiy daraja berish to‘g‘risidagi qarori OAKning fan tarmoqlari bo‘yicha ekspert kengashining (bundan buyon matnda ekspert kengashi deb yuritiladi) tavsiyasi inobatga olingan holda OAK Rayosati tomonidan tasdiqlanadi.

7. Falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga ega bo‘lgan shaxslarga davlat namunasidagi diplomlar beriladi [18].

2019 yilning 29-oktabrdagi “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-576-son Qonunining 24-moddasida ilmiy darajalar va ilmiy unvonlar berilgan. Tegishli fan yo‘nalishlari bo‘yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD), fan doktori (Doctor of Science (DSc) ilmiy darajalarini, professor, dotsent va katta ilmiy xodim ilmiy unvonlarini berish qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Chet davlatlarda olingan ilmiy darajalar va ilmiy unvonlarning O‘zbekiston Respublikasida tan olinishi O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligi va xalqaro shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi [1].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash, bir martalik ilmiy kengash, ekspert kengashi

2019 yilning 29-oktabrdagi “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-576-son Qonunining 25-moddasida ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash yoritilgan. Ilmiy daraja olish uchun tayyorlangan dissertatsiya ilmiy tashkilot va ta’lim muassasasi qoshida tegishli ixtisoslik bo‘yicha tuzilgan ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengashda himoya qilinadi. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash a’zolarining yarmidan ko‘pi mazkur kengashni tuzgan, ilmiy tashkilot va ta’lim muassasasida faoliyat yuritayotgan olimlardan iborat bo‘lishi shart. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash jamoatchilik asosida faoliyat olib boradi va dissertatsiyaning tanlangan ixtisoslikka mosligi, ekspertizaning

sifati va xolisligi, qabul qilingan qarorning asoslantirilganligi uchun mas’ul hisoblanadi [1].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 12-bandida dissertatsiya ixtisosligi yoki tegishli fan tarmog‘i bo‘yicha Ilmiy kengash bo‘lmagan taqdirda, dissertatsiya bajarilgan muassasa dissertatsiyani dastlabki ekspertizadan o‘tkazib, dissertatsiya ixtisosligiga yaqin keluvchi Ilmiy kengashga, bunday Ilmiy kengash bo‘lmaganda esa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri OAKga Bir martalik ilmiy kengash tuzishni so‘rab murojaat qilinishi yoritikgan [19; 11-12-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 13-bandida bir martalik ilmiy kengash tuzish bo‘yicha murojaatga mazkur Nizomning 1-ilovasiga muvofiq shakldagi Bir martalik ilmiy kengash tarkibiga kiritish ko‘zda tutilayotgan shaxslar to‘g‘risidagi ma’lumot va ushbu shaxslarning obyektiv-ma’lumotnomalari hamda mazkur Nizomning 2-ilovasida keltirilgan hujjatlar ilova qilinishi ko‘rsatilgan [19; 11-12-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 14-bandida dissertatsiya bajarilgan muassasa Bir martalik ilmiy kengash tuzish bo‘yicha Ilmiy kengashga murojaat qilganda, taqdim etilgan hujjatlar Ilmiy kengash rahbariyati tomonidan ko‘rib chiqilishi berilgan. Ko‘rib chiqish natijalari ijobiy bo‘lgan taqdirda, Ilmiy kengash tomonidan Bir martalik ilmiy kengash tuzish zarurligi asoslantirilib, OAKga murojaat qilinadi [19; 11-12-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 15-bandida taqdim etilgan hujjatlar belgilangan tartibda OAK tomonidan ko‘rib chiqilib, Bir martalik ilmiy kengash tuzishning maqsadga muvofiqligi yoxud maqsadga muvofiq emasligi bo‘yicha xulosa berilgan. OAK tomonidan Bir martalik ilmiy kengashni tuzish maqsadga muvofiq deb topilganda, dissertatsiya bajarilgan muassasa yoki Ilmiy kengash murojaatiga muvofiq OAK qarori bilan Bir martalik ilmiy kengash tarkibi, shu jumladan raisi, rais o‘rinbosari (o‘rinbosarlari) va ilmiy kotibi tasdiqlanadi [19; 11-12-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 16-bandida Bir martalik ilmiy kengash kamida 11 nafar va ko‘pi bilan 15

nafar a’zodan iborat tarkibda Ilmiy kengash tarkibini shakllantirish bo‘yicha mazkur Nizomda belgilangan tartibda tuzilishi ko‘rsatilgan. Zarur hollarda, Bir martalik ilmiy kengash tarkibi dissertatsiya ixtisosligiga yaqin fan sohalari bo‘yicha ilmiy darajaga ega bo‘lgan shaxslardan iborat tarkibda tuzilishi mumkin. Dissertatsiya bo‘yicha yetakchi tashkilot va rasmiy opponentlar OAK tomonidan tavsiya etilishi mumkin [19; 11-12-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 17-bandida OAK tomonidan Bir martalik ilmiy kengashni tuzish maqsadga muvofiq emas deb topilganda, tegishli Ilmiy kengash yoki muassasaga e’tirozlar va kamchiliklar asoslantirilgan javob xati yuborilishi yoritilgan. Mazkur xatga OAKning tegishli qarori ilova qilinadi. OAK tomonidan bildirilgan e’tirozlar va kamchiliklar bartaraf etilganda, dissertatsiya muassasa yoki tegishli Ilmiy kengash tomonidan OAK qarori chiqqan kundan e’tiboran 6 oy o‘tgandan keyin qayta dastlabki ekspertizadan o‘tkazilib, Bir martalik ilmiy kengash tuzishni so‘rab takroran murojaat qilinishi mumkin [18]. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 18-bandida Bir martalik ilmiy kengash faoliyati Ilmiy kengash faoliyatini tashkil etish bo‘yicha mazkur Nizomda belgilangan tartibda amalga oshirilishi ko‘rsatigan [19; 11-12-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 83-bandida qo‘shimcha xulosa olish uchun OAK tomonidan yuborilgan dissertatsiya 2 oy ichida Ilmiy kengash tomonidan ko‘rib chiqilishi bayon qilingan. Ushbu masala Ilmiy kengash majlisida ko‘rib chiqilishidan oldin Ilmiy kengash a’zolaridan iborat bo‘lgan 3 kishilik komissiyaga talabgorning dissertatsiyasi, ekspertizaning oldingi bosqichlarida bildirilgan tanqidiy fikrlarni o‘rganib chiqish va tegishli xulosa loyihasini Ilmiy kengashga taqdim etish topshiriladi [19; 29-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 84-bandida talabgor o‘z dissertatsiyasi ko‘rib chiqilayotgan Ilmiy kengash majlisiga taklif etiladi. Talabgor komissiyaning xulosasi bilan oldindan tanishtirilgan bo‘lishi kerak. Majlisda talabgorning rasmiy opponentlari, yetakchi tashkilot vakillari, zarur hollarda Ilmiy kengash tomonidan taklif etiladigan boshqa shaxslar ishtirok etishi mumkin. Ilmiy kengash

a’zolarining majlisda ishtirok etayotganligi hamda ularning Ilmiy kengashdagi ixtisosligi va ilmiy darajalari majlis stenogrammasida qayd etiladi [19; 29-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 85-bandida Ilmiy kengash majlisini ochish vaqtida rais majlisning vakolatliligi haqida Ilmiy kengash a’zolarini xabardor qiladi. Rais majlisni ochgandan so‘ng majlisda qo‘shimcha xulosa olish uchun yuborilgan dissertatsiya ko‘rib chiqilishini e’lon qiladi, dissertatsiyaning mavzusini, dissertatsiya hi moyasi o‘tkazilgan Ilmiy kengashni, rasmiy opponentlar ning ism va familiyalari hamda yetakchi tashkilotni ko‘rsatib o‘tadi. Ilmiy kengashning ilmiy kotibi tomonidan dissertatsiya bo‘yicha ekspertizaning oldingi bosqichlarida aytilgan tanqidiy fikrlar haqida ma’lumot beriladi. Talabgor tomonidan dissertatsiyaning mohiyati va asosiy holatlari bayon etiladi. Bunda talabgorga savollar berilishi mumkin [19; 29-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 86-bandiga ko‘ra muhokama komissiya a’zolaridan birining so‘zga chiqishi bilan boshlanadi. Ilmiy kengash majlisida ishtirok etayotgan har bir shaxs so‘zga chiqish huquqiga ega. Muhokamadan so‘ng talabgorga yakunlovchi so‘z beriladi va Ilmiy kengash tomonidan mazkur Nizomning 70–74-bandlariga muvofiq yashirin ovoz berish o‘tkaziladi. Ko‘rib chiqilgan masala yuzasidan majlisda ishtirok et gan va ovoz berish huquqiga ega bo‘lgan Ilmiy kengash a’zo larining kamida uchdan ikki qismi tomonidan yoqlab ovoz berilganda, Ilmiy kengash tomonidan ijobiy qaror qabul qilingan hisoblanadi [19; 29-b.].

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 87-bandida bayonnoma tasdiqlangach, Ilmiy kengash ochiq ovoz berish yo‘li bilan majlisda ishtirok etgan Ilmiy kengash a’zolarining ko‘pchilik ovozi bilan qo‘shimcha xulosa matnini qabul qiladi. Xulosada dissertatsiya unga qo‘yiladigan talablarining qay biriga javob berishi yoki javob bermasligi ko‘rsatiladi. Xulosa nusxasi talabgorga u tasdiqlangandan keyin beriladi [19; 29-b.]. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi Nizomining 88-bandida yashirin ovoz berish natijalari ko‘rsatilgan hamda Ilmiy kengash raisi va ilmiy kotibi imzolagan

stenogramma va xulosaning matni talabgorning dissertatsiyasi bilan birga 10 kun ichida OAKga yuborilishi ta’kidlangan [19; 30-b.].

Ilmiy ma’ruza shaklida himoya qilingan fan doktori, dissertatsiya himoyasiz ilmiy darajalar

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengsh to‘g‘risida Nizomining 5-bandida tadqiqotlar amalga oshirilgan muassasa xulosasi va Ilmiy kengash taqdimnomasi asosida OAK Rayosati qarori bilan, istisno tariqasida, quyidagilarga dissertatsiya himoyasisiz ilmiy daraja berilishi yoritilgan:

fan va texnologiyalarni rivojlantirish, iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish va ijtimoiy sohalar taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan kamida uchta ixtiro yoki seleksiya yutug‘i muallifiga fan doktori (DSc) ilmiy darajasi;

fan va texnologiyalarni rivojlantirish, iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish va ijtimoiy sohalar taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan uchtagacha ixtiro yoki seleksiya yutug‘i muallifiga falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi;

salmoqli ilmiy yangiliklar olgan va impakt-faktori tegishli darajada yuqori va xalqaro tizimga kirgan ilmiy jurnallarda kamida 12 ta (ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha 8 ta) ilmiy maqola chop ettirgan mutaxassisga, eksperiment tariqasida, fan doktori (DSc) ilmiy darajasi (ilmiy natijani amaliyotga joriy qilish bo‘yicha talablar bajarilgan holda);

muhim ilmiy yangiliklar olgan va impakt-faktori tegishli darajada yuqori va xalqaro tizimga kirgan ilmiy jurnallarda kamida 6 ta (ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha 4 ta) ilmiy maqola chop ettirgan mutaxassisga, eksperiment tariqasida, falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi.

Fan va texnologiyalarni rivojlantirish, iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish va ijtimoiy sohalar taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan ixtiro yoki seleksiya yutuqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi xulosasi olinadi. Xorijiy mamlakatlar ilmiy jurnallari impakt-faktorining tegishli darajasi har bir fan tarmog‘ining xususiyatidan kelib chiqqan holda OAK Rayosati qarori bilan belgilanadi. Yopiq mavzular bo‘yicha dissertatsiya himoyasini tashkil etish va ilmiy

darajalar berish qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengsh to‘g‘risida Nizomining 12-bandida ilmiy ma’ruza shaklida faqat fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyani yoqlashga ruxsat beriladi. Ilmiy ma’ruza shaklidagi dissertatsiya izlanuvchi bajargan ilmiy ishlar va asarlarda e’lon qilingan, ushbu fan tarmog‘ining mutaxassislariga ma’lum bo‘lgan fan va amaliyot uchun katta ahamiyatga molik natijalari umumlashtirilgan bayonidan iborat bo‘lib, doktorlik dissertatsiyasi avtoreferatining ikki barobar hajmida rasmiylashtiriladi. Ilmiy ishning ahamiyati, ilmiy ma’ruza shaklida dissertatsiyani himoya qilishning maqsadga muvofiqligi to‘g‘risidagi xulosalar izlanuvchining asosiy tadqiqotlari o‘tkazilgan muassasa tomonidan beriladi. Ilmiy ma’ruza shaklidagi dissertatsiyani himoya qilish uchun OAK Rayosatining ruxsati bo‘lishi zarur [19].

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning qanday ustuvor yo‘nalishlari mavjud?
2. Davlat ilmiy dasturlari deganda nimani tushunasiz?
3. Ilm-fan-ta’lim-ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligi deganda nimani tushunasiz?
4. Ilmiy darajali kadrlarni tayyorlash deganda nimani tushunasiz?
5. Qanday ilmiy darajalar mavjud?
6. Qanday ilmiy unvonlar mavjud?
7. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash nima?
8. Bir martalik ilmiy kengash nima?
9. Ekspert kengashi deganda nimani tushunasiz?
10. Ilmiy ma’ruza shaklida himoya qilingan fan doktori qanday olinadi?
11. Dissertatsiya himoyasiz ilmiy darajalar deganda nimani tushunasiz?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. “Oliy ta’limdan keyingi ta’lim to‘g‘risida” Nizomning asosiy tushunchalarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Tushunchalar	Tushunchalarning mazmun-mohiyati
oliy ta’limdan keyingi ta’lim	
oliy ta’limdan keyingi ta’lim instituti	
stajyor-tadqiqotchilik	
tayanch doktorantura	
doktorantura	
mustaqil izlanuvchilik	
stajyor-tadqiqotchi	
doktorant	
mustaqil izlanuvchi	
izlanuvchi	
oliy ta’limdan keyingi ta’limni muvofiq-lashtirishning yagona elektron tizimi	

2. Ilmiy darajalar berish tartibini “Klaster” metodi asosida loyihalashtiring:

3. “Ilmiy darajalar berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomning asosiy tushunchalarni “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Tushunchalar	**Tushunchalarning mazmun-mohiyati**
Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash	
izlanuvchi	
talabgor	
attestatsiya ishi	
dissertatsiya	
dissertatsiya avtoreferati	
dissertatsiya bajarilgan muassasa	
ekspertiza	
ilmiy rahbar	
ilmiy konsultant	
apellyatsiya	

§ 2.3. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalar

Reja:

1. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirish uchun davlat buyurtmasini shakllantirish va amalga oshirishga qo‘yiladigan umumiy talablar va asosiy tushunchalar.
2. Tematik ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish tartibi.
3. Maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish tartibi.
4. Tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish tartibi.
5. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyiha takliflarini qabul qilish, e’lon va tanlovlarni tashkil etish tartibi.
6. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalari talabnomalariga qo‘yiladigan talablar.

Tayanch so‘z va iboralar: *ilmiy-tadqiqot loyihalari, tematik ilmiy-tadqiqot, maqsadli ilmiy-tadqiqot loyiha, tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyiha, akademik harakatchanlik, amaliy tadqiqotlar, benefitsiar (loyihadan foyda oluvchi), davlat buyurtmasi, ilmiy ekspertiza, ilmiy-tadqiqot loyihasi, ilmiy-texnik kengash, innovatsion loyihalar, kollegial organ, loyihaning ijrochi tashkiloti, sanoat hamkori, tajriba-konstruktorlik loyihasi, fundamental tadqiqotlar.*

Ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirish uchun davlat buyurtmasini shakllantirish va amalga oshirishga qo‘yiladigan umumiy talablar va asosiy tushunchalar

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 133-son Qarorida Ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi to‘g‘risida NIZOM tasdiqlangan. Nizomda ilmiy-tadqiqot loyihalarining asosiy tushunchalari quyidagilardan iborat:

akademik harakatchanlik – ilmiy xodimlarning o‘z ish joyidan ajralmagan holda, O‘zbekiston Respublikasi hududida va uning tashqarisida o‘tkaziladigan ilmiy tadbirlarda ishtirok etishi, tajriba almashishi;

amaliy tadqiqotlar – amaliy maqsadlarga erishish va aniq vazifalarni hal etish uchun asosan yangi bilimlarni va fundamental tadqiqotlar natijalarini qo‘llashga yo‘naltirilgan tadqiqotlar [14];

benefitsiar (loyihadan foyda oluvchi) – ilmiy-tadqiqot loyihasining amalga oshirilishidan manfaatdor bo‘lgan shaxs [14];

davlat buyurtmasi – ilmiy-tadqiqot loyihasini O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va qonunchilik hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshirish topshirig‘i [14];

ilmiy ekspertiza – ilmiy-tadqiqot loyihalari bo‘yicha asoslantirilgan qaror qabul qilish maqsadida uni o‘rganish, tahlil qilish, baholash va xulosa tayyorlashga qaratilgan faoliyat [14];

ilmiy-tadqiqot loyihasi – fundamental, amaliy va innovatsion loyihalar shaklida maqsad va vazifalari, ijrochilari va bajarish muddatlari, manbalari, vositalari (ularning shakllantirish manbalaridan qat’i nazar) ilmiy va (yoki) ilmiy-texnik natijalarni, nou-xau va yangi texnologiyalarni olishga qaratilgan tashkiliy-texnik va boshqa zarur chora-tadbirlar majmui [14];

ilmiy-texnik kengash – O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi huzurida ilmiy loyihalarni ilmiy ekspertizadan o‘tkazish maqsadida tegishli fan yo‘nalishlari bo‘yicha sohaga oid olimlar, davlat boshqaruvi organlari va tashkilotlarning yuqori malakali mutaxassislaridan shakllantirilgan hamda jamoatchilik asosida faoliyat yuritadigan ilmiy-texnik jamoa [14];

innovatsion loyihalar – amalga oshirish muddati, infratuzilmasi, ijrochilari, moliyalashtirish manbai va hajmiga ega innovatsiyani yaratish va ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan tadqiqotlar [14];

kollegial organ – O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligining hay’ati [14];

loyihaning ijrochi tashkiloti – ilmiy-tadqiqot loyihasini amalga oshiruvchi ilmiy faoliyat subyektlari, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan boshqa tashkilotlar [14];

maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalari – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Vazirlar Mahkamasining hujjatlarida belgilangan davlat siyosati vazifalarining

ilmiy yechimini ta’minlashga yo‘naltirilgan, shuningdek, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari oldida turgan o‘ziga xos muammolarni hal etish bo‘yicha ilmiy asoslangan kompleks yechimlarni ishlab chiqishga qaratilgan, tanlov tashkil qilish uchun alternativ loyiha takliflarini shakllantirish imkoni chegaralangan ilmiy-tadqiqot loyihalari [14];

sanoat hamkori – ilmiy-tadqiqot loyihasi natijalarini ishlab chiqarishga joriy etishdan manfaatdor bo‘lgan va shunga muvofiq loyihani hamkorlikda moliyalashtirish taklifiga ega sanoat yoki tarmoq korxonasi [14];

tajriba-konstruktorlik loyihasi – tajriba, konstruktorlik namunalari, asboblar, materiallar, buyumlar va boshqa ilmiy ishlanmalarni loyihalash, tayyorlash va sinovdan o‘tkazish, rivojlantirish bilan bog‘liq loyiha [14];

tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalari – fan va texnologiyalarning ustuvor yo‘nalishlariga muvofiq ilmiy faoliyat subyektlarining tashabbuslari asosida qabul qilinadigan, alternativ loyiha takliflari talab qilinmaydigan ilmiy-tadqiqot loyihalari;

tematik ilmiy-tadqiqot loyihalari – ilmiy faoliyatning ilg‘or yo‘nalishlari, shuningdek, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning ehtiyojlari va muammolaridan kelib chiqqan holda davlat boshqaruvi organlari va xo‘jalik birlashmalari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining ehtiyojlari asosida ishlab chiqiladigan, moliyaviy hajmi ko‘rsatilgan, mavzu doirasida olinadigan yakuniy mahsuloti aniq aks ettirilgan muntazam ravishda e’lon qilinadigan, tanlov asosida moliyalashtiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalari [14];

fundamental tadqiqotlar – tabiat, jamiyat va insonning tuzilishi, shakllanishi va rivojlanishiga oid asosiy qonuniyatlar haqidagi yangi bilimlarni olishga, ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, shuningdek, muayyan faoliyat natijasida yaratilgan obyektlarni o‘rganishga qaratilgan nazariy va (yoki) tajriba o‘tkazishga qaratilgan tadqiqotlar. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirishga qo‘yiladigan umumiy talablar quyidagi jadvalda berilgan (2.3-jadvalga qarang) [14].

Tematik ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish tartibi

Nizomning 13-bandida tematik ilmiy-tadqiqot loyihalariga buyurtma davlat boshqaruvi organlari, xo‘jalik birlashmalari va mahalliy davlat hokimiyati organlari, ilmiy faoliyat subyektlarining asoslangan takliflari, shuningdek, fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning mavjud muammolari, tijoratlashtirish imkoniyati mavjud yakuniy tayyor mahsulot/texnologiyalarga bo‘lgan ehtiyojlari tahlilining natijalari asosida Buyurtmachi tomonidan ishlab chiqiladi. Ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi doirasida tematik ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish ushbu Nizomga 1-ilovada keltirilgan sxemaga muvofiq amalga oshiriladi.

Nizomning 14-bandida Davlat boshqaruvi organlari, xo‘jalik birlashmalari va mahalliy davlat hokimiyati organlari davlat buyurtmasiga kiritish uchun iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning mavjud muammolarini va real ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish va hududiy muammolarni hal etishga qaratilgan ilmiy-tadqiqotlar bo‘yicha belgilangan tartibda va shaklda asoslangan takliflar (keyingi o‘rinlarda takliflar deb ataladi) tayyorlaydi. Takliflar Buyurtmachining rasmiy so‘roviga asosan yoki ixtiyoriy ravishda ko‘rib chiqish uchun muntazam ravishda taqdim etilishi mumkin [14]. Bunda davlat buyurtmasiga kiritish uchun ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalari tomonidan ularning ilmiy-texnik yoki ilmiy kengashlarida ko‘rib chiqilib, ma’qullangan tematik loyiha e’loni uchun taklif ushbu muassasalarning yuqori turuvchi vazirlik va idoralariga taqdim etiladi. Yuqori turuvchi vazirlik va idoralar ilmiy-tadqiqot hamda oliy ta’lim muassasalaridan olingan takliflarni umumlashtiradi va ko‘rib chiqish uchun Buyurtmachiga taqdim etadi. Iqtisodiyot tarmoqlarining ilmiy yechimni ta’minlash talab etiladigan ehtiyojlari bo‘yicha takliflar to‘g‘ridan to‘g‘ri Buyurtmachiga ko‘rib chiqish uchun taqdim etiladi. Mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan takliflar hudud iqtisodiyotining muammolarini va ilmiy-texnik ishlanmalarga bo‘lgan ehtiyojlarni tahlil qilish, shuningdek, hududdagi yuqori turuvchi tashkiloti mavjud bo‘lmagan boshqa tashkilotlarning takliflari asosida shakllantiriladi.

2.3-jadval

Ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirishga qo‘yiladigan umumiy talablar

Fundamental ilmiy-tadqiqot loyihalari talablari	Amaliy ilmiy-tadqiqot loyihalari talablari	Innovatsion loyihalari talablari
tabiat, jamiyat, inson, ong va sun’iy ravishda yaratilgan obyektlarning tuzilishi, faoliyati va rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini ochishga qaratilgan yangi bilimlarni egallash	ishlab chiqarish va/yoki ijtimoiy, shuningdek, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida yangi konstruksiyalar, materiallar, usullar, xizmatlarni yaratishga yoki mavjudlarini takomillashtirishga xizmat qilishi	avval bajarilgan fundamental va amaliy tadqiqotlar asosida mahalliy xomashyolardan foydalangan holda import o‘rnini bosuvchi, eksportga mo‘ljallangan yangi mahsulot va texnologiyalarni yaratish, mavjudlarini sifat jihatidan takomillashtirish, tannarxini pasaytirish, mehnat bozorida yangi ish o‘rinlarini yaratishni ta’minlash
ilm-fanning muayyan sohasidagi tadqiqotlar natijalarini nazariyalar, tushunchalar, metodologiyalar, usullar, tavsiyalar shaklida qo‘llash maqsadida tadqiq etish	iqtisodiyotning real sektorini shakllantirishga ko‘maklashish, ishlab chiqarish sohasida energiya va resurslarni tejashni ta’minlash, milliy iqtisodiyot subyektlari ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning innovatsion tarkibini va qo‘shimcha qiymatini oshirish	keyinchalik ulardan amaliyotda foydalanish maqsadida amalga oshiriladigan konstruktorlik, tajriba namunalari, asboblar, materiallar, buyumlar va boshqa ilmiy ishlanmalarni loyihalash, tayyorlash va sinovdan o‘tkazish, rivojlantirish bilan bog‘liq tajriba-konstruktorlik ishlarini bajarish
ilm-fan nazariyasi va metodologiyasini boyitishga, kelgusida bajariladigan amaliy tadqiqotlar hamda ularni amaliy qo‘llashga qaratilgan innovatsiya ishlari uchun asos sifatida xizmat qilish	yuqori texnologiyali mahsulotlar namunalarini tayyorlash va/yoki ishlanmalarning texnik va texnologik sinovlarining natijalari va/yoki olingan ilmiy-texnik natijani iqtisodiyotning real sektoriga joriy qilish	yuqori texnologiyaga asoslangan mahsulotlar namunalari yoki prototiplarini yaratish va/yoki tajriba-laboratoriya texnologiyasini tatbiq etish, ilmiy hajmdor mahsulotni ishlab chiqarishga tayyorlash, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada qo‘llash uchun yangi turdagi xizmatlarning tajriba-sinovini o‘tkazish (sog‘liqni saqlash, bank-moliya sektori va boshqalar)
	ilmiy-texnik mahsulotlar va unga ilmiy-texnik hujjatlar to‘plamini, shu jumladan loyihalash hujjatlarini va/yoki texnologik hujjatlarni tasdiqlash, laboratoriya qoidalari va/yki texnik shartlar va pasportlar, shuningdek, ishlab chiqarishni tashkil qilish uchun zarur bo‘lgan boshqa hujjatlar to‘plamini ishlab chiqish	

Nizomning 15-bandida Davlat buyurtmasiga kiritish uchun tematik loyiha e’loni uchun takliflarni shakllantirishda quyidagi prinsiplarga rioya etiladi [14]:

ilmiy-tadqiqot mavzusining dolzarbligi va tematik loyiha mavzusida aniq yakuniy mahsulotga buyurtmani aks etganligi;

fan va texnologiyalar rivoji uchun ustuvorligi;

iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va respublika hududlarining aniq muammolarini hal etishga qaratilganligi;

loyiha natijasida yakuniy mahsulotni yaratilishi asoslanganligi;

ishlanmaning raqobatbardoshliligi;

tayyor mahsulotni ishlab chiqishga yo‘naltirilganligi;

loyiha natijalarining tijoratlashtirish imkoniyatining mavjudligi;

loyihaning natijadorligi (mahsulot yoki takomillashtirilgan texnologiya);

loyihaning moliyalashtirish prognoz hajmlari belgilanganligi.

Nizomning 16-bandida tematik ilmiy-tadqiqot loyihalar bo‘yicha takliflarni shakllantirish uchun, zarur hollarda, Buyurtmachi tomonidan mavzu va loyiha natijasida yaratiladigan mahsulotni iqtisodiyotga kerakligi to‘g‘risida manfaatdor davlat boshqaruvi organlari, xo‘jalik birlashmalari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlariga so‘rov yuboriladi. Tematik ilmiy-tadqiqot loyihalar bo‘yicha takliflar Buyurtmachi tomonidan muntazam ravishda qabul qilinadi [14].

Nizomning 17-bandida takliflarni shakllantirishda ularni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi uchun tematik ilmiy-tadqiqot bo‘yicha taklif bergan (benefitsiar) tomon javobgar bo‘ladi. 18-bandida esa buyurtmachi taklif(lar) qabul qilingan sanadan boshlab o‘ttiz kun davomida kelib tushgan takliflar yig‘ma ro‘yxatini shakllantiradi, ularning takrorlanishining oldini olish maqsadida, shuningdek, amalga oshirilayotgan va avval amalga oshirilgan loyihalarni hisobga olgan holda o‘rganib chiqadi [14].

Nizomning 19-bandiga ko‘ra tematik ilmiy-tadqiqot loyihalar bo‘yicha takliflarni o‘rganish jarayoniga zarur hollarda, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning tegishli mutaxassislari, shu jumladan xorijiy ekspertlar ham jalb etilishi mumkin. Nizomning 20-bandiga ko‘ra

buyurtmachi tematik ilmiy-tadqiqot loyihalar bo‘yicha takliflar ro‘yxatini shakllantirishda mavzu doirasida amalga oshiriladigan loyihaning turi, kutilayotgan yakuniy natijasi va amalga oshirish muddatlaridan kelib chiqib, moliyalashtirishning prognoz hajmini belgilashi mumkin [14].

Nizomning 21-bandida buyurtmachi tematik ilmiy-tadqiqot loyihalar dolzarbligi hamda ahamiyatini, kutilayotgan yakuniy natijasini hisobga olgan holda, loyihalarni amalga oshirish muddatlarini belgilaydi. 22-bandida buyurtmachining tarkibiy bo‘linmalari taklif(lar) qabul qilingan sanadan boshlab o‘ttiz kun muddat ichida loyiha tasnifi va unga qo‘yiladigan talablarni ishlab chiqadi va e’lon uchun tayyorlaydi. 23-bandida tematik ilmiy-tadqiqot loyihalarga davlat buyurtmasi Buyurtmachining buyrug‘i bilan tasdiqlanadi va loyihani topshirishning aniq muddati va tartibi belgilangan holda uning rasmiy veb-saytida va zarur hollarda boshqa ommaviy axborot vositalarida tanlov e’lon qilinadi [14].

O‘rganish natijalariga ko‘ra, ayrim takliflar e’longa berilmasligi va qayta ko‘rib chiqish uchun taklif etuvchiga qaytarilishi yoki asoslantirilgan holda rad etilishi mumkin.

Maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish tartibi

Maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalari bo‘yicha takliflar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Vazirlar Mahkamasining hujjatlari, davlat dasturlari va konsepsiyalarda bayon etilgan vazifa va topshiriqlar asosida (agar bu topshiriqlarni ijrosi tematik ilmiy-tadqiqot loyihalar tanlovlari doirasida bajarilishi mumkin bo‘lmasa) hamda davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari oldida turgan o‘ziga xos muammolarni hal etish ehtiyojidan kelib chiqib murojaatga muvofiq qabul qilinadi. Bunda tanlov tashkil qilish uchun alternativ loyiha takliflarini shakllantirish imkoni chegaralanganligi uchun loyihalar tegishli ilmiy-texnik kengashda o‘tkazilgan ilmiy ekspertiza va loyihaning ochiq muhokamasi natijasiga ko‘ra tanlovdan tashqari moliyalashtiriladi.

Ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi doirasida maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish ushbu Nizomga 2-ilovada keltirilgan

sxemaga muvofiq amalga oshiriladi. Nizomning 25-bandiga koʻra maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalari ikki yoki undan ortiq ilmiy faoliyat subyektlari, xalqaro va xorijiy ilmiy markazlar bilan hamkorlikda amalga oshirilishi mumkin [14].

Nizomning 26-bandida Davlat boshqaruvi organlari, xoʻjalik birlashmalari, mahalliy davlat hokimiyati organlari Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Vazirlar Mahkamasining hujjatlari qabul qilinganidan keyin oʻttiz kun ichida maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalari boʻyicha takliflarni Buyurtmachiga taqdim etadi. Bunda taklif qilinayotgan ilmiy loyihaning maqsadliligi, oʻziga xosligi va tanlov tashkil qilish uchun alternativ loyiha takliflarini shakllantirish imkoni yoʻqligi yoki chegaralanganligi asoslab berilishi shart. Buyurtmachining oʻrganishlari va xulosasi asosida tanlov oʻtkazish imkoni boʻlgan topshiriqlarga tematik ilmiy loyihalar shakllantirilib, tanlovga qoʻyilishi mumkin [14].

Nizomning 27-bandida buyurtmachi maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalarini tegishli ilmiy kengashda ilmiy ekspertiza va loyihaning ochiq muhokamasi natijasiga koʻra tanlovdan tashqari moliyalashtirishga yoʻnaltiradi [14]. 28-bandida ariza beruvchi (benefitsiar) maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirishda va amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi boʻyicha takliflar uchun javobgardir [14]. 29-bandida buyurtmachi taklif(lar) qabul qilingan sanadan boshlab oʻttiz kun davomida kelib tushgan takliflarning yigʻma roʻyxatini shakllantiradi, takrorlanishlarining oldini olish maqsadida, shuningdek, amalga oshirilayotgan va avval amalga oshirilgan loyihalarni hisobga olgan holda tegishli ilmiy kengashda ilmiy ekspertiza va loyihaning ochiq muhokamasi natijasiga koʻra moliyalashtirishga tavsiya beradi [14]. 30-bandiga koʻra maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalarini ekspertizadan oʻtkazish jarayoniga zarur hollarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning tegishli mutaxassislari, shu jumladan xorijiy ekspertlar ham jalb etilishi mumkin [14]. 31-bandida buyurtmachi loyihalarni amalga oshirish uchun moliyaviy imkoniyat mavjud boʻlganda, mablagʻlar limitini oshirish yoki mablagʻlarni tadqiqot yoʻnalishlari oʻrtasida qayta taqsimlash huquqiga ega [14].

Qabul qilingan barcha turdagi loyiha hujjatlarining moliyaviy-iqtisodiy ekspertizasi Buyurtmachi tomonidan amalga oshiriladi. Moliyaviy-iqtisodiy ekspertiza loyiha fan yo‘nalishi bo‘yicha tegishli ilmiy-texnik kengash tomonidan moliyalashtirishga tavsiya etish to‘g‘risidagi bayonnoma Buyurtmachiga taqdim etilgan kundan boshlab o‘n ish kunida amalga oshiriladi. Moliyaviy-iqtisodiy ekspertizadan o‘tmagan loyihalar keyingi bosqichga o‘tkazilmaydi va moliyalashtirilmaydi.

Tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish tartibi

Nizomning 32-bandida tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalari ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalarining, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik faoliyatini amalga oshiruvchi boshqa manfaatdor tashkilotlarning asoslangan takliflari asosida ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlariga muvofiq shakllantiriladi, tegishli ilmiy-texnik kengashda ilmiy ekspertiza va loyihaning ochiq muhokamasi natijasiga ko‘ra tanlovlarsiz moliyalashtiriladi. Buyurtmachi ustuvor yo‘nalishlarga muvofiq tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalariga e’lon beradi. E’lon bo‘yicha tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalariga talab etiladigan hujjatlar Buyurtmachining rasmiy veb-saytiga joylashtiriladi va unda loyiha talabnomalarini qabul qilish muddatlari, amalga oshirish muddatlari va loyihalarni amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar ko‘rsatilgan bo‘lishi zarur [14].

Nizomning 33-bandiga ko‘ra tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalari bo‘yicha loyiha talabnomalari Buyurtmachi tomonidan belgilangan talablar va shakllarga muvofiq taqdim etiladi. Ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi doirasida tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish ushbu Nizomga 3-ilovada keltirilgan sxemaga muvofiq amalga oshiriladi [14].

Nizomning 34-bandida tashabbuskor loyihalarni amalga oshirish muddatlari tadqiqot turlari bo‘yicha ishlarni bajarish muddatiga qo‘yiladigan talablarni hisobga olgan holda, asoslantirilgan kalendar ish rejalariga muvofiq belgilanadi [14]. 35-bandida tashabbuskor loyihalarni moliyalashtirish hajmi loyihani amalga oshiruvchi tashkilotlar tomonidan

taqdim etiladigan hisob-kitoblar va moliyaviy rejalar asosida belgilanadi [14]. 36-bandiga koʻra ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalari tomonidan taqdim etilgan tashabbuskor loyihalarni amalga oshirish muddatlari va moliyalashtirish hajmi loyiha talabnomalarining oʻtkazilayotgan ekspertizasi natijasi boʻyicha tegishli ilmiy-texnik kengashlar va buyurtmachining qarori bilan oʻzgartirilishi mumkin [14]. 37-bandi boʻyicha amaliy va innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalarining talabnomalari ilmiy faoliyat subyektlari va sanoat hamkorlari bilan birgalikda taqdim etilishi mumkin. Bunday arizada sanoat hamkori tomonidan qoʻshma (ulushli) moliyalashtirish hajmi, shu jumladan qoʻshma moliyalashtirish xarajatlari turlari toʻgʻrisidagi ma’lumotlar koʻrsatiladi [14].

Nizomning 38-bandida buyurtmachi berilgan e’longa koʻra, tadqiqot yoʻnalishlariga koʻra tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalari boʻyicha kelib tushgan loyihalarni qabul qiladi, ularning texnik ekspertizasini oʻtkazadi va huzuridagi ilmiy-texnik kengashlarda loyihaning ilmiy ekspertizani va ochiq muhokamasi tashkil etadi [14].

Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyiha takliflarini qabul qilish, e’lon va tanlovlarni tashkil etish tartibi

Nizomning 39-bandida buyurtmachi [14]:

tematik ilmiy-tadqiqot loyihalariga muntazam ravishda tanlov e’lon qiladi va tegishli ilmiy-texnik kengashda ilmiy ekspertiza va loyihaning ochiq muhokamasi natijasiga koʻra eng maqbul loyihalardan birini tanlab, moliyalashtirishga tavsiya etadi;

maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalariga taklif qabul qiladi, tegishli ilmiy-texnik kengashda ilmiy ekspertiza va loyihaning ochiq muhokamasi natijasiga koʻra tanlovsiz moliyalashtirishga tavsiya etadi;

ilm-fanning ustuvor yoʻnalishlari boʻyicha tashabbuskor loyihalarga e’lon beradi va tegishli ilmiy-texnik kengashda ilmiy ekspertiza va loyihaning ochiq muhokamasi natijasiga koʻra tanlovsiz moliyalashtirishga tavsiya etadi.

Nizomning 40-bandida tashabbuskor loyihalarga e’lon va tematik loyihalari tanlov talablari Buyurtmachining rasmiy veb-saytiga joylashtiriladi hamda loyiha talabnomalarini qabul qilish muddatlari, loyiha mavzularining nomi, amalga oshirish muddatlari va loyihalarni moliyalashtirishning prognoz miqdori, loyihalarni amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar, loyihalarni amalga oshirish bo‘yicha topshiriqni o‘z ichiga olgan ma’lumotlar ko‘rsatiladi. Maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalarni amalga oshirish bo‘yicha chiqarilgan topshiriqlarning asoslanganligiga qarab, tanlovlar o‘tkazilishi yoki tanlovlarsiz moliyalashtirish uchun kollegial organga xulosa berilishi mumkin [14].

Nizomning 41-bandida tashkiliy-huquqiy shaklidan va idoraviy mansubligidan qat’i nazar, Buyurtmachining talablari va tanlov hujjatlariga muvofiq ilmiy faoliyat subyektlari, ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan shug‘ullanuvchi boshqa tashkilotlar ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirish uchun loyiha hujjatlari to‘plami bilan loyihalar tanlovida qatnashish, hujjatlar to‘plamini e’londa belgilangan muddatlarga muvofiq taqdim etish huquqiga egaligi qayd etilgan [14].

Nizomning 42-bandida loyiha talabnomasi tarkibidagi hujjatlarning asosiy ro‘yxati va ularni rasmiylashtirish (to‘ldirish) va taqdim etish tartibi Buyurtmachi tomonidan tasdiqlanadi hamda Buyurtmachining rasmiy veb-saytida va zarur hollarda, boshqa ommaviy axborot vositalari orqali e’lon qilinadi [14]. 43-bandida loyiha talabnomalari Buyurtmachi tomonidan e’lon qilingan hujjatlar e’lon yoki tanlov shartlarida belgilangan sanaga qadar qabul qilinadi [14]. 44-bandida buyurtmachi ilmiy-tadqiqot loyihalari bo‘yicha kelib tushgan barcha loyihani ro‘yxatdan o‘tkazadi va ularga ro‘yxatga olish raqamlarini beradi hamda texnik ekspertizadan o‘tkazadi. Texnik talablarga mos loyihalar ilmiy ekspertiza va ochiq muhokama o‘tkazish uchun buyurtmachi huzuridagi tegishli ilmiy-texnik kengashlarga yo‘naltiriladi [14]. 45-bandida yopiq mavzudagi (maxsus yo‘nalishdagi) ilmiy-tadqiqot loyihalariga e’lon va tanlovlar davlat buyurtmasiga qo‘yilgan talablar doirasida maxfiy ish yuritish talablaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi [14].

Yopiq ilmiy-tadqiqot loyihalariga e’lon va tanlovlar ochiqlanmaydi. Tanlovda ishtirok etish uchun takliflar loyiha talabnomalari, oldindan

belgilangan ijrochi tashkilot bo‘lmagan taqdirda, buyurtmachi tomonidan maxsus aloqa kanallari orqali qabul qilishning tegishli darajasiga ega tashkilotlarga yuboriladi.

Nizomning 46-bandiga ko‘ra xalqaro bitimlar doirasida amalga oshiriladigan tematik yoki tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalariga e’lon va tanlovlar ushbu Nizomga muvofiq amalga oshiriladi [14].

Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalari talabnomalariga qo‘yiladigan talablar

Nizomning 47-bandi bo‘yicha loyiha talabnomasida loyihani amalga oshiradigan ilmiy jamoa tarkibiga kiritilgan ijrochilar soni, shuningdek, loyihaning asosiy ijrochilari to‘g‘risida to‘liq ma’lumotlar ko‘rsatilishi kerak [14]. 48-bandida loyihani amalga oshirish boshlangan vaqtda tuzilgan ilmiy jamoaning o‘rtacha yoshi, qoida tariqasida, 45 yoshdan oshmasligi kerak. Tadqiqot guruhining o‘rtacha yoshi ijrochilar yoshining arifmetik o‘rtacha darajasi sifatida hisoblanadi [14]. 49-bandiga ko‘ra akademik va ilmiy almashinuvni rag‘batlantirish, akademik harakatchanlik va hamkorlikni rivojlantirish uchun 45 yoshgacha bo‘lgan yosh olimlarning milliy (respublika) ilmiy va xorijiy ta’lim muassasalariga qisqa va uzoq muddatli xizmat safarlari (jumladan ilmiy anjumanlarda ishtirok etish) loyiha talabnomalarga kiritilishi mumkin. Xizmat safarining maqsadi ilmiy-tadqiqot loyihasi kalendar rejasiga mos kelishi va loyiha ko‘rsatkichlarining bajarilishiga xizmat qilishi lozim [14].

Nizomning 50-bandida fundamental ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish uchun loyiha talabnomasiga qo‘yiladigan asosiy talab ilmiy jamoa va loyihani amalga oshiruvchi tashkilotning falsafa doktori yoki fan doktori ilmiy unvoni bo‘yicha ilmiy guruh a’zolaridan kamida bittasi tomonidan ilmiy dissertatsiya tayyorlash va himoya qilinishini ta’minlashdan iborat bo‘lishi lozim [14]. 51-bandida amaliy va innovatsion loyihalarni amalga oshirishda sanoat yoki tarmoq tomonidan hamkorlikda moliyalashtirishga qiziqish bo‘lgan taqdirda, loyiha talabnomalariga sanoat yoki tarmoq hamkori to‘g‘risidagi ma’lumot va

uning moliyaviy ishtiroki (hamkorlikda moliyalashtirish) hajmi va turlarini tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilinishi kerak [14]. 52-bandida yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish, shuningdek, ilmiy izlanuvchilar institutini rivojlantirish uchun ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirish uchun ilmiy-tadqiqot guruhiga ilmiy stajor lavozimi kiritilishi lozim [14]. 53-bandida ijrochi tashkilotlar loyihani to‘liq yoki qisman amalga oshirish uchun xorijiy olimlarni va xorijiy ilmiy tashkilotlar bilan hamkorlikda ishlaydigan mutaxassislarni, ta’lim muassasalarini, tashkilotlarni va tadbirkorlik subyektlarini jalb qilishi mumkin [14]. 54-bandida har bir loyiha talabnomasi Buyurtmachi tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan shakllarga muvofiq tuzilgan quyidagi hujjatlarni o‘z ichiga olishi zarur [14]:

ilmiy-tadqiqot guruhining tarkibi har bir lavozimga talablar tavsifi bilan;

loyiha mablag‘larining ilmiy-tadqiqot loyihasini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moddiy-texnik resurs bazasini (binolar, jihozlar, inventarlar, dasturiy ta’minot, ma’lumotlar bazalari, ma’lumot manbalari va boshqalar) shakllantirishga yo‘naltirilganligi (kamida 40 foiz miqdorida), ilmiy jamoa uchun yaratib beriladigan shart-sharoitlar mavjudligini ko‘rsatuvchi ma’lumotlar;

ushbu ishlarni amalga oshirish bilan shug‘ullanadigan tadqiqot guruhi a’zolari bilan ishlashning ketma-ketligini tavsiflovchi kalendar reja;

xarajatlar yo‘nalishlari ko‘rsatilgan, zarur moliyalashtirish hajmi va muddatlarini aks ettiruvchi moliyaviy reja va hisob-kitoblar;

tadqiqotning kutilayotgan natijalarini qo‘llash sohasi ko‘rsatilgan holda uning asosiy natijalari tavsifi.

Nizomning 55-bandida loyiha va tadqiqot turiga qarab, loyiha talabnomalari tarkibiga qo‘yiladigan talablarning to‘liq ro‘yxati Buyurtmachi tomonidan belgilanadi, tasdiqlanadi va rasmiy veb-saytida va zarur hollarda, boshqa ommaviy axborot vositalari orqali e’lon qilinadi [14].

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirish uchun davlat buyurtmasini qanday shakllantiriladi?
2. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirishga qanday umumiy talablar va asosiy tushunchalar mavjud?
3. Tematik ilmiy-tadqiqot loyihalari qanday shakllantiriladi?
4. Maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalari qanday shakllantiriladi?
5. Tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalarini shakllantirish tartibi.
6. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyiha takliflarini qabul qilish, e’lon va tanlovlarni tashkil etish tartibi.
7. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalari talabnomalariga qo‘yiladigan talablar?

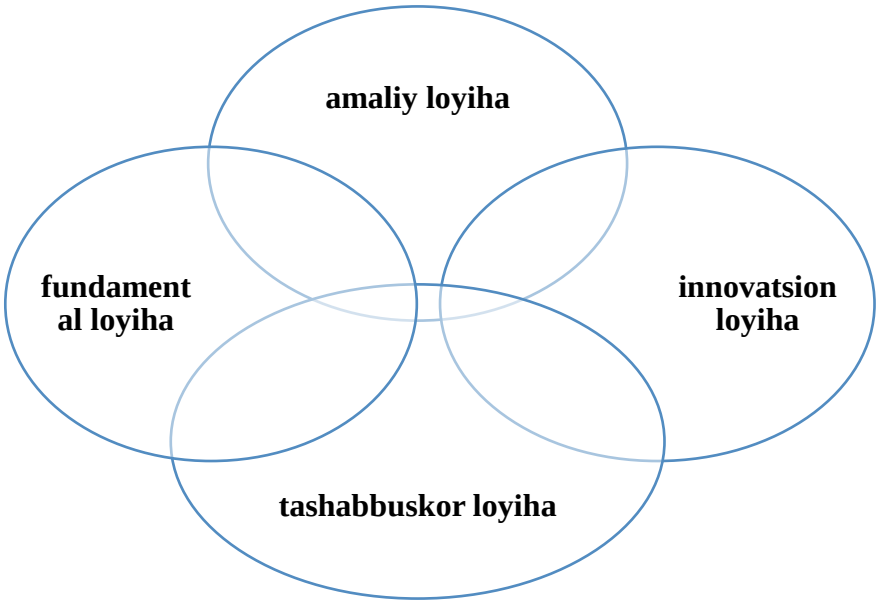
Mustaqil ish topshiriqlari

1. Ilmiy-tadqiqot loyihalarining asosiy tushunchalarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

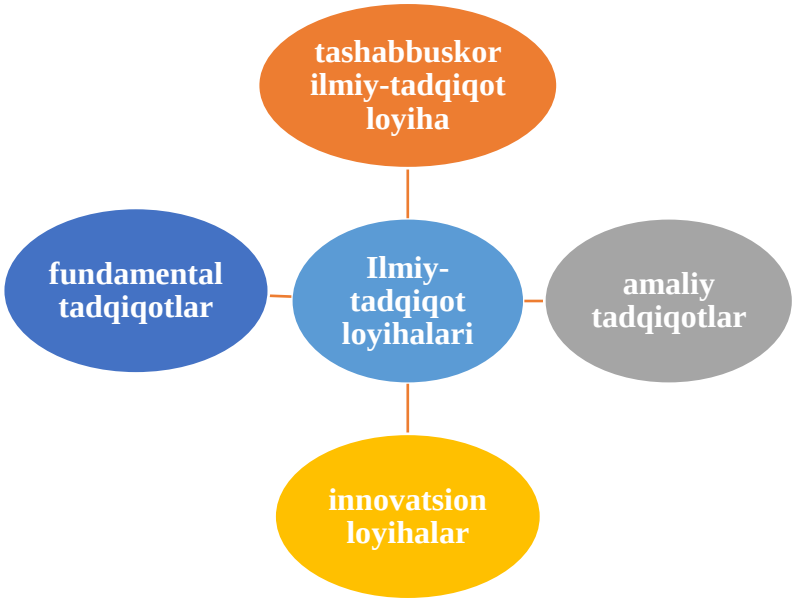
Tushunchalar	Tushunchalarning mazmun-mohiyati
akademik harakatchanlik	
amaliy tadqiqotlar	
benefitsiar (loyihadan foyda oluvchi)	
davlat buyurtmasi	
ilmiy ekspertiza	
ilmiy-tadqiqot loyihasi	
ilmiy-texnik kengash	
innovatsion loyihalar	
kollegial organ	
loyihaning ijrochi tashkiloti	
maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalari	
sanoat hamkori	

tajriba-konstruktorlik loyihasi	
tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyihalari	
tematik ilmiy-tadqiqot loyihalari	
fundamental tadqiqotlar	

2. Amaliy, innovatsion, tashabbuskor, fundamental loyihalarni “Venna diagrammasi” asosida loyihalashtiring:

3. Ilmiy darajalar berish tartibini “Klaster” metodi asosida loyihalashtiring:

§ 2.4. Loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish va loyiha talabnomalarini tanlov asosida saralab olish tartibi

Reja:

1. Loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish va loyiha talabnomalarini tanlov asosida saralab olishga qo‘yilgan umumiy talablar.
2. Loyiha hujjatlarining texnik ekspertizasi. Loyihalarning ilmiy ekspertizasi. Loyihalar bo‘yicha o‘tkaziladigan ilmiy ekspertizani baholash mezonlari.
3. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini davlat buyurtmasi asosida moliyalashtirish. Davlat ilmiy dasturlari doirasida amalga oshiriladigan ilmiy loyihalar xarajatlarini rejalashtirish tartibi.
4. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalar monitoringi.
5. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot loyihalari natijalarini ro‘yxatga olish va hisobini yuritish tartibi.

Tayanch so‘z va iboralar: *ilmiy-tadqiqot loyihalari, tematik ilmiy-tadqiqot, maqsadli ilmiy-tadqiqot loyiha, tashabbuskor ilmiy-tadqiqot loyiha, akademik harakatchanlik, amaliy tadqiqotlar, benefitsiar (loyihadan foyda oluvchi), davlat buyurtmasi, ilmiy ekspertiza, ilmiy-tadqiqot loyihasi, ilmiy-texnik kengash, innovatsion loyihalar, kollegial organ, loyihaning ijrochi tashkiloti, sanoat hamkori, tajriba-konstruktorlik loyihasi, fundamental tadqiqotlar.*

Loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish va loyiha talabnomalarini tanlov asosida saralab olishga qo‘yilgan umumiy talablar

Nizomning 56-bandida tematik loyihalar tanloviga hujjatlar topshirish muddatining oxirgi sanasigacha tanlov hujjatlarida belgilangan talablarga javob beradigan kamida ikkita loyiha talabnomasi kelib tushgan bo‘lsa, tanlov haqiqiy deb hisoblanadi. Bu holda loyiha talabnomalari ekspertiza va keyingi tanlov uchun yuboriladi [14]. 57-bandiga ko‘ra agar tanlovda bitta ishtirokchi qatnashgan bo‘lsa yoki hech kim qatnashmagan bo‘lsa, u holda tanlov bo‘lmagan deb hisoblanadi. Bu holda Buyurtmachi ushbu loyiha bo‘yicha bir xil shartlar va talablar asosida qayta tanlov o‘tkazishi shart [14]. 58-bandida agar loyihalarning texnik ekspertizasi natijalariga ko‘ra, Buyurtmachi barcha loyihalarni rad

etsa yoki bitta hujjat talabnomasi tanlov hujjatlari talablariga javob bersa, tanlov bo‘lmagan deb topiladi va qayta tanlov e’lon qilinadi [14]. 59-bandida tanlov hujjatlari shartlarini o‘zgartirmasdan, qayta tanlovda yangi takliflarni qabul qilish muddati kamida o‘n ish kuni deb belgilanadi. Agar qayta tanlovga muqobil loyiha talabnomasi kelib tushmasa, dastlabki bosqichda tanlovga kelib tushgan bitta loyiha Buyurtmachi tomonidan suhbat asosida arizachi bilan muzokara o‘tkazilib, ijobiy xulosa natijasiga ko‘ra belgilangan tartibda keyingi bosqichga yo‘naltiriladi [14]. 60-bandida olingan loyiha talabnomalarining ekspertizasi Buyurtmachi tomonidan tashkil qilinadi. Bunda dastlab texnik va keyinchalik ilmiy ekspertizani o‘tkazish yo‘li bilan yakuniy xulosa shakllantiriladi [14].

Loyiha hujjatlarining texnik ekspertizasi. Loyihalarning ilmiy ekspertizasi. Loyihalar bo‘yicha o‘tkaziladigan ilmiy ekspertizani baholash mezonlari

Nizomning 61-bandida qabul qilingan barcha turdagi loyiha hujjatlarining texnik ekspertizasi Buyurtmachi tomonidan amalga oshirilishi berilgan. Texnik ekspertizani o‘tkazish muddati loyiha talabnomalari uchun hujjatlarni qabul qilish tugagan kundan boshlab o‘n besh kundan oshmasligi kerak [14]. 62-bandida texnik ekspertiza taqdim etilgan hujjatlarning Buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan talablarga muvofiqligini, shuningdek, loyiha hujjatlariga ko‘ra taqdim etilgan ma’lumotlarni tahlil qilishda xatolarni aniqlash maqsadida amalga oshiriladi [14]. 63-bandida texnik ekspertiza quyidagi tartiblarni o‘z ichiga oladi [14] (2.3-rasmga qarang):

2.3-rasm. Texnik ekspertiza tartiblari

Nizomning 64-bandida loyiha hujjatlari bo‘yicha texnik ekspertizaning ijobiy xulosasi bo‘lgan taqdirda, hujjatlar to‘plami Buyurtmachi tomonidan ilmiy ekspertizani o‘tkazish uchun Buyurtmachi huzuridagi fan yo‘nalishlari bo‘yicha tegishli ilmiy-texnik kengashlarga yuborilishi berilgan. 65-bandida loyiha hujjatlari bo‘yicha texnik ekspertizaning salbiy xulosasi mavjud bo‘lgan taqdirda, Buyurtmachi loyihani taqdim etgan muassasaga (tashkilotga) bu haqda yozma ravishda ma’lum qiladi. Buyurtmachi tomonidan kamchiliklarni bartaraf etish uchun uch ish kunidan kam bo‘lmagan muddat belgilanadi. Buyurtmachi loyiha talabnomada ko‘rsatilgan tartibda asoslantirilgan xulosani tegishli tashkilotga (muassasaga) yetkazadi.

Agar loyiha taqdim etgan tashkilot (muassasa) Buyurtmachi tomonidan aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan asoslantirilgan takliflarni belgilangan muddatda taqdim etmasa, loyiha ko‘rib chiqish jarayonidan olib tashlanadi va ilmiy ekspertizadan o‘tkazilmaydi. Mazkur holatda loyiha hujjatlari uni taqdim etgan tashkilotga (muassasa) qaytarib yuborilmaydi hamda qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda Buyurtmachida saqlanadi. Loyihani taqdim etgan tashkilot (muassasa)ning yozma murojaatiga asosan loyiha hujjatlari Buyurtmachi tomonidan qaytarilishi mumkin [14]. Nizomning 66-bandida tanlovga bitta loyiha taqdim etilgan hollarda loyihalarni alohida tartibda ko‘rib chiqish uchun Buyurtmachining buyrug‘iga binoan Buyurtmachining tarkibiy bo‘linmalarining mas’ul xodimlaridan kamida besh kishidan iborat tarkibda ishchi guruh tuzilishi berilgan. Ishchi guruh besh ish kuni ichida yagona ishtirokchining loyihasini ko‘rib chiqadi va uning tanlov takliflarini taqqoslaydi. Individual tartibda ko‘rib chiqilayotgan loyiha ushbu mavzu bo‘yicha ilmiy izlanishlarning hozirgi bosqichida talabga ega bo‘lishi, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning, shu jumladan tijoratlashtirish imkoniyatiga ega bo‘lgan yakuniy tayyor mahsulot texnologiyalariga yo‘naltirilgan loyihalarning ehtiyojlariga javob berishi kerak. Tekshirish natijalariga ko‘ra, ishchi guruh loyihani ilmiy-texnik kengashda ko‘rib chiqish uchun asos bo‘lgan tegishli bayonni tasdiqlaydi [14]. Nizomning 67-bandiga ko‘ra Davlat buyurtmasi asosida bajariladigan ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari

doirasidagi ilmiy loyihalar davlat ilmiy ekspertizasidan o‘tkazilishi shart [14]. 68-bandida loyiha talabnomalarining ilmiy ekspertizasi ikki bosqichda o‘tkaziladi [14](2.4-jadvalga qarang):

2.4-jadval

Loyiha talabnomalarining ilmiy ekspertizasi bosqichlari

Birinchi bosqichda	Ikkinchi bosqichda
har bir loyiha talabnomasi Buyurtmachi tomonidan mustaqil ekspertlarni, shu jumladan xorijiy ekspertlarni jalb etgan holda ekspertiza qilinadi	har bir loyiha talabnomasi fan yo‘nalishlari bo‘yicha tegishli ilmiy-texnik kengashlar (ITK) tomonidan ochiq muhokamadan o‘tkaziladi

Nizomning 69-bandida ilmiy ekspertiza loyihaning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini, uni texnik jihatdan amalga oshirish imkoniyatlarini, shu jumladan moddiy-texnik bazaning yetarli ekanligi, ilmiy salohiyatning va ilmiy jamoaning ilmiy natijalari mavjudligini aniqlash maqsadida o‘tkazilishi berilgan [14]. 70-bandida ilmiy ekspertiza quyidagi tamoyillarga asoslangan holda amalga oshiriladi [14] (2.4-rasmga qarang).

Nizomning 71-bandida ilmiy ekspertizani amalga oshirish jarayonida uning natijalaridan shaxsan manfaatdor bo‘lgan jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar vakillarining qatnashishiga yo‘l qo‘yilmasligi berilgan [14]. 72-bandida ilmiy ekspertiza muddati Buyurtmachi tomonidan ITKga loyiha kelib tushgan sanadan boshlab bir oydan oshmasligi kerakligi ham mavjud [14]. 73-bandiga ko‘ra loyiha talabnomalarining ilmiy ekspertizasi ikki bosqichda o‘tkaziladi [14].

2.4-rasm. Ilmiy ekspertiza tamoyillari

Nizomning 74-bandida ilmiy ekspertizaning birinchi bosqichida loyiha talabnomasi kelib tushgan kundan boshlab uch ish kuni ichida ikkita ekspert bo‘yicha taklif Buyurtmachiga kiritilishi yoritilgan. Buyurtmachi tomonidan ekspertlar ro‘yxatga olingandan so‘ng, ekspertlarga loyihalar ko‘rib chiqish va baholash uchun taqdim qilinadi. Ekspertlarga qo‘yiladigan talablar, ularni tanlash va ekspertizaga tayinlash tartibi Buyurtmachi tomonidan belgilanadi [14].

75-bandiga ko‘ra ilmiy ekspertizaning birinchi bosqichida ekspertlar loyiha talabnomasini bir oy muddatda ko‘rib chiqadi. Ekspertiza natijalariga ko‘ra, har bir ekspert loyiha bo‘yicha o‘zining ekspert xulosasini beradi va uni 100 ballik shkala bo‘yicha baholaydi, bunda 0 ball – eng past ko‘rsatkich, 100 ball – eng yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi. Bunda agar bir loyiha bo‘yicha ikki ekspert baholaridagi farq 25 balldan yuqori bo‘lsa, ekspertiza natijalarini aniqlashtirish maqsadida uchinchi ekspert qo‘shimcha ekspertiza uchun tayinlanadi. Loyiha talabnomasining yakuniy ekspert bahosi barcha ekspert baholarining o‘rtacha arifmetik qiymati sifatida hisoblanadi. Ilmiy ekspertizaning birinchi bosqichi natijalari Buyurtmachi tomonidan belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan ekspert xulosalari ilmiy ekspertizaning ikkinchi bosqichini o‘tkazish uchun ITKga yuboriladi. Ilmiy ekspertizadan o‘tmagan loyihalar ITK tomonidan belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan bayonnoma va ekspert xulosalari bilan birga Buyurtmachiga qaytariladi. Buyurtmachi asoslantirilgan rad etish xulosasini loyiha rahbarlariga interfaol xizmat orqali bildirish uchun elektron platformaga joylashtiradi [14].

76-bandi bo‘yicha ilmiy ekspertizaning ikkinchi bosqichida loyihalar ITK yig‘ilishida ochiq muhokama (taqdimot) shaklida ko‘rib chiqiladi. Ilmiy loyihaning rahbari ilmiy loyiha taqdimoti bilan ITK yig‘ilishlarida qatnashadi. ITK a’zolari tadqiqot loyihasi va loyihani qo‘llash mavzusi bo‘yicha savollar berish huquqiga ega. 77-bandida taqdimot va ochiq muhokamaning natijalariga ko‘ra, ovoz berish huquqiga ega ITK a’zolari loyiha talabnomasini 100 ball tizimidan foydalangan holda baholaydi, bunda 0 ball eng past baho va 100 ball eng yuqori baho hisoblanadi. ITK a’zolarining baholari yig‘ilish

bayonnomasida qayd etiladi. ITK tomonidan loyiha taklifining yakuniy bahosi ITK a’zolari baholarining o‘rtacha arifmetik qiymati bilan belgilanadi. Loyiha talabnomasini baholash jarayonida loyihani amalga oshirishni rejalashtirilayotgan tadqiqotchilar guruhi rahbari va a’zolarining qatnashishiga yo‘l qo‘yilmaydi [14].

Nizomning 78-bandida ITK yig‘ilishining qoidalari va qarorlarini qabul qilish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi huzuridagi ilmiy-texnik kengashlar to‘g‘risidagi nizomga muvofiq belgilanadi [14]. 79-bandida esa ITK tomonidan yakuniy bahosi 60 va undan yuqori ball bo‘lgan taqdirda, loyiha talabnomasi ilmiy ekspertizaning ikkinchi bosqichidan o‘tgan deb hisoblanadi. 80-bandida har bir loyiha talabnoma bo‘yicha ilmiy ekspertiza yakunlangach, ITK xulosa va tavsiyalar beradi. ITK qarorlari va xulosalari yig‘ilish bayoni shaklida tuzilib, rais tomonidan tasdiqlanadi [14]. 81-bandida ITK a’zosi baholash jarayonida ko‘pchilikning fikriga qo‘shilmasa, o‘zining alohida fikrini bildirishga haqli. ITK a’zosining alohida fikri yig‘ilish bayonnomasiga kiritiladi [14].

Nizomning 82-bandiga ko‘ra ITK o‘xshash mavzular va yo‘nalishlar bo‘yicha birlashtirgan, ularni bajarish jarayonini maqbullashtirish maqsadida ish hajmi va xarajatlarni aniqlaydigan rejalashtirilgan ishlarni to‘g‘rilash bo‘yicha takliflar ishlab chiqishi mumkin [14]. 83-bandida ITK ekspertizasi natijalari tahlil qilinib, umumlashtirilganidan so‘ng o‘n kun ichida kollegial organga ko‘rib chiqish uchun taqdim etiladi. Kollegial organ loyiha buyurtmalarini to‘g‘ri va xolis baholaganligini tekshirish maqsadida qo‘shimcha ekspertiza o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilishga haqli. Qo‘shimcha ekspertiza o‘tkazish tartibi kollegial organ tomonidan tasdiqlanadi. Kollegial organ ITK raislarini qabul qilingan qarorlarga tushuntirish berishni so‘rab muhokamaga taklif qilishga haqli [14].

Zarur hollarda, loyiha talabnomasi ilmiy ekspertiza jarayonida ishlab chiqilgan xulosa va tavsiyalar asosida, shuningdek kollegial organning ko‘rsatmasiga muvofiq ITK tomonidan qayta ishlanib, uning mavzusi va tarkibiga qisman o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilgan tavsiyalar bilan Buyurtmachiga taqdim etilishi mumkin. Bunda ITK

tomonidan bir marotaba loyiha rahbariga uch ish kuni ichida tegishli o‘zgartirishlar qilishga ruxsat beriladi, o‘zgartirilgan loyiha qayta ekspertiza va muhokamadan o‘tkaziladi. ITK bayonida va uning qaror qismida loyiha talabnomasini qayta ishlash bilan bog‘liq barcha jarayonlar to‘liq asoslantirilishi lozim.

Nizomning 84-bandida ijobiy baholangan va moliyalashtirishga tavsiya etilgan ilmiy-tadqiqot loyihalarining yakuniy ro‘yxatini tasdiqlash to‘g‘risidagi qaror kollegial organ tomonidan hujjatlar taqdim etilgan sanadan boshlab o‘n ish kuni mobaynida qabul qilinadi. 85-bandida ijobiy baholangan loyihalarni tasdiqlash bo‘yicha kollegial organ yig‘ilishida nizo yuzaga kelgan taqdirda, kollegial organ qarori bilan loyihalar Innovatsion rivojlanish vazirligi huzuridagi Jamoatchilik kengashida ko‘rib chiqish uchun yo‘naltirilishi va bunda ITK raisi tomonidan taqdimot o‘tkazilishi mumkin. Jamoatchilik kengashi bir oy muddatda loyiha bo‘yicha, shu jumladan loyihalarni moliyalashtirish yoki moliyalashtirishni rad etish bo‘yicha o‘z tavsiyalarini kollegial organga taqdim etadi. 86-bandida Buyurtmachi kollegial organ qarori qaror qabul qilingan kundan e’tiboran o‘n besh kun muddatda ilmiy-tadqiqot loyihasining ijrochi tashkiloti bilan belgilangan tartibda shartnoma imzolashi zarur. Shartnomada moliyalashtirish shartlari va tomonlarning majburiyatlari nazarda tutilishi lozim. Shartnomalarning namunaviy shakllari, shu jumladan ilova qilingan shakllar, jadvallar va boshqa materiallar buyurtmachi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi [14].

O‘zbekiston Respublikasining “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi Qonunning 26-moddasida ilmiy ekspertiza berilgan. Ilmiy ekspertiza ilmiy loyiha bo‘yicha asoslantirilgan qaror qabul qilish maqsadida uni o‘rganish, tahlil qilish, baholash va xulosa tayyorlashga qaratilgan faoliyatdir (2.5-rasmga qarang):

2.5-rasm. Ilmiy ekspertiza

Ilmiy ekspertizani amalga oshirish jarayonida uning natijalaridan shaxsan manfaatdor bo‘lgan jismoniy va yuridik shaxslarning qatnashishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Ilmiy ekspertiza jarayonida qatnashgan va qabul qilingan xulosa bilan kelishmagan ekspert o‘zining asoslantirilgan fikrini mazkur xulosaga qo‘shib qo‘yishi mumkin. Ilmiy ekspertizani o‘tkazishga chet el mutaxassislari jalb etilishi mumkin. Davlat buyurtmasi asosida bajariladigan ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasidagi ilmiy loyihalar davlat ilmiy ekspertizasidan o‘tkazilishi shart. Ilmiy ekspertiza ushbu masala bo‘yicha vakolati bor davlat tashkilotining qaroriga ko‘ra o‘tkaziladi [1]. *Loyihalar bo‘yicha o‘tkaziladigan ilmiy ekspertizani baholash mezonlari.* Nizomning 87-bandida Davlat buyurtmasini amalga oshirish doirasida ilmiy-tadqiqot loyihalari tanloviga taqdim etilgan loyiha talabnomasining ilmiy-texnik darajasini baholash mezonlar asosida amalga oshiriladi (2.5-jadvalga qarang).

2.5-jadval

Loyihalar bo‘yicha o‘tkaziladigan ilmiy ekspertizani baholash mezonlari

Fundamental tadqiqotlar uchun	**Amaliy loyihalar uchun**	**Innovatsion loyihalar uchun**
tashabbuskor loyihalarning fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlariga muvofiqligi	tadqiqotning ilmiy yangiligi, amaliy muammolarni hal qilish uchun yangi usullarni o‘rganishning kutilayotgan samarasi	loyihani amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar: import o‘rnini bosuvchi yoki eksportga yo‘naltirilgan yuqori texnologiyali mahsulotlarni ishlab chiqarishni tashkil etish va ishlab chiqarishni tashkil etish (tayyorlash) uchun ilmiy-texnik hujjatlarni ishlab chiqishni (tasdiqlash) rejalashtirish
loyihaning maqsadli tanlov mavzusi va shartlariga muvofiqligi	tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish imkoniyati, shu jumladan sanoat hamkori va loyihani amalga oshirishdagi tomonlar hissasini baholash	loyihani tijoratlashtirish istiqbollari va sanoat hamkori darajasini va loyihani amalga oshirishga qo‘shgan hissasini baholash (mahsulot ma’lum bir iste’molchi uchun mos bo‘lgan bozorga kirish va aniq istiqbolga ega bo‘lishi kerak)
mavzuning dolzarbligi, tadqiqotning yangiligi va ushbu yo‘nalishda ilmiy natijalarning mavjudligi va darajasi hamda yangi bilimlarni olish, yangi nazariyalar, usullar, tushunchalarni yaratishga qaratilganligi	loyihani amalga oshirish natijasida kutilayotgan natijalar: ilmiy-texnik hujjatlar to‘plamini (texnologik yoki laboratoriya reglamentlari, texnik pasport, texnik shartlar, loyihalash hujjatlari va boshqalar), eksperimental (laboratoriya, ishlab chiqarish, klinik) sinovlarni o‘tkazish uchun yangi yondashuvlar va usullarni ishlab chiqish	innovatsiya obyektiga talab darajasi: mahsulotga (texnologiya, ishlanma) talab — sanoat hamkori va (yoki) boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan loyihani amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni yaratishda kafolatlar mavjudligi (loyihani amalga oshirishga qiziqish, zarur materiallar yoki boshqa manbalarni taqdim etishda ishtirok etish)

tadqiqot mavzusi bo‘yicha zarur ilmiy salohiyat va ilmiy ma’lumotlarning mavjudligi (yuqori malakali olimlar jamoasi, so‘nggi besh yil ichida nashr etilgan ilmiy nashrlarning soni va sifati, patentlarning mavjudligi, yetakchi milliy va xorijiy ilmiy markazlar bilan hamkorlikning mavjudligi va boshqalar)	zarur salohiyat — ilmiy (ushbu masala bo‘yicha yuqori malakali olimlar jamoasi) va moddiy-texnik resurslar (asboblar, uskunalar, materiallar va boshqa vositalar)ning mavjudligi	muhofaza qilinadigan hujjatlarning mavjudligi: patent (dasturiy mahsulot uchun guvohnoma) va taklif qilinayotgan mahsulot (texnologiya) uchun ilmiy-texnik hujjatlarning to‘liq to‘plami yoki texnik reglament, sinov sertifikati, texnik shartlar, e’lon qilingan ilmiy maqolalar, patentga (dasturiy mahsulotga) topshirilgan talabnoma (sertifikat) va ishlab chiqarilgan laboratoriya reglamentlari, laboratoriya sinovlari
loyiha ijrochilari tarkibida 35 yoshgacha bo‘lgan yosh olimlarning mavjudligi, ularning soni va sifat xususiyatlari	loyiha ijrochilari tarkibida 35 yoshgacha bo‘lgan yosh olimlarning mavjudligi (doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar, magistrlar, bakalavrlar); loyiha ijrochilarining ilmiy salohiyati: ilmiy nashrlarning mavjudligi (xorijiy nashrlarda maqolalar, patentlar yoki boshqa ilmiy hujjatlar, monografiyalar, o‘quv qo‘llanmalari, dasturiy mahsulotlar), shuningdek, so‘nggi besh yil ichida nashr etilgan xalqaro va milliy konferensiyalarda ilmiy maqola va tezislar	loyiha ijrochilarining tegishli ilmiy-texnik yoki innovatsion faoliyat va tajriba-konstruktorlik ishlari bo‘yicha amaliy tajribasining mavjudligi: mahsulot tajriba namunasining mavjudligi, ishlab chiqarish rejalashtirilayotgan mahsulotning ilmiy-texnik yoki ishchi tajriba-texnologik hujjatlari va/yoki mahsulotning laboratoriya, tajriba namunasining mavjudligi
zarur moddiy-texnik bazadan (binolar, jihozlar, inventarlar, dasturiy ta’minot, ma’lumotlar bazasi, axborot resurslari va boshqalar) foydalanish imkoniyati		ishlab chiqarish bazasining texnologik jihatdan ta’minlanganlik darajasi: ishlab chiqarish bazasi, asboblar, uskunalar va boshqa zarur infratuzilma mavjudligi yoki rejalashtirilayotganligi (loyihani amalga oshirish paytida), shuningdek, mahalliy resurslar (xomashyo va butlovchi qismlar) bilan ta’minlanganligi (mavjudligi)

Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalar monitoringi

O‘zbekiston Respublikasining “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi Qonunning 27-moddasida Davlat buyurtmasi asosida bajariladigan ilmiy loyihalar monitoring berilgan. Davlat buyurtmasi asosida bajariladigan ilmiy loyihalar monitoringi ularning tasdiqlangan rejaga ko‘ra bajarilishini, moliyaviy mablag‘larning maqsadga muvofiq sarflanishini, belgilangan muddatlarda hisobotlar taqdim etilishini va olingan natijalarning samaradorligini baholashni o‘z ichiga oladi. Davlat buyurtmasi asosida bajarilayotgan ilmiy loyihalar monitoringi natijalari xulosalaridan ilmiy yo‘nalishlarning istiqbolini belgilash, ilmiy loyihalarni moliyalashtirishni davom ettirish yoki to‘xtatish bo‘yicha qarorlar qabul qilishda foydalaniladi. Davlat buyurtmasi asosida bajarilayotgan ilmiy loyihalarning natijalari monitoringi vakolatli davlat organi tomonidan amalga oshiriladi. Davlat buyurtmasi asosida bajariladigan ilmiy loyihalar bo‘yicha hisobotlar vakolatli davlat organining rasmiy veb-saytida e’lon qilib boriladi [1].

Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalarini monitoring qilish. Nizomning 91-bandida Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalari monitoringi ularning tasdiqlangan rejasiga ko‘ra bajarilishini, moliyaviy mablag‘larning maqsadga muvofiq sarflanishini, belgilangan muddatlarda hisobotlar taqdim etilishini va olingan natijalarning samaradorligini baholashni o‘z ichiga olishi keltirilgan. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshirilayotgan ilmiy loyihalarning natijalari monitoringi Buyurtmachi tomonidan amalga oshiriladi. Nizomning 92-bandida ijrochi tashkilotlar Davlat buyurtmasi asosida amalga oshirilgan loyihalarning hisobotlarini (oraliq va yakuniy) Buyurtmachiga shartnomalarda belgilangan muddatlarda taqdim etadi. Sanoat hamkorlari ishtirokida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalari bo‘yicha tayyorlangan hisobotlar sanoat hamkorlari tomonidan ham tasdiqlangan bo‘lishi lozim.

Nizomning 93-bandida buyurtmachi hisobotlarni qabul qiladi, shuningdek, davlat buyurtmasini bajarish bo‘yicha axborot va boshqa

tahliliy materiallarni tayyorlaydi hamda tegishli ITKga taqdim etadi. Hisobotlar va moliyaviy-iqtisodiy masalalar bo‘yicha tahlil qilish, ko‘rib chiqish va fikr berish buyurtmachi tomonidan amalga oshiriladi. 94-bandida buyurtmachi fan yo‘nalishlari bo‘yicha ilmiy-texnik kengashlar bilan birgalikda zarur hollarda mustaqil ekspert va mutaxassislarni jalb etgan holda, loyihalarning bajarilishi monitoringini amalga oshiradi. Monitoring quyidagi shakllarda amalga oshiriladi (2.6-rasmga qarang):

2.6-rasm. Monitoring shakllari

Nizomning 97-bandida Davlat buyurtmasi asosida amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot loyihalari monitoringi natijalari bo‘yicha ITK xulosalari Buyurtmachi tomonidan ilmiy yo‘nalishlarning istiqbolini belgilash, ilmiy-tadqiqot loyihalarini moliyalashtirishni davom ettirish yoki to‘xtatish bo‘yicha qarorlar qabul qilish uchun asos hisoblanadi. 98-bandida ilmiy-tadqiqot loyihasini moliyalashtirishni to‘xtatish to‘g‘risidagi qaror kollegial organ tomonidan ITK xulosasi asosida yoki loyihani amalga oshiruvchi tashkilot talabiga binoan qabul qilinadi. 99-bandida esa agar kelishmovchilik yoki farqli natija ijrochi tashkilotga ma’lum bo‘lsa, bu haqda besh kun ichida buyurtmachiga ma’lum qilinishi kerak [14].

Buyurtmachi taqdim etilgan hujjatlar asosida (bildirishnoma, tadqiqot loyihalari to‘g‘risidagi hisobot), aniqlangan o‘zgarishlar yoki

olingan natijalar kutilganidan o‘zgacha bo‘lsa, loyihalarni kelgusida moliyalashtirish yoki loyihaning maqsadli parametrlarini qayta rasmiylashtirish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Buyurtmachi taqdim etilgan hujjatlar (ariza-xabarnoma, hisobot ilmiy-tadqiqot loyihalari) asosida kutilgan natijalardan farqli o‘laroq, natijalar ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lmaganligi aniqlangan bo‘lsa, ilmiy-tadqiqot loyihalarini moliyalashtirishni to‘xtatish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Moliyalashtirilishi to‘xtatilgan loyihalardan bo‘shagan mablag‘lar mazkur loyihalar amalga oshirilgan ijrochi tashkilotda muvaffaqiyatli amalga oshirilayotgan boshqa ilmiy loyiha(lar)ga (bunda loyihaning kalendar rejasiga qo‘shimcha mablag‘ hisobidan amalga oshiriladigan ishlarni nazarda tutgan holda o‘zgartirish kiritilishi lozim) yoki yangi istiqbolli amaliy va innovatsion loyiha(lar)ni, shu jumladan ijrochi tashkilot tomonidan tayyorlangan loyiha(lar)ni moliyalashtirishga yo‘naltiriladi. Bunda yangi istiqbolli amaliy va innovatsion loyiha(lar)ni amalga oshirish muddati moliyalashtirilishi to‘xtatilgan loyiha(lar)ning yakunlanish muddati bilan mos bo‘lishi lozim. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan loyihalarning hisobotlari buyurtmachi tomonidan majburiy elektron ro‘yxatga olinishi lozim [14].

Davlat buyurtmasi asosida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot loyihalari natijalarini ro‘yxatga olish va hisobini yuritish tartibi

Nizomning 100-bandida Davlat buyurtmasi asosida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot loyihalari natijalari hujjatlashtiriladi va Buyurtmachiga shartnomaga muvofiq GOST 7.32-2001 davlatlararo standarti talablariga muvofiq tuzilgan tadqiqot hisoboti yoki ilmiy-texnik mahsulotlar shaklida taqdim etiladi. 101-bandida ilmiy-tadqiqot loyihalarining ijrochi tashkiloti tomonidan Buyurtmachiga quyidagilar taqdim etiladi [14]:

ilmiy-tadqiqot loyihalari ijrochi tashkilotining rasmiy blankidagi yo‘llanma xati;

tadqiqot loyihalari haqida hisobot;

davlatlararo standart talablariga muvofiq tuzilgan GOST 7.9-95 “Xulosa va annotatsiya. Umumiy talablar” referat.

102-bandida ilmiy-tadqiqot loyihalari natijalari to‘g‘risidagi ma’lumot ilmiy-tadqiqot loyihalari ijrochi tashkiloti tomonidan tuzilgan referat shaklida davlatlararo standart GOST 7.9-95 talablariga muvofiq Buyurtmachining elektron ma’lumotlar bazasiga kiritiladi. 103-bandida Davlat buyurtmasi asosida to‘liq amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot loyihasini qabul qilish tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi, ular tomonlarning vakolatli vakillari tomonidan imzolanadi va Buyurtmachi tomonidan tasdiqlanadi [14].

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Loyihalarni ekspertizadan o‘tkazishda qanday umumiy talablar qo‘yolgan?
2. Loyiha talabnomalarini tanlov asosida saralab olishga qanday umumiy talablar qo‘yilgan?
3. Loyiha hujjatlarining texnik ekspertizasi qanday olib boriladi?
4. Loyihalarning ilmiy ekspertizasi qanday olib boriladi?
5. Loyihalar bo‘yicha o‘tkaziladigan ilmiy ekspertizani qanday baholash mezonlari mavjud?
6. Ilmiy-tadqiqot loyihalarini davlat buyurtmasi asosida qanday moliyalashtiriladi?
7. Davlat ilmiy dasturlari doirasida amalga oshiriladigan ilmiy loyihalar xarajatlarini rejalashtirish tartibi nimalardan iborat?
8. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalar monitoringi qanday olib boriladi?
9. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot loyihalari natijalarini ro‘yxatga olish va hisobini yuritish tartibi qanday olib boriladi?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Ilmiy-tadqiqot loyihalarining asosiy tushunchalarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Tushunchalar	**Tushunchalarning mazmun-mohiyati**
Texnik ekspertiza tartiblari	
Loyiha talabnomalarining ilmiy ekspertizasi bosqichlari	
Ilmiy ekspertiza tamoyillari	
Ilmiy ekspertiza	
Monitoring shakllari	

3-MODUL. ILMIY ISHLARNING TASNIFI VA BAHOLASH

§ 3.1. Ilmiy ishlar, uning tasnifi va baholash mezonlari

Reja:

1. Ilmiy maqola, tezis, monografiya tushunchalari.
2. MD, PhD, DSc dissertatsiya mavzusi bo‘yicha hamda ilmiy unvonlar talabidagi e’lon qilingan ilmiy ishlar hajmi.
3. Ilmiy natijalarni xalqaro va respublika doirasida o‘tkazilgan ilmiy konferensiyalar va seminarlarda aprobatsiyadan o‘tkazish(anjuman.uz).
4. Asosiy ilmiy natijalari davriy ilmiy nashrlarda e’lon qilinishi.
5. Intellektual mulk obektlariga bo‘lgan muhofaza hujjatlari.
6. Professor-o‘qituvchilarning o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot ishlarini belgilash.
7. Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malaka oshirish shakllarini baholash mezonlari.

Tayanch so‘z va iboralar: *ilmiy maqola, tezis, monografiya, MD dissertatsiya, PhD dissertatsiya, DSc dissertatsiya, ilmiy natijalar, xalqaro va respublika ilmiy konferensiyalar, seminarlar, aprobatsiyadan o‘tkazish, anjuman.uz, davriy ilmiy nashrlar, intellektual mulk obektlari, o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot ishlari, rahbar va pedagog kadrlar, uzluksiz malaka oshirish shakllari, baholash mezonlari.*

Ilmiy maqola, tezis, monografiya tushunchalari

Maqola yozish va uni taniqli jurnalda nashr ettirish juda qiyin ish,hatto,nashr ettirish darajasiga olib kelgan mashaqqtli ishdan keyin ham. Xo’sh, nima uchun odamlar buni qilishadi?Mualliflar asarlarini nashr etish uchun yozish jaryonidan, o’zaro baholash jarayoniga o’tishga nima undaydi? Ikki xil turtki, altruizm va shaxsiy manfaat bor va aksriyat mualliflarda ikkala konbinatsiya ham bor.

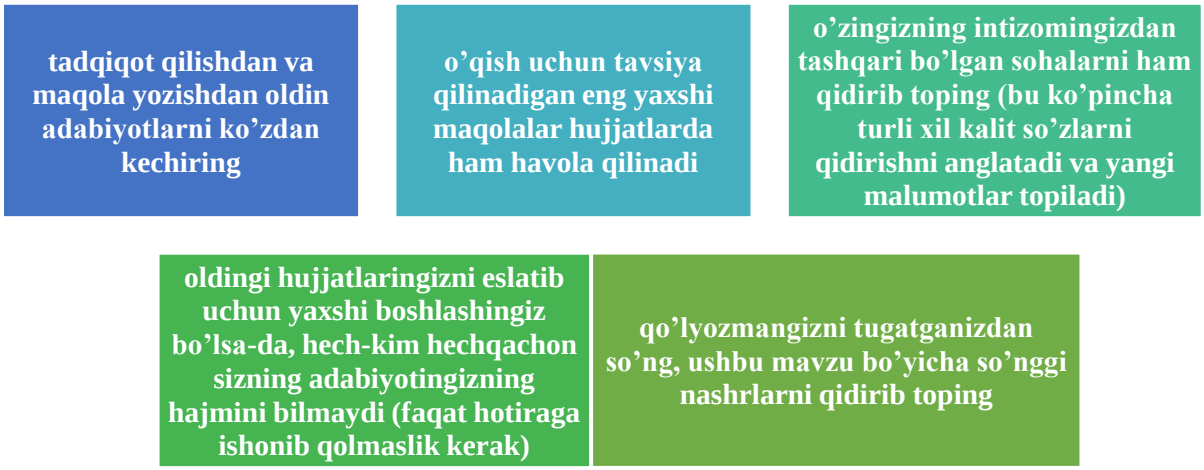
Altruizm – ilmiy nashrlar bugungi kunda ilmiy yutuqlarni tarqatish va arxivlashning asosiy usuli hisoblanadi (kitoblar, konferensiyalarning prezentatsiyalari va universitetlarda o’qitish va boshqa usullar keng tarqalgan). Ilm-fan jamoatchilik bilimlari to’plami orqali o’sib boradi va

rivojlanib boradi,u doimo muhokama qilinadi, qayta ko’rib chiqiladi va kengaytiriladi. Aksariyat olimlar (va men ilm-fanning ichiga ishlab chiqarishni ham olganman) o’z sohasini rivojlantirishga hissa qo’shishni juda xohlashadi,bu ko’pincha olim bo’lish uchun asosiy sababdir. Nashr qilish odatda bunday hissa qo’shishning eng to’g’ri yo’lidir va shuning uchun bu mualliflarni uqori darajada rag’batlantiradi va qoniqtiradi.

Shaxsiy manfaat – nashriyot muallifga sezilarli foyda keltirishi mumkin,shu bilan birga maqola yozish va nashr etishda shaxsiy manfaatdorlik ta’minlanadi. Nashriyot martaba ko’tarish uchun ham xizmat qilishi mumkin va ko’pincha to’g’ridan-to’g’ri yoki bilvosita pul mukofotlari olib keladi. Akademiyadagi ‘’nashr etish va yo’q qilish’’pradigmasi mansab pog;onasiga ta’sir ko’rsatadi. Ammo aniq professional motivatsiyalarsiz ham, deyarli barcha insonlar o’zlarining sa’y-harakatlarini tan olinishini talab qilishadi. Altruizm va shaxsiy manfaatni muvozanatlashtirish kerak.

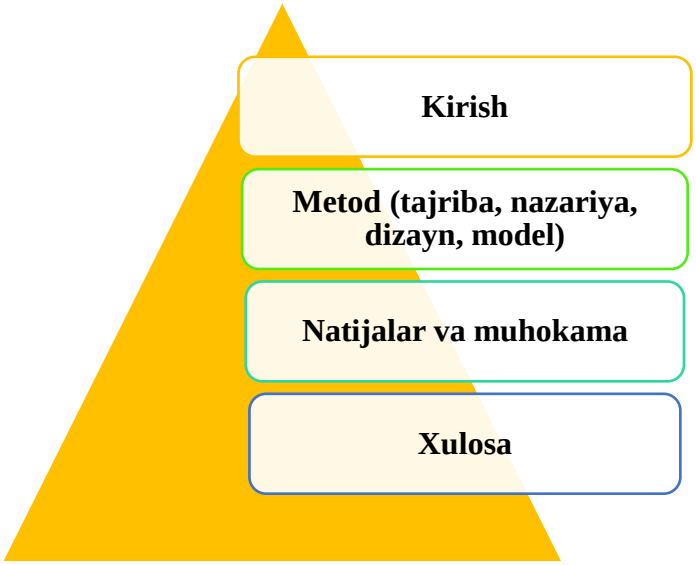
Adabiy izlanish – yangi tadqiqot loyihasi deyarli har doim adabiy izlanish bilan boshlanadi – bu loyiha uchun kerak. Ilmiy izlanishning maqsadi – bu bilim olishga kirishishdan oldin, mavzu bo’yicha umumiy bilimlarimizning holatini baholash. Ilm-fan mavjud bilimlarni tasdiqlash yoki rad etish, yangi bilimlarni rivojlantirish bilan bog’liqliligi sababli, umumiy bilimimizning holatini anglab olishimiz juda zarur. Bundan tashqari kerakki, ushbu adabiy izlanishlar beshta maqsad uchun asos bo’laoladi.Shuni ta’kidlash lozimki, adabiy izlanish tegishli hujjatlarni topish uchun emas, balki ularni o’qish uchundir. Afsuski, adabiy izlanishlar kamdan-kam hollarda kerakli darajada amalga oshiriladi. Adabiy izlanishni yaxshilash uchun ba’zi ko’rsatmalar berilgan (3.1-rasmga qarang).

Ko’pincha boshqa tadqiqotchilar ham shu mavzularda ishlaydilar. Sizning qo’l yozmangiz ushbu sohadagi eng yaxshisi va jamoat o’qishi uchun bo’lishi kerak. Hozirgi kunda ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalarning aksariyati juda oddiy tuzilishga to’g’ri keladi.

3.1-rasm. Adabiy izlanishni yaxshilashdagi ko’rsatmalar

Ba'zi farqlarga ko’ra, ko'pgina maqolalar “IMRaD” formatidan foydalanadilar (3.2-rasmga qarang):

3.2-rasm. IMRaD formati

Maqola to'rtta mezonga javob berishi kerak, ilmiy jurnalda nashr etilishidan oldin: Maqola mazmuni jurnal hajmiga mos kelishi kerak. Maqola sifati (tadqiqotning usuli va bajarilishi, shuningdek) yozuv) ytarlicha yuqori darajada bo'lishi kerak. U yangi natijalarni taqdim etishi kerak (ko'rib chiqilgan maqolalar bundan mustasno). Natijalar o'qishga arziydigan darajada muhim bo'lishi kerak (va shundan keyin u nashr qilinadi. Har qanday muammolar yoki ish jarayonida uchragan kamchiliklar ham muhokama qilinishi kerak, ayniqsa, ular natijalarning qanday talqin qilinishiga ta'sir qilishi mumkin bo'lsa. Natijalarni yozishda

va ularni tavsif qilish uchun bo’lgan muammo bu tashkilot yetishmasligi, hech qachon muhokama qilinmagan natijalarni taqdim etish, natijalarning hech biriga bog'liq bo'lmagan munozarani taqdim etish, etilgan natijalarni e'tiborsiz qoldirib, mantiqiy tartibda emas, balki xronologik tartibda muhokama qilish, xulosalarni qo'llab quvvatlamaslik yoki natijalardan xulosa chiqarishni hohlamaslik. Xulosa qismida natijalar va munozaralarning qisqacha mazmuni berilgan, ammo bu qisqacha ma’lumtdan ko'proq bo'lishi kerak. Har bir tadqiqotni xulosa qismida, Kirish qismida keltirilgan masalaning natijalari ko'rib chiqilishi va bu qanday qilib ahamiyatli ish ekanligini tushuntirib, ta'kidlanishi kerak. Bu yerda maqsad dalillar bilan tasdiqlanishi kerak, va umumiy da'volarni taqdim etish kerak. Ushbu bo'lim "men" yoki "biz" ga tegishli bo'lgan narsalar ro'yxatidan qochib, o'quvchilarga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Xulosalar bo'limi qisqa fursatda o'qishga imkon berish kerak [29].

Ilmiy maqolalar fandagi aloqa va olimlar o‘rtasida axborot almashishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Ular sizga tadqiqot va g'oyalaringizni nashr qilish va tengdoshlaringizdan fikr-mulohazalarni olish imkonini beradi. Ilmiy maqola yozish kuch va bilim talab qiladi, bu ilmiy sohada rivojlanishga yordam beradigan jiddiy vazifadir. Ushbu qo'llanmada biz sizga o'quvchilarni qiziqtiradigan va sizni boshqa yozuvchilardan ajratib turadigan tadqiqot maqolasini yozishingizga yordam beradigan qadamlar va ko'rsatmalarni ko'rsatamiz [32].

“Tadqiqot maqolasi” – mualliflar o‘z ilmiy izlanishlari yoki tahlillari natijalarini taqdim etadigan nashr. Ular ilmiy axborotning asosiy manbai bo‘lib, ilmiy g‘oyalar va kashfiyotlarni tarqatishda foydalaniladi. Ilmiy maqolalar odatda ilmiy jurnallarda yoki konferentsiyalarda chop etiladi. Ular ilmiy asoslangan bo'lishi va tadqiqot usullariga asoslangan bo'lishi kerak. Mualliflar o'zlarining metodlari, xulosalari va keyingi tadqiqotlar uchun kutilgan narsalarning batafsil tavsifini taqdim etishlari kerak. Ilmiy maqolalar ham ularning ilmiy qiymati va ishonchliligini ta'minlash uchun ekspertlar tomonidan ko'rib chiqiladi. Ilmiy maqolalarning bir necha turlari mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos xususiyat va maqsadlarga ega (3.1-jadvalga qarang):

3.1-jadval.

Ilmiy maqolalarning turlari

№	Ilmiy maqolalarning turlari	Ilmiy maqolalar turlarining mazmun-mohiyati
1.	Original tadqiqot	Bu mualliflar o'zlarining tadqiqot natijalarini taqdim etadigan maqolalar. Ularda ko'pincha o'z xulosalarini tasdiqlovchi grafiklar, jadvallar va boshqa ma'lumotlar mavjud
2.	Ilmiy va nazariy maqolalar	Bu mualliflar mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish yoki mustaqil ravishda olib borilgan tadqiqotlar asosida o'zlarining ilmiy g'oyalari yoki nazariyalarini taqdim etadigan nashrlar. Shuningdek, ular mavzuni tushunish va rivojlantirishga yordam berish uchun joriy adabiyotlarning sharhlari va tahlillarini o'z ichiga olishi mumkin. Ilmiy-nazariy maqolalar ilmiy tadqiqotning muhim elementi bo‘lib, fan rivojiga katta hissa qo‘shadi
3.	Ilmiy va amaliy (empirik)	Bular ilmiy ishlar bo'lib, unda mualliflar empirik tadqiqot natijalarini, ya'ni real ob'ektlar yoki odamlar ishtirokidagi kuzatishlar yoki eksperimentlarga asoslangan tadqiqotlarni taqdim etadilar. Bunday maqolalarning maqsadi amaliy muammolarni hal qilish yoki real hodisalarni tushunishni yaxshilash uchun haqiqiy ma'lumotlarni taqdim etish va ularni tahlil qilishdir
4.	Maqolalarni ko'rib chiqish	Bu turli manbalardan ma'lumotlarni to'playdigan va uni tizimli ravishda taqdim etadigan maqolalar. Ular ko'pincha fanning ma'lum bir sohasidagi muayyan mavzu yoki muammo haqida umumiy tasavvurga ega bo'lish uchun ishlatiladi. Ko‘rib chiqish maqolalari olimlarga ma’lum bir sohadagi so‘nggi tendensiyalar va yutuqlarni tushunishga yordam beradi, shuningdek, qo‘shimcha tadqiqotlarni talab qiladigan qolgan muammolar va hal etilmagan muammolarni aniqlashga yordam beradi
5.	Tanqidiy sharhlar	Bular mualliflar ilgari chop etilgan tadqiqot yoki g'oyalarni tahlil qilgan va baholagan maqolalardir. Ular oldingi tadqiqotlarda qo'llanilgan usullarni baholashni, shuningdek, ularning natijalarining haqiqiyligini baholashni o'z ichiga olishi mumkin. Tanqidiy sharhlar ilmiy tadqiqotlar sifatini oshirish va ilmiy jamiyatda yaxlitlikni saqlash uchun muhimdir
6.	Sharhlar va xatlar	Bular mualliflar o'sha jurnal yoki boshqa manbalardagi boshqa maqolalarga sharh beradigan yoki ularga javob beradigan maqolalar. Ular ilgari e'lon qilingan g'oyalarga qo'shimchalar kiritishni taklif qilishlari yoki natijalarga shubha tug'dirishlari mumkin. Ilmiy hamjamiyatda muloqotni davom ettirish va ilmiy tadqiqotlar sifatini oshirish uchun sharhlar va xatlar muhim ahamiyatga ega
7.	Replikatsiya tadqiqotlari	Bular mualliflar ilgari chop etilgan tadqiqotlar natijalarini takrorlashga harakat qiladigan tadqiqotlardir. Bu natijalar haqiqiyligini va boshqa tadqiqotchilar tomonidan takrorlanishi mumkinligini ta'minlash uchun muhimdir. Replikatsiya tadqiqotlari ilmiy metodning muhim elementi bo'lib, ilmiy tadqiqotlarning asosliligini oshirishga yordam beradi

*“**Taqdimotning ilmiy uslubi**”* ilmiy nashrning muayyan shaklini tavsiflovchi terminologiyaga ishora qiladi. U ma'lum standartlar va talablar, jumladan, neytral ohang, mantiqiy tuzilma, ob'ektiv ma'lumotlar va dalillar, g'oyalarni aniq va aniq taqdim etish bilan tavsiflanadi. Ushbu uslub ilmiy tadqiqotlar va ma'lumotlarning aniq va tasdiqlangan tavsifi talab qilinadigan ilmiy jurnallar, kitoblar va boshqa nashrlarda qo'llaniladi. Ilmiy yozish uslubidan foydalanish ham o'quvchi tomonidan ma'lumotni o'qish va tushunishni yaxshilashga yordam beradi. Shuningdek, u axborotni idrok etishni yaxshilashi va uning ishonchliligini oshirishi mumkin. Akademiyada taqdimotning ilmiy uslubi har qanday noaniqlik va taxminlarga yo'l qo'ymaslik, tadqiqot natijalari va ma'lumotlarning to'g'ri va muhim emasligini ta'minlash uchun ham muhimdir. Umumiy, ilmiy yozish uslubi aniq, tasdiqlangan va ishonchli ilmiy ma'lumotlarni taqdim etishning muhim vositasi bo'lib, undan foydalanish ilmiy nashrlarning sifati va o'qilishini yaxshilashga yordam beradi.

Ilmiy maqola yozishga tayyorgarlik. Tadqiqot ishini yozishga tayyorgarlik samarali va tartibli yozish jarayonini yakunlashga yordam beradigan asosiy qadamdir. Ushbu bo'limda biz muvaffaqiyatga erishish imkoniyatingizni oshirish uchun yozishni boshlashdan oldin bajarishingiz kerak bo'lgan muhim qadamlarni ko'rib chiqamiz (3.2-jadvalga qarang):

3.2-jadval.

Ilmiy maqola yozishga tayyorgarlik bosqichlari

Bosqichlar	**Bosqich nomi**	**Bosqich vazifalari**
Birinchi bosqichi	mavzuni tanlash	ta'lim sohangizga mos keladigan mavzuni tanlang. Mavzuni tanlagandan so'ng, bilimlarning hozirgi holatini tushunish va to'ldirishingiz mumkin bo'lgan tadqiqot bo'shliqlarini aniqlash uchun adabiyotlarni ko'rib chiqing
Ikkinchi bosqich	maqolani tuzish	Maqolaning tuzilishini, jumladan kirish, usullar, natijalar, muhokama va xulosani ishlab chiqing. Bu ma'lumotni yaxshiroq tartibga solish va maqolaning o'qish qobiliyatini yaxshilashga yordam beradi

Adabiyot tadqiqotlari quyidagilardan iborat:

1. Ilmiy maqola yozishni boshlashdan oldin, siz tadqiq qilmoqchi bo'lgan mavzu bo'yicha mavjud materiallarni to'liq ko'rib chiqish uchun adabiyotlarni chuqur o'rganish kerak. Bu sizga mavzuni ishonchli va malakali muhokama qilish va muhokamaga yangi tushunchalar kiritish imkonini beradi.

2. Mavzuingizga mos keladigan ilmiy maqolalar, kitoblar va boshqa manbalarni topish uchun kutubxonaga tashrif buyurishingiz yoki onlayn resurslardan foydalanishingiz kerak. Maqolangizni tegishli va ma'lumotli saqlash uchun so'nggi tadqiqotlar va materiallarga e'tibor berish muhimdir.

3. Adabiyotlarni o'qiyotganda, maqolada foydalanish uchun mualliflarning asosiy g'oyalari va xulosalarini ajratib ko'rsatish muhimdir. Shuningdek, maqola yozayotganda ularga osonlik bilan murojaat qilishingiz uchun manbalar ro'yxatini tuzing. Shuningdek, u ilmiy iqtibosning muhim elementi bo'lgan maqoladagi ma'lumot manbalarini ko'rsatishga yordam beradi.

Mavzu quyidagicha tanlanadi (3.3-jadvalga qarang):

3.3-jadval.

Mavzu tanlash

№	Mavzu tanlash talablari	Mavzu tanlash talablarining mazmun-mohiyati
1.	**Fikr izlash**	Mavzuni tanlashda birinchi qadam g'oyani topishdir. Siz o'zingizni qiziqtirgan mavzular ro'yxatidan foydalanishingiz mumkin yoki shunchaki qiziqqan ilmiy sohangizga oid g'oyalarni izlashingiz mumkin
2.	**Resurslarni baholash**	Mavzuni tanlaganingizda, u uchun yetarli resurslar mavjudligini baholang. Bunga foydali va ishonchli maqolani ishlab chiqishga yordam beradigan ma'lumotlar, ma'lumot manbalari va materiallar kiradi
3.	**Mavjudligini tekshirish**	Mavzuni tanlashning oxirgi bosqichi mavzuni nashr qilish uchun mavjudligini tekshirishdir. Jurnal muharriri bilan bog'lanishingiz yoki sohangizda shunga o'xshash maqolalar bor-yo'qligini bilishingiz mumkin. Agar mavzu allaqachon to'liq o'rganilgan bo'lsa, boshqasini tanlashga arziydi

Adabiyot tadqiqotlari ilmiy maqola yozishda muhim qadamdir, chunki u maqola sifatini oshirishga yordam beradi va uni yanada ishonchli va ilmiy qiladi. Adabiyotlarni chuqur o'rganish, shuningdek, mavzuni ishonchli va samarali muhokama qilish va muhokamaga yangi tushunchalarni qo'shishga yordam beradi.

Maqsad va vazifalarni belgilash. Maqsad va vazifalarni aniqlash har qanday loyiha yoki faoliyatni rejalashtirish va amalga oshirishda muhim qadamdir. Maqsad va vazifalar faoliyatning yo'nalishi va yo'nalishini belgilashga, shuningdek, ishtirokchilar o'rtasidagi muvofiqlashtirishni yaxshilashga va faoliyat samaradorligini oshirishga yordam beradi. Maqsad va vazifalarni belgilashda siz erishmoqchi bo'lgan aniq va aniq maqsadlarni belgilash muhimdir. Bu qisqa muddatli va uzoq muddatli maqsadlarni o'z ichiga olishi mumkin. Maqsadlar o'lchanadigan bo'lishi kerak, ya'ni ularga qachon erishilganligini aniqlash mumkin bo'lishi kerak. Bundan tashqari, maqsad va vazifalarni belgilashda ularga erishish uchun mavjud resurslarni hisobga olish muhimdir. Bu moliyaviy resurslarni ham, ishtirokchilarning vaqti va mahoratini ham o'z ichiga olishi mumkin. Bu maqsadlarning real ekanligiga va mavjud resurslar bilan erishish mumkinligiga ishonch hosil qilishga yordam beradi. Maqsadlarga erishish kerak bo'lgan vaqt oralig'ini ham hisobga olish kerak. Maqsad va vazifalarni belgilash, shuningdek, ishni rejalashtirish va tashkil qilish, mas'uliyatni topshirish va resurslarni samarali boshqarish imkonini beradi. Bu taraqqiyotni kuzatishga va agar maqsadlar yoki maqsadlar kutilganidek bajarilmasa, kerakli choralarni ko'rishga yordam beradi. Shunday qilib, maqsad va vazifalarni belgilash har qanday loyiha yoki faoliyatni muvaffaqiyatli rejalashtirish va amalga oshirishning asosiy elementidir.

Maqola tuzilishini ishlab chiqish. Maqola tuzilishini ishlab chiqish – bu maqola yozish bosqichi bo'lib, bu sizga ma'lumotni mantiqiy tashkil etish va o'quvchi uchun qulay idrok etish imkonini beradi. Maqolaning tuzilishi asosiy fikrlarni ta'kidlash va o'qishni yaxshilashga yordam beradi. Maqolaning tuzilishini rivojlantirishning samarali usullaridan biri kirish, asosiy va xulosadan foydalanishdir. O'quvchini qiziqtirish uchun kirish qisqa va qiziqarli bo'lishi kerak. Maqolaning asosiy qismida barcha

asosiy g'oyalar va dalillar bo'lishi kerak va xulosada asosiy fikrlarni ajratib ko'rsatish va mavzu bo'yicha xulosa berish kerak. Maqolaning tuzilishini yaxshilash uchun sarlavhalar va sarlavhalardan foydalanish ham muhimdir. Ular turli bo'limlar va g'oyalarni aniqlashga yordam beradi, ko'rinishni yaxshilaydi va o'quvchiga kerakli ma'lumotlarni osongina topishga imkon beradi. Shuningdek, ro'yxatlar, jadvallar va rasmlar kabi elementlardan foydalanish ma'lumotni idrok etishni kuchaytirishi va maqolaning o'qilishini yaxshilashi mumkin. Natijada, yaxshi maqola tuzilmasini ishlab chiqish sizga ma'lumotni mantiqiy va tushunarli tarzda taqdim etish imkonini beradi, o'qishni yaxshilaydi va o'quvchi kerakli natijalarga erishish va to'g'ri ma'lumot olish ehtimolini oshiradi.

Ilmiy maqola yozish. Ilmiy maqolalar ilmiy jamoalarda axborot uzatish va bilimlarni tarqatishda muhim vosita hisoblanadi. Ular, shuningdek, tadqiqotning ma'lum bir sohasidagi taraqqiyotni ko'rib chiqish yoki baholash uchun ishlatilishi mumkin.

Sarlavha. Ilmiy maqolaning sarlavhasi aniq, aniq va ma'lumotli bo'lishi kerak. Shuningdek, u tadqiqot mavzusini ko'rsatishi va uning asosiy tomonlarini aks ettirishi kerak. Ilmiy maqolalar sarlavhalariga misollar:

1. *“Matematik model yordamida ajratilgan oqimlardagi to'lqin jarayonlarining xatti-harakatlarini tahlil qilish”.*
2. *“Uyali aloqada signal yo'qotilishini kamaytirish strategiyalarining samaradorligini baholash”.*
3. *“Universitetlarda individual o'qitish uslubini rivojlantirishga ilmiy faoliyatning ta'sirini o'rganish”.*
4. *“Ishlab chiqarish ko'lamining atrof-muhit samaradorligiga ta'siri bo'yicha tadqiqotlar”.*
5. *“Tibbiyot amaliyotida innovatsiyalarning afzalliklari va ta'sirini baholash”.*
6. *“Oliy ta’limda muvaffaqiyatga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish”.*
7. *“X shahridagi ko'chmas mulk bozori tendentsiyalarini tahlil qilish”.*

8. *“Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar madaniyatiga ta'sirini o'rganish”.*

Izoh. Bu ilmiy maqola, kitob yoki hisobot kabi hujjat mazmunining qisqacha tavsifi. Abstrakt tadqiqotning maqsadlari, usullari, natijalari va xulosalari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin. Bu materiallarni tanlash va o'quv jarayonini tezlashtirish uchun muhim vositadir. Izohdan ma'lumotlarni topishni osonlashtirish uchun bibliografik ma'lumotlar bazalarida ham foydalanish mumkin.

Annotatsiyaga misol:

1. *Ajratilgan oqimlarda to'lqin jarayonlarining harakatini tahlil qilish gidrodinamikaning muhim yo'nalishi hisoblanadi. Ushbu maqola ajratilgan oqimlarda to'lqin jarayonlarini tahlil qilish uchun matematik modeldan foydalanishni taklif qiladi.*

2. *Uyali aloqada signal yo'qotilishini kamaytirish telekommunikatsiya texnologiyalaridagi muammo hisoblanadi. Maqolada signal yo'qotilishini kamaytirish uchun turli strategiyalar baholanadi.*

3. *Ilmiy faoliyat individual o'qitish uslubini shakllantirishning muhim omilidir. Ushbu maqolada universitetlarda o'qitishning individual uslubini rivojlantirishga ilmiy faoliyatning ta'siri ko'rib chiqiladi.*

Kirish. Ilmiy maqola yozish muallifdan nafaqat mavzuni bilishni, balki uni ilmiy shaklda taqdim eta olish qobiliyatini ham talab qiladigan jarayondir. Kirish maqola yozish jarayonidagi birinchi qadamdir. Bu tadqiqot mavzusi va maqsadining qisqacha tavsifi bo'lishi va o'quvchiga tadqiqot yo'nalishi haqida tasavvur berishi kerak. Kirish so'zingizda, shuningdek, o'rganilayotgan mavzuning dolzarbligini ko'rsatishingiz kerak, shuningdek, mavjud muammoni yoki yechimga bo'lgan ehtiyojni tavsiflashingiz kerak. Bu o'quvchi e'tiborini jalb qilishga va tadqiqotingizning ahamiyatini ko'rsatishga yordam beradi. Shuningdek, u ushbu sohadagi oldingi tadqiqotlarga ishora qilishi, shuningdek, joriy yutuqlar va ularning cheklovlarini tavsiflashi kerak. Bu sizning tadqiqotingiz sohaning hozirgi holatiga qanday ta'sir qilishini tushunishga yordam beradi va tadqiqotingiz mavjud bilimlarni qanday to'ldirishini yoki yaxshilashini ko'rsatadi. Umumiy kirish o'quvchining e'tiborini jalb

qilish va maqolani keyingi o'qishga tayyorlash uchun tushunarli va tushunarli tilda yozilishi kerak.

Adabiyot manbalarini haqida umumiy ma'lumot. Adabiyot sharhi. Bu ilmiy maqola yozish jarayonining bosqichi bo'lib, tadqiqot mavzusi bo'yicha adabiyotlar haqida to'liq ma'lumot olish imkonini beradi. Adabiyotlarni ko'rib chiqish tadqiqot uchun asos bo'lgan so'nggi tadqiqotlar va tadqiqotlar tahlilini o'z ichiga olishi kerak. Adabiyot sharhini tayyorlashda oldingi tadqiqotlarning mazmuni, tadqiqot usullari, natijalari va xulosalari kabi jihatlarga e'tibor berish muhimdir. Bu oldingi tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish va ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek, mavzu bo'yicha keyingi tadqiqotlar zarurligini aniqlash imkonini beradi. Adabiyotlarni ko'rib chiqish, shuningdek, siz ko'rib chiqayotgan tadqiqotlarning tanqidiy bahosini, shu jumladan ularning metodologiyasi, muvofiqligi va haqiqiyligini baholashni o'z ichiga olishi kerak. Bu oldingi tadqiqotlardagi muammolar va cheklovlarni aniqlashga yordam beradi va mavzu bo'yicha keyingi tadqiqotlarga ehtiyojingizni tasdiqlaydi. Adabiyotlarni ko'rib chiqish tadqiqotingizda argument yaratish uchun muhim vosita bo'lib, fikringizni ishonchli bayon etishga yordam beradi. Shuningdek, bu sizning tadqiqot sohasidagi malakangizni namoyish etadi va siz ushbu sohadagi dolzarb muammolar va tendentsiyalardan xabardor ekanligingizni ko'rsatadi.

Tadqiqot usullari. Tadqiqot usullari – bular ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish jarayonida qo'llaniladigan usul va tartiblardir. Ular ham miqdoriy, ham sifat tadqiqot usullarini o'z ichiga oladi. Tadqiqot usullarini tanlash tadqiqotning maqsadlari va tadqiqot yo'nalishiga bog'liq. Miqdoriy tadqiqot usullari so'rovlar yoki tajribalar kabi raqamli ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishga asoslangan. Ular o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish va naqshlarni aniqlash imkonini beradi. Sifatli tadqiqot usullari esa, intervyu yoki kuzatishlar kabi raqamli bo'lmagan ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishga tayanadi. Ular sizga odamlarning tajribasi va qarashlarini chuqur tushunish va talqin qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijalari – tadqiqot natijasida olingan ma'lumotlarni taqdim etadigan ilmiy maqolaning bir qismi.

O'quvchilarning tadqiqot haqidagi ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun ular vizual va tushunarli tarzda taqdim etilishi kerak. Tadqiqot natijalari jadvallar, grafiklar, diagrammalar va ma'lumotlarning boshqa vizual tasvirlarini o'z ichiga olgan turli formatlarda taqdim etilishi mumkin. O'quvchilarning tadqiqot natijalarini tushunishdagi ehtiyojlarini qondirish uchun ular batafsil va tushuntirilishi kerak. Shuningdek, tadqiqot natijalari kutilgan natijalarga qanday javob berishini yoki ulardan kamligini va ular ma'lum bir sohadagi mavjud amaliyot yoki bilimlarga qanday ta'sir qilishini ko'rsatish muhimdir. Bu o'quvchilarga tadqiqotning ahamiyatini baholashga va natijalardan qanday xulosalar chiqarish mumkinligini tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, tadqiqot natijalarini o'xshashlik yoki farqlarni ko'rsatish uchun bir xil sohadagi boshqa tadqiqotlar natijalari bilan solishtirish mumkin. Bundan tashqari, u avvalgi tadqiqot natijalarini mustahkamlash yoki rad etish va ma'lumotlardagi yangi tendentsiyalar yoki naqshlarni aniqlashga yordam beradi. Bularning barchasi tadqiqotning ma'lum bir sohasini takomillashtirish va yanada rivojlantirish uchun muhimdir.

Natijalarni muhokama qilish. Natijalarni muhokama qilish ilmiy maqola elementi bo‘lib, unda mualliflar tadqiqot natijalarini baholaydi va tahlil qiladi. Ular o'z xulosalarini nazariya va oldingi tadqiqotlar asosida muhokama qiladilar va natijalar haqida kengroq nuqtai nazar va tushuncha beradilar. Natijalarni muhokama qilishda tadqiqotning har qanday cheklovlari yoki kamchiliklarini ko'rsatish, shuningdek, keyingi tadqiqotlar uchun takliflarni ilgari surish muhimdir. Bu tadqiqot natijalaridan o'z ishlarida foydalanishi mumkin bo'lgan amaliyotchilar uchun ko'rsatmalarni o'z ichiga olishi mumkin. Natijalarni muhokama qilish ham tadqiqotning ilmiy asoslarini mustahkamlashga, jamiyat va fanga ta’sirini yaxshilashga yordam beradi. Bu olimlarga o‘z tadqiqotlarining dolzarbligi va ahamiyatini isbotlash imkonini beradi, bu esa o‘z ishining jamoatchilik fikri va siyosatga ta’sirini kuchaytiradi. Umuman olganda, natijalarni muhokama qilish ilmiy tadqiqotning ajralmas qismi bo'lib, natijalarni tushunish va ularni amaliyotda qo'llash uchun muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Xulosa ilmiy maqolaning muhim bo‘limi bo‘lib, unda mualliflar tadqiqotning barcha xulosalari va natijalarini bir joyda to‘playdi. Ushbu bo'limda mualliflar tadqiqot natijasida olingan xulosalarni aniq va aniq shakllantirishlari kerak. Bu o'quvchi tadqiqotning asosiy natijalarini osongina tushunishi uchun muhimdir. Shuningdek, xulosada mualliflar tadqiqotning amaliy ahamiyatini ko'rsatishlari, uning jamiyatga ta'sirini baholashlari va keyingi tadqiqotlar uchun mumkin bo'lgan yo'nalishlarni aniqlashlari kerak. Bu o'quvchiga tadqiqotning ahamiyatini va undan keyingi foydalanishni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Xulosa aniq, qisqa va tushunarli bo'lishi kerak, shunda o'quvchi tadqiqot xulosalarini osongina tushunishi mumkin.

Ilmiy maqolani ro'yxatdan o'tkazish. Maqolani formatlash ilmiy nashrning muhim jihati bo‘lib, o‘quvchi tomonidan maqolaning o‘qilishi va idrok etilishiga ta’sir qiladi. Nashr professional va ishonchli bo'lishini ta'minlash uchun u o'rnatilgan stilistik va formatlash qoidalariga rioya qilishi kerak. Maqolaning dizayni sarlavhalar, kichik sarlavhalar, rasmlar va jadvallarning tuzilgan dizaynini o'z ichiga olishi kerak. Tadqiqot natijalari va g‘oyalarini bayon qilish uchun aniq va ixcham jumlalardan foydalanish ham muhimdir. O'qish va tushunishni osonlashtirish uchun iqtiboslar, misollar va grafiklar kabi yordamchi vositalardan foydalanish mumkin. Maksimal o'qish va nashr etish samaradorligiga erishish uchun maqola dizayni izchil bo'lishi va belgilangan qoidalarga rioya qilishi muhimdir. Bundan tashqari, yaxshi dizayn maqola auditoriyasini ham oshirishi mumkin, chunki bu uning professionalligi va jiddiyligini ko'rsatadi. Maqola dizayni har qanday ilmiy nashrning ajralmas qismi hisoblanadi. O'quvchi tomonidan maqolani samarali idrok etishini ta'minlash uchun u belgilangan standartlar va qoidalarga muvofiq amalga oshirilishi kerak. Taqdimot o'quvchiga tadqiqot g'oyalari va natijalarini oson tushunishga yordam beradigan aniq va mantiqiy bo'lishi kerak [32].

Formatlash. Formatlash maqola dizaynining muhim elementi bo'lib, o'quvchi tomonidan maqolani idrok etishiga ta'sir qiladi. U shrift o'lchamini, qator oralig'ini, chekinishlarni va boshqa tartib elementlarini o'rnatishni o'z ichiga oladi. Formatlash o'rnatilgan stilistik va formatlash qoidalariga rioya qilishi va o'qiladigan va jozibali hujjat yaratishi kerak.

Bu, shuningdek, maqolaning o'qilishi va kelajakda undan foydalanish qulayligiga ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun maqolani formatlashga ehtiyotkorlik bilan yondashish va uning yuqori sifatiga erishish muhimdir.

Havolalar va manbalar. Havolalar va manbalar har qanday ilmiy maqolaning muhim elementi hisoblanadi, chunki ular maqolada qo‘llanilgan fikr va ma’lumotlarning ishonchliligi va asosliligini isbotlaydi. Shuningdek, ular o'quvchilarga qo'shimcha ma'lumot topishga va muallifning asl ma'lumotni qaerdan olganligini tushunishga yordam beradi. Havolalar maqola matniga kiritilishi va maqolada foydalanilgan ma'lumot manbalarini ko'rsatishi kerak. Havolalar tegishli va foydalanish mumkin bo'lishi muhim va ular muayyan uslub qoidalariga muvofiq formatlanishi kerak. Ba'zi hollarda, shuningdek, maqolada foydalanilgan barcha manbalarni ko'rsatadigan manbalar ro'yxatini tuzish kerak bo'lishi mumkin. Bu o'quvchilarga keyingi tadqiqotlar uchun kerakli manbalarni tez va oson topishga yordam beradi. Maqola chop etilishi rejalashtirilgan jurnal yoki konferentsiyaga qo'yiladigan talablarga qarab, havolalar va manbalar ro'yxatini formatlashning turli uslublari mavjud. Ma'lumotnomalar va manbalarning noto'g'ri formati maqolani rad etishga yoki uning reytingini yomonlashishiga olib kelishi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, havolalar va manbalar nafaqat ilmiy maqolalarning muhim elementi, balki ishlatilgan ma'lumotlarni tekshirish va uning to'g'riligini tasdiqlash imkoniyatini ham beradi. Shuning uchun havolalar va manbalarni qo'shish ilmiy maqola yozish jarayonida muhim qadamdir [32].

Ilovalar va diagrammalar. Ilovalar va grafiklar ilmiy maqolalarda ma'lumotlarni ko'rsatish va vizualizatsiya qilish uchun muhim elementlardir. Ular o'quvchilarning taqdim etilgan g'oyalar va ma'lumotlarni tushunish va tushunishlarini yaxshilashga yordam beradi. Ilovalar ma'lumotni yanada vizual va tushunarli formatda ko'rsatishga yordam beradigan jadvallar, formulalar, rasmlar va boshqa elementlarni o'z ichiga olishi mumkin. Boshqa tomondan, grafikalar ma'lumotlar va tendentsiyalarni ko'rishga yordam beradi, bu esa o'quvchilarning tushunishini oshiradi. Ilovalar va grafiklar aniq va tushunarli tarzda

taqdim etilishi muhim, shuningdek, o'quvchilar taqdim etilgan ma'lumotlarni to'liq tushunishlari uchun ular qo'shimcha ravishda etiketlanishi va tushuntirilishi kerak. Yaxshi ishlab chiqilgan va yuqori sifatli grafikalar va ilovalardan foydalanish maqolaning o'qilishini yaxshilashi va o'quvchilarning qo'shimcha qiziqishini oshirishi mumkin. Shuningdek, ular murakkab g'oyalar va tushunchalarni tushunishga yordam beradi, bu esa oxir-oqibat tadqiqotning ahamiyati va dolzarbligini oshiradi. Umuman olganda, ilovalar va grafiklar ilmiy maqolalarda ma'lumotlar va ma'lumotlarni taqdim etish uchun muhim elementlardir. Ular o'quvchilarning tushunchasi va taqdimotini yaxshilashga yordam beradi va ulardan foydalanish maqolaga qo'shimcha qiziqish uyg'otishi mumkin.

Maqolaning nashr etilishi. Maqolaning nashr etilishi olim yoki tadqiqotchining faoliyatidagi qadamdir. Bu g‘oyalar va tadqiqotlarni keng ommaga taqdim etish, ilmiy jamoatchilikda ko‘rinish va nufuzni oshirish imkonini beradi. Maqolani chop etishda mavzuning jurnal yoki konferentsiyaga mosligi, olib borilgan tadqiqot va tajribalarning sifati, natijalar taqdimotining ravshanligi va tushunarliligi kabi ayrim mezonlarni hisobga olish zarur. Qog'oz sifatini yaxshilash va jurnal yoki konferentsiya talablariga javob berishini ta'minlash uchun ular ilmiy sharhlovchilar tomonidan ko'rib chiqilishi mumkin. Maqola nashr etilishi, shuningdek, mualliflarga o'quvchilar va boshqa olimlarning fikr-mulohazalarini olish imkonini beradi, bu ularning tadqiqotlari va g'oyalarini yanada rivojlantirish uchun foydali bo'lishi mumkin. Shuningdek, bu ularga ilmiy hamjamiyatda jamoaviy munosabatlarni o'rnatishga va tadqiqotning ma'lum bir sohasida o'z obro'sini oshirishga yordam beradi. Umuman olganda, maqola chop etish ilmiy tadqiqot jarayonining muhim elementi bo‘lib, olimlarga o‘z g‘oyalarini namoyon etish, ish sifatini oshirish va ilmiy jamiyatda samarali munosabatlar o‘rnatishga yordam beradi [32].

Nashr qilish uchun jurnal qidiring. Nashr qilish uchun jurnalni topish maqolani chop etish jarayonida muhim qadamdir. Muvofiq jurnalni tanlash nashrning muvaffaqiyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi va muallifning ta'sirini oshirishi mumkin. Jurnalni qidirishda bir qator

omillarni hisobga olish kerak, masalan, mavzuning jurnalga mosligi, uning nufuzi va ta'sir darajasi, shuningdek nashr qilish vaqti va o'zaro baholash tartiblari. Shuningdek, nashr qilish shartlarini, masalan, jurnalning mualliflik huquqi siyosati, shuningdek nashr to'lovlari haqidagi ma'lumotlarni ko'rib chiqish tavsiya etiladi. Jurnalni qidirish uchun maxsus ma'lumotlar bazalaridan foydalanishingiz mumkin, masalan *fan tarmog'i* yoki *Scopus*, shuningdek, hamkasblar yoki rahbarlar bilan maslahatlashing. Shuni esda tutish kerakki, maqolaning yuqori martabali jurnallarda chop etilishi maqolaning ishonchliligini oshirish va iqtiboslarni oshirish omilidir. Shu sababli, nashr qilish uchun jurnal topish ilmiy nashr etish jarayonida juda muhimdir. Maqola imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va muallif ta'sirini oshirish uchun to'g'ri jurnalni tanlash puxta izlanish va g'amxo'rlikni talab qiladi.

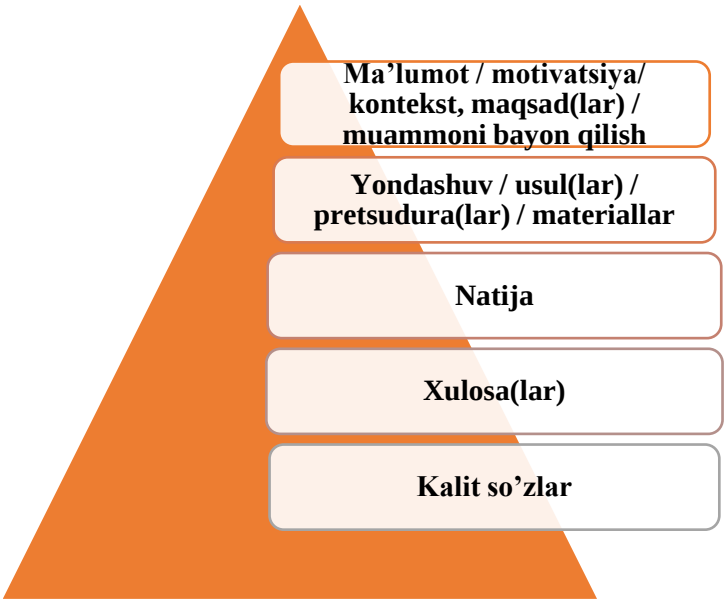
Ilmiy maqolani ko'rib chiqish uchun yuborish. Maqolani ko'rib chiqish uchun yuborish nashr etish jarayonidagi keyingi qadamdir. Ushbu jarayon tadqiqot sifatini baholaydi va agar kerak bo'lsa, tuzatishlarni taklif qiladi. Maqolani ko'rib chiqish uchun yuborishdan oldin, siz maqolani jurnalni formatlash qoidalariga muvofiqligini diqqat bilan tekshirishingiz va maqolaning barcha qismlari, shu jumladan referat, grafikalar, jadvallar va havolalar to'g'ri formatda taqdim etilganligiga ishonch hosil qilishingiz kerak. Shuningdek, mualliflik shartnomasi va nashr qilish uchun ruxsatnoma kabi barcha kerakli hujjatlarni taqdim etish kerak. Maqolani jurnalning elektron tizimi orqali yoki jurnal ko'rsatmalariga rioya qilgan holda elektron pochta orqali ko'rib chiqish uchun yuborish kerak. Maqola nomi, mualliflar, elektron pochta manzili va aloqa ma'lumotlari kabi barcha kerakli ma'lumotlarni kiritish muhimdir. Maqolani ko'rib chiqish uchun yuborganingizdan so'ng, muallif sharhlovchi tomonidan taklif qilinishi mumkin bo'lgan tuzatishlar va o'zgarishlarga tayyor bo'lishi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, maqolani ko'rib chiqish uchun yuborish nashr etish jarayonidagi qadam bo'lib, maqola sifatini oshirishga va uning chop etilishini ta'minlashga yordam beradi. Shuning uchun siz ushbu bosqichga diqqat bilan tayyorgarlik ko'rishingiz va nashr etish jarayoni tugashini ta'minlash uchun barcha sa'y-harakatlaringizni qilishingiz kerak.

Ilmiy maqolani o'zgartirish va qayta nashr etish. Maqolaga o‘zgartirishlar kiritish va uni qayta nashr etish ilmiy tadqiqotlarda keng tarqalgan jarayondir. Bu sizga maqola sifatini oshirish va tadqiqotning muallifligini ishonchli isbotlash imkonini beradi. Maqolaga o'zgartirishlar kiritishdan oldin, sharhlovchilar tadqiqotni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar va takliflarni taklif qiladilar. Mualliflar ushbu tavsiyalarning barchasini hisobga olishlari va kerakli o'zgartirishlarni kiritishlari kerak. Kiritilgan o'zgartirishlar qayta nashr qilishdan oldin muharrir yoki sharhlovchi tomonidan tasdiqlanishi kerak. O'zgartirishlar va tasdiqlovlar kiritilgandan so'ng, maqola nashrga qayta yuborilishi mumkin. Bu jurnal siyosatiga qarab, qayta ko'rib chiqish jarayonini talab qilishi mumkin. Nashrda kechikishlarga yo'l qo'ymaslik uchun belgilangan muddatlar va tartiblarga rioya qilish muhimdir. Ammo o'zgartirishlar kiritish va qayta nashr etish ham mualliflarning yuqori sifatli tadqiqotlarni ta'minlash uchun barcha sa'y-harakatlarini amalga oshirayotganligini ko'rsatadi. Agar ular qayta ko'rib chiqish va qayta nashr etish jarayonidan o'tgan bo'lsa, jamoatchilik tadqiqot natijalariga ishonishi mumkin. Bu tadqiqot zarur tekshiruvlardan o'tganligini va haqiqiy va ishonchli ekanligini ta'minlaydi. Umuman olganda, maqolaga o‘zgartirishlar kiritish va uni qayta nashr etish ilmiy tadqiqot jarayonidagi muhim bosqich bo‘lib, natijalarning yuqori sifati va asosliligini ta’minlashga yordam beradi.

Xulosa qiling. Ilmiy maqola yozish yuqori standartlar va sinchkovlik asosidagi yondashuvni talab qiladi. Bunga ilmiy qiziqish uyg'otadigan mavzuni tanlash, shuningdek, tegishli manbalarni tadqiq qilish va tahlil qilish kiradi. Maqolaning taqdimoti ilmiy taqdimot uslubi standartlariga mos kelishi kerak, shu jumladan neytral ohang, mantiqiy tuzilma, ob'ektiv ma'lumotlar va dalillar, shuningdek, g'oyalarning aniq va aniq taqdim etilishi. Maqolaning to'g'riligi va sifatini ta'minlash uchun uni ko'rib chiqish va o'qish muhim ahamiyatga ega. Umumiy natija shuni ko‘rsatadiki, chuqur o‘rganilgan va sifatli ilmiy maqola yozish vaqt va matonat talab etadi, lekin ilmiy g‘oyalarni rivojlantirish va ularni ilmiy jamoatchilikka joriy etishda muhim qadamdir. Ilmiy maqola yozishga professional va puxta o‘ylangan yondashuv olim va tadqiqotchilarga o‘z

sohalarida ajralib turishga va o‘z g‘oyalarini keng ommaga yetkazishga yordam beradi [32].

Sarlavha va tezis. Onlayn izlanishlar va raqamli kutubxonalar davrida ilmiy maqolada yaxshi sarlavha va tezis ahamiyati muhim. Shunga qaramay, yomon sarlavhalar va sifatsiz yozilgan tezislar ilmiy va texnik adabiyotlarda juda keng tarqalgan. Maqola yozishdagi eng katta hatolik bu tezisga e’tibor bermaslik. Muallifni xatosi bu tezis yozish haqida maqola yozilgandan keyin o’ylashi. Kirish qismidagi xat boshidan boshqa hech narsa bo’lmagan tezislarni ham ko’rdim. Bunday yomon tezis, potensial o’quvchini (yoki jurnal muharririni) o’qishga qiziqishdan yiroqlashtiradi. Tezis quyidagi mavzularni o’z ichiga olgan maqolaning qisqacha va yakka xulosasi bo’lishi kerak (3.3-rasmga qarang):

3.3-rasm. Tezis formati

Kalit so’zlarni (mavzu atamalari deb ham ataladi) ochib beradi. Bugungi kunda maqolanig bosma shakli kam o’qiladi. Hozirda, sizning maqolangiz ilmiy-qidiruv tizimi natijalaridan nisbatan yuqori bo’lmaguncha u keng darajada o’qilmaydi. Maqolangizni qidirayotgan o’quvchilar tomondan ta’minlash uchun, qilishingiz mumkin bo’lgan eng muhim birinchi narsa – bu tezis va sarlavha yozishni yaxshi bajarishdir. Ilgari berilgan maslahatlarga rioya qilish, bunga yordam beradi. Shundan so’ng siz tegishli kalit so’zni tanlashingiz kerak. Xulosa qilib aytganda “mavzu atamalari” sifatida ko’rsatilgan kalit so’zlarning aniqlashning

muhim g’oyasi unchalik qiyin emas. Ushbu kalit so’zlarni sarlavhangiz va tezisingizdan topa oldingizmi? Agar yo’q bo’lsa, sizning maqolangizni qidirayotgan kishi, uni osongina o’tkazib yuborishi mumkin. Eng muhim kalit so’zlarni arlavha va tezisda bir, ikki marta ishlatish kerak [29].

Monográfiya grekcha so‘z bo‘lib, μόνος- «bir, yagona» va γράφειν- «yozmoq» degan ma’noni anglatadi. Monografiya kitob shaklidagi ilmiy ish sanaladi va bir yoki bir necha bir biriga yaqin hamda o‘zaro bog‘liq mavzular doirasida olib borilgan chuqurlashtirilgan o‘rganilgan ilmiy ish natijalarining rasmiylashtirilishi hisoblanadi. Monografiya yozishdan asosiy maqsad ilmiy hamjamiyatga muayyan mavzu bo‘yicha noyob nuqtai nazarni taqdim etish, uni o‘rganish uslubiyatini batafsil yoritish va muammolarni yechishning ilmiy shakllarini taklif etishdan iborat. Monografiya ilmiy nashr janriga tegishli bo‘lib, unda o‘rganilayotgan mavzular bo‘yicha adabiyotlar umumlashtiriladi va tahlil qilinadi, odatda, ilm-fanni rivojlantirishga xizmat qiluvchi yangi gipoteza, nazariya va konsepsiyalar oldinga suriladi. Unda katta hajmdagi adabiyotlar ro‘yxati, izohlar va shunga o‘xshashlar keltiriladi [57].

Ba’zan monografiya so‘zining noto‘g‘ri talqin qilingan varinatlarini ham uchratish mumkin. Monografiyani bir kishi yozadi degan ma’nodagi talqin noto‘g‘i sanaladi. Uni bir kishi ham jamoa bo‘lib ham yozish mumkin. Shuning uchun mono degan so‘zni yozgan shaxsga nisbatan emas, bitta, yagona mavzu bo‘yicha yozish (“yozishning yaxlit, yagonaligi”) deb talqin qilish o‘rinli hisoblanadi. Davlat standartida monografiyaga: «bir yoki bir necha mualliflarga tegishli bo‘lgan va bitta ilmiy muammo yoki mavzu to‘liq va har omonlama chuqur tadqiq etilgan ilmiy, ilmiy- ommabop nashr” deb ta’rif berilgan. Shuning uchun monografiya individual va jamoaviy turlarga bo‘linadi. Odatda ilmiy hamjamiyat tomonidan beshtadan ortiq muallifni monogrrfiya yozishga jalb etish tavsiya etilmaydi.

Bugungi kunda internetda jamoaviy monografiyada ishtirok etish uchun qilinayotgan ko‘plab takliflarni uchratish mumkin. Bu monografiyalar naqadar ilmiy ekanligi to‘g‘risidagi masala ochiq qoladi. Monografiya hajmini qat’iy belgilab bo‘lmaydi: chunki u ilmiy ijod natijasini namoyon qiladi. Demak ilmiy monografiya odatda bitta

mavzuga (yoki bir-biri bilan yaqin aloqadorlikda bo‘lgan bir nechta mavzuga) bag‘ishlangan ilmiy ishni namoyon qiladi. Taqrizchilar haqidagi ma’lumotlar monografiyaning muqovasidan keyingi sahifada keltiriladi va ularning soni kamida ikki nafar bo‘lishi kerak deb hisoblashadi. Agar taqrizchilar to‘g‘risidagi ma’lumotlar aks ettirilmagan bo‘lsa, bunday monografiya ilmiy hisoblanmaydi.

Olimlar o‘rtasida har qanday uzoq muddat davomida muayyan mavzu bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqot ishini tegishli ko‘rinishdagi monografiya ko‘rinishida nashr ettirish odat tusiga kirgan. Bu monografiya tadqiqot uslubiyatining batafsil tavsifini, olib borilgan ish natijalari bayonini hamda ularning talqinini o‘z ichiga qamrab oladi. Fan bo‘yicha doktorlik ishlarini himoya qilishda monografiya OAK nashrlari sirasiga kiritiladi. Umumiy talablar ushbu ilmiy ish mavzusining dissertatsiya mavzusiga mos kelishini, matnda ilmiy izlanishlar, so‘nggi ma’lumotlar va yangi tadqiqot usuullari mavjudligini talab qiladi. OAK (Oliy attestatsiya komissiyasi) baholari bo‘yicha monografiya kasbiy hamjamiyat tomonidan muallifning ilmiy yutug‘i sifatida tan olingan, mualliflik pozitsiyasini ifodalab berishi kerak. Uning hajmi kamida 10 bosma taboqni tashkil etishi va adadi kamida 500 ta bo‘lishi kerak. Nashr qilinishidan avval qo‘lyozma monografiya sohasi bo‘yicha ilmiy unvonga ega bo‘lgan kamida ikkita taqrizchi tomonidan retsenziyadan o‘tishi kerak.

Monografiyani tayyorlash, eng avvalo, malakaviylikni, ilmiy yondashuvni, tadqiqot usullarini bilishni, axborotlar oqimidan to‘g‘ri foydalana olishni, matn tuzilmasiga va uni rasmiylashtirish talablariga qat’iy rioya qilishni talab qiladi. Ushbu ish ilmiy janr va ilmiy nashr sifatida qaraladi. Monografiya ilmiy faoliyatning eng obro‘-e’tiborli, nufuzli taqdimoti sanaladi. Haqiqiy olimga uning tadqiqot ishiga ehtiyoj va talabning bo‘lishi va u muayyan foydalarni keltirishi: fanning rivojlanishiga amaliy yordam berishi, uni yangi bilimlar bilan boyitishi, boshqa olimlarning tadqiqot ishlariga yordam berishi muhim. Buning uchun tadqiqot natijalari dissertatsiya ishi doirasida qolib ketmasligi kerak. Original yechimlar, konsepsiyalar va nazariyalar manfaatdor insonlarning imkoni boricha ko‘proq qismi tomonidan qo‘llanilishiga

zaruriy sharoitlarni yaratishi kerak. Baribir, dissertatsiya ishini himoya qilishda muayyan miqdordagi nashr etilgan ishlar kerak bo‘ladi. Ta’kidlanganidek, monografiya ilmiy faoliyatning nufuzli taqdimoti bo‘lib qolmoqda [57].

Jamoaviy monografiyalarni nashr qilish. Jamoaviy monografiya ilmu- fanning zamonaviy rivojlanishi yo‘llarini ko‘ra olishdagi yagona mavzu doirasida birlashgan, mashhur va ma’lum hamda faoliyatini endi boshlagan olimlarning ilmiy ishlarini o‘zida namoyon qiladi. Jamoaviy monografiyaning yagona birlashtiruvchi mavzusi unda ta’lim va fan tizimining zamonaviy rivojlanish yo‘llarini tadqiq etuvchi mutaxassislarning qatnashishi uchun keng yo‘l ochib beradi. Mualliflar guruhi tomonidan tayyorlangan monografiya- ilmiy hamjamiyatga tadqiq qilinayotgan masala yoki muammo bo‘yicha o‘z nuqtai nazarini ko‘rsatish usuli sanaladi. Jamoaviy monografiya bitta mavzuga bag‘ishlanishi talab etiladi va boblarning sarlavhalari monografiya mavzusiga mos kelishi shart. Bunday jamoaviy monografiyada fan doktori darajasidagi ilmiy muharrir katnashishi talab etiladi. Jamoaviy mualliflik tarkibida monografiyani tayyorlash, ilmiy tadqiqot (yoki uning oraliq) natijalarini tezkor nashr qilish hamda ilmiy aloqalar doirasini kengaytirish imkonini beradi. Mualliflik monografiyasi bilan teng darajada qaraladigan, jamoaviy monografiya tarkibida yozilgan bob, bu sezilarli darajadagi salmoqli bo‘lgan nashr hisoblanadi. Agar jamoaviy monografiya bo‘limlarining (boblarning) qo‘lyozmalari turlicha bo‘lsa, ularni monografiya sarlavhasiga o‘xshatishga majburlab, bitta muammo doirasiga “zo‘rlab” keltirishning foydasi yo‘q. Bu endi monografiya bo‘lmaydi, bu ko‘rinishdagi nashr “ilmiy ishlar to‘plami” deb ataladi. Jamoaviy monografiya hajmi 10 bosma taboq hajmidan kam bo‘lmasligi talab etiladi. Bitta muallifning undagi ulushi bir bosma taboqdan kam bo‘lmasligi kerak. Monografiya sarlavhasi qisqa va aniq bo‘lishi, besh yoki oltita so‘zdan ortiq bo‘lmasligi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ko‘plab mualliflar sarlavhani 10-12 so‘zdan orttirib yubormaslik yetarli shart deb o‘ylashadi. Gohida bundan ham uzun nomli sarlavhalarni ham uchratish mumkin. Monografiya uchun adabiyotlarning kengaytirilgan bibliografik ro‘yxati shart hisoblanadi. Adabiyotlarning bibliografik

ro‘yxatini foydalangan adabiyotlar ro‘yxati bilan adashtirib yubormaslik kerak. Adabiyotlarning bibliografik ro‘yxati quyidagilarni o‘z ichiga qamrab oladi:

mavzu bo‘yicha ilmiy ishlar ro‘yxatini (monografiyalar, darslik va o‘quv qo‘llanmalar va boshqalarni);

ilmiy nashrlarni;

dissertatsiya tadqiqotlarini [57].

MD, PhD, DSc dissertatsiya mavzusi bo‘yicha hamda ilmiy unvonlar talabidagi e’lon qilingan ilmiy ishlar hajmi

Magistratura to‘g‘risida Nizomning 37-bandida dastlabki himoyaga qadar magistratura talabasi ichki va tashqi hamda ilmiy rahbar taqrizlariga, shuningdek dissertatsiya mavzusiga doir kamida 2 ta ilmiy maqola yoki tezisga ega bo‘lishi kerak [10].

Ilmiy darajalar berish tartibi to‘g‘risidagi Nizomning 3-bobida dissertatsiya mavzusi bo‘yicha e’lon qilingan ilmiy ishlarga qo‘yiladigan talablar berilgan [18]. 17-bandida e’lon qilingan ilmiy ishlar dissertatsiyaning ilmiy yangiligini aks ettirishi kerak. Dissertatsiya natijalari xalqaro va respublika doirasida o‘tkazilgan ilmiy konferensiyalarda va seminarlarda aprobatsiyadan (muhokamadan) o‘tkazilishi shart. Dissertatsiyaning asosiy ilmiy natijalari davriy ilmiy nashrlarda e’lon qilinishi lozim. Ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida e’lon qilingan asosiy ilmiy ishlar yakka mualliflikda bajarilgan bo‘lishi kerak (arxeologiya ixtisosligi bundan mustasno) [18].

18-bandida falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya bo‘yicha e’lon qilingan ilmiy ishlarning umumiy soni 7 tadan kam bo‘lmasligi kerakligi ta’kidlangan. Ulardan kamida 3 ta ilmiy maqola (jumladan nufuzli xorijiy ilmiy jurnallarda 1 ta maqola) ilmiy nashrlarda chop etilishi lozim. Dissertatsiya natijalarining xalqaro va respublika ilmiy va ilmiy-amaliy konferensiyalarida keng muhokamasi asosida kamida 2 ta material (maqola, ma’ruza yoki ma’ruza tezisi) xalqaro konferensiya materiallari to‘plamida e’lon qilingan bo‘lishi shart [18].

19-bandida fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya bo‘yicha e’lon qilingan ilmiy ishlarning umumiy soni 15 tadan kam bo‘lmasligi hamda ulardan ilmiy nashrlarda kamida 10 ta maqola, ulardan 1 tasi tegishli fan tarmog‘i rivojlangan xorijiy mamlakatlarning nufuzli ixtisoslashgan ilmiy jurnallarida e’lon qilingan bo‘lishi kerakligi berilgan. Dissertatsiya natijalarining xalqaro va respublika ilmiy va ilmiy-amaliy konferensiyalarida keng muhokamasi asosida kamida 2 ta material (maqola, ma’ruza yoki ma’ruza tezisi) xalqaro konferensiya materiallari to‘plamida e’lon qilingan bo‘lishi shart. Ijtimoiy-gumanitar fanlari sohalari bo‘yicha dissertatsiya natijalari yuzasidan monografiya e’lon qilinishi kerak [18].

20-bandida izlanuvchi tomonidan e’lon qilingan maqolalar soni mazkur Nizomning 18 va 19-bandlarida nazarda tutilgan talablarga javob bermagan, lekin yuksak ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan va xizmatda foydalanish uchun grifi bilan bajarilgan dissertatsiyaning himoyasi masalasi, istisno tariqasida, OAK Rayosati tomonidan hal qilinishi yoritilgan [18].

21-bandida intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan muhofaza (egalik) hujjatlari (patentlar), preprintlar, ilmiy xaritalar, ilmiy anjuman, konferensiya, simpozium va seminarlarda qilingan ma’ruzalarning e’lon qilingan tezislari, korxonalar qurish, ularni kengaytirish, modernizatsiya qilish hamda texnik va texnologik qayta jihozlash loyihalarining texnologik qismlari ham dissertatsiyaning ilmiy natijalarini aks ettiruvchi e’lon qilingan ilmiy ishlar jumlasiga kirishi ifodalangan. Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan muhofaza (egalik) hujjatlari – ixtiroga yoki seleksiya yutug‘iga berilgan patentlar shu fan tarmog‘i rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ixtisoslashgan ilmiy nashrlarida e’lon qilingan maqolalarga tenglashtiriladi. Ilmiy yoki ta’lim tashkiloti kengashi qarori bilan chop etilgan va kamida 6 bosma taboq hajmdan iborat bo‘lgan yakka mualliflikdagi monografiya milliy ilmiy nashrlarda e’lon qilingan 3 ta (hammualliflikda bo‘lgan taqdirda 2 ta) maqolaga tenglashtiriladi, ijtimoiy-gumanitar fanlar sohalari bo‘yicha dissertatsiya natijalari yuzasidan talab bo‘yicha e’lon qilingan monografiya bundan mustasno. O‘quv adabiyotlari, shu jumladan

darsliklar dissertatsiya natijalarini aks ettiradigan e’lon qilingan ilmiy ishlar jumlasiga kirmaydi [18].

22-bandida talabgor tomonidan dissertatsiya bo‘yicha avtoreferat tayyorlanadi. Dissertatsiya avtoreferatida ilmiy ishlar ro‘yxati xronologik tarzda quyidagi tartibda keltiriladi [18]:

birinchi bo‘limda — ilmiy nashrlarda chop etilgan ilmiy ishlar hamda intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan muhofaza (egalik) hujjatlari (patentlar);

ikkinchi bo‘limda — dissertatsiya mavzusi bo‘yicha nashr etilgan boshqa ilmiy ishlar.

23-bandiga ko‘ra dissertatsiya avtoreferatida keltirilgan barcha ilmiy ishlar dissertatsiya mavzusiga muvofiq bo‘lishi kerak. Dissertatsiya va dissertatsiya avtoreferatida keltirilgan ilmiy ishlarning nashr qilinganligiga oid ma’lumotlar aks ettirilishi, shu jumladan barcha mualliflar to‘liq yozilishi va maqolalar e’lon qilingan jurnal yoki to‘plamlarning sahifalari aniq ko‘rsatilishi lozim. Nashrga topshirilgan, lekin e’lon qilinmagan ishlar dissertatsiya va dissertatsiya avtoreferatida keltirilishi mumkin emas [18].

24-bandi bo‘yicha agar izlanuvchining maqolalari hammualliflikda yozilgan bo‘lsa, u har bir hammuallifning hissasini xolis aks ettirishi lozim va maqolalardan o‘z dissertatsiyasida qisman yoki to‘la foydalanish uchun hammualliflarning yozma ravishda bildirgan roziligini olishi zarur. 25-bandida OAKga talabgorning asosiy ilmiy ishlari nusxalari yuborilishi ta’kidlangan [18].

OTM mutaxassislariga professor ilmiy unvonini berish [12]. 12-bandida professor ilmiy unvoni talablarni bajarib, OTMda muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislarga quyidagi nashrlar talab etiladi:

ye) dissertatsiya himoyasidan keyin ilmiy ishlar, jumladan ilmiy jurnallarda kamida 5 ta maqola, shundan nufuzli xorijiy ilmiy jurnallarda 2 ta maqola chop ettirgan (tibbiyot sohasidagi talabgorlar uchun dissertatsiya himoya sidan keyin ilmiy ishlar, jumladan ilmiy jurnallarda 10 ta maqola, shundan nufuzli xorijiy ilmiy jurnallarda 2 ta maqola chop ettirgan);

j) pedagogik amaliyotda foydalanilayotgan o‘quv adabiyotlari, jumladan dissertatsiya himoyasidan keyin ta’lim turlarining birida foydalanilayotgan 1 ta darslik (ham mualliflikda bo‘lgan taqdirda 2 ta) yoki OTM o‘quv dastur lariga mos keladigan 2 ta o‘quv qo‘llanma nashr ettirgan (o‘quv qo‘llanma yetarli bo‘lmaganda belgilangan meyordan tashqari nashr ettirilgan darslik ham o‘quv qo‘llanma sifa tida qabul qilinishi mumkin), shuningdek tibbiyot sohasidagi talabgorlar uchun qo‘shimcha ravishda 1 ta monografiya chop ettirgan [12; 74-b.].

13-bandida professor ilmiy unvoni istisno tariqasida talablarni bajarib, OTMda muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislarga quyidagi nashrlar talab etiladi:

ye) dissertatsiya himoyasidan keyin ilmiy ishlar, jumladan ilmiy jurnallarda kamida 5 ta ilmiy maqola, shundan nufuzli xorijiy ilmiy jurnallarda 2 ta ilmiy maqola hamda yakka mualliflikda monografiya chop ettirgan;

j) pedagogik amaliyotda foydalanilayotgan o‘quv adabiyotlari, jumladan dissertatsiya himoyasidan keyin ta’lim turlarining birida foydalanilayotgan 1 ta darslik (ham mualliflikda bo‘lgan taqdirda 2 ta) va OTM o‘quv dasturla riga mos keladigan yakka mualliflikda 3 ta o‘quv qo‘llanma nashr ettirgan (o‘quv qo‘llanma yetarli bo‘lmaganda belgilangan meyordan tashqari nashr ettirilgan darslik ham o‘quv qo‘llanma sifatida qabul qilinishi mumkin) [12; 75-b.].

14-bandida professor ilmiy unvoni istisno tariqasida talablarni bajarib, OTMda madaniyat, san’at, arxitektura, jismoniy tarbiya va sport yo‘nalishlari bo‘yicha muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan ilmiy darajaga ega bo‘lmagan mutaxassislarga quyidagi nashrlar talab etiladi:

ye) ilmiy va ijodiy ishlari bo‘lgan, jumladan ilmiy jurnallarda kamida 10 ta ilmiy maqola, shundan nufuzli xorijiy ilmiy jurnallarda 2 ta ilmiy maqola chop ettirgan;

j) pedagogik amaliyotda foydalanilayotgan o‘quv adabiyotlari, jumladan OTM o‘quv dasturlariga mos keladigan 1 ta darslik (hammualliflikda bo‘lgan taqdirda 2 ta) yoki yakka mualliflikda 3 ta o‘quv qo‘llanma nashr ettirgan (o‘quv qo‘llanma yetarli bo‘lmaganda

belgilangan meyordan tashqari nashr ettirilgan darslik ham o‘quv qo‘llanma sifatida qabul qilinishi mumkin) [12; 76-b.].

ITM mutaxassislariga professor ilmiy unvonini berish. 16-bandida professor ilmiy unvoni talablarni bajarib, ITMda muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislarga quyidagi nashrlar talab etiladi:

ye) dissertatsiya himoyasidan keyin ilmiy ishlar, jumladan ilmiy jurnallarda kamida 10 ta ilmiy maqola, shun dan nufuzli xorijiy jurnallarda 2 ta ilmiy maqola chop ettirgan hamda salmoqli ilmiy va ilmiy-texnik natija larga erishgan (monografiya yoki ilmiy risolalar nashr et tirgan yoxud ixtirolarga ega bo‘lgan) [12; 77-b.].

17-bandida professor ilmiy unvoni istisno tariqasida talablarni bajarib, ITMda muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislarga quyidagi nashrlar talab etiladi:

ye) dissertatsiya himoyasidan keyin ilmiy ishlar, jumladan OAKning doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatidagi ilmiy jurnallarda kamida 10 ta ilmiy maqola, shundan nufuzli xorijiy jurnallarda 2 ta ilmiy maqola chop ettirgan hamda salmoqli ilmiy va ilmiy-texnik na tijalarga erishgan (monografiya va ilmiy risolalar nashr ettirgan yoxud ixtirolarga ega bo‘lgan);

z) ta’lim turlarining birida foydalanilayotgan 1 ta darslik (hammualliflikda bo‘lgan taqdirda 2 ta) va OTM o‘quv dasturlariga mos keladigan 2 ta o‘quv qo‘llanma nashr ettirgan (o‘quv qo‘llanma yetarli bo‘lmaganda belgilangan meyordan tashqari nashr ettirilgan darslik ham o‘quv qo‘l lanma sifatida qabul qilinishi mumkin) [12; 78-b.].

18-bandida professor ilmiy unvoni istisno tariqasida talablarni bajargan mutaxassislarga (mazkur band tibbiyot soha sidagi talabgorlarga nisbatan tatbiq etilmaydi) quyidagi nashrlar talab etiladi:

v) dissertatsiya himoyasidan keyin ilmiy ishlar, jumladan yirik ilmiy ish, monografiya chop ettirgan, ilmiy jur nallarda kamida 10 ta (shundan nufuzli xorijiy jurnallarda 2 ta) ilmiy maqola chop ettirgan, g) pedagogik amaliyotda foydalanilayotgan o‘quv adabiyoti (adabiyotlari) bo‘lgan [12; 79-b.].

OTM mutaxassislariga dotsent ilmiy unvonini berish. 19-bandida dotsent ilmiy unvoni talablarni bajarib, OTMda muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislarga quyidagi nashrlar talab etiladi:

g) dissertatsiya himoyasidan keyin ilmiy ishlar, jumladan ilmiy jurnallarda kamida 3 ta ilmiy maqola chop ettirgan (tibbiyot sohasidagi talabgorlar uchun dissertatsiya himoyasidan keyin ilmiy ishlar, jumladan ilmiy jurnal larda 5 ta ilmiy maqola, shundan nufuzli xorijiy ilmiy jurnallarda 1 ta maqola chop ettirgan);

d) pedagogik amaliyotda foydalanilayotgan o‘quv adabiyotlari, jumladan dissertatsiya himoyasidan keyin OTM o‘quv dasturlariga mos keladigan o‘quv yoki uslubiy qo‘llanma nashr ettirgan, shuningdek tibbiyot sohasidagi talabgorlar uchun qo‘shimcha ravishda 1 ta monografiya nashr ettirgan [12; 80-b.].

20-bandida dotsent ilmiy unvoni istisno tariqasida, talablarni bajargan ilmiy darajaga ega bo‘lmagan yuqori malakali mutaxassislarga (madaniyat va san’at nazariyasi hamda tarixi bo‘yicha mutaxassislar bundan mustasno) quyidagi nashrlar talab etiladi:

g) ilmiy-tadqiqot, ijodiy ishlari bo‘lgan, jumladan OAKning doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy nati jalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxa tidagi ilmiy jurnallarda kamida 3 ta ilmiy maqola chop ettirgan (tibbiyot sohasidagi talabgorlar uchun mazkur ro‘yxatdagi ilmiy jurnallarda kamida 5 ta ilmiy maqola, shundan nufuzli xorijiy ilmiy jurnallarda 1 ta maqola chop ettirgan);

d) pedagogik amaliyotda foydalanilayotgan o‘quv adabiyotlari, jumladan ta’lim turlarining birida foydalanila yotgan 1 ta darslik (hammualliflikda bo‘lgan taqdirda 2 ta) (madaniyat, san’at, arxitektura, sport va jismoniy tarbiya yo‘nalishlari bundan mustasno) hamda yakka mualliflikda 1 ta o‘quv qo‘llanma nashr ettirgan (o‘quv qo‘llanma bo‘lmagan da belgilangan meyordan tashqari nashr ettirilgan dars lik ham o‘quv qo‘llanma sifatida qabul qilinishi mumkin), shuningdek tibbiyot sohasidagi talabgorlar uchun qo‘shimcha ravishda 1 ta monografiya chop ettirgan [12; 81-b.].

21-bandida ITM mutaxassislariga katta ilmiy xodim ilmiy unvonini berishda dissertatsiya himoyasidan keyin ilmiy ishlar, jumladan ilmiy

jurnallarda kamida 3 ta ilmiy maqola, shundan nufuzli xorijiy ilmiy jurnalda ilmiy maqola chop ettirgan (tibbiyot sohasidagi talabgorlar uchun 1 ta monografiya va kamida 5 ta ilmiy maqola, shundan nufuzli xorijiy ilmiy jurnallarda 1 ta ilmiy maqola chop ettirgan) bo‘lishi lozim [12; 82-b.].

Ilmiy natijalarni xalqaro va respublika doirasida o‘tkazilgan ilmiy konferensiyalar va seminarlarda aprobatsiyadan o‘tkazish(anjuman.uz)

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining qo‘mitalari (komissiyalari) tomonidan konferensiyalar, davra suhbatlari va seminarlarni tashkil etish va o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi NIZOM O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati qo‘mitalari (komissiyalari) tomonidan (bundan buyon matnda Senat qo‘mitalari (komissiyalari) deb yuritiladi) ish rejasini tayyorlash, konferensiyalar, davra suhbatlari, seminarlarni tayyorlash va o‘tkazish, shuningdek o‘tkazilgan konferensiyalar va davra suhbatlarining yakunlari bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish tartibini belgilaydi [2]. Senat qo‘mitalari (komissiyalari) tomonidan o‘tkaziladigan tadbirlar qo‘yilgan maqsad yoki vazifalarga qarab, quyidagi turlarga bo‘linadi:

konferensiya – eng muhim muammolar bo‘yicha, ularni hal etish yuzasidan kelishilgan tarzda xulosalar qabul qilish va tavsiyalar ishlab chiqish maqsadida davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining, tadqiqot markazlari va boshqa tashkilotlarning, fuqarolik jamiyati institutlarining vakillarini, shuningdek olimlar, ekspertlarni jalb etgan holda o‘tkaziladi (qoida tariqasida konferensiyada ishtirok etish uchun kamida ellik kishi taklif etiladi);

xalqaro konferensiya – eng muhim muammolar bo‘yicha bir necha davlat manfaatlariga daxldor mavzularni muhokama etish maqsadida xorijiy davlatlarning va xalqaro tashkilotlarning vakillarini hamda ekspertlarini jalb etgan holda o‘tkaziladi;

ilmiy konferensiya – nazariy xususiyatga ega bo‘lgan masalalarni muhokama etish uchun ilmiy-nazariy muammoni hal etishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish maqsadida o‘tkaziladi;

ilmiy-amaliy konferensiya – mavzu amaliy xususiyatga ega bo‘lgan taqdirda o‘tkaziladi. Bunda asosiy maqsad amaliy muammolarni ilmiy asoslangan tarzda hal etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat bo‘ladi;

davra suhbati – muayyan muammoni (mavzuni) muhokama etish (ayrim muammo yoki masala bo‘yicha) va uni hal etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish uchun torroq doiradagi ishtirokchilar bilan o‘tkaziladi (qoida tariqasida davra suhbatida ishtirok etish uchun kamida o‘ttiz kishi taklif etiladi);

seminar – nazariy bilimlarni va amaliy ko‘nikmalarni oshirish maqsadida o‘tkaziladi. Seminarlar mavzu doirasiga qarab o‘quv seminarlariga (treninglar), ilmiy (ilmiy-nazariy) va ilmiy-amaliy seminarlarga bo‘linadi (qoida tariqasida seminarda ishtirok etish uchun kamida ellik kishi taklif etiladi).

3. Konferensiyalar, davra suhbatlari va seminarlardan ko‘zlangan asosiy maqsad quyidagilardan iborat:

1) yagona huquqni qo‘llash amaliyotini ta’minlash maqsadida normalari amaliyotda qo‘llanilmayotgan qonunlarni, shuningdek qonun hujjatlaridagi nuqsonlarni aniqlash;

2) qonun ustuvorligini ta’minlash uchun qabul qilingan qonun osti hujjatlarining qonun normalariga muvofiqligini aniqlash;

3) qonunning ijro etilishiga to‘sqinlik qilayotgan sabablar va sharoitlarni aniqlash;

4) amaldagi qonun hujjatlarini takomillashtirish, shu jumladan tadbirlar jarayonida muhokama qilinayotgan masalalarga oid muammolarni hal qilish yuzasidan aniq taklif va tavsiyalar ishlab chiqish (tadbir ishtirokchilarining takliflari asosida);

5) qonun hujjatlarini takomillashtirish masalalari yuzasidan mutaxassislar, olimlar, amaliyotchilar, ekspertlarning, tadqiqot markazlari, fuqarolik jamiyati instituti vakillarining fikr-mulohazalarini umumlashtirish, shuningdek boshqa davlatlardagi qonun bilan tartibga solish tajribasini o‘rganish;

6) mintaqalarni rivojlantirish masalalarini ko‘rib chiqish hamda muhokama qilish, eng muhim mintaqaviy muammolarni aniqlash va ularni hal etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish;

7) O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Senat (Senat Kengashi) va Senat qo‘mitalari (komissiyalari) qarorlarining davlat hokimiyati va boshqaruv organlari tomonidan ijro etilishini nazorat qilish bilan bog‘liq tadbirlar davomida Senat qo‘mitalari (komissiyalari) aniqlagan muammolarni muhokama qilish;

8) Senat qo‘mitalarining (komissiyalarining) nazorat faoliyatini amalga oshirishi bilan bog‘liq tadbirlarni o‘tkazish davomida olingan axborotni amalda qo‘llash;

9) Senat qo‘mitalari (komissiyalari) faoliyatini keng yoritish va jamoatchilik fikrini shakllantirish;

10) senatorlarning, xalq deputatlari mahalliy Kengashlari deputatlarining nazariy bilimini va amaliy ko‘nikmalarini oshirish;

11) ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy munosabatlarning turli sohalaridagi eng dolzarb muammolarni aniqlash, shuningdek ularni hal etish yuzasidan ilmiy asoslar va amaliy ko‘nikmalarni ishlab chiqish;

12) tadbir ishtirokchilarining huquqiy madaniyatini oshirish va jamiyatda qonun ustuvorligini ta’minlash;

13) Senat faoliyati bilan bog‘liq boshqa masalalarni ko‘rib chiqish va muhokama qilish.

II. Senat qo‘mitalari (komissiyalari) tomonidan tadbirlar o‘tkazish bo‘yicha yillik ish rejalarni tayyorlash.

4. Senat qo‘mitalari (komissiyalari) ishni o‘zlarining tadbirlar o‘tkazish bo‘yicha yillik ish rejalariga (bundan buyon matnda yillik ish rejalar deb yuritiladi), shuningdek Senat, Senat Kengashi va Senat Raisining topshiriqlari va tavsiyalariga muvofiq tashkil etadilar.

5. Senat qo‘mitalarining (komissiyalarining) yillik ish rejalarini ishlab chiqish bo‘yicha faoliyatini muvofiqlashtirish Senat Raisi yoki uning topshirig‘iga ko‘ra Senat Raisining o‘rinbosari tomonidan amalga oshiriladi.

6. Senat qo‘mitalarining (komissiyalarining) kelasi yilga mo‘ljallangan yillik ish rejalari joriy yilning 15-dekabridan kechiktirmasdan Senat Kengashiga ko‘rib chiqish uchun taqdim etiladi.

7. Senat qo‘mitalarining (komissiyalarining) yillik ish rejalari Senat Kengashining majlislarida ko‘rib chiqiladi. Ish rejalarini ko‘rib chiqish natijalari asosida Senat Kengashi qaror qabul qiladi.

8. Senat qo‘mitalarining (komissiyalarining) yillik ish rejalari davlat dasturlarini, Senatning Harakat dasturini amalga oshirish, Senat qo‘mitalarining (komissiyalarining) nazorat faoliyati natijalarini ko‘rib chiqish va muhokama qilish zaruratini hisobga olgan holda, shuningdek Senat Raisi va Senat Kengashining topshiriqlari asosida tayyorlanadi.

III. Konferensiya, davra suhbati va seminar o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rish tartibi.

9. Konferensiya, davra suhbati va seminar o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rish tartibini Senat qo‘mitasining (komissiyasining) raisi belgilaydi.

10. Senat qo‘mitasining (komissiyasining) raisi konferensiya, davra suhbati yoki seminar o‘tkaziladigan sana va joyni, shuningdek qatnashchilar sonini belgilaydi.

11. Konferensiya, davra suhbati va seminar o‘tkaziladigan sana Senat qo‘mitasining (komissiyasining) ish rejasiga muvofiq belgilanadi.

12. Rejalashtirilgan konferensiya, davra suhbati va seminar uchun zarur bo‘lgan hujjatlarning loyihalari Senat qo‘mitasi (komissiyasi) tomonidan tadbir o‘tkaziladigan sanadan o‘n kun oldin Senat Devonining Nazorat-axborot bo‘limiga taqdim etiladi.

13. Rejalashtirilgan konferensiya, davra suhbati va seminar uchun zarur bo‘lgan hujjatlarning loyihalari Senat qo‘mitasi (komissiyasi) tomonidan tadbirlar o‘tkaziladigan sanadan yetti kun oldin tadbirlarni ommaviy axborot vositalarida yoritishga doir ishlarni (press-reliz, senatorlarning intervyularini va boshqalarni tayyorlash) amalga oshirish uchun Senatning Axborot xizmatiga taqdim etiladi.

14. Konferensiyalar, davra suhbatlari va seminarlar Senat binosida va undan tashqarida (sayyor konferensiyalar, davra suhbatlari va seminarlar) o‘tkazilishi mumkin.

15. Konferensiya, davra suhbati va seminar o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rilayotganda Senat qo‘mitasi (komissiyasi) davlat organlari va boshqa tashkilotlardan, mansabdor shaxslardan hujjatlar, ekspert xulosalari va boshqa xulosalarni, statistik va boshqa ma’lumotlarni talab qilib olishi mumkin. Olingan axborot asosida bo‘lajak tadbir ishtirokchilarining doirasi, tadbir dasturi va ma’ruzachilar (qo‘shimcha ma’ruzachilar) belgilanadi.

16. Konferensiya, seminar yoki davra suhbatida ishtirok etish uchun O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining deputatlari va xalq deputatlari mahalliy Kengashlarining deputatlari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, nodavlat notijorat tashkilotlar va boshqa fuqarolik jamiyati institutlarining, ilmiy muassasalar va tadqiqot markazlarining vakillari, shuningdek mutaxassislar, olimlar va ekspertlar, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlari taklif qilinishi mumkin.

17. Tadbir ishtirokchilarining miqdor tarkibi konferensiya, davra suhbati yoki seminardan ko‘zlangan maqsadga qarab belgilanadi. Ishtirokchilarning uzil-kesil ro‘yxati Senat qo‘mitasining (komissiyasining) raisi tomonidan tasdiqlanadi.

18. Ma’ruzachilar (qo‘shimcha ma’ruzachilar) sifatida konferensiya, davra suhbati yoki seminar mavzui bo‘yicha nazariy va amaliy bilimlarga ega bo‘lgan shaxslar (olimlar, mutaxassislar, ekspertlar) taklif qilinadi. Zarurat bo‘lganda ma’ruzachilardan (qo‘shimcha ma’ruzachilardan) ma’ruzalarning (nutqlarning) matnlari (tezislari) oldindan so‘rab olinadi.

19. Konferensiya, davra suhbati yoki seminarning dasturi asosiy ma’ruzalar (eng muhim masalalar bo‘yicha rasmiy shaxslarning nutqlari), qo‘shimcha ma’ruzalar ro‘yxati hamda nutq uchun qancha vaqt ajratilganligiga oid ma’lumotdan iborat bo‘ladi.

20. Rejalashtirilgan konferensiya, davra suhbati va seminar uchun zarur bo‘lgan hujjatlarning loyihalari (tadbir dasturi, ishtirokchilar ro‘yxati, press-reliz, tavsiyalar, mavjud bo‘lsa – qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar) Senat qo‘mitasi (komissiyasi)

tomonidan tadbirlar o‘tkaziladigan sanadan besh kun oldin kelishib olish uchun Senat Raisiga taqdim etiladi.

21. Xatlar (dastur-taklifnomalar) konferensiya, davra suhbati yoki seminar ishtirokchilariga barvaqt yuboriladi. Ularda konferensiya, davra suhbati yoki seminar mavzui, uni o‘tkazish muddati va joyi ko‘rsatiladi. Xatlarga (dastur-taklifnomalarga) so‘zga chiquvchi ishtirokchilarning umumlashma tezislari, shuningdek boshqa materiallar oldindan tanishib chiqish uchun ilova qilinishi mumkin.

IV. Konferensiya, davra suhbati yoki seminarni o‘tkazish tartibi.

22. Tadbir boshlanishidan oldin majlislar zaliga kiraverishda tadbir ishtirokchilari hamda ommaviy axborot vositalarining taklif qilingan vakillari ro‘yxatga olinadi.

23. Konferensiya, davra suhbati yoki seminar o‘tkazish vaqtida umumiy rahbarlik Senat qo‘mitasining raisi yoki uning topshirig‘iga muvofiq qo‘mita a’zosi (bundan buyon matnda raislik qiluvchi deb yuritiladi) tomonidan amalga oshiriladi.

24. Boshqa organlar va tashkilotlar bilan birgalikda qo‘shma konferensiyalar, davra suhbatlari yoki seminarlar o‘tkazilganida raislik qiluvchi tadbir tashkilotchilari o‘rtasidagi kelishuvga muvofiq belgilanadi.

25. Konferensiya, davra suhbati yoki seminar qoida tariqasida, raislik qiluvchining kirish so‘zi bilan boshlanadi, so‘ngra ma’ruzachilarga, qo‘shimcha ma’ruzachilarga so‘z beriladi.

26. Muhokamada qatnashish istagida bo‘lganlar raislik qiluvchiga murojaat etadilar. Raislik qiluvchi murojaat etish navbati tartibida ularga so‘z beradi.

27. Ishtirokchilarning chiqishlari natijalari asosida asosiy xulosa va tavsiyalar tayyorlanadi. Seminarlar o‘tkazilganida tavsiyalar ishlab chiqilmaydi.

28. Bildirilgan fikr va takliflarni hisobga olib borish, qoida tariqasida, Senatda doimiy asosda ishlovchi senatorlar va Senat Devoni Nazorat-axborot bo‘limining tegishli Senat qo‘mitasiga biriktirilgan mas’ul xodimi tomonidan amalga oshiriladi. Agar ishtirokchilar o‘z nutqlarida xulosalar va tavsiyalarga ta’sir ko‘rsatadigan takliflarni

bildirsalar, raislik qiluvchi hozir bo‘lganlarga tadbirning yakuniy xulosalari va tavsiyalariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish zarurligini muhokama etishni taklif qiladi.

29. Senat qo‘mitasi (komissiyasi) konferensiya, davra suhbati yoki seminar o‘tkazish davomida tushgan taklif va mulohazalarni umumlashtiradi. Konferensiya yoki davra suhbatining natijalari, qoida tariqasida, bayonnoma shaklida, seminar natijalari esa axborot ma’lumotnomasi shaklida rasmiylashtiriladi.

V. Konferensiyalar va davra suhbatlarining natijalari bo‘yicha ishlab chiqilgan tavsiyalarni rasmiylashtirish va tegishli organlarga yuborish tartibi.

30. Konferensiyalar va davra suhbatlari jarayonida bildirilgan tavsiyalarning asosiy maqsadi amaldagi qonun hujjatlarini va Senat qo‘mitalarining (komissiyalarining) nazorat-tahlil faoliyatini takomillashtirish, shuningdek eng dolzarb muammolarni, jumladan mintaqalarni rivojlantirish masalalarini va mintaqaviy muammolarni hal qilish yuzasidan aniq takliflar ishlab chiqishdan iborat.

31. Amaldagi qonun hujjatlarini takomillashtirish haqida tavsiyalar tayyorlash vaqtida o‘zgartishlar kiritilishi yoki ishlab chiqilishi zarur bo‘lgan aniq normativ-huquqiy hujjatlar ko‘rsatiladi.

32. Senat qo‘mitalarining (komissiyalarining) nazorat-tahlil faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar tayyorlash vaqtida Senat qo‘mitalari (komissiyalari) o‘rganishi yoki ularning nazorat-tahlil faoliyati rejasiga kiritilishi zarur bo‘lgan aniq masalalar ko‘rsatiladi.

33. Eng dolzarb muammolarni hal etishga qaratilgan tavsiyalarni tayyorlashda ularni hal etishning aniq chora-tadbirlari ko‘rsatiladi.

34. Tavsiyalar matnini maromiga yetkazish uchun Senat qo‘mitalari (komissiyalari) tomonidan ishchi guruhlar tuzilishi mumkin. Ishchi guruh tarkibiga senatorlar, davlat organlari, nodavlat notijorat tashkilotlar, ilmiy muassasalarning vakillari, mutaxassislar va olimlar, ekspertlar, jamoatchilik vakillari, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlari, xalq deputatlari mahalliy Kengashlarining deputatlari kiritilishi mumkin.

35. Ishchi guruhning majlislari o‘tkaziladigan sana va majlislar soni Senat tegishli qo‘mitasining (komissiyasining) raisi tomonidan belgilanadi.

36. Ishchi guruh a’zolariga ishchi guruhning majlisi o‘tkaziladigan sana barvaqt xabardor qilinadi. Ishchi guruh a’zolariga yoki ular ishlaydigan tashkilotga yuboriladigan xat yoki telefonogrammani Senat qo‘mitasining (komissiyasining) raisi imzolaydi.

37. Ishchi guruhning majlisiga mas’ul qo‘mita (komissiya) raisi yoki uning topshirig‘iga muvofiq Senatda doimiy asosda ishlaydigan Senat qo‘mitasining (komissiyasining) a’zosi rahbarlik qiladi.

38. Ishchi guruhning majlislari hozir bo‘lganlarning familiyasini, ismini, otasining ismini, ish joyini va lavozimini aniqlashdan boshlanadi. Majlisda raislik qilayotgan mas’ul qo‘mita (komissiya) raisi majlisning umumiy borishiga rahbarlik qiladi, ishchi guruh a’zolariga so‘z beradi, muhokama qilinayotgan masalalarning mohiyati yuzasidan takliflar kiritadi va mulohazalar bildiradi, bildirilgan fikrlarni hisobga olib boradi.

Asosiy ilmiy natijalari davriy ilmiy nashrlarda e’lon qilinishi

Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha e’lon qilingan ilmiy ishlarga quyidagi talablar qo‘yiladi:

e'lon qilingan ilmiy ishlar dissertatsiyaning ilmiy yangiligini aks ettirishi kerak;

dissertatsiya natijalari xalqaro va respublika doirasida o'tkazilgan ilmiy konferentsiyalarda va seminarlarda muhokamadan o'tkazilishi shart;

dissertatsiyaning asosiy ilmiy natijalari davriy ilmiy nashrlarda e'lon qilinishi lozim;

ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida e'lon qilingan asosiy ilmiy ishlar yakka mualliflikda bajarilgan bo'lishi kerak.

O‘zbekiston Respublikasining Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar RO‘YXATIda 13.00.00-ixtisosligi bo‘yicha pedagogika fanlaridagi nashrlarni ko‘rib chiqamiz [21].

Milliy nashrlar ro‘yxatidagi nashrlar quyidagilardan iborat:

1. Bola va zamon Тошкент. Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazi, «Sen yolg‘iz emassan» Respublika bolalar jamoatchilik jamg‘armasi.

2. Fizika, matematika va informatika Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi, Pedagogika fanlari ITI.

3. Ilim ha'm ja'miyet Nukus. Nukus davlat pedagogika instituti.

4. Maktab va hayot Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi

5. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining ma’ruzalari Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi FA.

6. Pedagogika (Pedagogik ta’lim) Toshkent. Toshkent davlat pedagogika universiteti.

7. Samarqand davlat universiteti ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi Samarqand. Samarqand davlat universiteti.

8. Til va adabiyot ta’limi Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi.

9. Uzluksiz ta’lim Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi, Pedagogika fanlari ITI.

10. Zamonaviy ta’lim (Sovremennoye obrazovaniye) Toshkent. Toshkent viloyati pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti.

11. Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari. Toshkent. «Ijtimoiy fikr» jamoatchilik fikrini o‘rganish markazi, Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazi.

12. Ilmiy xabarnoma – Nauchniy vestnik Andijon. Andijon davlat universiteti.

13. Qaraqalpaq davlat universiteti xabarshisi Nukus. Qoraqalpoq davlat universiteti.

14. Psixologiya Buxoro. Buxoro davlat universiteti.

15. O‘zbekiston Milliy univer siteti xabarlari Toshkent. O‘zbekiston Milliy universiteti.

16. Fan sportga Toshkent. O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti.

17. Xalq ta’limi Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi.

18. (2016) Ta’lim, fan va innovatsiya Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi.

19. (2017) Kasbhunar ta’limi Toshkent. O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimi kadrlarining malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash instituti.

20. (2017) Mug‘allim həm үzluksiz bilimlendirio‘ ilimiy metodikaliq jurnali Nukus. O‘zbekiston Pedagogika fanlari ITI Qoraqalpog‘iston filiali.

21. (2017) Filologiya masalalari Toshkent. O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

22. (2017) O‘zbekistonda xorijiy tillar (elektron ilmiy metodik jurnal) Toshkent. O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

23. (2017) Pedagogik mahorat Buxoro. Buxoro davlat universiteti.

24. (2017) Zamonaviy fan, ta’lim va tarbiyaning dolzarb muammolari (Mintaqada zamonaviy fan, ta’lim va tarbiya ning dolzarb muammolari) (Elektron ilmiy to‘plam) Urganch. Urganch davlat universiteti.

25. (2017) Qoraqalpog‘iston Respublikasi oliy ta’lim muassasalari olimlarining ilmiy to‘plami Nukus. Qoraqalpoq davlat universiteti.

26. (2018) Axborotnoma Toshkent. Davlat test markazi.

27. (2019) O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiytexnika instituti axborotnomasi Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnika instituti.

28. (2019) Markaziy Osiyoda jamiyat, gender va oila – Obshestvo, gender i semya v Sentralnoy Azii – Society, Gender and Family in Central Asia Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi «Oila» ilmiy-amaliy tadqiqot markazi.

29. (2019) Tafakkur ziyosi Jizzax. Jizzax davlat pedagogika instituti.

30. (2019) Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi Namangan. Namangan davlat universiteti.

31. (2019) Ilm sarchashmalari Urganch. Urganch davlat universiteti.

32. (2019) Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari Toshkent. Toshkent davlat pedagogika universiteti.

33. (2019) Sustainable Agriculture Tashkent. Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Enginneers.

34. (2019) “UzBridge” axborottahliliy elektron jurnali Toshkent.

Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi mamlakatlari nashrlari quyidagilardan iborat:

1. Адаптивная физическая культура Российская Федерasия. Санкт-Петербургский государственный университет физической культуры, спорта и здоровья.

2. Биология в школе Российская Федерация. Министерство образования и науки Российской Федерации.

3. Вестник Московского государственного университета Серия: «Педагогическое образование» Российская Федерasия. Московский государс твенный университет.

4. Вестник спортивной науки Российская Федерация. Всероссийский научно-исследовательский институт физической культуры.

5. Вопросы образования Российская Федерация. Нasиональный исследовательский университет, Высшая школа экономики.

6. Иностранные языки в школе Российская Федерация. Министерство образования и науки Российской Федерации.

7. Информатика и образование Российская Федерация. Российская Академия образования, Издательство «Образование и информатика».

8. Математика в школе Российская Федерация. Министерство образования и науки Российской Федерации.

9. Мир образования – образование в мире Российская Федерasия. Московский психолого-социальный институт.

10. Начальная школа Российская Федерация. Министерство образования и науки Российской Федерации.

11. Педагогика Российская Федерация. Российская Академия образования.

12. Педагогическое образование и наука Российская Федерация. Международная академия наук педагогического образования (МАНПО).

13. Преподаватель XXI века Российская Федерация. Московский педагогический государственный университет.

14. Проблемы современного образования Российская Федерasия. Науч ная пе да го гическая библиотека.

15. Ученые записки университета имени П.Ф.Лесгафта Российская Федерasия. Санкт-Петербургский государственный университет физической культуры, спорта и здоровья.

16. Физика в школе Российская Федерasия. Министерство образования и науки Российской Федерации.

17. Физическая культура Российская Федерasия. Российский государственный университет физической культуры, спорта, молодежи и туризма.

18. Физическая культура: воспитание, образование, тренировка Российская Федерasия. Российский государственный университет физической культуры, спорта, молодежи и туризма

19. Химия в школе Российская Федерasия. Министерство образования и науки Российской Федерации, Российская Академия образования, ООО «Центр химпресс».

20. Школа будущего Российская Федерasия. Федеральный комитет развития педагогических технологий и образова тельной инженерии «Школа будущего».

21. (2017) Среднее профессиональное образование Российская Федерasия. Российская академия образования и Союз директоров Вузов России.

Yevropa mamlakatlari nashrlari quyidagilardan iborat:

1. Crossed out from the list in accordance with the resolution № 260/7 as of December 29, 2018 of the Presidium of SAC of the Republic of Uzbekistan (Eastern European Scientific Journal).

2. European Educational Research Journal Great Britain. European Educational Research Association.

3. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Great Britain. Progressive Academic Publishing.

4. Journal of Psychology of Education France. Springer.

5. Journal of the European Higher Education Area Germany. Raabe academic publishers (Berlin) A Klett-Group company.

6. The hospitality, leisure, sport & tourism network Great Britain. The Higher Education Academy 7. (2016) “Berlin Studies” – Transnational journal of science and humanities Germany. Finckenstein & Salmuth Verlags-Gesellschaft m.b.H.

Amerika mamlakatlari nashrlari

1. Journal of Exercise Physiology The USA. American Society of Exercise Physiology

2. Crossed out from the list in accordance with the resolution № 219/5 as of December 22, 2015 of the Presidium of SAC of the Republic of Uzbekistan (New York Science Journal).

3. Crossed out from the list in accordance with the resolution № 219/5 as of December 22, 2015 of the Presidium of SAC of the Republic of Uzbekistan (Researcher).

4. The Journal of the Scholarship of Teaching and Learning The USA. The Trustees of Indiana University.

Osiyo mamlakatlari nashrlari: «impakt-faktor»га ега ilmiy nashrlar ва jahoндагі enг yaxshi ikki yuzta oliy ta’lim muassasasi tarkibiga kirgan muassasalarning ilmiy ishlar ва maqolalar to‘plamida chop etilgan ilmiy materiallar (ma’ruza tezislari bundan mustasno).

Intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan muhofaza hujjatlari

Intellektual mulk obyektlariga oid muhofaza hujjatlarining amal qilish muddatini uzaytirish bo‘yicha davlat xizmatini ko‘rsatishning ma’muriy reglamentining 3-bandida quyidagi intellektual mulk obektlariga oid muhofaza hujjatlarining amal qilish muddati vakolatli organ tomonidan uzaytirilishi mumkin [22] (3.4-rasmga qarang).

Intellektual mulk obyektlariga oid muhofaza hujjatlarining amal qilish muddatini uzaytirish bo‘yicha davlat xizmatini ko‘rsatishning ma’muriy reglamentining 2-bobida muhofaza hujjatlarining amal qilishini uzaytirish muddatlari ko‘rsatilgan [22].

3.4-rasm. Vakolatli organ tomonidan amal qilish muddati uzaytirilgan intellektual mulk obektlariga oid muhofaza hujjatlar

Ma’muriy reglamentining 5-bandida patent berish haqidagi talabnoma topshirilgan sanadan e’tiboran ixtiro patenti yigirma yil mobaynida amal qilishi ko‘rsatilgan. Qo‘llanilishi uchun belgilangan tartibda tegishli davlat tashkilotidan ruxsatnoma olinishi lozim bo‘lgan dori vositasi yoki pestitsidga taalluqli ixtiro patentining amal qilishi ixtiroga talabnoma berish sanasidan boshlab mahsulotni qo‘llash uchun birinchi ruxsatnoma olingan sanaga qadar hisoblanadigan muddatga uzaytiriladi. Bunda ixtiro patentning amal qilishining uzaytiriladigan muddati besh yildan oshmasligi kerak. 6. Patent berish haqidagi talabnoma topshirilgan sanadan e’tiboran foydali model patenti besh yil mobaynida va sanoat namunasi patenti o‘n yil mobaynida amal qiladi. Foydali model va sanoat namunasi patentining amal qilish muddati vakolatli organ tomonidan tegishlicha uch yilga hamda besh yilga uzaytirilishi mumkin [22].

Ma’muriy reglamentining 7-bandida seleksiya yutug‘i patentining amal qilish muddati seleksiya yutug‘i tegishli davlat reyestrida ro‘yxatga olingan sanadan e’tiboran yigirma yilga tengligi berilgan. Tok, yog‘ochbop, manzarali, mevali va o‘rmon daraxtlarining navlari, shu jumladan, ularning payvandtaglari uchun bu muddat yigirma besh yilni tashkil etadi. Seleksiya yutug‘i patentining amal qilish muddati ko‘pi bilan o‘n yilga uzaytirilishi mumkin.

Intellektual mulk obyektlariga oid muhofaza hujjatlarining amal qilish muddatini uzaytirish bo‘yicha davlat xizmatini ko‘rsatishning

ma’muriy reglamentining 8-bandida tovar belgisiga doir guvohnoma va geografik ko‘rsatkich yoki tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi to‘g‘risidagi guvohnoma talabnoma berilgan sanadan e’tiboran o‘n yil mobaynida amal qilishi yoritilgan. Mazkur bandning birinchi xatboshisida nazarda tutilgan guvohnomalarning amal qilish muddati har safar o‘n yilga uzaytirilishi mumkin.

Intellektual mulk obyektlariga oid muhofaza hujjatlarining amal qilish muddatini uzaytirish bo‘yicha davlat xizmatini ko‘rsatishning ma’muriy reglamentining 3-bobida arizani berish va ko‘rib chiqish tartibi berilgan.

Ma’muriy reglamentining 9-bandida intellektual mulk obektlariga oid muhofaza hujjatlarining amal qilish muddatini uzaytirish to‘g‘risidagi arizalar intellektual mulk obektiga bo‘lgan huquq egasi hisoblangan yuridik va jismoniy shaxs (keyingi o‘rinlarda — ariza beruvchi) tomonidan bevosita yoki vakili (patent vakili yoki ishonchli shaxs) orqali beriladi.

Ma’muriy reglamentining 10-bandida ixtiro patentining amal qilishini uzaytirish to‘g‘risidagi ariza vakolatli organga patentni berish sanasidan yoki patentning amal qilishi davomida mahsulotni qo‘llash uchun birinchi ruxsatnoma olingan sanadan olti oy o‘tguniga qadar, mazkur muddatlarning qaysi biri kechroq tugashiga bog‘liq holda beriladi. Foydali model va sanoat namunasi patentining amal qilishini uzaytirish to‘g‘risidagi ariza vakolatli organga patentning amal qilishi tugagunga qadar so‘nggi uch oy ichida yoki qo‘shimcha davlat bojini (patent boji) to‘lash sharti bilan patentning amal qilishi tugagandan keyingi olti oy ichida beriladi. Seleksiya yutug‘i patentining amal qilishini uzaytirish to‘g‘risidagi ariza vakolatli organga patentning amal qilishi tugagunga qadar so‘nggi uch oy ichida yoki patentning amal qilishi tugagandan keyin olti oy ichida qo‘shimcha patent bojini to‘lash sharti bilan beriladi. Tovar belgisiga doir guvohnoma va geografik ko‘rsatkich yoki tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi to‘g‘risidagi guvohnomaning amal qilish muddatini uzaytirish to‘g‘risidagi ariza guvohnoma amal qilayotgan oxirgi yil mobaynida yoki qo‘shimcha patent boji to‘lash sharti bilan guvohnomaning amal qilish muddati tugagandan

keyingi olti oy mobaynida beriladi. Ariza bitta intellektual mulk obektiga tegishli bo‘lishi va unda xorijiy ismlar va nomlarning transliteratsiyasi keltirilishi lozim.

Ma’muriy reglamentining 12-bandida dori vositasi yoki pestitsidga taalluqli ixtiro patentining amal qilish muddatini uzaytirish to‘g‘risidagi arizaga qo‘llanilishi uchun tegishli davlat tashkiloti tomonidan berilgan ruxsatnoma (guvohnoma) ilova qilinadi. Ruxsatnoma (guvohnoma) patentlangan ixtiro formulasida tavsiflangan mahsulot bilan identifikatsiya qilish imkoniyatini beradigan mahsulot, uning ro‘yxatga olingan raqami va ushbu mahsulotni qo‘llash uchun birinchi ruxsatnoma (guvohnoma) olingan sana to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olishi lozim. 13-bandida vakil orqali berilgan arizaga vakilning vakolatlarini tasdiqlaydigan ishonchnoma ilova qilinadi. Ishonchnoma oddiy yozma shaklda rasmiylashtiriladi. Ishonchnoma ariza bilan bir vaqtda taqdim etiladi. Qonunchilik hujjatlarida belgilangan hollarda ariza vakolatli organda ro‘yxatga olingan patent vakili orqali beriladi. 14-bandida davlat xizmatidan foydalanishda:

rezidentlar – vakolatli organning maxsus axborot tizimi (keyingi o‘rinlarda – axborot tizimi) yoki O‘zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (keyingi o‘rinlarda – YIDXP) orqali;

norezidentlar – axborot tizimi orqali vakolatli organga ariza beradi.

Ariza berilgandan keyingi bosqichlardagi barcha harakatlar axborot tizimi orqali amalga oshiriladi.

Ma’muriy reglamentining 15-bandi bo‘yicha arizani axborot tizimi yoki YIDXP orqali berishda ariza shakli to‘ldirilganidan so‘ng ariza beruvchi ma’lumotlarning to‘g‘riligini tekshirib, arizani tasdiqlaydi. Yuridik shaxs nomidan ariza tashkilot rahbari yoki boshqa vakolatli shaxs tomonidan tasdiqlanadi. 16. Davlat xizmatini ko‘rsatishda O‘zbekiston Respublikasining “Davlat boji to‘g‘risida”gi Qonunida nazarda tutilgan miqdorda patent boji to‘lanadi hamda qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda taqsimlanadi. Patent boji yagona billing tizimi orqali elektron shaklda to‘lanadi.

Ma’muriy reglamentining 17-bandida ariza beruvchi tomonidan arizani tasdiqlashning rad etilishi, shuningdek, davlat xizmatini ko‘rsatish

uchun patent bojini to‘lamaslik davlat xizmati ko‘rsatishni rad etish uchun asos bo‘lib hisoblanishi ta’kidlangan. Davlat xizmatini ko‘rsatishni boshqa asoslar bo‘yicha rad etish taqiqlanadi. 18-bandi bo‘yicha vakolatli organ arizani qabul qilib, ro‘yxatga olgandan so‘ng ariza beruvchiga arizaning qayd raqami va kelib tushgan sanasi ko‘rsatilgan xabarnomani tegishli ravishda axborot tizimi yoki YIDXP orqali avtomatik tarzda yuboradi. 19-bandida ariza vakolatli organga kelib tushgan kundan e’tiboran o‘n besh kun muddat ichida ko‘rib chiqiladi. Arizani ko‘rib chiqish davomida zarur hujjatlarning mavjudligi va mazkur Reglamentda belgilangan talablarga muvofiqligi tekshiriladi.

Ma’muriy reglamentining 20-bandida tekshiruv davomida zarur hujjatlarning mavjud emasligi yoki arizaga ilova qilingan hujjatlar belgilangan talablar buzilgan holda rasmiylashtirilganligi aniqlanganda yoxud patent boji to‘loviga aniqlik kiritish zarurati vujudga kelganda ariza beruvchiga so‘rovnoma yuboriladi. 21-bandida so‘rovnoma yuborilgan sanadan e’tiboran uch oy ichida ariza beruvchi zarur hujjatlarni taqdim etishi va (yoki) ko‘rsatilgan kamchiliklarni bartaraf etishi lozim. Ariza beruvchiga so‘rovnoma yuborilganda arizani ko‘rib chiqish muddati to‘xtatib turiladi. So‘rovnomaga belgilangan muddatda to‘liq javob taqdim etilmaganda ariza chaqirib olingan deb hisoblanadi. 22-bandida taqdim etilgan hujjatlar belgilangan talablarga muvofiq bo‘lganda vakolatli organ muhofaza hujjatining amal qilish muddatini uzaytiradi va bu to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tegishli davlat reyestriga kiritadi. Ariza beruvchiga muhofaza hujjatining amal qilish muddati uzaytirilganligi to‘g‘risidagi xabarnoma muhofaza hujjatiga ilova shaklida axborot tizimi orqali yuboriladi.

Ma’muriy reglamentining 23-bandida taqdim etilgan hujjatlar belgilangan talablarga muvofiq bo‘lmagan hollarda, shuningdek, patent boji to‘lanmaganda (to‘liq to‘lanmaganda), vakolatli organ muhofaza hujjatining amal qilish muddatini uzaytirishni rad etadi. Bunda vakolatli organ tomonidan ariza beruvchiga muhofaza hujjatining amal qilish muddatini uzaytirish rad etilganligi to‘g‘risidagi huquqiy asoslar ko‘rsatilgan xabarnoma yuboriladi. 24-bandida esa muhofaza hujjatining

amal qilish muddati uzaytirilganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar rasmiy axborotnomada e’lon qilinadi [22].

Professor-o‘qituvchilarning o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot ishlarini belgilash

Oliy ta’lim muassasasi professor-o‘qituvchilar tarkibining o‘quv yuklamasi hamda o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va “ustoz-shogird” ishlarini belgilash qoidalari O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuniga va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq oliy ta’lim muassasasi professor-o‘qituvchilar tarkibining o‘quv yuklamasi hamda o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va “ustoz-shogird” ishlarini belgilash qoidalarini belgilaydi [16].

Mazkur Qoidalar Toshkent davlat yuridik universiteti, oliy harbiy hamda harbiylashtirilgan ta’lim muassasalari va O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘z faoliyatini yuritayotgan xalqaro va xorijiy oliy ta’lim muassasalariga nisbatan tatbiq etilmaydi [16].

Qoidalarning 9-bandida professor-o‘qituvchilar faoliyatining o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va “ustoz-shogird” ishlari bo‘yicha soatlar hajmi hisoblanmaydigan ish turlari mazkur Qoidalarning 2-ilovasida nazarda tutilgan Oliy ta’lim muassasasi professor-o‘qituvchilarining o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va “ustoz-shogird” ishlari turlaridan kelib chiqib, professor-o‘qituvchilarning lavozimlariga qo‘yilgan malaka talablari asosida belgilanadi (3.4-jadvalga qarang) [16].

Qoidalarning 10-bandida professor-o‘qituvchilarning o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va “ustoz-shogird” ishlari hajmi mazkur ish turlarini bajarish zaruriyatidan kelib chiqib, professor-o‘qituvchilarning lavozimlariga qo‘yilgan malaka talablari asosida fakultet dekani (kafedra mudiri)ning taklifiga muvofiq oliy ta’lim muassasasi Kengashi tomonidan tasdiqlanadi [16].

3.4-jadval.

Ilmiy-tadqiqot ishlari

№	Ish turlari	Ish turlarini amalga oshirish mexanizmi (professor-o‘qituvchining shaxsiy ish rejasida qayd etiladigan tadbirlar)	Ish turlarining bajarilganligini aniqlash
13.	Ilmiy maqola, tezis tayyorlash va nashr etish, ixtiro (patent), dasturiy vositalar yaratish	Xorijiy va mahalliy (OAK ro‘yxatidagi) ilmiy jurnallarda ilmiy maqolalar chop etish, ixtiro (patent) olish, tezislar nashr etish. Har bir ilmiy maqola, ixtiro va tezislari hisobga olinadi	Joriy o‘quv yilida tayyorlangan va nashr etilgan ishlar asosida aniqlanadi
14.	Monografiya va risola nashr etish, axborot tahliliy materiallar tayyorlash, ijodiy ishlar yaratish	Joriy o‘quv yilida nashr etilgan (tayyorlangan) ishlar asosida aniqlanadi	
15.	Shaxsiy (tematik) ijodiy asarlar katalogini nashr etish, yangi loyihalar yaratish	Shaxsiy (tematik) ijodiy asarlar katalogini nashr etish, yangi loyihalar yaratish	Joriy o‘quv yilida nashr etilgan (yaratilgan) ishlar asosida aniqlanadi
16.	Darslik, monografiya, risola va o‘quv qo‘llanmalariga muharrirlik qilish	Darslik, o‘quv qo‘llanma, monografiya va risolalar	Darslik, monografiya va o‘quv qo‘llanma hamda risolalarning joriy o‘quv yilida nashr etilganligi asosida aniqlanadi
17.	Oliy ta’lim muassasasi kengashi tomonidan tasdiqlangan mavzu bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish	Rahbar yoki mas’ul ijrochi bo‘lganligi hisobga olinadi	O‘quv yili davomida mavzu bo‘yicha amalga oshirilgan tegishli ilmiy-tadqiqot ishlari asosida aniqlanadi. Xo‘jalik shartnomalari doirasida tayyorlangan va davlat ilmiy dasturlariga muvofiq bajarilayotgan tadqiqot loyihalari bo‘yicha bajarilgan ishlar mazkur ish turiga kiritilmaydi
18.	Darslik, o‘quv qo‘llanma, monografiya, risola, ilmiy maqola, dissertatsiya, avtoreferat va boshqa ishlarga taqriz yozish	Darslik, o‘quv qo‘llanma, monografiya, dissertatsiya, avtoreferat yoki risola, ilmiy maqola, va boshqa ishlar	Joriy o‘quv yilida yozilgan taqrizlar asosida aniqlanadi
19.	Falsafa doktori (PhD), fan doktori (DS) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya tayyorlash va himoya qilish	Falsafa doktori (PhD) yoki fan doktori (DS) dissertatsiyasini tayyorlaganligi. Tayyorlash va himoya qilish uchun 3 o‘quv yili davomida dissertatsiya yozish mumkin	Avtoreferat, ilmiy daraja olish uchun dissertatsiya himoya qilganlik to‘g‘risidagi Ilmiy kengash bayonnomasi asosida aniqlanadi

20.	Ilmiy jurnallar tahririyatiga a’zo bo‘lish	Har bir ilmiy jurnallar tahririyatiga a’zo bo‘lish	Nashr etilgan ilmiy jurnallar va boshqa hujjatlar asosida aniqlanadi
21.	Talabalarning ilmiy-tadqiqot va ilmiy-ijodiy ishlariga rahbarlik qilish	Talabalarning ilmiy-tadqiqot va ilmiy-ijodiy ishlariga rahbarlik	Talabaning ilmiy-tadqiqot va ilmiy-ijodiy ishlari (ma’ruza, maqola, tezis, she’riy to‘plam va boshqalar) nashr etganligi asosida aniqlanadi
22.	Talabalarning fan va ilmiy to‘garaklariga rahbarlik qilish	Talabalarning fan va ilmiy to‘garaklariga rahbarlik	To‘garaklarga rahbarlik qilganlikni tasdiqlovchi hujjatlar asosida aniqlanadi
23.	Ilmiy yoki uslubiy konferensiya va seminarlar tashkil etish	Ilmiy yoki uslubiy konferensiya va seminarlar tashkil etiilganligi	Ilmiy yoki uslubiy konferensiya va seminarlarning o‘tkazilganligini tasdiqlovchi ma’lumotlar
24.	Ilmiy yoki usulbiy kengashlarda ishtiroki		

Qoidalarning 11-bandida professor-o‘qituvchilarning ilmiy-pedagogik, ijodiy mahoratini uzluksiz oshirib borish, talabalarda chuqur nazariy bilim, amaliy va kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish, ilm-fanga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otish, ularga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish, har tomonlama yetuk mutaxassis tayyorlashni nazarda tutgan holda kafedra mudiri o‘qitishni ilg‘or pedagogik va kompyuter texnologiyalari, yangi avlod o‘quv adabiyotlari asosida tashkil etish hamda o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va “ustoz-shogird” ishlar bo‘yicha aniq topshiriqlarni belgilaydi [16].

Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malaka oshirish shakllarini baholash mezonlari

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 3-iyuldagi PQ-200-son qaroriga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi huzuridagi Oliy ta’lim tizimi pedagog va rahbar kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish Bosh ilmiy-metodik markazi O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta’lim tizimi kadrlarini qayta

tayyorlash va malakasini oshirish instituti (keyingi o‘rinlarda – Institut) etib qayta nomlandi [15].

Qarorning 9-bandida mutaxassislik bo‘yicha mustaqil malaka oshirish quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

ochiq o‘quv mashg‘ulotlari va mahorat darslarini tashkil etish;

iqtidorli va iste’dodli talabalar bilan ishlash;

ilmiy konferensiyalarda ma’ruza bilan qatnashish;

ilmiy jurnallarda maqolalar chop etish;

ko‘rgazma va tanlovlarda ishtirok etish;

ilmiy loyihalarda ishtirok etish;

xalqaro (impakt-faktorli) nashrlarda maqolalar e’lon qilish;

ixtiro (patent), ratsionalizatorlik takliflari, innovatsion ishlanmalarga mualliflik qilish;

monografiya, mualliflik ijodiy ishlar katalogini tayyorlash va nashr qilish;

o‘quv adabiyotlari (darslik, o‘quv qo‘llanma, metodik qo‘llanma)ni tayyorlash va nashr qilish;

fan doktori (DSc) yoki falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun himoya qilingan dissertatsiyaga ilmiy rahbarlik qilish;

xorijiy mamlakatlarda malaka oshirish yoki stajirovka o‘tash [15].

Ochiq o‘quv mashg‘ulotlari va mahorat darslarini tashkil etish – zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ta’limning interaktiv metodlarini qo‘llagan holda, akademik guruhlarda jadval bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘tkazish va belgilangan tartibda keng muhokama qilish [15].

Iqtidorli va iste’dodli talabalar bilan ishlash – dars berayotgan fanlari bo‘yicha talabalarning respublika va xalqaro miqyosidagi fan olimpiadalari, sport musobaqalari, san’at sohasidagi ko‘rik tanlovlar hamda ko‘rgazmalarning sovrindorlarini tayyorlash hamda iqtidorli va iste’dodli talabalar bilan ishlashda faollik ko‘rsatish [15].

Ilmiy konferensiyalarda ma’ruza bilan qatnashish – fan va amaliyot, o‘qitish metodikasi hamda texnologiyasining dolzarb muammolarini hal etishga va o‘quv-tarbiya jarayonining yuqori sifatini ta’minlashga yo‘naltirilgan dolzarb mavzulari, innovatsion yo‘nalishlari bo‘yicha

respublika va xalqaro miqyosdagi anjumanlar, davra suhbatlari, seminarlarda ilmiy yoki ilmiy-metodik ma’ruzalar (axborotlar) qilish [15].

Ilmiy jurnallarda maqolalar chop etish – mustaqil ravishda ta’lim, fan va ishlab chiqarishning dolzarb masalalariga yo‘naltirilgan (mutaxassisligi doirasida) muhim mavzular bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqot (empirik) natijalari, tahlillari, ratsionalizatorlik g‘oyalari va ishlanmalarini dissertatsiyalarning asosiy ilmiy natijalarini e’lon qilish uchun tavsiya etiladigan ilmiy nashrlar, shu jumladan, elektron ilmiy-texnik jurnallarda e’lon qilish [15].

Ko‘rgazma va tanlovlarda ishtirok etish – mashg‘ulot olib borayotgan fanlari bo‘yicha ijodiy ish natijalarini respublika hamda xalqaro miqyosdagi ko‘rik-tanlovlar va ko‘rgazmalarda ishtirok etish orqali ommalashtirish, sovrindor bo‘lish [15].

Ilmiy loyihalarda ishtirok etish – xalqaro loyihalar va dasturlar, shuningdek, fan hamda texnologik taraqqiyotning bugungi darajasi bilan kadrlar tayyorlash ta’lim mazmuni, sifatini oshirish orasidagi uzviylikni rivojlantirish maqsadida fundamental, innovatsion va amaliy loyihalarga, xo‘jalik shartnomalari asosida bajariladigan ishlarga, shuningdek, xalqaro miqyosdagi loyihalarga rahbarlik qilish yoki ishtirokchi sifatida faoliyat yuritish [15].

Xalqaro (impakt-faktorli) nashrlarda maqolalar e’lon qilish — mustaqil ravishda ta’lim, fan va ishlab chiqarishning dolzarb masalalariga yo‘naltirilgan muhim mavzular bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqot natijalari, tahlillari, ratsionalizatorlik va innovatsion g‘oyalarini xalqaro ma’lumotlar bazasiga kiritilgan yuqori reytingli yoki impakt-faktorli ilmiy jurnallarda e’lon qilish [15].

Ixtiro (patent), ratsionalizatorlik takliflari, innovatsion ishlanmalarga mualliflik qilish – sohaning dolzarb masalalariga yo‘naltirilgan tadqiqot natijalari asosida mahsulot va ishlanmalarni yaratish [15].

Monografiya, mualliflik ijodiy ishlar katalogini tayyorlash va nashr qilish – aynan ilmiy-tadqiqot mavzusi natijalari yoki mualliflik ijodiy ishlari asosida tayyorlangan asar (katalog)ni nashr etish [15].

O‘quv adabiyotlarini tayyorlash – davlat ta’lim standartlari, o‘quv dasturi, uslubiyati va didaktik talablar asosida tegishli ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklari bo‘yicha xorijiy tajribalar asosida yangi avlod o‘quv (elektron) adabiyotlari (darslik, o‘quv qo‘llanmasi, metodik qo‘llanma)ni yaratish va belgilangan tartibda ta’lim amaliyotiga joriy etish [15].

Ilmiy rahbarligida fan doktori (DSc) yoki falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun dissertatsiya himoya qilinganligi – ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlashdagi faolligi, rahbarligida fan doktori (DSc) yoki falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun tayyorlangan va himoya qilingan dissertatsiya [15].

Xorijiy mamlakatlarda malaka oshirish – ishdan ajralgan holda, to‘g‘ridan-to‘g‘ri shaklda xorijiy mamlakatlarda kasbiy va pedagogik mahoratini oshirish, o‘quv-tarbiya jarayonini yuqori ilmiy-metodik darajada amalga oshirish, axborot texnologiyalari va o‘qitishning interaktiv metodlari bo‘yicha kasbiy bilimlar, malaka va ko‘nikmalarni oshirish [15].

Xorijiy mamlakatlarda stajirovka o‘tash – malaka oshirish shakllaridan biri bo‘lib, ishdan ajralgan holda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy mamlakatlarda ish tajribasi, amaliy ko‘nikmalari va kasbiy bilim darajasiga ega bo‘lish maqsadida ma’lum vaqt davomida bilim, malaka va ko‘nikmalarini oshirish.

Qarornong 10-bandida muqobil malaka oshirish shakllari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi ilmiy unvoniga ega bo‘lish;

so‘nggi 3 yilda xorijiy mamlakatlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri shaklda umumiy davomiyligi 4 hafta yoki 144 soatdan kam bo‘lmagan malaka oshirish yoki stajirovka o‘tash;

so‘nggi 3 yilda falsafa doktori (PhD) yoki mutaxassislik bo‘yicha fan doktori (DSc) darajasini olish uchun dissertatsiya himoya qilish (3.5-jadvalga qarang) [15]:

3.5-jadval.

Baholash mezonlari

T/r	Mustaqil malaka oshirish shakllari	Faoliyatni baholash mezonlari	Ball
I. Mutaxassislik bo‘yicha mustaqil malaka oshirish			**100**
1.	Ochiq o‘quv mashg‘ulotlari va mahorat darslarini tashkil etish		**4**
		Har o‘quv yilida kamida 2 ta sohaga oid “mahorat saboqlari” tashkil etish —	2
		Har o‘quv yilida kamida 2 ta ochiq o‘quv mashg‘ulotlari —	1
2.	Iqtidorli va iste’dodli talabalar bilan ishlash		**4**
		Talabalarining respublika va xalqaro miqyosdagi fan olimpiadalari, sport musobaqalari, san’at sohasidagi ko‘rik tanlovlar va ko‘rgazmalardagi sovrinli o‘rin uchun:	
		xalqaro miqyosda —	4
		respublika miqyosida —	2
3.	Ilmiy konferensiyalarda ma’ruza bilan qatnashish		**6**
		Xalqaro miqyosda —	2
		Respublika miqyosida —	1
4.	Ilmiy jurnallarda maqolalar chop etish		**8**
		Har bir ilmiy maqola uchun —	2
5.	Ko‘rgazma va tanlovlarda ishtirok etish		**8**
		Xalqaro miqyosda —	8
		Respublika miqyosida —	4
6.	Ilmiy loyihalarda ishtirok etish		**10**
		Xalqaro loyihalar —	8
		Davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasidagi loyihalar:	
		loyiha rahbari sifatida —	8
		loyiha ishtirokchisi sifatida —	4
		Xo‘jalik shartnomasi asosida bajariladigan ishlar:	
		rahbar sifatida —	4
		ishtirokchi sifatida —	2
		Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan ijodiy ishlar:	
		yakka muallif sifatida —	4
		hammuallif sifatida —	2
7.	Xalqaro (impakt-faktorli) nashrlarda maqolalar e’lon qilish		**10**
		Xalqaro ma’lumotlar bazasiga kiritilgan yuqori reytingli ilmiy jurnallar yoki “impakt-faktor”ga ega bo‘lgan ilmiy jurnallarda chop etilgan har bir maqola uchun —	5

8.	Ixtiro (patent), ratsionalizatorlik takliflari, innovatsion ishlanmalarga mualliflik qilish	*Ixtiro (patent) —* *Ratsionalizatorlik taklifi —* *Innovatsion ishlanmalarga mualliflik —*	**10** 10 6 4
9.	Monografiya, mualliflik ijodiy ishlar katalogini tayyorlash va nashr qilish	*Yakka mualliflikda —* *Hammualliflikda —*	**10** 10 5
10.	O‘quv adabiyotlari (darslik, o‘quv qo‘llanma, metodik qo‘llanma) tayyorlash va nashr qilish	*Yakka mualliflikda:* *darslik —* *o‘quv qo‘llanmasi —* *Hammualliflikda:* *darslik —* *o‘quv qo‘llanmasi —* *Metodik qo‘llanma:* *yakka mualliflikda —* *hammualliflikda —*	**10** 10 7 7 5 3 1
11.	Fan doktori (DSc) yoki falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun himoya qilingan dissertatsiyaga ilmiy rahbarlik qilish	*Oxirgi 3 yilda himoya qilingan dissertatsiyaga —*	**10** 10
12.	Oxirgi 3 yilda xorijiy mamlakatlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri shaklda malaka oshirish, stajirovka o‘tash	*Oxirgi 3 yilda ikki haftadan — to‘rt haftagacha —* *Oxirgi 3 yilda ikki haftagacha —*	**10** 10 5
II. Muqobil malaka oshirish shakllari			
13.	O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi ilmiy unvoniga ega bo‘lish		
14.	Oxirgi 3 yilda doktorlik (PhD, DSc) dissertatsiyasini himoya qilish		
15.	Oxirgi 3 yilda xorijiy mamlakatlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri shaklda umumiy davomiyligi 4 hafta yoki 144 soatdan kam bo‘lmagan malaka oshirish yoki stajirovka o‘tash		

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Ilmiy maqola nima?
2. Tezis deganda nimani tushunasiz?
3. Monografiya nima?
4. MD dissertatsiya deganda nimani tushunasiz?
5. PhD dissertatsiya deganda nimani tushunasiz?
6. DSc dissertatsiya deganda nimani tushunasiz?
7. Ilmiy unvonlar deganda nimani tushunasiz?
8. Ilmiy natijalarni xalqaro va respublika doirasida o‘tkazilgan ilmiy konferensiyalar va seminarlarda qanday aprobatsiyadan o‘tkaziladi?

9. Asosiy ilmiy natijalari davriy ilmiy nashrlarda e’lon qilinishi tartibidan xabardormisiz?

10. Intellektual mulk obektlariga qanday muhofaza hujjatlari mavjud?

11. Professor-o‘qituvchilarning qanday o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot ishlari belgilanadi?

12. Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malaka oshirish shakllarining qanday baholash mezonlari mavjud?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Ilmiy ishlar, uning tasnifi va baholash mezonlarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Tushunchalar	**Tushunchalarning mazmun-mohiyati**
ilmiy maqola	
tezis	
monografiya	
MD dissertatsiya	
PhD dissertatsiya	
DSc dissertatsiya	
davriy ilmiy nashr	
intellektual mulk obektlari	
professor-o‘qituvchilarning o‘quv-uslubiy ishlari	
professor-o‘qituvchilarning ilmiy-tadqiqot ishlari	
uzluksiz malaka oshirish shakllarini baholash mezonlari	

§ 3.2. Google Scholar, Elibrary elektron ma’lumotlar bazasida iqtiboslik darajasini oshirish

Reja:

1. Ilmiy tadqiqot ishlarini chop etish mumkin bo‘lgan manbalar.
2. inLibrary, Google scholar, elibrary, scienceweb kabi elektron ma’lumotlar bazalarida akkauntlarni yaratish.
3. Respublika milliy ilmiy nashrlarini baholash metodikasi (UzSci).

Tayanch so‘z va iboralar: *ilmiy maqola, tezis, monografiya, inLibrary, Google scholar, elibrary, scienceweb, milliy ilmiy nashrlarini baholash metodikasi.*

Ilmiy tadqiqot ishlarini chop etish mumkin bo‘lgan manbalar

DOI (Digital Object Identifier) - raqamli obyekt identifikator, bu tarmoqda taqdim etilgan ma’lumotlarni belgilash uchun standart. DOI – obyektning Internetdagi doimiy joylashish joyi, obyektning nomi va obyektni tavsiflovchi metama’lumotlarni belgilaydi. DOIning ilmiy tadqiqotlar uchun ahamiyati quyidagilarda ko‘rish mumkin [41]:

✓DOI o‘zgarmaydi va maqola/tadqiqot/ ma’lumotlar to‘plamining eng aktual versiyasiga yo‘naltiradi (hatto domen o‘zgartirilgan bo‘lsa ham)

✓Jurnal/Ilmiy tadqiqot instituti/nashriyotning nufuzini oshirish

✓Xalqaro ma’lumotlar bazalari bilan integratsiya (Scopus, WoS, EBSCO, DOAJ va boshqalar)

✓Google Scholar kabi qidiruv tizimlari va ilmiy ma’lumotlar repozitoriylari uchun ma’lumotlarning “ochiqligini” oshirish

✓Maqolalar/ma’lumotlardan iqtiboslarni hisobga olish

✓Altmetriklar, ORCID, ilmiy tadqiqotlar haqida ma’lumotlarini saqlash va boshqarish tizimlari (CRIS tizimlari), bibliografik menejerlar (Mendeley, Zotero) va plagiat qidirish xizmatlari bilan integratsiya [41].

ORCID (Open Researcher and Contributor ID) – bu ilmiy tadqiqotchilarning unikal identifikatori bo‘lib, ilmiy va akademik

hamjamiyatda ularning ismlarini va faoliyatlarini aniq identifikatsiya qilish uchun xizmat qiladi. ORCID tadqiqotchilarga o‘z ilmiy ishlarini boshqarish va ularga havolalar yaratish imkonini beradi. ORCID haqida asosiy ma'lumotlar quyidagilardan iborat [41]:

Nima uchun kerak? ORCID tadqiqotchilarni identifikatsiya qilish, ularning ilmiy ishlari va yutuqlarini bir joyga to‘plash va boshqalar bilan bo‘lishish imkonini beradi. Bu ilmiy hamjamiyatda ismlarni chalkashtirib yuborish va noto‘g‘ri identifikatsiyalash muammolarini bartaraf etadi [41].

Qanday ishlaydi? Tadqiqotchilar ORCID platformasida ro‘yxatdan o‘tib, unikal 16-raqamli identifikatorga ega bo‘ladilar. Bu identifikatorni ilmiy maqolalarda, grant arizalarida, tadqiqot loyihalarida va boshqa akademik faoliyatlarda ishlatish mumkin [41].

Afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. **Yaxshi identifikatsiya:** Tadqiqotchilarning ishlari va yutuqlarini aniq identifikatsiya qilish imkonini beradi.
2. **Tadqiqot profilingizni boshqarish:** Barcha ilmiy ishlar, grantlar, mukofotlar va tadqiqot loyihalarini bir joyda saqlash va boshqarish imkonini beradi.
3. **Ko‘rinish va aloqalar:** ORCID profili orqali tadqiqotchilar o‘z ishlarini keng auditoriya bilan bo‘lishishlari va boshqa tadqiqotchilar bilan aloqada bo‘lishlari mumkin.
4. **Foydalanish:** ORCID ko‘pgina ilmiy jurnallar, grant beruvchi tashkilotlar va universitetlar tomonidan qo‘llaniladi. Tadqiqotchilar ORCID identifikatorini o‘z rezyumelari, veb-saytlari va boshqa akademik platformalarda qo‘llashlari mumkin [41].

ORCID ilmiy va akademik hamjamiyatda tadqiqotchilarni aniq identifikatsiya qilish, ularning ishlari va yutuqlarini boshqarish hamda ularga keng ko‘rinish berish uchun zarur vositadir. ORCID tizimi tadqiqotchilarga o‘z faoliyatlarini tartibga solishda va boshqalar bilan bo‘lishishda katta yordam beradi [41].

Impakt faktor – bu ilmiy jurnalda chop etilgan maqolalarga berilgan iqtiboslarning raqamda ifodalangan ko‘rsatkichidir. Ilmiy jurnal degani tushunarli, unda maqola chop etish degani ham tushunarli, “iqtibos”

(citation) nima degani unda? Masalan 2020-yilning fevral oyida "**Journal of Applied Ichthyology**" degan jurnalda O‘zbekistonning Zarafshon daryosida qora dog‘li qumbaliq (*Gobio nigrescens*) degan baliqning uchrashi to‘g‘risida maqola chop etilgan. Bundan avval bu daryoda ushbu baliqning uchrashi to‘g‘risida ma’lumot bo‘lmagan. Demak men bu ma’lumotni ilk marotaba qayd etdim. Endi deylik 2020-yilning sentabr oyida eronlik bir ixtiolog-tadqiqotchi *Gobio* urug‘iga mansub baliqlar haqida maqola yozayotganda, mazkur maqolani ko‘radi-da, o‘z maqolasida birinchi maqolaning ma’lumotlaridan foydalanadi. Masalan u o‘z maqolasida: "Qora dog‘li qumbaliq Afg‘oniston va Eron hududidan oqib o‘tuvchi Hari daryosida (Coad, 2019) va O‘zbekiston hududidagi Zarafshon daryosida (Sheraliev et al., 2020) uchraydi" deb yozadi. Aynan mana shu gapida u B.Coad (kanadalik ixtiolog, Eron baliqlari bo‘yicha mutaxassis) va birinchi maqoladan iqtibos keltirib o‘tgan bo‘ladi. Shu kabi hamma ham odatda o‘z maqolalarida boshqa mualliflarning ishlaridan iqtibos keltiradi. Masalan bir maqolada quyidagicha yozilgan: "*Triplophysa* urug‘iga mansub baliqlarning ayni vaqtda 160 dan ortiq turi mavjud (Fricke et al., 2021)." Bu baliqlarning nechta ekanligini u sanab chiqmagan, shu bois bu ma’lumotni ishlatayotganda uning muallifi (bu yerda Ronald Fricke) ishidan iqtibos keltiradi. Aks holda bu plagiat, ya’ni ko‘chirmachilik bo‘lib qoladi [34].

Maqolangizga boshqa tadqiqotchilar tomonidan qancha ko‘p iqtibos keltirilsa, sizning ilmiy salohiyat darajangiz (h-indeks, bu haqida boshqa safar batafsil aytib beraman) ham shuncha ortib boradi. Shu bilan jurnalda chop etilgan maqolalarga qanchalik ko‘p iqtibos keltirilsa, jurnalning impakt faktori ham shuncha ortib boradi. Impakt faktor qanday hisoblanadi? Bu uchun quyidagi formuladan foydalaniladi: IF(yil)=A/B [34].

A – bu yerda aniqlanayotgan yil davomida jurnaldagi maqolalarga berilgan iqtiboslar soni;

B – esa aniqlanayotgan yildan avvalgi ikki yillikda jurnalda chop etilgan maqolalar soni.

Misol bilan tushuntiraman. Masalan, "Zookeys" degan jurnalda deylik 2018-yilda 500 ta, 2019-yilda esa 480 ta maqola chop etilgan.

Ushbu ikki yillik maqolalarga 2020 yil davomida hammasi bo‘lib 1040 marotaba havola berilgan. Endi mana shu ko‘rsatkichlardan foydalanib, Zookeys jurnalining 2020-yil uchun IF ni aniqlaymiz [34].

IF(2020)=1040:(500+480)=1.061

Demak, ushbu jurnalda 2018-2019 yillar davomida chop etilgan maqolalarning har biridan o‘rtacha 1 tadan iqtibos keltirilgan. Jurnalning IF=1.061 ga teng. Bu o‘rtacha ko‘rsatkich bo‘lib, aslida qaysidir maqoladan shu davr oralig‘ida 10-15 marta iqtibos keltirilgan, qaysidir maqoladan esa umuman iqtibos keltirilmagan bo‘lishi ham mumkin. Albatta IF hisoblanayotganda bu kabi jihatlar ham hisobga olinadi [34].

Impakt faktorni kim hisoblaydi? Mana bu eng muhim savol. Chunki bu ish bilan hamma ham shug‘ullanmaydi. Hozirgi vaqtda ilmiy jurnallarning IF ko‘pchilik tan oladigan Thomson Reutersga qarashli “Clarivate” kompaniyasi tomonidan amalga oshiriladi. Shu bois ham turli “qaroqchi jurnallar”ning (bular qanaqa jurnal ekanligi haqida avval batafsil yozganman) o‘zlariga IF=5 yoki IF=8 deb qo‘yib olganiga ishonib qolmaslik kerak. Clarivate ning ommaviy saytidan kirib, jurnallarni mustaqil tekshirib ko‘rish lozim [34].

Impakt faktor nimaga kerak? Bu ham muhim savol. Tadqiqotchining maqola chop etishdan maqsadi tadqiqotlari davomida qo‘lga kiritgan fandagi biror yechilmagan masalaning yechimini ommaga taqdim etish va uning maqolasini boshqa tadqiqotchi olimlar tomonidan o‘qilish, foydalanish hisoblanadi. Agar sizning maqolangizdan hech kim iqtibos keltirmasa, demak uni hech kim o‘qimayapti, hech kim o‘qimaydigan maqolaning esa olim odamga mutlaqo foydasi tegmaydi. Shu bois sizning ishlaringizni boshqa olimlar o‘qiydigan jurnallarga berishga harakat qilasiz. Jurnalning IF qanchalik katta bo‘lsa, demak uni shuncha ko‘p odam o‘qiydi. Bu degani sizning maqolangizdan shuncha ko‘p iqtibos keltirish ehtimoli ortadi deganidir [34].

Hamma jurnallarning impakt faktori bo‘ladimi? Afsuski yo‘q. Jurnallar impakt faktor olish uchun bir nechta mezonlarga javob berishi lozim. Ular Clarivate kabi xalqaro bazalardan ro‘yxatdan o‘tishlari lozim bo‘ladi. Ana shundan keyin bu jurnallardagi maqolalar xalqaro baza mutaxassislari tomonidan tekshirib boriladi va impakt faktori hisoblanadi.

Bu juda murakkab jarayon. Shunday katta davlatda atigi ikki dona ana shunday jurnal mavjud. Ikkisi gam Springer nashriyot uyi tomonidan nashr qilinadi:

1)**Applied Solar Energy** – afsus bu jurnal 2019 yildagi Clarivate tomonidan e'lon qilinadigan "Journal Citation Reports" dagi jurnallar ro'yxatiga kiritilmabdi. O'zining rasmiy sahifasida ham IF olib tashlanibdi.

2)**Chemistry of Natural Compounds** – rasmiy sahifasida ko'rsatilgan 2019 yildagi IF: 0.653 ga teng. Qolgan jurnallarimiz esa xalqaro talablarga hali hanuz javob bera olishmayapti. Bu haqida keyinroq yana batafsil gaplashamiz. Menimcha impakt faktor haqida oz bo'lsa ham tushunchaga ega bo'ldingiz deb o'ylayman. Maqolani o'qib, sizda qandaydir savollar tug'ilsa izohlarda yozing, javob berishga harakat qilaman [34].

inLibrary, Google scholar, elibrary, scienceweb kabi elektron ma'lumotlar bazaslarida akkauntlarni yaratish

Ilmiy-metrik dunyoda eng taniqli va ta'sirchan xizmatlardan biri bu Scopus, Web of Science va Google Scholar. Dastlabki ikkitasi xalqaro ma'lumotlar bazalari toifasiga kiradi, ikkinchisi esa ko'pincha birinchi toifaga aralashib ketadigan ilmiy-metrik platformadir. Shuning uchun, bunga yo'l qo'ymaslik uchun biz ushbu xizmatlarda nima umumiy va boshqacha ekanligini, ularning o'ziga xos xususiyatlari nimada ekanligini va asosiy mezonlarga muvofiq ular bilan ishlash jarayonida nimani yodda tutish kerakligini bilib olamiz [35].

Muallif profilini yaratish. Uchala xizmat ham: Scopus, Web of Science va Google Scholar shaxsiy tadqiqotchi profilini yaratish va noyob raqamli muallif identifikatorini ro'yxatdan o'tkazish funksiyasini o'z ichiga oladi. Biroq, Profil yaratish turli yo'llar bilan amalga oshiriladi [35].

Scopus: scopus-da muallif profilini yaratish va SCOPUS identifikatorini olish uchun ushbu fanometrik ma'lumotlar bazasi jurnalida kamida bitta ilmiy maqola chop etish kerak. Uni indeksatsiya qilgandan so'ng va muallifning profili shakllantirilgandan so'ng, uning

yakuniy konfiguratsiyasi ikkinchi ilmiy maqola nashr etilgandan so'ng amalga oshiriladi [35].

Web of Science: siz ushbu fanometrik ma'lumotlar bazasi jurnallarida nashrlarsiz ham muallif profilini yaratishingiz va Researcher ID-ni ro'yxatdan o'tkazishingiz mumkin. Biroq, bu holda, shunga ko'ra, asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha batafsil tahlil mavjud emas [35].

Google Scholar: Profil yaratish ilmiy nashrlar soniga bog'liq emas. Shaxsiy sahifani loyihalashda muallif aloqa ma'lumotlarini kiritadi va keyin veb-maydonga joylashtirilgan barcha asarlarini qo'shadi. Shunday qilib, tadqiqotchi darhol o'z profilida Google Scholar ID va asosiy fanometrik ko'rsatkichlar tahlilini oladi [35].

Materiallarni qidirish algoritmlari va ularni xaritalash.

Scopus va Web of Science: o'zlarining ilmiy materiallari ma'lumotlar bazasida indekslangandan so'ng profilga avtomatik ravishda qo'shiladi. Boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlarini topish uchun siz obuna bo'lishingiz yoki korporativ ishdan foydalanishingiz kerak. Bepul versiya uchun muallif, ilmiy tashkilot, Scopusda qo'shimcha ravishda jurnal orqali qidirish kerak [35].

Google Scholar: o'zingizning ilmiy materiallaringizni muallif profiliga qo'lda qo'shishingiz mumkin. Bu ma'lum darajada juda mukammal algoritm emas, chunki u mualliflikni tasdiqlashni talab qilmaydi. Shuning uchun, tasodifan yoki bila turib, ko'rsatkichlarni sun'iy ravishda oshirib yuborish uchun siz platformaning minuslari bo'lgan ism-shariflarning, boshqa mualliflarning asarlarini qo'shishingiz mumkin. Tizimda qidirish Google brauzer algoritmlariga o'xshash tarzda amalga oshiriladi. Qidiruv maydoniga kalit so'zlar kiritiladi, keyinchalik tegishli natijalar ko'rsatiladi. Ularga o'tishda foydalanuvchi material nashr etilgan saytga kiradi. Ba'zan qidiruv natijalarini ko'rsatish sahifasidan to'g'ridan-to'g'ri yuklab olish imkoniyati mavjud. Barcha turdagi qidiruvlar, shu jumladan kengaytirilgan qidiruvlar ham obunaga muhtoj emas. Biroq, yopiq kirish materiallari bilan tanishish uchun to'lov qabul qilinadi, bu barcha fanometrik platformalar uchun standart istisno [35].

Ilmiy materiallarning o'ziga xos xususiyatlari

Scopus va Web of Science: xalqaro ma'lumotlar bazalari doirasida scopus va Web of Science-da indekslangan reyting ilmiy nashrlarida ko'rib chiqilgan materiallar joylashtirilgan. Ushbu ma'lumotlar bazalari mutaxassislari jurnallar va ularda joylashtirilgan tarkib sifatini faol ravishda kuzatib boradilar. Ingliz tilida yozilgan ilmiy materiallarning eng katta ulushi, ammo boshqa tillarda yozilgan materiallarning ozgina qismi ham mavjud. Kontent turi bo'yicha ilmiy maqolalar, kitoblar va konferentsiya materiallari etakchi o'rinni egallaydi [35].

Google Scholar: tizim Internetda joylashtirilgan barcha materiallarni qo'llab-quvvatlaydi. Ba'zida xizmatning bir qismi sifatida "ilmiy bo'lmagan" manbalarni topish mumkin, bu erda tarkibni ko'rib chiqish yoki oldindan moderatsiya qilish yo'q, bu olimlar uchun ba'zi xavflarni keltirib chiqaradi. Materiallar ingliz va mintaqaviy tillarda joylashtirilgan. Xizmat turli xil tarkibni qo'llab-quvvatlaydi: monografiyalar, darsliklar, maqolalar, konferentsiya tezislari va boshqalar [35].

Resurslar ekotizimi.

Scopus: Elsevier kompaniyasining mendeley, SciVal, ScienceDirect va boshqa xizmatlarni qamrab oluvchi global tarmog'iga kiradi [35].

Web of Science: clarivate kompaniyasining mahsulotlariga tegishli va InCite, EndNote, JCR va boshqalar bilan bog'liq [35].

Google Scholar: Google mahsulotlari bilan bog'liq [35].

Muallifning ilmiy ko'rsatkichlari. Scopus, Web of Science va Google Scholar doirasidagi asosiy ilmiy ko'rsatkichlar iqtiboslar indeksi va Xirsh indeksidir. Umuman olganda, ilmiy-metrik ma'lumotlar bazalari olimning ko'rsatkichlarini tahlil qilish uchun ko'proq imkoniyatlar beradi, masalan, o'lchovlarni grafik xaritalash, yillar, mavzular, ta'sirlar va boshqalar bo'yicha moslashish. Google Scholar doirasida qo'shimcha i10-index metrikasi hisoblanadi [35].

Platformalarning funksionalligi. Barcha farqlarga qaramay, Scopus, Web of Science va Google Scholar-ning funktsional tarkibi juda ko'p o'xshashliklarga ega. Turli xil qidiruv turlari, materiallarni kuzatish, ularni tahlil qilish, saqlash, nashrlarni tanlash va h.k. biroq, ushbu imkoniyatlardan foydalanish hajmi asosan xizmatlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq (3.6-jadvalga qarang) [35]:

3.6-jadval.

Qiyosiy tavsif: Scopus, Web of Science va Google Scholar

Funksiyalar	Scopus, Web of Science	Google Scholar
Foydalanish to'lovi	To'liq versiyadan foydalanganda siz obuna bo'lishingiz kerak, cheklangan imkoniyatlarga ega bepul versiyalar mavjud	Ozod
Platformada ro'yxatdan o'tish	Profil birinchi nashrdan keyin yaratiladi (Scopus uchun) Web of Science-da ro'yxatdan o'tish nashrlarsiz mumkin	Регистрация возможна без наличия публикаций
Materiallarni qo'shish	Avtomatik (ba'zan qo'lda)	Qo'lda (tegishli nashrlarni tanlash yoki material haqida ma'lumotni to'liq qo'shish bilan)
Materiallarni qidirish	Bazaning o'zida	Internetda
Bibliografik boshqaruvchi sifatida foydalanish imkoniyati	Ha, asosiy funktsiyalar to'plami bilan	Ha, asosiy funktsiyalar to'plami bilan
Nashr uchun nashrni tanlash uchun foydalanish imkoniyati	Yemoq	Yemoq
Ko'rib chiqish yoki moderatsiya qilish	Ha, doimiy ravishda amalga oshiriladi	Deyarli yo'q
Muallifning ilmiyometrik ko'rsatkichlari	Iqtibos indeksi, Hirsh indeksi	Iqtibos indeksi, Hirsch indeksi, i10-indeks
Chuqurroq tahlil qilish imkoniyati	Yemoq	Deyarli yo'q
Platformaning ochiqligi	Faqat ma'lumotlar bazalarida indekslangan materiallarga ishoning	Materiallarni qamrab olish - barcha veb-makon
Tegishli xizmatlar	Butun Elsevier yoki Clarivate ekotizimlari	Google xizmatlariga ulangan
Indekslangan materiallar	Asosan ilmiy maqolalar, konferensiya materiallari, kitoblar	Barcha turdagi ilmiy materiallar
Yozish tili	Asosan ingliz tilida, kichik qismi milliy tillarda	Deyarli barcha milliy tillarni qo'llab-quvvatlaydi

Scopus – bu ilmiy ma’lumotlar bazasi bo‘lib, u dunyo bo‘ylab turli fanlar bo‘yicha nashrlarni qamrab olgan yirik elektron platforma hisoblanadi. Mazkur baza ilmiy jurnallar, kitoblar va konferensiya materiallarida berilgan havolalar haqidagi qisqacha tavsif va ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan platformadir. Scopusning afzalligi fanlarning turli sohalari haqida keng qamrovli ma’lumotlar berib, tadqiqotlarni kuzatish, tahlil qilish va vizuallashtirish uchun intellektual vositalarni taklif etadi. Scopus tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, u Elsevier Gollandiyada (Elsevier akademik nashriyot) joylashgan ilmiy, texnik va tibbiy kontentga ixtisoslashgan akademik nashriyot kompaniyasi tomonidan **2004** yilda ishga tushirilgan. **2020** yilga qadar Scopus **26** mingdan ortiq nashrlar, **9,8** milliondan ortiq konferensiya hisobotlari va **43** million patentlardan **78** millionga yaqin nashrlarni indeksladi [35].

So‘nggi yillarda ko‘plab olimlar va tadqiqotchilar o‘z yo‘nalishlariga mos keladigan xamkorlarni topish, sohaga tegishli oxirgi ilmiy izlanishlardan bahramand bo‘lish, hamkorlikda ishlashga intila boshladi. Bunday sharoitda chinakam ilmiy, innovatsion va dolzarb ma’lumotlarni ajratib olish zaruratga aylanib, bilimning turli sohalariga oid eng sifatli ilmiy jurnallar, kitoblar va boshqa shakllardagi ilmiy nashrlarning ma’lumotlar bazalarini yaratish zarurati paydo bo‘ldi. Ularni hammasini birlashtiradigan yirik ilmiy ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan bazalar yaratila boshlandi. Hozirga qadar ulardan eng kattasi bu Scopus bo‘ldi va o‘z geografiyasini juda ham kengaytira oldi [35].

Scopus bazasining olimlar va tadqiqotchilar uchun quyidagi qulayliklari bor:

Birinchidan, ilmiy soha va ko‘rib chiqilayotgan adabiyotlarni izlash va tahlil qilish.

Ikkinchidan, barcha mumkin bo‘lgan qidiruv manbalariga tegishli nashrlarning barcha turlarini oson topish imkoniyati.

Uchinchidan, alohida muallif, tashkilot faoliyatini tahlil qilish imkoniyatlarining kengligi. Ya’ni bunda jurnallarni bir nechta ko‘rsatkichlar bo‘yicha qidirish, tahlil qilish va taqqoslash mumkin.

To‘rtinchidan, istalgan mualliflar haqida to‘liq ma’lumotlarni olish (muallifning ismi, ish joyi, nashrlar mavzusi, takliflar va boshqalar) va uning eng so‘nggi ilmiy yangiliklaridan baharamand bo‘lish.

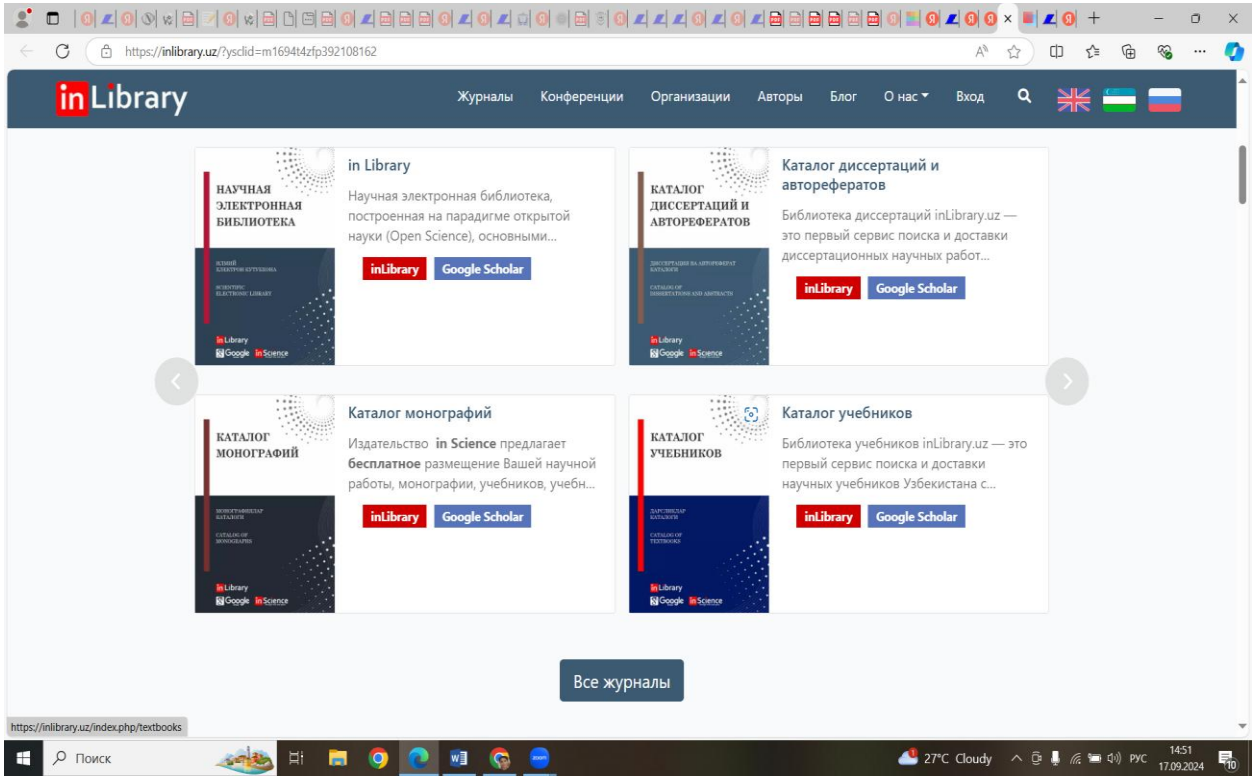
Beshinchidan, o‘z asarlarini jahon miqyosida o‘zgalar bilan tez ulashish imkoniyatining mavjudligi bilan belgilanadi [35].

So‘nggi yillarda mazkur platforma o‘z imkoniyatlari va nufuzini shu qadar kengaytirib bordiki, hattoki universitetlarni ba’zi halqaro reytinglariga kirishini belgilashda mazkur bazaga kirgan jurnallarda nashr etilgan maqolalarning soniga e’tibor qaratila boshlandi.

Scopus bazasiga kiritilgan jurnallarning ilmiy darajasi yuqori va unda nashr etiladigan maqolalarga qyyilgan talablar murakkabligi hamda qabul qilingan maqolalar indekslanishi ma’lum vaqt talab qiladi. Har sohada yengil yo‘llarni topishga xarakat bo‘lgani singari bu sohada ham maqolalarni chop etib berish xizmatlarini taklif qiladigan uddaburon kompaniyalar paydo bo‘ldi. Afsuski, yurtimizda ham ko‘pchilik olim va tadqiqotchilar bunday ko‘zbo‘yamachilik bilan shug‘ullanadigan uddaburonlarga aldangani va mo‘maygina pul sarf qilgani achinarli holdir. Shuni yodda tutmoq kerakki, bazaga kiritilgan jurnallar faoliyati har chorakda yoki olti oyda yangilanadi va ilmiy maqolalar esa bepul nashr etiladi [35].

Oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilardan mazkur bazada o‘z asarlari bilan faol ishtirok etishi talab qilinadi. Ko‘pchilik izlanuvchilar mazkur jurnallarda o‘z ishlarini chop etishga qiynalishadi. Fikrimizcha, mazkur platformadan unumli foydalanishga qaratilgan davra suhbatlari, o‘quv-*seminarlari*, master klaslar va boshqa shu kabi tadbirlarni fakultetlar va universitet miqyosida o‘tkazilishi orqali muhim ma’lumotlarni yetkazish maqsadga muvofiqdir [45].

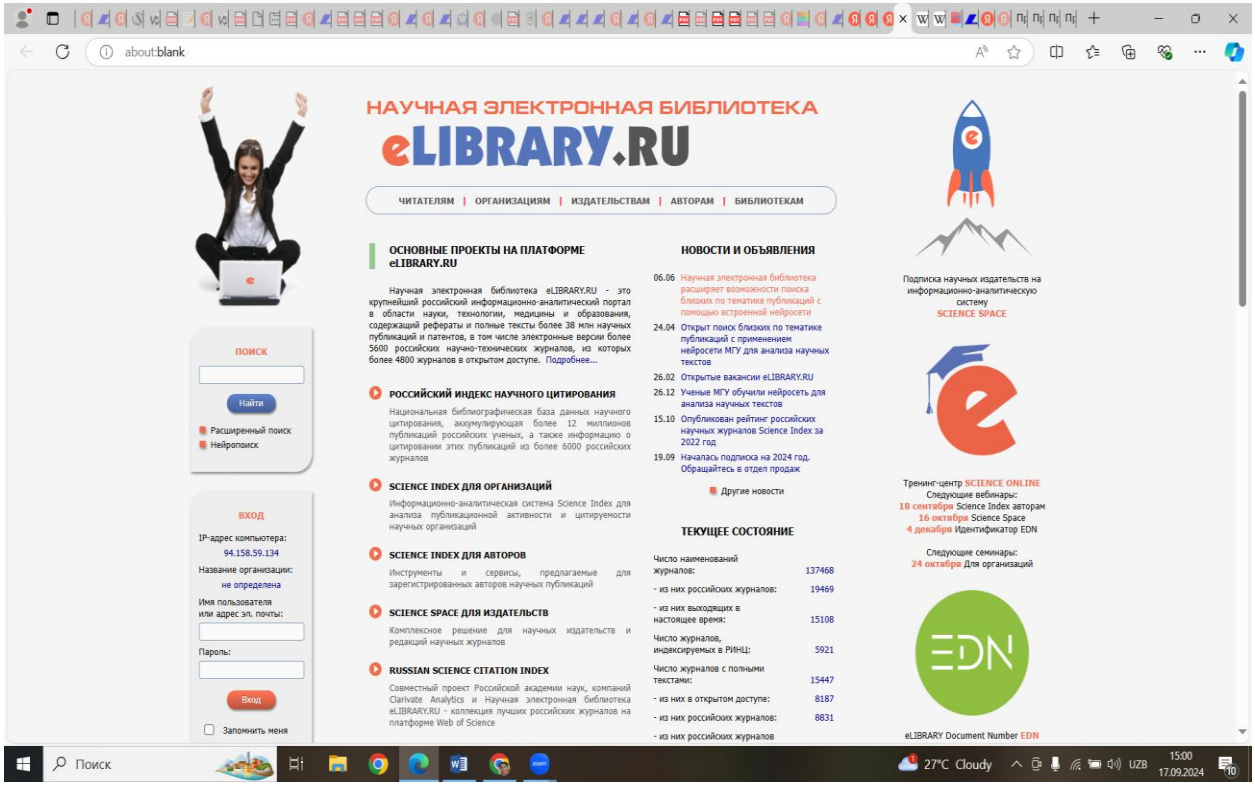
inLibrary – bu ochiq fan (Open Science) paradigmasi asosida qurilgan ilmiy elektron kutubxona bo'lib, uning asosiy vazifalari fan va ilmiy faoliyatni ommalashtirish, ilmiy nashrlar sifatini jamoatchilik nazorati, fanlararo tadqiqotlarni rivojlantirish, zamonaviy ilmiy sharhlash instituti, o'zbek ilm-fanidan iqtiboslarni oshirish va bilim infratuzilmasini barpo etishdir (3.5-rasmga qarang):

3.5-rasm. inLibrary elektron kutubxonasi

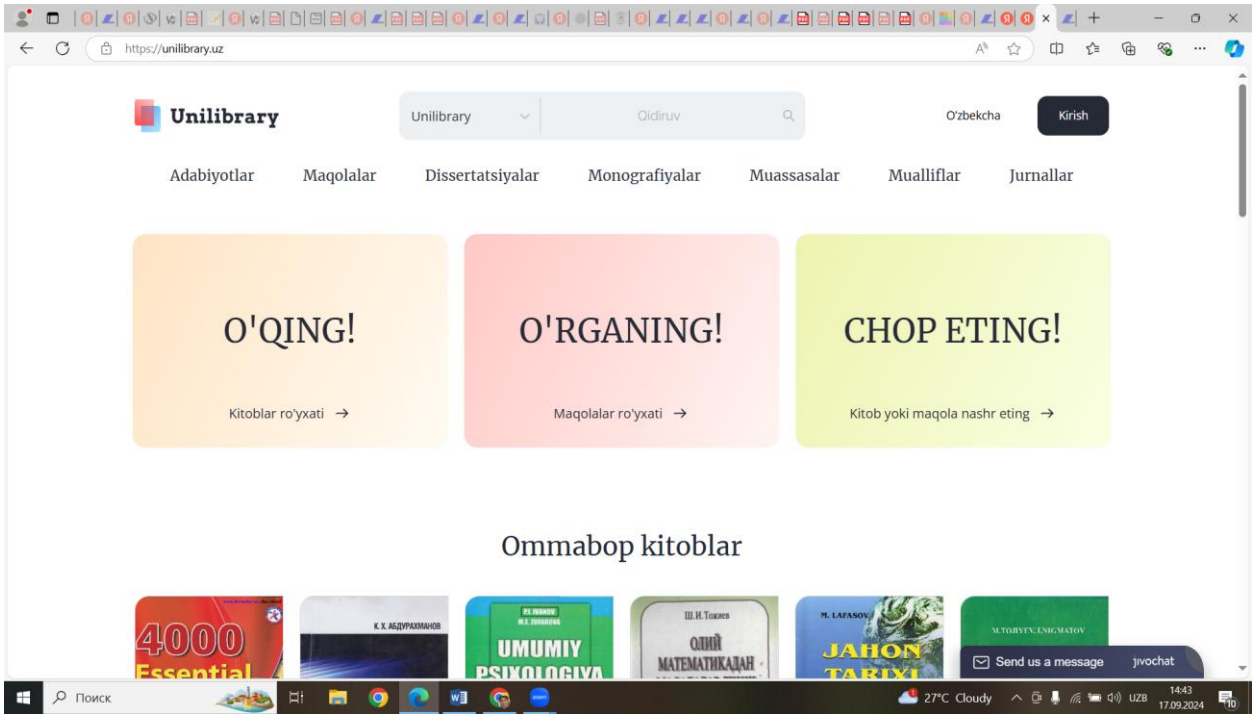
eLibrary.Ru – Rossiya ilmiy iqtibos indeksi (RINS) bilan birlashtirilgan Rossiya ilmiy elektron kutubxonasi. Ma'lumotlar bazasida 2023 yil oxiridan boshlab eLIBRARY.RU 50 milliondan ortiq ilmiy nashrlar mavjud. eLIBRARY.RU va RINS “ilmiy elektron kutubxona” kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan va qo'llab-quvvatlanadi.

Platforma eLIBRARY.RU 1999 yilda RFFI tashabbusi bilan rossiyalik olimlarga yetakchi xorijiy ilmiy nashrlarga elektron kirishni ta'minlash uchun tashkil etilgan. 2005 yildan beri eLIBRARY.RU rus tilidagi nashrlar bilan ishlashni boshladi va hozirda dunyodagi rus tilidagi ilmiy davriy nashrlarning yetakchi elektron kutubxonasi hisoblanadi. “Ilmiy elektron kutubxona” kompaniyasi Rossiya ilmiy sitat indeksini (RINS) ilmiymetriya sohasida loyihani boshladi. Ichida eLIBRARY.RU Rossiyaning deyarli barcha universitetlari, Rossiyaning yetakchi tibbiyot tashkilotlari, xorijiy ilmiy nashrlar taqdim etilgan. 2020 yil aprel oyida Rossiyada "o'z-o'zini izolyatsiya qilish rejimi" davrida rus tomonidan nashr etilgan 138 ta jurnalga kirish ochildi. Tashkilotlar uchun nashrlarni indeksatsiya qilish uchun pullik kirishdan tashqari, portalda 3000 dan ortiq ochiq jurnallardan maqolalar mavjud (3.6-rasmga qarang):

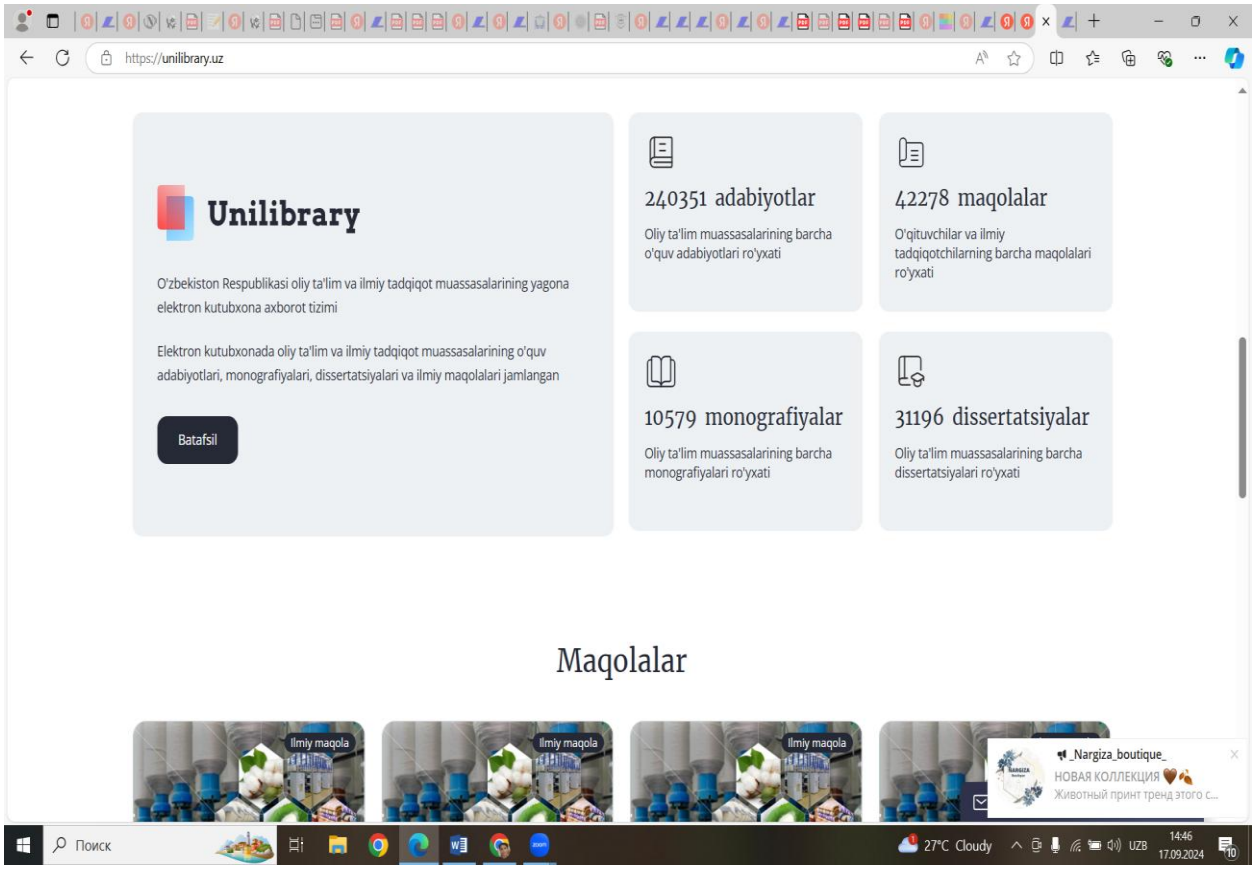
3.6-rasm. eLibrary.Ru elektron kutubxonasi

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarining yagona elektron kutubxona axborot tizimi (3.7-rasmga qarang):

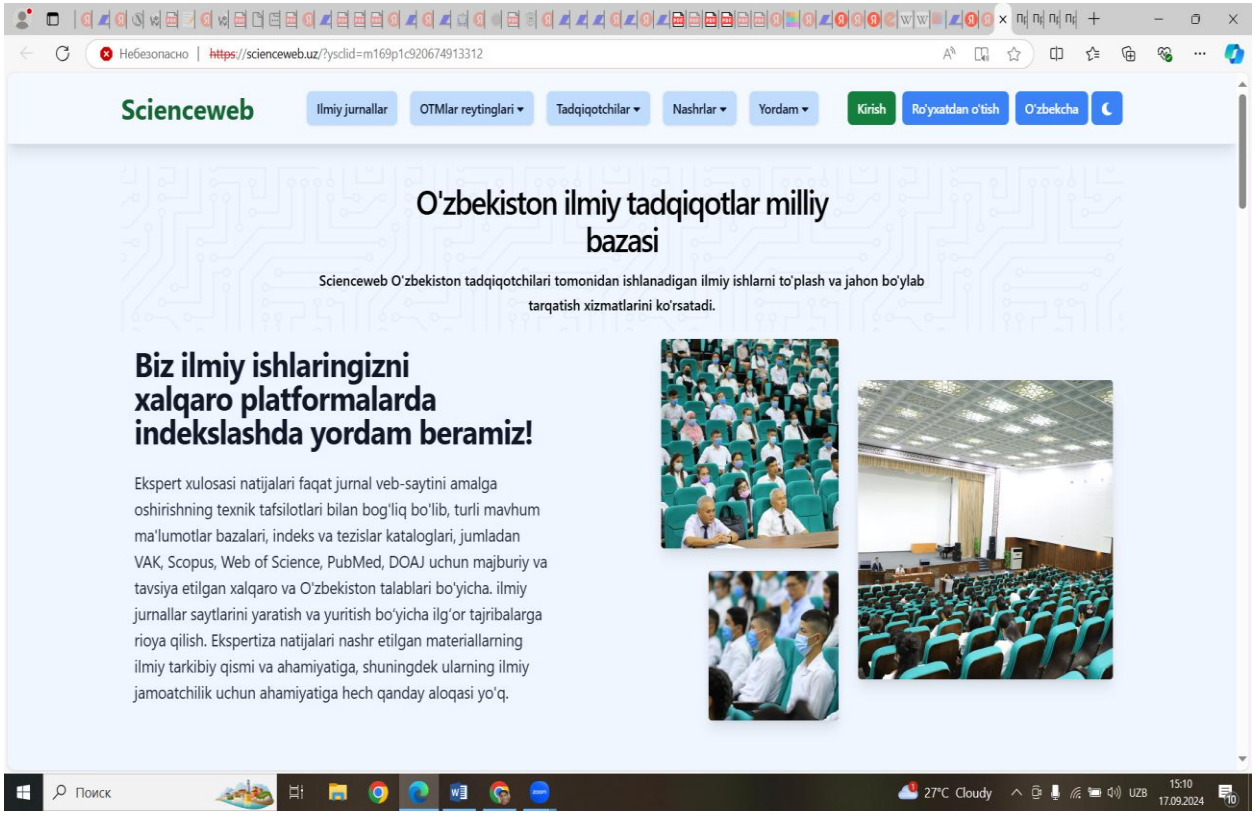
3.7-rasm. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarining yagona elektron kutubxona axborot tizimi

Elektron kutubxonada oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarining o'quv adabiyotlari, monografiyalari, dissertatsiyalari va ilmiy maqolalari jamlangan (3.8-rasmga qarang):

3.8-rasm. Elektron kutubxona

O'zbekiston ilmiy tadqiqotlar milliy bazasi Scienceweb O'zbekiston tadqiqotchilari tomonidan ishlanadigan ilmiy ishlarni to'plash va jahon bo'ylab tarqatish xizmatlarini ko'rsatadi. Ekspert xulosasi natijalari faqat jurnal veb-saytini amalga oshirishning texnik tafsilotlari bilan bog'liq bo'lib, turli mavhum ma'lumotlar bazalari, indeks va tezislar kataloglari, jumladan VAK, Scopus, Web of Science, PubMed, DOAJ uchun majburiy va tavsiya etilgan xalqaro va O'zbekiston talablari bo'yicha ilmiy jurnallar saytlarini yaratish va yuritish bo‘yicha ilg‘or tajribalarga rioya qilish. Ekspertiza natijalari nashr etilgan materiallarning ilmiy tarkibiy qismi va ahamiyatiga, shuningdek ularning ilmiy jamoatchilik uchun ahamiyatiga hech qanday aloqasi yo'q (3.9-rasmga qarang):

3.9-rasm. Scienceweb

Respublika milliy ilmiy nashrlarini baholash metodikasi (UzSci)

Qonunning 28-moddasida ilmiy ishlanmalarni baholash berilgan. Ilmiy ishlanmalarni baholash ilmiy faoliyat natijalari qiymatini aniqlashga yo‘naltirilgan faoliyatdir. Ilmiy ishlanmalarni baholash baholash faoliyatini belgilangan tartibda amalga oshiruvchi yuridik shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Baholangan ilmiy ishlanmalardan:

tashkilotlarning ustav kapitaliga ulush sifatida qo‘shish va royalti miqdorini aniqlash;

litsenziya kelishuvlarini tuzish;

sarflangan mablag‘larning samaradorligini aniqlash va boshqa maqsadlarda foydalanilishi mumkin.

Ilmiy ishlanmalarni baholash natijalari rasmiylashtiriladi va kelgusida foydalanish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi [1].

“Ilmiy maqolalarning milliy iqtibos indeksini va ilmiy nashrlarning bibliografik ma’lumotlar bazasini o‘z ichiga olgan elektron platforma yaratish” mavzusidagi innovatsion loyiha doirasida ilmiy xodimlarni ilmiy natijalarini chop etishdagi muammolari platforma orqali istalgan

jurnalga onlayn jo‘natish orqali hal etildi. Buning yana bir afzalligi shundaki foydalanuvchilar o‘zlarning ilmiy sohalariga tegishli bo‘lgan ilmiy jurnallarni osongina topib olishlari va qulay tarzda maqola topshirish imkoniga ega bo‘lishadi. Mazkur loyiha doirasida yaratilgan elektron platformada foydalanuvchilarni shaxsiy kabinetlarida ular tomonidan chop etilgan ilmiy ishlarni partfoliosi tashkil etilganligi ularning ilmiy ishlarini qulay tarzda arxivi va reyestrini yuritishga ko‘mak beradi. Bundan tashqari ilmiy xodimning ilmiy natijalariga qiziqishlar va o‘quvchilar sonini ko‘rib borishlari hamda shu orqali hamkorlikda yangi ilmiy natijalarga erishishiga ko‘maklashuvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda tizimda qayta ishlanishi mumkin bo‘lgan ma’lumotlarning hajmi 100 dan ortiq ilmiy-tadqiqot tashkilotlari va oliy o‘quv yurtlariga qarashli 190 dan ortiq ilmiy jurnallarni, 10000 dan ortiq ilmiy nashrlarning faol mualliflarini qamrab oladi. Tizimning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

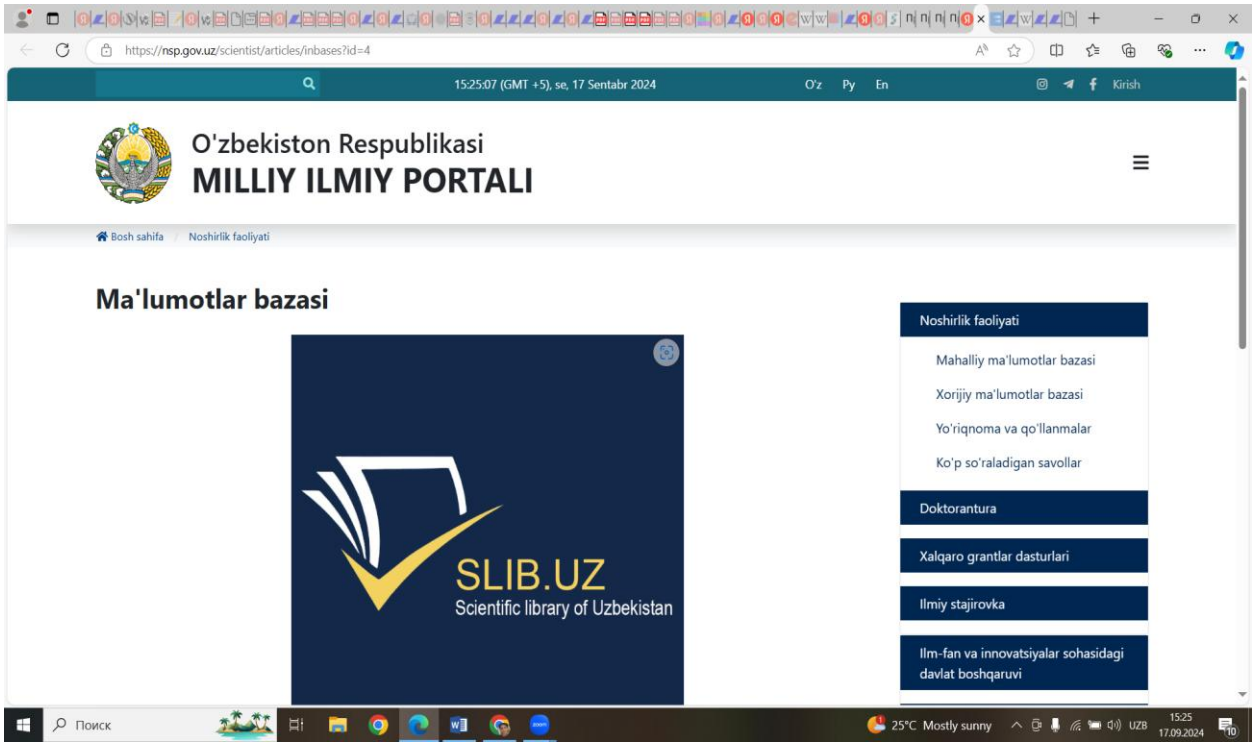
ilmiy bibliografiya va ma’lumotlarning ro‘yxatini, miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarini, ilmiy davriy nashrlar nashriyotlari, ilmiy tashkilotlar va alohida tadqiqotchilar faoliyati natijalarini bibliometrik va statistik qayd yetish formatini birlashtirish;

O‘zbekiston ilmiy davriy nashrlarida nashr yetilgan maqolalar haqida bibliografik ma’lumotlarni to‘plash, ishlov berish va saqlashni markazlashtirish;

ilmiy jurnallar, ilmiy-tadqiqot muassasalari va alohida mualliflarning nashriyot faoliyati, ilmiy mahsuldorligi, ilmiy va jamoat vaznini (obro‘-bahosi) miqdor va sifat jihatidan baholashga imkon beradigan hisob-kitoblarni va bibliometrik va statistik ko‘rsatkichlarni avtomatlashtirish;

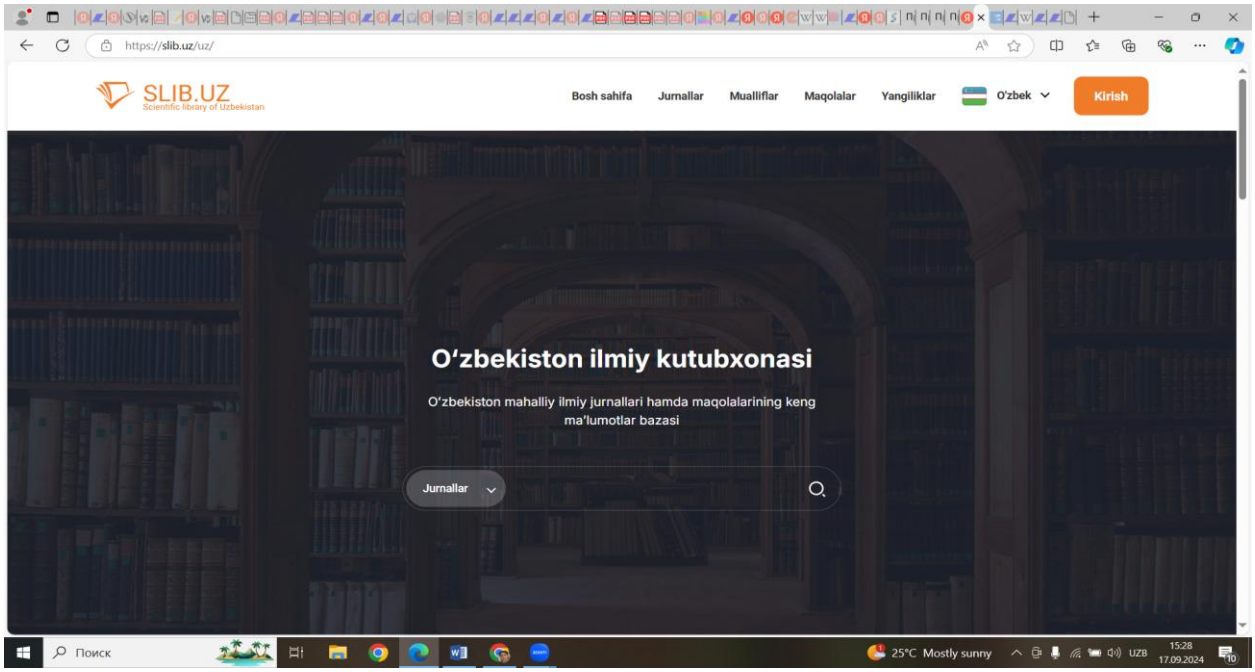
nashrlarning ilmiy ahamiyati va obro‘sini, nashr etilayotgan maqolalar sifatini oshirish, mahalliy va xalqaro ilmiy hamjamiyatda ommalashtirish bo‘yicha tahririyat va noshirlik jamoalari faoliyati natijalarini monitoring qilish va baholash;

tizimda yaratilgan bibliografik, bibliometrik va statistik ma’lumotlarning tartibga solinishini ta’minlash (3.10-rasmga qarang):

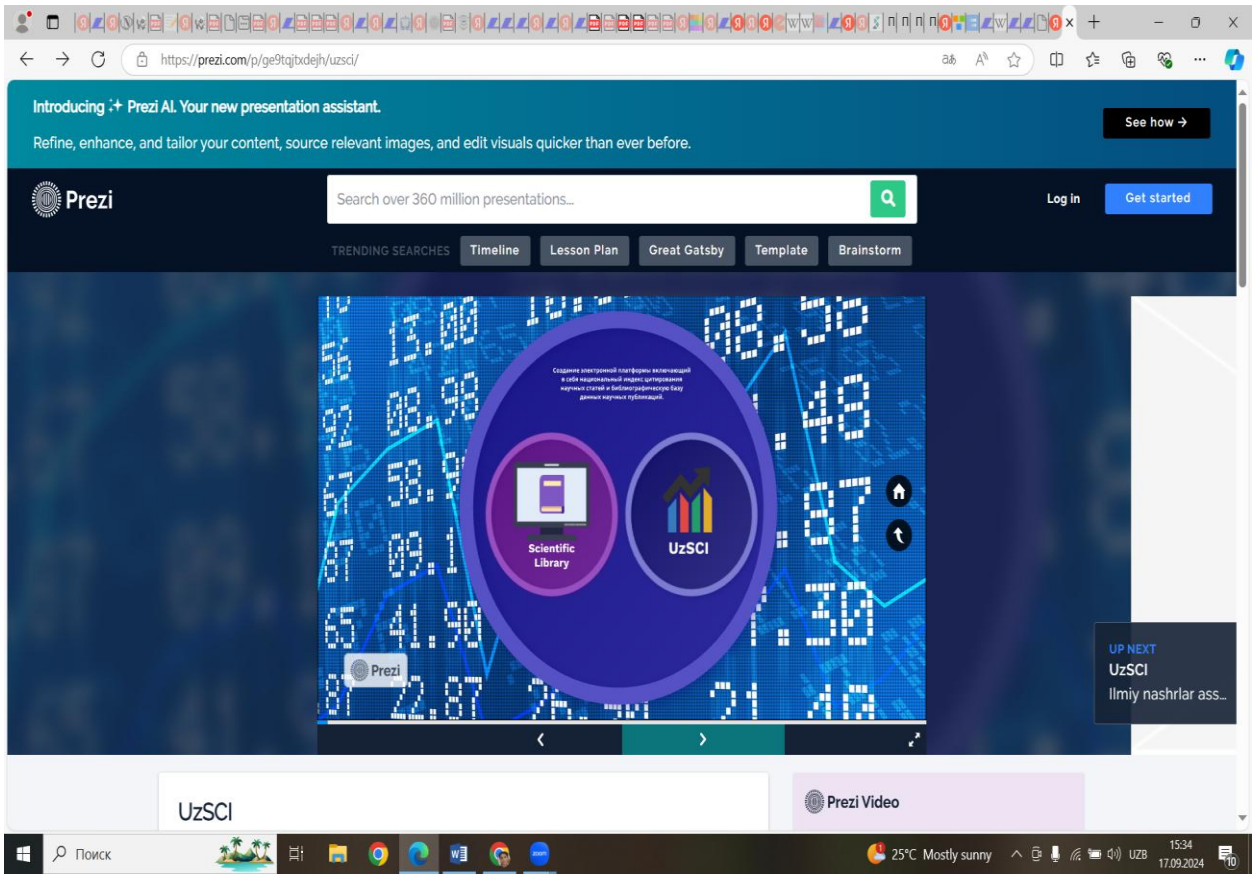
3.10-rasm. O‘zbekiston Respublikasi Milliy ilmiy portali

O‘zbekiston ilmiy kutubxonasida O‘zbekiston mahalliy ilmiy jurnallari hamda maqolalarining keng ma’lumotlar bazasidir. Slib.uz - ilmiy nashrlarning bibliografik ma’lumotlar bazasini o‘z ichiga olgan elektron platformamizni sinov versiyasi ishga tushirilganini e’lon qilamiz (3.11-rasmga qarang):

3.11-rasm. Slib.uz

UzSCI (Uzbekistan Science Citation Index) – O'zbekiston ilmiy jurnallarida chop etiladigan ilmiy maqolalarni indeksatsiya qilish tizimi va ilmiy jurnal ahamiyatining son ko'rsatkichlarini aniqlash reyting tizimini avtomatlashtirishdir (3.12-rasmga qarang):

3.12-rasm. UzSCI (Uzbekistan Science Citation Index)

O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlansh vazirligi “Perspective team” xususiy korxonasi bilan hamkorlikda iqtidorli yosh olimlarning ilmiy-innovatsion faoliyatini qo‘llab-quvvatlash maqsadida e’lon qilingan yosh olimlarning amaliy va innovatsion loyihalari tanlovi natijalariga ko‘ra moliyalashtirilgan “Ilmiy maqolalarning milliy iqtibos indeksini va ilmiy nashrlarning bibliografik ma’lumotlar bazasini o‘z ichiga olgan elektron platforma yaratish” innovatsion loyihasi doirasida respublikamizdagi mavjud ilmiy jurnallarni o‘z ichiga qamrab olishi rejalashtirilgan elektron platforma konsepsiyasi va texnik shartlari ishlab chiqilib, hozirgi kunda mazkur elektron platformani yaratish va joriy etish ishlari amalga oshirilmoqda.

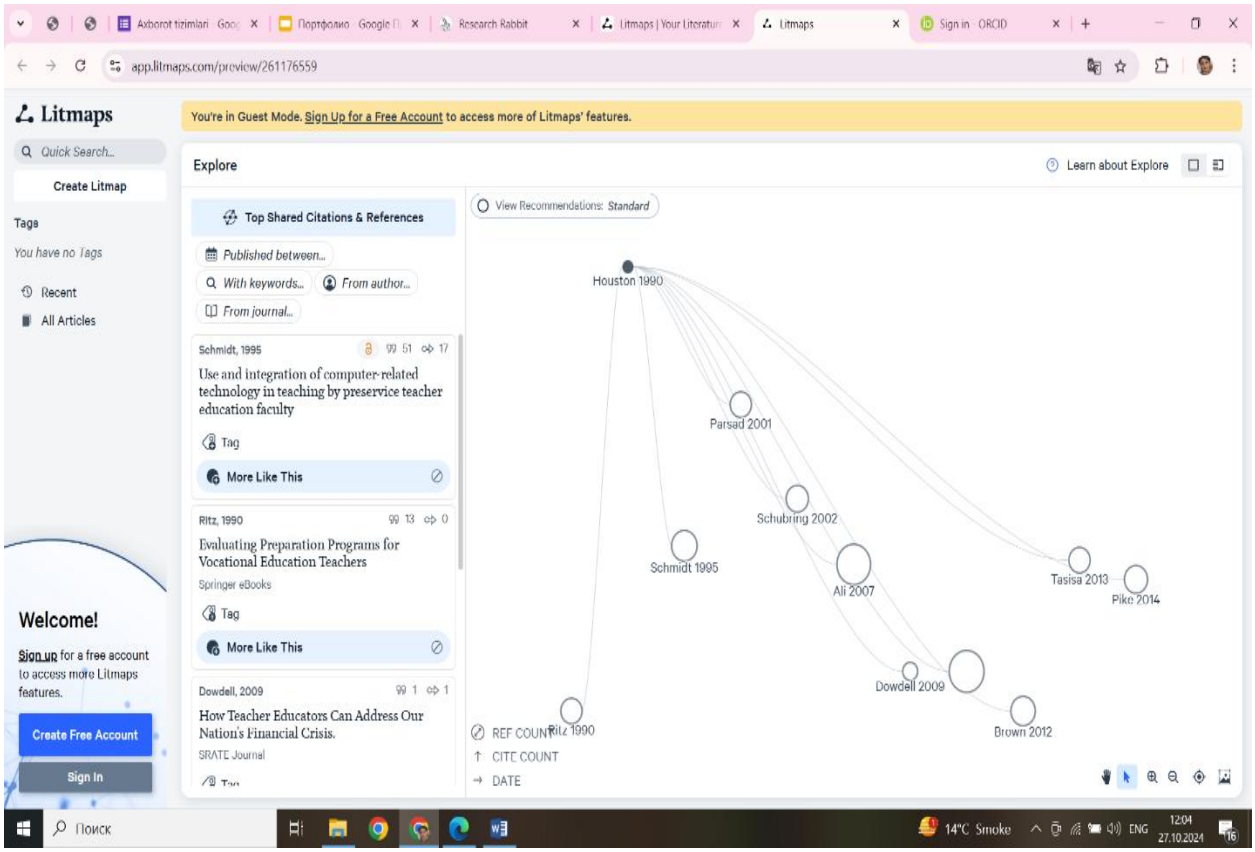
Litmaps tadqiqotchilarning qog'ozlarni qidirish va adabiyotlarni ko'rib chiqish usullarini o'zgartiradi. Iqtiboslar tarmog'i va kengaytirilgan qidiruv xususiyatlaridan foydalanib, Litmaplar mavzu bo'yicha eng muhim hujjatlarni tezroq topishga yordam beradi [38]. U yerda ko'plab tadqiqot vositalari mavjud bo'lsa-da, ko'pchilik jumboqning faqat bir qismiga murojaat qiladi. Litmaps bir vaqtning o'zida barcha quyidagilarni taklif qilishda noyobdir:

adabiyotni tubdan tezlashtirish;

aniq va keng qamrovli qidiruvni o'tkazish;

shaffof va ishonchli algoritmlardan foydalanish;

foster hamkorlik (3.13-rasmga qarang):

3.13-rasm. Litmaps

Sci-Hub zamonaviy ilm-fandagi inqilobdir. SCI-Hub loyihasining maqsadi barcha ilmiy bilimlarga bepul va cheksiz kirishdir [44] (3.14-rasmga qarang):

3.14-rasm. Sci-Hub

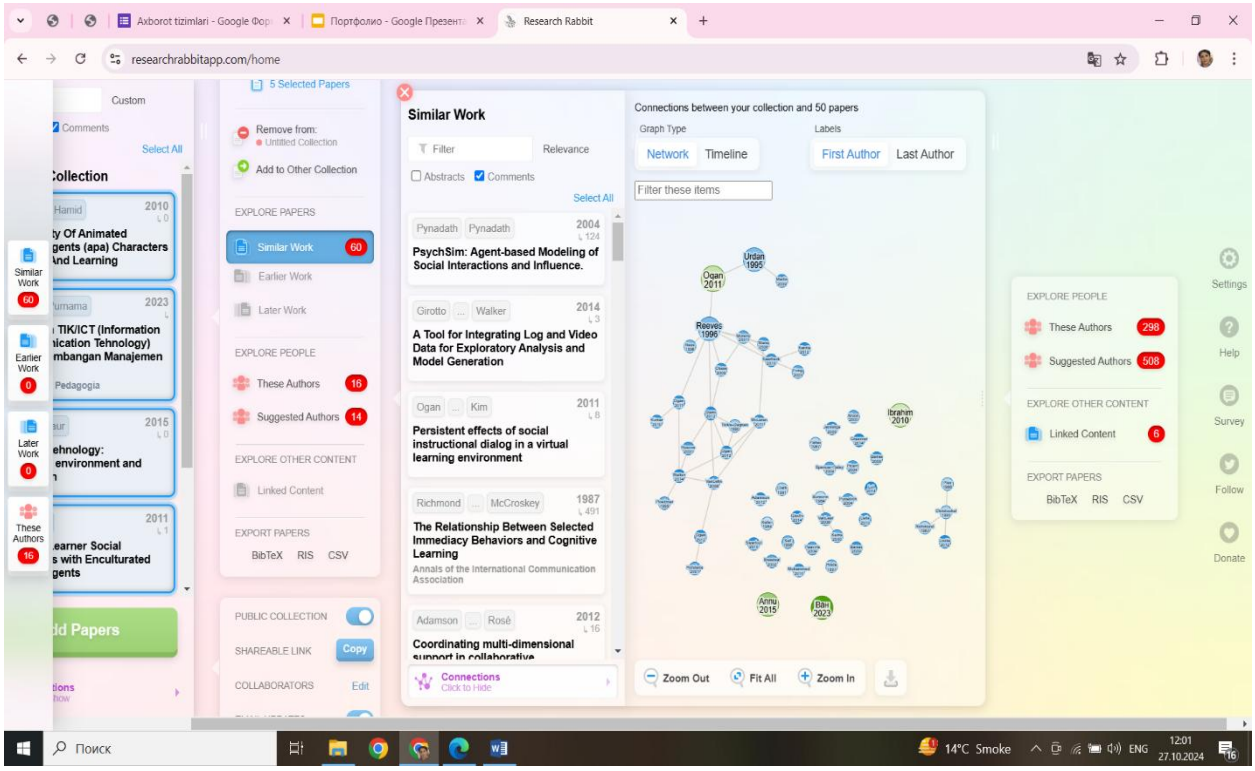
ResearchRabbit – butun dunyo bo'ylab tadqiqotchilar uchun kuchli, o'ylangan texnologiyalarni yaratish orqali bilimlarni rivojlantirish missiyasida. ResearchRabbit yordamida foydalanuvchilar maqolalar/mualliflarni o'rganishlari va tasavvur qilishlari, juda dolzarb hujjatlar nashr etilganda bildirishnomalarni olishlari, foydalanish bilan tobora dolzarb tavsiyalar berishlari, baham ko'rishlari va hamkorlik qilishlari mumkin. Qo'shimcha eslatmalar quyidgilardan iborat:

Global reach: bugungi kunda biz 100+ mamlakatlarida va barcha mavzular, yosh guruhlari va demografiya bo'yicha tadqiqotchilarga xizmat qilamiz;

Xizmat ko'lami: tadqiqotchilar hech narsani o'tkazib yubormasliklari uchun bugungi kunda mavjud bo'lgan eng yirik akademik ma'lumotlar bazalaridan biri;

Maxfiylik kafolatlangan: foydalanuvchi ma'lumotlari hech qachon o'z serverlarini tark etmaydi va hech qachon uchinchi shaxslarga sotilmaydi. Tadqiqot loyihalarining tabiatini tushunish va tadqiqotchilarni kamroq akademik erkinlik bilan himoya qilishga alohida e'tibor beriladi.

ResearchRabbitning asosiy kashfiyot funksiyalari abadiy bepul bo'lib qoladi. Tadqiqotchilar inson bilimlarini oshirish uchun ko'p yillar vaqt, kuch va boshqalarni o'z zimmalariga oladilar [42] (3.15-rasmga qarang):

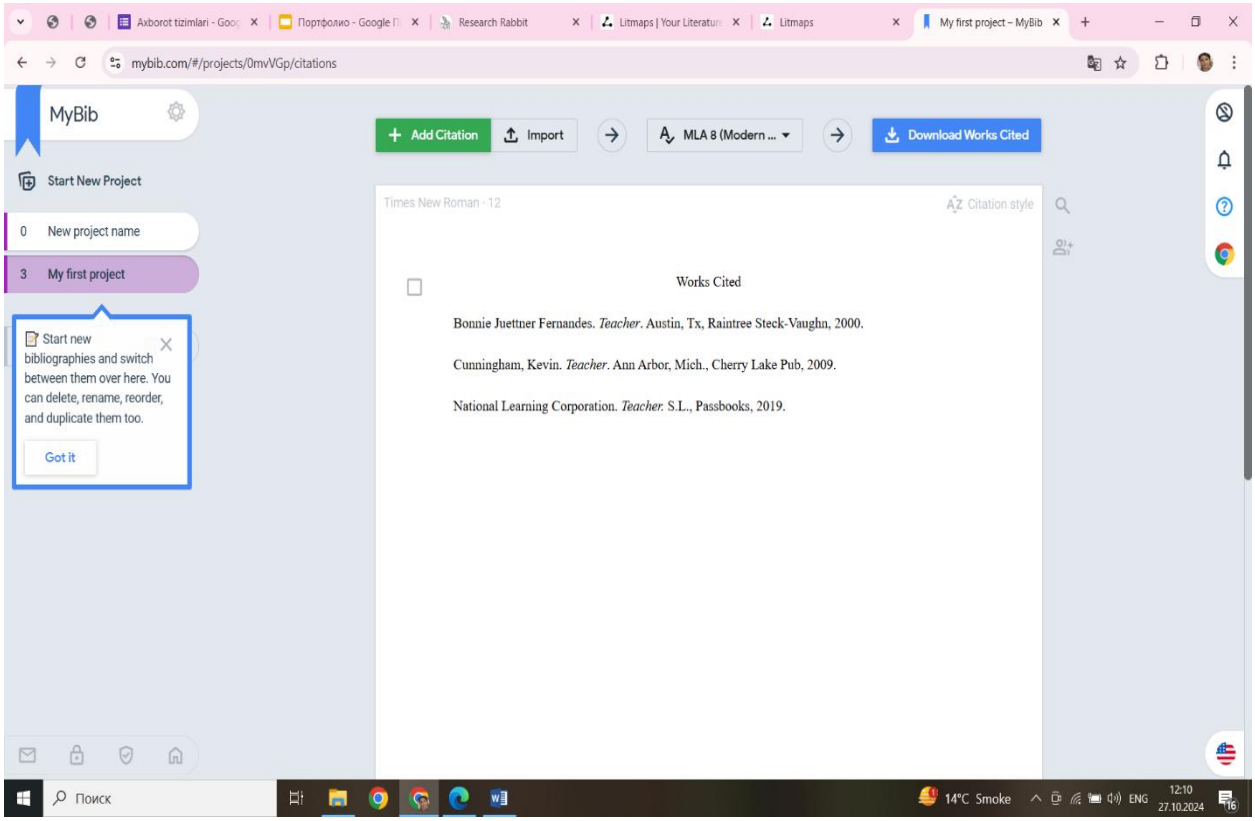
3.15-rasm. ResearchRabbit

MyBib – bu foydalanuvchilarga turli xil akademik uslublarda, jumladan APA, MLA, Chikago va Garvardda bibliografiyalar, ma'lumotnomalar va iqtiboslar yaratishda yordam beradigan bepul onlayn iqtibos generatori. U talabalar, tadqiqotchilar va akademiklarga o'z maqolalari, insholari va boshqa ilmiy asarlari uchun manbalarni aniq keltirishda yordam berish uchun mo'ljallangan. Platforma bir nechta asosiy xususiyatlar va afzalliklarni taqdim etadi [40]:

avtomatik iqtibos yaratish: MyBib avtomatik ravishda keng manbalar, jumladan kitoblar, jurnal maqolalari, veb-saytlar, videolar va boshqalar uchun iqtiboslarni yaratishi mumkin. Foydalanuvchilar URL yoki ISBN kabi manbaning sarlavhasi yoki identifikatorini kiritishlari mumkin va MyBib tanlangan iqtibos uslubida iqtibosni yaratadi;

bir nechta iqtibos uslublari: MyBib 9000 dan ortiq iqtibos uslublarini qo'llab-quvvatlaydi va foydalanuvchilar o'zlarining ilmiy muassasalari yoki nashrlarining o'ziga xos talablariga muvofiq iqtiboslar yaratishini ta'minlaydi;

bepul va reklamasiz: platformadan foydalanish mutlaqo bepul va reklama tomonidan qo'llab-quvvatlanmaydi (3.16-rasmga qarang) [40]:

3.16-rasm. MyBib

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Ilmiy tadqiqot ishlarini chop etish mumkin bo‘lgan qanday manbalarni bilasiz?
2. InLibrary ma’lumotlar bazasida akkaunt qanday yaratiladi?
3. Google scholar ma’lumotlar bazasida akkaunt qanday yaratiladi?
4. Elibrary ma’lumotlar bazasida akkaunt qanday yaratiladi?
5. Scienceweb elektron ma’lumotlar bazasida akkaunt qanday yaratiladi?
6. Respublika milliy ilmiy nashrlarini baholash metodikasi (UzSci) deganda nimani tushunasiz?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Ilmiy tadqiqot ishlarini chop etish mumkin bo‘lgan manbalarni “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Tushunchalar	Tushunchalarning mazmun-mohiyati
DOI (Digital Object Identifier)	
ORCID	
Impakt faktor	
Scopus	
Web of Science	
Google Scholar	
eLibrary.Ru	
Scienceweb	

§ 3.3. GSP, GLP va GMP standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlar

Reja:

1. Standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlar.
2. Good Scientific Practice (GSP).
3. Good Laboratory Practice (GLP).
4. Good Manufacturing Practice (GMP).

Tayanch so‘z va iboralar: *Standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlar, Good Scientific Practice (GSP), Good Laboratory Practice (GLP), Good Manufacturing Practice (GMP).*

Standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlar

“Xalqaro standart” va “xorijiy standart” so'zlari bizning kundalik hayotimizga qat'iy kirib bordi, lekin ko'pincha biz ularni o'z tushunchalarimiz bilan tushunamiz va bu so'zlarga o'z tushunchamizni kiritamiz. Xuddi shu so'zlarni turli xil talqin qilish natijasida yuzaga kelgan tushunmovchiliklarning oldini olish uchun biz ta'riflari “texnik tartibga solish to'g'risida” 2002 yil 27 dekabrdagi 184-FZ-sonli Federal

qonunining 2-moddasida berilgan atamalarga murojaat qilamiz (ta'riflar “Texnik tartibga solish to'g'risida” Federal qonunining maqsadlari uchun berilgan, ammo “Rossiya Federatsiyasida standartlashtirish to'g'risida” Federal qonunida). va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda bu tushunchalar aniqlanmagan):

xalqaro standart-xalqaro tashkilot tomonidan qabul qilingan standart;

mintaqaviy standart-mintaqaviy standartlashtirish tashkiloti tomonidan qabul qilingan standart.

xorijiy davlat standarti-xorijiy davlatni standartlashtirish bo'yicha milliy (vakolatli) organ (tashkilot) tomonidan qabul qilingan standart;

Evroosiyo iqtisodiy Ittifoqi to'g'risidagi 29.05.2014 yildagi shartnomada xalqaro standartning ta'rifi sezilarli aniqlashtirishni o'z ichiga oladi: xalqaro standart – bu har qanday xalqaro tashkilot tomonidan qabul qilinmagan standart, faqat xalqaro standartlashtirish tashkiloti [53].

“O‘zstandart” agentligi tomonidan 2016 yilda Respublikamizning 11 hududlarida ta sport inventarlari ishlab chiqaruvchi korxonalarida sifat tizimlarini joriy etish belgilangan Mazkur ishlar yil so‘ngida tahlil qilinganda korxonalarning 10 tasi Andijon viloyatidagi “Hurinisotexrivoj” MChJ, “Beshariq savdo lyuks” xususiy korxonasi, Namangan viloyatidagi “Mashxim” MChJ, Samarqand viloyatidagi “Amin Invest Interneshnl” MChJ QK, “Otabek” MChJ, “Zulfiya” MChJ, Xorazm viloyatidagi “Xorazm sport impeks treyd” MChJ va Toshkent shahridagi “Telemetrik” MChJ, “Barchinoy Toshkent” MChJ, “Tashelektroniks” MChJ xalqaro standartlar talablari asosida sertifikatlashtirildi. Shuningdek, Andijon viloyatidagi “Bog‘i Bahor Tekstil” MChJ korxonasida sifat tizimlarini joriy etish 2017 yilda rejalashtirildi [43]. Masalan, suzish standartlari yangi boshlanuvchilar va professionallar uchun suzuvchilarning darajasini belgilaydi. Butunrossiya suzish federatsiyasida ajratilgan toifalar: III dan I gacha yoshlar, III dan I kattalar, Rossiya sport ustaligiga nomzod (CCM), Rossiya sport ustasi (MS), xalqaro sport ustasi Rossiya klassi (MSMK). CMS 10 yoshdan, MS - 12 yoshdan va MSM - 14 yoshdan boshlab mumkin.

Suzish darajasi har uch yilda o'zgartiriladi. O'zgarishlar ushbu standartni qancha odam bajarganiga, sportchilar jahon sportida qanday rekordlarni yangilaganiga bog'liq. Bo'shatish uchun zarur bo'lgan sayohat vaqtini Suzish bo'yicha ko'rsatmalar jadvalida topish mumkin. Ulardan 4 tasi bor: 50 metr uzunlikdagi hovuzda erkaklar uchun toifalar, 25 metr va ayollar uchun bir xil bo'linish. Suzish me'yorlarining bajarilishi sportchining mahorat darajasini tasdiqlaydi. Masalan, CCM toifasiga ega bo'lsangiz, siz fitnes klubida yoki hatto sport maktabida ish topishingiz mumkin. Shuningdek, suzish bo'yicha ixtisoslashtirilgan do'konlarda (MS dan) standartni bajargan suzuvchilar chegirmaga ega bo'lib, 50% gacha. Shunday qilib, ma'lum bir toifaga ega bo'lish nafaqat obro'li, balki foydalidir: siz ham kasbga, ham ma'lum bonuslarga ega bo'lasiz. Yagona Butunrossiya sport tasnifi (EVSK) – bu Rossiyada sport toifalarini olish tartibini belgilaydigan hujjat. EWSK sportchi unvonga ega bo'lish uchun suzishi kerak bo'lgan standartlarni va ular bajarilganda qoidalarni belgilaydi: raqobat darajasi, hakamlikning zarur darajasi. Aynan u CMS shahar miqyosidagi musobaqalarda, MC esa butun Rossiya musobaqalarida o'tkazilishini aniqladi. Ushbu standartlarga muvofiq, suzuvchilar ma'lum bir toifani oldilar. Ayniqsa, ko'plab sportchilar bu yillarda CCMni orqa va murakkab uslublarda bajarishdi. Uch yil davomida Yevropa va jahon chempionatlarida, Olimpiya o‘yinlarida ko‘plab rekordlar o‘rnatildi. Bularning barchasi 2018 yilda tashkil etilgan darajalarga ta'sir ko'rsatdi [26].

Good Scientific Practice (GSP)

Yaxshi ilmiy amaliyot (GSP) olimlarga har qanday vaqtda eng yuqori sifatli ishlarni ishlab chiqarishda va ushbu ishni keyingi tekshirish yoki ulardan foydalanish uchun jamoatchilik bilan samarali baham ko'rishda yordam beradigan aniq va yashirin qoidalar yoki ko'rsatmalarni anglatadi. Magneto – va elektroensefalografiya (MEEG) yordamida eksperimental tadqiqotlar uchun GSP yangi topilmalar paydo bo'lganda vaqti-vaqti bilan yangilanib turadigan texnik kompetentsiya uchun maxsus standartlar va ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi. Biroq, GSP ham vaqti-vaqti bilan kengroq nurda revisited bo'lishi kerak. LiveMEEG 2020

konferentsiyasida GSP haqida aniq hujjatlashtirilgan ko'rsatmalar va texnik yutuqlarni o'z ichiga olgan, shuningdek nomoddiy gspni ta'kidlagan: shaxsiy, tashkiliy va ijtimoiy haqiqatlar va ular MEEG tadqiqotlariga qanday ta'sir qilishi mumkinligi haqida umumiy xabardorlik. Ushbu maqola Gspda davom etayotgan madaniy o'zgarishlarni sintez qilish uchun qo'shimcha maqsad bilan LiveMEEG hissalari va yangi adabiyotlarning aksariyati haqida keng hisobot beradi. U birinchi navbatda gspni kognitiv tarafkashlik va mantiqiy xatolar, ushbu va boshqa dastlabki tuzoqlardan qochish vositasi sifatida oldindan ro'yxatdan o'tish va noto'g'ri tushunchalarni minimallashtirish uchun umumiy yondashuv sifatida hamkorlikda va takrorlanadigan tadqiqotlarni ta'minlash uchun bir qator manbalarni qamrab oladi. Ikkinchidan, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish, hisobot berish va almashish bo'yicha GSP muhokama qilinadi, shu jumladan hamkorlikdagi ishni qo'llab-quvvatlash uchun yangi vositalar va ramkalar. Va nihoyat, GSP meeg tadqiqotlarining axloqiy oqibatlari va natijada olimlar ijtimoiy muammolar bilan shug'ullanishlari kerak bo'lgan mas'uliyat asosida ko'rib chiqiladi. Boshqa narsalar qatorida barcha bosqichlarda o'zaro ko'rib chiqish va ochiq kirishning afzalliklarini hisobga olgan holda, yirik xalqaro loyihalarni muvofiqlashtirish zarurati, meeg mavzusining murakkabligi va adolat, maxfiylikning bugungi ustuvorligi, va atrof-muhit, biz hozirgi GSP ilmiy va ijtimoiy sabablarga ko'ra jamoaviy va kooperativ ishlarni qo'llab-quvvatlashga moyilligini aniqlaymiz [30].

Good Laboratory Practice (GLP)

Ma'lumotlarning ishonchliligi, yaxlitligi va aniqligini ta'minlash ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarda birinchi o'rinda turadi. Bu erda laboratoriya muhitida sifat va ishonchlilik chirog'i bo'lib xizmat qiladigan yaxshi laboratoriya amaliyoti (GLP) standartlari kuchga kiradi. GLP standartlari – bu klinik bo'lmagan laboratoriya tadqiqotlarining sifati va asosliligini oshirishga qaratilgan printsiplar bo'lib, ular kimyoviy moddalar va farmatsevtika vositalarining xavfsizligini baholash uchun juda muhimdir. Ushbu blogda biz GLP standartlari nima ekanligini,

ularning ahamiyati va tadqiqot va rivojlanish landshaftiga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqamiz [46].

GLP standartlari nima? Yaxshi laboratoriya amaliyoti standartlari kimyoviy klinik bo'lmagan xavfsizlik sinovlarining, shu jumladan farmatsevtika, pestitsidlar, kosmetik moddalar, veterinariya preparatlari va oziq-ovqat va ozuqa qo'shimchalarining bir xilligi, izchilligi, takrorlanishi, sifati va yaxlitligini ta'minlash uchun ishlab chiqilgan qoidalar va ko'rsatmalardir. Dastlab 1970-yillarda tadqiqotning yaxlitligi masalalariga javoban ishlab chiqilgan GLP standartlari xalqaro miqyosda qabul qilingan bo'lib, iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) kabi tashkilotlar tomonidan boshqarilgan [46].

GLP standartlarining asosiy komponentlari. GLP laboratoriya sharoitining turli jihatlarini o'z ichiga oladi, shu jumladan, lekin ular bilan cheklanmaydi [46]:

Tashkilot va xodimlar: mas'uliyatni ta'minlash aniq belgilangan va xodimlar tegishli malakali va o'qitilgan.

Sinov vositasi: laboratoriya muhiti tadqiqotlarni xavfsiz va samarali o'tkazish uchun mos bo'lishi kerak.

Uskunalar: aniq natijalarni ta'minlash uchun barcha jihozlar muntazam ravishda tekshirilishi, tozalanishi, saqlanishi va kalibrlanishi kerak.

Sinov tizimlari: ularning yaxlitligini ta'minlash uchun biologik yoki kimyoviy sinov tizimlariga to'g'ri ishlov berish va parvarish qilish.

Sinov va ma'lumotnomalar: sinovdan o'tkazilayotgan kimyoviy moddalar, dorilar yoki boshqa materiallarni boshqarish, shu jumladan ularni etiketlash, ishlov berish, saqlash va tarqatish.

Standart operatsion protseduralar (Sop): muayyan funktsiyalarni bajarishda bir xillikka erishish uchun batafsil, yozma ko'rsatmalar.

Tadqiqotning bajarilishi: tasdiqlangan reja yoki protokol bo'yicha tadqiqotlar o'tkazish hujjatlashtirilishi va xabar qilinishi kerak.

Sifatni ta'minlash: tadqiqotlar GLP standartlariga muvofiqligini ta'minlash tizimi [46].

GLP standartlarining ahamiyati. GLP standartlarini amalga oshirish bir nechta muhim ahamiyatga ega:

Xavfsizlikni ta'minlash: GLP-ga rioya qilish orqali laboratoriyalar iste'molchilarga etib borishdan oldin mahsulot xavfsizligini baholashga hissa qo'shadigan ishonchli va yuqori sifatli ma'lumotlarni ishlab chiqarishi mumkin [46].

Normativ muvofiqlik: GLPGA rioya qilish ko'pincha yangi kimyoviy moddalar yoki farmatsevtika mahsulotlarini tartibga solish uchun qonuniy talab bo'lib, o'z mahsulotlarini tasdiqlashni istagan laboratoriyalar uchun juda muhimdir [46].

Xalqaro e'tirof: GLP sharoitida yaratilgan ma'lumotlar xalqaro nazorat organlari tomonidan qabul qilinishi ehtimoli ko'proq bo'lib, yangi mahsulotlarning global tarqalishini osonlashtiradi [46].

GLP va boshqa sifat tizimlari. GLP yaxshi ishlab chiqarish amaliyoti (GMP) va yaxshi klinik amaliyot (GCP) kabi boshqa sifat tizimlari bilan o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, GLP klinik bo'lmagan tadqiqotlar uchun aniq qo'llanilishini ta'kidlash kerak. Laboratoriya sharoitida klinikadan oldingi sinovlarga e'tibor qaratiladi. Aksincha, GMP va GCP ishlab chiqarish va klinik sinov bosqichlarini boshqaradi [46].

GLP standartlarini joriy etish. GLP standartlarini amalga oshirish yaxlit yondashuvni talab qiladi, yuqoridan boshlab sifatga kuchli boshqaruv majburiyati bilan. Bu batafsil protseduralarni o'rnatish, xodimlarni o'qitish, asbob-uskunalar va jihozlarni saqlash va mustahkam sifatni ta'minlash dasturini yaratishni o'z ichiga oladi. Doimiy monitoring va takomillashtirish GLP standartlarini vaqt o'tishi bilan bajarilishini va qo'llab-quvvatlanishini ta'minlash uchun juda muhimdir [46].

Good Manufacturing Practice (GMP)

Yaxshi ishlab chiqarish amaliyoti (GMP) – bu mahsulotlarning sifat standartlariga muvofiq izchil ishlab chiqarilishi va nazorat qilinishini ta'minlash uchun mo'ljallangan tizim. U ishlab chiqarish birliklarida ishlab chiqarish jarayonlarini standartlashtirishga, ushbu standartlarga doimiy muvofiqligini ta'minlashga qaratilgan [31].

GMP sertifikatining ko'lami va maqsadi. GMP sertifikati yakuniy bosqichda mahsulotning ishdan chiqishi xavfini minimallashtiradigan keng qamrovli tizimni yaratish uchun mo'ljallangan. U ishlab

chiqarishning barcha jihatlarini, shu jumladan materiallarni sotib olish, ishlab chiqarish jarayonlari, uskunalar, xodimlarni o'qitish va ish joyidagi xavfsizlikni qamrab oladi. Ushbu keng ko'lamli ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichi qat'iy sifat amaliyotiga rioya qilishini ta'minlaydi [31].

GMP sertifikati 100% mahsulot sifatini ta'minlash uchun barcha sifat amaliyotlarini va turli ishlab chiqarish birliklarida tuzatish ishlarini to'liq hujjatlashtirishni talab qiladi. Ushbu sertifikat, ayniqsa, odamlar tomonidan bevosita iste'mol qilinadigan yoki ishlatiladigan tibbiyot, oziq-ovqat va kosmetika sohasidagi mahsulotlar uchun juda muhimdir [31].

Dubayda GMP sertifikatining afzalliklari. Mahsulot sifati va xavfsizligini oshiradi: mahsulotlarning yuqori sifat standartlariga javob berishini ta'minlaydi, xavfsizlik va ishonchlilikni oshiradi [31].

Ish joyidagi xavfsizlikni yaxshilaydi: xavfsiz ish muhitini targ'ib qiladi, xavf va inson xatolarini kamaytiradi [31].

Xodimlarning faolligi va mahsuldorligini oshiradi: xodimlarning ishtirokini rag'batlantiradi va umumiy samaradorlikni oshiradi [31].

Normativ Muvofiqlikni ta'minlaydi: korxonalarga oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lig'i bilan bog'liq maxsus qonunlar va qoidalarga rioya qilishga yordam beradi [31].

Brend imidji va ishonchliligini oshiradi: aktsiyadorlar va iste'molchilar orasida brendning obro'si va ishonchliligini mustahkamlaydi [31].

Dubayda GMP sertifikatining asosiy jihatlari. GMP sertifikati Dubaydagi farmatsevtika kompaniyalari, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash kompaniyalari va kosmetika ishlab chiqaruvchilari tomonidan juda talab qilinadi. U farmatsevtika mahsulotlarida yakuniy mahsulotni sinovdan o'tkazish orqali bartaraf etilmaydigan xavflarni minimallashtirishga qaratilgan. GMPNING eng yaxshi amaliyotiga rioya qilish orqali korxonalar o'zaro ifloslanishlarni, aralashmalarni va noto'g'ri etiketkalarni aniqlashi va oldini olishlari mumkin. JSST ko'rsatmalariga va Federal oziq-ovqat, dori-darmon va kosmetika to'g'risidagi qonunga rioya qilish o'z mahsulotlarini chet elga eksport qilmoqchi bo'lgan korxonalar uchun juda muhimdir. GMP sertifikati uchun hujjatlar

ro'yxatga olish, sanitariya, xodimlarni o'qitish, uskunalarni tekshirish, jarayonni tasdiqlash va shikoyatlar bilan ishlash kabi keng ko'lamli amaliyotlarni o'z ichiga oladi [31].

Kerakli hujjatlar va shartlar. Ishlab chiqarish joyini tekshirish uchun yozma so'rov dori bo'limiga yuborilishi kerak. GCC va JSST standartlariga rioya qilish majburiydir. Yakuniy hisobot, shu jumladan tasdiqlash guvohnomasi Dubaydagi giyohvand moddalar bo'limi boshlig'i tomonidan beriladi. Agar sharhlar bildirilgan bo'lsa, qayta tekshirish talab qilinishi mumkin [31].

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlari deganda nimani tushunasiz?
2. Good Scientific Practice (GSP) nima?
3. Good Laboratory Practice (GLP) nima?
4. Good Manufacturing Practice (GMP) nima?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. GSP, GLP VA GMP standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlarni “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Tushunchalar	**Tushunchalarning mazmun-mohiyati**
Standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlari	
Good Scientific Practice (GSP)	
Good Laboratory Practice (GLP)	
Good Manufacturing Practice (GMP)	

4-MODUL. PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHLARI VA AMALIYOTGA JORIY QILINISHI

§ 4.1. Pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va o‘tkazish metodikasi

Reja:

1. Tajriba-sinov ishlari asosiy tushunchalari, maqsad va vazifalari.
2. Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari va ularda amalga oshiriladigan ishlar.
3. Tajriba-sinov ishlari natijalarini aprobatsiyadan o‘tkazish va rasmiylashtirish.

Tayanch so‘z va iboralar: *tajriba-sinov ishlari asosiy tushunchalari, maqsad va vazifalari, pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirish, muvofiqlashtirish va baholash, tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirishga qo‘yiladigan ilmiy-metodik talablar, bosqichlari, natijalarini baholash hamda aprobasiyadan o‘tkazish va rasmiylashtirish.*

Tajriba-sinov ishlari asosiy tushunchalari, maqsad va vazifalari

Ilmiy tadqiqot natijalarini aprobasiyadan o‘tkazish, tajriba-sinov maydonlarida sinab ko‘rish va baholash tartibi tajriba-sinov ishlari asosiy tushunchalari, maqsad va vazifalarini taqoza qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2010 yil 25 fevraldagi 162/7-sonli qarori ilovasida ilmiy-pedagogik dissertasion tadqiqot natijalarini aprobasiyadan o‘tkazish, tajriba-sinov maydonlarida sinab ko‘rish va baholash tartibi bayon qilingan. Mazkur tartibda umumiy qoidalar, tajriba-sinov ishlari asosiy tushunchalari, maqsad va vazifalari, pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirish, muvofiqlashtirish va baholash, tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirishga qo‘yiladigan ilmiy-metodik talablar, bosqichlari, natijalarini baholash hamda aprobasiyadan o‘tkazish va rasmiylashtirish ifodalangan.

Tajriba – voqelikni amaliy jihatdan hissiy-emperik bilish jarayoni. Tajriba keng ma’noda o‘quv, malaka va bilimlarning birligidan iborat. Shungdek, falsafada bilishning emperik usullaridan biri – **eksperement** usuli ham tajriba deb ataladi. Tajriba qadimda falsafa tarixida muhim rol o‘ynagan va tadqiqot obekti bo‘lib kelgan. Sharq falsafasida biror narsadagi muayyan xossa yoki xususiyatni tekshirib ko‘rish maqsadida o‘tkaziladigan sinov ham tajriba deb ataladi. Hozirgi davrda pedagogik tadqiqotlar olib borish (ilmiy gipoteza asosidagi) ilmiy ishlanmalarni ham tajriba sinov ishlari asosida ilmiy tadqiqotchining olgan natijasini nechog‘lik amaliy faoliyatni aks ettirishini va pedagogik samaradorliklarni tekshirib ko‘riladi.

Eksperiment – fan va bilish sohasida favqulotda holatdan chiqish, muammoli vaziyatni hal qilish jarayonlari, shaxsning his – tuyg‘ulari, xarakteri, qobiliyati, aql-zakovatini o‘rganishda qo‘llaniladigan usul. (Falsafa. Qomusiy lug‘at-456 b)

Eksperiment tabiiy usulda va labaratoriya usulida olib borilishi mumkin bo‘lib, ulardan tabiiy usulda sosialogik, pedagogik, psixologik, masalalrni hal qilish masalasi qaraladi. Shuningdek, labaratoriya usullari yordamida diqqatning sifatlari (sezgi, idrok, xotira va tafakkur) ning xususiyatlari, emosional, ifodaviy va aqliy zo‘riqish singari psixik holatlar tekshiriladi. Bulardan tashqari uchuvchi, haydovchi, operator, elektronchilar va shu kabilar qobiliyatlari ham eksperiment yordamida tekshiriladi.

Eksperiment metodi – bu hodisa va jarayonlardan rejalashtirilgan ishchi faraz asosidagi dalil-isbotlarni ro‘yobga chiqarish va ularning tashqi sharoitga bog‘liqligini asoslashga yo‘naltirilgan yo‘l. Eksperiment metodining afzalligi shundan iboratki, bunda tadqiqotchi o‘z hoxishi bilan muayyan jarayon yoki xususiyatni yuzaga keltirib, hodisaning tashqi sharoitga bog‘liqligini tekshirib ko‘rish mumkin. Empirik, ya’ni tajriba yo‘li bilan qo‘lga kiritilgan – isbotlarning asosiylari pedagogika va psixologiya sohasidagi tadqiqotlarda eksperiment olib borish yo‘li bilan olib boriladi. Tajriba-sinov ishini tashkil etishning ilmiy jihatlari hamda ahamiyatini asoslashda uning ***dolzarbligi*** quyidagilarda o‘z ifodasini topadi:

tajriba-sinov jarayoni tashkilotchilari va ishtirokchilariga qo‘yiladigan zamonaviy talablar bilan ularning mazkur yo‘nalishdagi tayyorgarlik darajasi, bilimi, ko‘nikma va malakalari o‘rtasidagi nomutonosiblik;

tajriba-sinov jarayoni tashkilotchilari va ishtirokchilarining innovision jarayonlarga va ularning natijalariga bo‘lgan qiziqishlari bilan tatbiq etilayotgan yangilik va innovasiyalarning o‘ziga xos xususiyatlari o‘rtasidagi ziddiyatlar;

yaratilayotgan hamda tajribadan o‘tkazilayotgan yangiliklarni amaliyotga tatbiq etish zaruriyati bilan ilmiy-metodik ta’minot va nazorat-tahlil faoliyati o‘rtasidagi nomuvofiqlik;

ilmiy tadqiqotlarning maqsadi va mazmuniga tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va boshqarish texnologiyalarining mavjud emasligi.

Yuqorida keltirilgan ziddiyatlarni hal etish yo‘llarini izlab topish uchun tajriba-sinovni tashkil etish va o‘tkazish jarayonini o‘rganish talab qilinadi. Ma’lumki, tajriba-sinov ko‘p manbalarda eksperiment deb nomlanadi, chunki eksperiment so‘zi lotincha “experimentum” (tajriba) so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, sinab ko‘rish, tajriba degan ma’nolarni anglatadi. Bunda tajribaning asosiy vazifasi ilgari surilgan ilmiy farazning haqqoniyligi hamda nazariy g‘oyalarning hayotiyligini isbotlashdan iborat. *X.A.To‘raqulovning* ta’kidlashicha, tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va boshqarish ilmiy tadqiqot ishlarining samaradorligini aniqlash jarayonidir [60; 11-b.].

J.G‘.Yo‘ldoshev, I.I.Zokirov va I.A.Mannopovalarning fikricha, tajriba-sinov ishlari asosan ta’lim-tarbiya jarayoniga aloqador ilmiy faraz yoki amaliy ishlarning tatbiqi jarayonlarini tekshirish, aniqlash maqsadida o‘tkaziladi [60; 12-b.].

OAK talablarida tajriba-sinov ishlari ilmiy-pedagogik tadqiqotlarning ajralmas qismi bo‘lib, u sohaga oid har qanday izlanishlar natijalarining haqqoniyligi, amaliy ahamiyati hamda tatbiqiyligini tasdiqlashning bosh mezoni hisoblanadi. Tadqiqotchilar tajriba-sinov natijalariga ko‘ra ta’lim va tarbiya jarayonlarining aniq muammolari yechimiga oid pedagogik va metodik tavsiyalar, pedagogik innovasiyalar,

ta’lim sifatini oshirishga doir ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqadilar.

Tajriba-sinov – ilmiy farazda ilgari surilgan g‘oyalarni boshqariladigan va nazorat qilinadigan, real yoki maxsus loyihalashtiriladigan sharoitlarda sinovdan o‘tkazilib, tadqiq etilayotgan faoliyat turiga ta’sir etuvchi omillarni o‘zida mujassamlashtirgan yangi natijalarni olishga qaratilgan jarayon.

Tajriba-sinov ishlari ***maqsadi*** har bir tadqiqot mazmuni va mohiyatiga ko‘ra aniq o‘lchanadigan mezon va ko‘rsatkichlarga asosan belgilanadi. Pedagogik tajriba-sinov ishlarining ***vazifalari***:

tadqiqot ishida ilgari surilgan ilmiy faraz, ilmiy yangilik hamda himoyaga tavsiya etilayotgan asosiy holatlarni ta’lim amaliyotida sinab ko‘rish orqali ularning haqqoniylik darajasiga xolisona xulosa berish;

tegishli meyoriy hujjatlar asosida tadqiqotchilar tomonidan meyoriy talablarning bajarilganligini baholash;

tadqiqot ishida olingan natijalarni ta’lim tizimiga joriy etish yuzasidan amaliy yo‘naltirilgan tavsiyalar ishlab chiqishni ta’minlash [61; 26-27-b.].

Tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirish, muvofiqlashtirish va baholash yuzasidan ***meyoriy-hujjatlar*** quyidagilar asosida amalga oshiriladi hamda 1-jadvalda ifodalangan:

tadqiqot bajarilayotgan yetakchi muassasada tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirish masalalarini rasmiylashtirish;

tajriba-sinov maydoni vazifalarini aniqlashtirish;

hududiy boshqarmalar vazifalari;

tajriba-sinov ishlarini muvofiqlashtiruvchi Kengash vazifalari (4.1-jadvalga qarang):

4.1-jadval.

Tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirish, muvofiqlashtirish va baholash

Tadqiqot bajarilayotgan yetakchi muassasa	**Tajriba-sinov maydoni vazifalarini**	**Hududiy boshqarmalar vazifalari**	**Tajriba-sinov ishlarini muvofiqlashtiruvchi Kengash vazifalari**
Dissertasion tadqiqot mavzusini o‘rnatilgan tartibda tasdiqlash	Muassasada amalga oshiriladigan tajriba-sinov ishlarini o‘rnatilgan tartibda rasmiylashtirish	Tajriba-sinov muassasalarini belgilash	Dissertasion tadqiqot tadqiqot yuzasidan tajriba-sinov maydonlarining o‘rnatilgan tartibda belgilanganligiga baho berish
Tajriba-sinov maydonlarini rasmiylashtirish	Masu’llarni belgilaydi va zarur shart-sharoitlarni yaratish	Umumlashtirilgan dalolatnomalarni berish	Natijalarning amaliyotga tatbiq etilganligi to‘g‘risida dalolatnoma berish
Tajriba-sinov uchun ishlab chiqilgan metodika va didaktik materiallarni dastlabki ekspertizadan o‘tkazish	Tajriba-sinov ishlari yuzasidan olingan ilmiy natijalarni amaliyotga tadbiq etilganligi haqidagi tasdiqlangan dalolatnomalarni berish	Boshqarma tasarrufidagi muassasalarda ommalashtirish	
Dastlabki muhokamani o‘tkazish			

Tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirishga qo‘yiladigan ***ilmiy-metodik talablar*** quyidagicha ifodalangan:

tajriba-sinov ishlari mezonlar asosida tashkil etiladi;

dissertant tadqiq etilayotgan pedagogik jarayon tadbirlari;

pedagogik tajriba-sinov ishlari metodikasi;

tajriba-sinov dasturi (4.2-jadvalga qarang):

4.2-jadval.

Tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirishga qo‘yiladigan ilmiy-metodik talablar

Tajriba-sinov ishlari mezonlari	Pedagogik jarayon tadbirlari	Tajriba-sinov metodikasi	Tajriba-sinov dasturi
Eksperimental tanlama miqdori	Muammo keltirib chiqaruvchi ta’sirlarni bartaraf etishni ta’minlovchi shart-sharoitlarni yaratish	Har bir sinov mashg‘ulotini tashkil qilish bilan bog‘liq ishchi farazni shakllantirish	Tajriba-sinov ishlarining umumiy tavsifi: turi, miqyosi, ko‘lami
3 ta tajriba-sinov maydonchalarining turli mintaqalarda joylashgani	Tajriba-sinovdan o‘tkazilayotgan tashkiliy shakl, ta’lim metodi va vositalarining samaradorlik ko‘rsatkichlarini tizimli ravishda o‘lchash, aniqlash va qayd etib borish	Tajriba-sinov mashg‘ulotlarini tashkil qilish va o‘tkazishda samaradorlik mezonlarini belgilab olish	Tajriba-sinov ishlari mazmuni:
Ayrim olingan tadqiqot ishlari uchun alohida shart-sharoitlar belgilash	Tadqiqot ilmiy farazi va olingan natijalarni tasdiqlash yoki inkor qilish maqsadida shart-sharoitlarni o‘zgartirish	Tajriba-sinov natijalarini qayd etish usullarini belgilash	
	Pedagogik hodisalarning amalga oshirish jarayonlarini aniq tavsiflab borish	Tajriba-sinov natijalarini qayta ishlash usullarini belgilash	
	Olingan empirik ma’lumotlarni miqdor va sifat ko‘rsatkichlari asosida tahlil qilish hamda nazariy asosda umumlashtirish	Tajriba-sinov ishlarini o‘tkazish joyi va vaqtini aniqlash	
		Tajriba-sinov ishlari muddati va o‘quv materiali miqdorini belgilash	

		Tajriba-sinov mashg‘ulotlari ketma-ketligini ishlab chiqish	
		Didaktik materiallar hamda ta’lim vositalarini qo‘llash tartibini belgilash	

Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari va ularda amalga oshiriladigan ishlar

Tajriba-sinov ishlarini 4 ta bosqichda: tashxis va bashorat qilish, tashkiliy-tayyorgarlik, amaliy va umumlashtiruvchi bosqichlarda amalga oshiriladi hamda 3-jadvalda ifodalangan (4.3-jadvalga qarang):

4.3-jadval.

Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari

Tashxis va bashorat qilish bosqichi	**Tashkiliy-tayyorgarlik bosqichi**	**Amaliy bosqich**	**Umumlashtiruvchi bosqich**
Obektlarni belgilash	Tajriba-sinov maydoni va ishtirokchilari tarkibini aniqlash	Ta’kidlovchi, shakllantiruvchi va nazorat qiluvchi tajriba-sinov ishlari	Tajriba-sinov ishlarini natijalash algoritmini ishlab chiqish
Muammo va mavzuni shakllantirish	Pedagogik jarayon tavsifini belgilash	Tajriba-sinov ishlarini guruhlarda bosqichma-bosqich, parallel yoki aralash holatda amalga oshirish	Tatbiqiy bosqich
Tajriba-sinov maqsadi, ilmiy farazi hamda vazifalarini belgilash	Tajriba-sinov ishlari metodik ta’minotini ishlab chiqish		
Tajriba-sinov dasturini ishlab chiqish	Tajriba-sinov ishlari tashkiliy ta’minotini ishlab chiqish		

Tajriba-sinov ishlari natijalarini ***baholash ko‘rsatkichlari*** quyidagicha tahlil qilinadi:

o‘zlashtirilgan bilimlar hajmi;

o‘zlashtirilgan bilimlarning tizimliligi;

o‘zlashtirilgan bilimlarni qo‘llay olishi;

nazorat topshiriqlarni bajarish tezligi;

bilimlarning mustahkamligi.

Tajriba-sinov ishlari natijalarini aprobasiyadan o‘tkazish va rasmiylashtirish quyidagicha tashkil qilinadi:

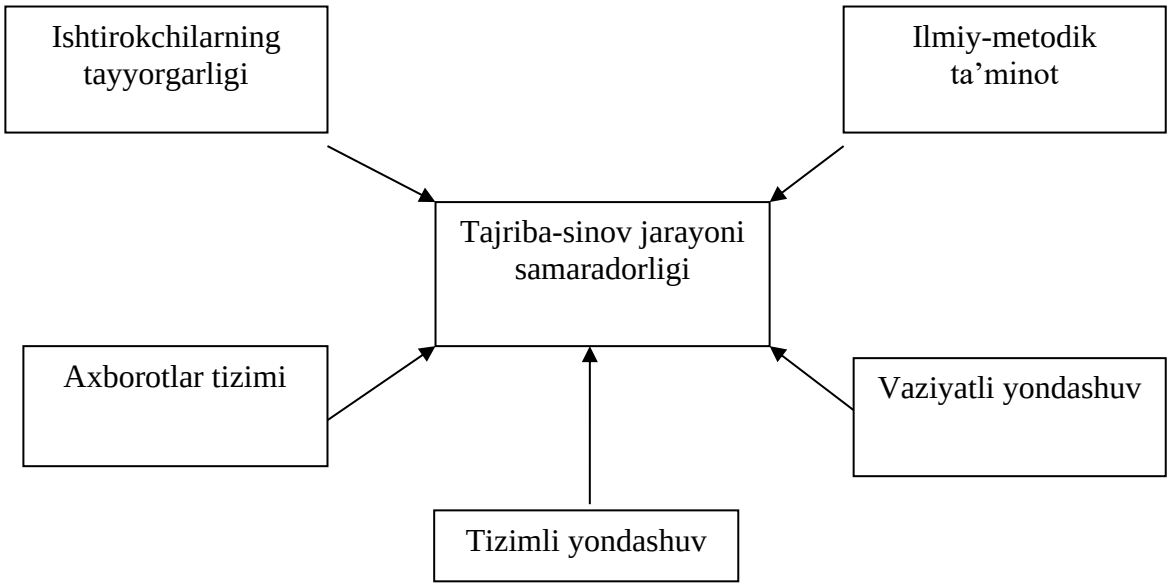
doktorlik dissertasiyasi bo‘yicha aprobasiya natijalariga qo‘yilgan talablar asosida;

tajriba-sinov ishlari natijalarini rasmiylashtirish (dalolatnoma: dissertasion tadqiqot muallifi, mavzusi va ixtisosligi, tajriba-sinov ishlari olib borilgan muassasalar, tadqiqot ishining maqsadi, tajriba-sinov ishlarining bosqichlari bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar, ilmiy ishlar to‘g‘risida ma’lumot, natijalarning qo‘llanilishi to‘g‘risida ma’lumot, tajriba-sinov natijalarini amaliyotga tatbiq etish mumkinligi va miqyosi to‘g‘risida yakuniy xulosa).

Tizimli yondashuv yo‘nalishida tizimlilik, yaxlitlilik – bunday shakldagi tizimni komponentlar, o‘zaro ta’sir etuvchi qismlar va bo‘g‘inlarning o‘zaro birikishi tashkil etadi, uning funksional vazifalarini amalga oshirish hamda rivojlantirishni ta’minlaydi.

Axborotlar bilan ishlash tizimi turli ma’lumotlarni to‘plash, qayta ishlash va uzatishdan iborat bo‘lib, mazkur jarayon ishtirokchilarning faoliyatini muvofiqlashtirish uchun qo‘llaniladi.

Tajriba-sinov jarayoni samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar quyidagi 4.1-rasmda ifodalangan:

4.1-rasm. Tajriba-sinov jarayoni samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar

Xulosa qilganda tajriba-sinovni tashkil etish va boshqarish deyilganda “tashkil etish” va “boshqarish” tushunchalari xuddi bir-biridan tubdan farq qiladigandek tuyuladi, aslida tashkil qilish va boshqarish bir maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat bo‘lib, birinchisi ikkinchisining to‘ldiruvchisi, ya’ni tashkil etish boshqarishga asosi sifatida xizmat qiladi deyishimiz mumkin, chunki menejment nazariyasida “tashkil etish” funksiya sifatida qo‘llaniladi, ya’ni boshqaruvning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi.

Tajriba-sinov ishlari natijalarini aprobatsiyadan o‘tkazish va rasmiylashtirish

Tajriba-sinov ishlari aprobasiyadan o‘tganligi. Dissertasiya ishining aprobasiyadan o‘tganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarda tadqiqot ishi yuzasidjan e’lon qilingan maqola va boshqa nashr ishlari hamda pedagogik tadqiqot muallifi tomonidan taklif etilayotgan metodika amalda qo‘llanib kelayotgan ta’lim muassasalari ro‘yxatga kueltiriladi. Aprobasiya rasmiy ma’ruza va chiqishlar, shuningdek, yozma va og‘zaki taqrizlar shaklida amalga oshirilib, tadqiqot natijalarining mustaqil olinganligi, ahamiyatliligi hamda haqqoniyligini tasdiqlashning muhim

shartlaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, hamkasblar, boshqa soha mutaxassisliklari hamda amaliyotchilar bilan o‘tkaziladigan suhbat va munozara kabi norasmiy aprobasiya shakllari ham muhim ahamiyatga ega. Zero, tadqiqotchi tomonidan aniqlangan yangi bilim jamoatchilikka ma’lum qilinib, qabul qilingandagina ilmiy hodisa sifatida e’tirof qilinishi mumkin.

Tajriba-sinov ishlari natijalarini rasmiylashtirish. Tajriba-sinov ishlari dalolatnomasida quyidagi ma’lumotlar aks ettiriladi:

dissertasion tadqiqot muallifi, mavzusi va ixtisosligi;

tajriba-sinov ishlari olib borilgan muassasalar;

tadqiqot ishining maqsadi;

tajriba-sinov ishlarining bosqichlari bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar;

tajriba-sinov ishlari natijalarining aprobasiyasi sifatida chop ettirilgan ilmiy ishlar to‘g‘risida ma’lumot;

tajriba-sinov ishlari natijalarining qo‘llanishi to‘g‘risida ma’lumot;

tajriba-sinov ishlarining qo‘llanishi to‘g‘risida ma’lumot;

tajriba-sinov natijalarini amaliyotga tatbiq etish mumkinligi va miqyosi to‘g‘risida yakuniy xulosa.

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Tajriba-sinov ishlarining qanday asosiy tushunchalari bor?
2. Tajriba-sinov ishlarining maqsad va vazifalari deganda nimani tushunasiz?
3. Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari nechta?
4. Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlarida qanday ishlar amalga oshiriladi?
5. Tajriba-sinov ishlari natijalari aprobatsiyadan qanday o‘tkaziladi va qanday rasmiylashtiriladi?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Tajriba-sinov ishlarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Tushunchalar	Tushunchalarning mazmun-mohiyati
tajriba-sinov ishlari asosiy tushunchalari, maqsad va vazifalari	
pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirish, muvofiqlashtirish va baholash	
tajriba-sinov ishlarini tashkillashtirishga qo‘yiladigan ilmiy-metodik talablar	
Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari	
Tajriba-sinov ishlari natijalarini aprobatsiyadan o‘tkazish va rasmiylashtirish	

§ 4.2. Ilmiy natijalarining amaliyotga joriy qilinishini baholash

Reja:

1. O‘quv adabiyotlari tasnifi va o‘quv adabiyotlarni yaratish tizimi**.**
2. Nazariy va amaliy ahamiyatga molik dissertatsiyaning ilmiy natijalarini amaliyotga joriy etishning xususiyatlari.
3. Dissertatsiyaning ilmiy natijalarini amaliyotga joriy etishni rasmiylashtirish.
4. Sportda ilmiy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish.

Tayanch so‘z va iboralar: *o'quv adabiyotlari, an'anaviy (bosma) o‘quv adabiyotlari, elektron o'quv adabiyotlari, darslik, o‘quv qo'llanma, uslubiy qoollanma, uslubiy ko‘rsatma, uslubiy tavsiyanoma, ma'lumotlar to‘plami (banki), ma'ruzalar kursi, ma'ruzalar to'plami, mashqlar (masalalar) to‘plami, lug‘at, nazariy ahamiyatga molik dissertatsiya, amaliy ahamiyatga molik dissertatsiya,* nazariya, g‘oya, qonuniyat (kategoriya), metodologiya, metodika, usul, ilmiy xulosa, tahlil qilish va prognozlashtirish ko‘rsatkichlari (indikatorlari), patent.

O‘quv adabiyotlari tasnifi va o‘quv adabiyotlarni yaratish tizimi

Tartib 2022-2023-o'quv yilidan boshlab, o'quv adabiyotlarini tayyorlash tartibini hamda o'quv adabiyotlarini yaratishga va ulardan oliy ta'lim muassasalarida foydalanishga qo'yiladigan talablarni belgilaydi [17].

Tartibning 2-bandida oliy ta'lim muassasalarini o‘quv adabiyotlari bilan ta'minlash mavjud bo'lgan zarur o'quv adabiyotlarini xarid qilish, yangilarini yaratish va belgilangan tartibda nashr etish (foydalanilayotgan adabiyotlarni qayta nashr etish hamda axborot-resurs markazlariga joylashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi. 3-bandi bo‘yicha o'quv adabiyotlari davlat ta'lim standartlari, malaka talablari, o'quv reja va o'quv dasturlari asosida muayyan o'quv fani bo'yicha zarur nazariy va amaliy bilimlar, o‘quv materiallari, uslubiyot va didaktik ma'lumotlar, ilm-fan, madaniyai, texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlari, jahon tajribalari asosida tizimli bayon etilgan nashr bo'lib, asosan ikki xil shaklda tayyorlanadi:

an'anaviy (bosma) o‘quv adabiyotlari ta'lim oluvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlari, o‘quv materiallari va ma'lumotlar hajmi, shriftlar, qog‘oz sifati, muqova turi va boshqa ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda matbaa usulida tayyorlanib chop etilgan nashr;

elektron o'quv adabiyotlari – zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma'lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, bilimlami interaktiv usulda taqdim etish va nazorat qilish imkoniyatlariga ega bo'lgan elektron majmua [17].

Tartibning 4-bandida o'quv adabiyotlarining turlari quyidagilardan iborat:

darslik – muayyan o'quv fanining mavzulari tizimli, chuqur va to'liq yoritilgan, tegishli fan mazmunini belgilangan hajmda mukammal oizlashtirishga qaratilgan, mazmnnan va shaklan ta'lim turlariga (o'rta maxsus ta'lim, oliy ta’lim (bakalavriat, magistratura))ga moslashtirilgan, o'quvchi va talabaladi fanga taalluqli bilim, ko'nikma ya malakalar shakllanishiga, ijodiy qobiliyatiar rivojlanishigaxizmat qiladigan, rasmiy tasdiqlanadigan asosiy o‘quv nashr [17];

o‘quv qo'llanma – darslikni qisman to'ldiruvchi, muayyan o'quv dasturi bo'yicha tuzilgan va mayzularni zaruriy hajmda tizimli yoritib beradigan, fan asoslarining mukammal o'zlashtirilishini ta'minlovchi, mazmunan va shaklan ta'lim turlariga (o'rta maxsus ta'lim, oliy ta'lim (bakalavriat, magistratura))ga moslashtirilgan, nazariy yoki amaliy mashq va mashg'ulotlarga mo‘ljallangan, o'quvchi va talabalarda fanga taalluqli bilim, ko'nikma va malakalar shakllanishiga xizmat qiladigan, rasmiy tasdiqlanadigan o‘quv nashr [17];

uslubiy qoollanma – professor-o'qituvchilar va bilim oluvchilar uchun mo'ljallangan bir darsning maqsadi, dars o'tish vositalari va ulardan foydalanish usullari, darsning mazmuni, amaliy mashg'ulotlar, qo'shimcha topshiriqlar va boshqalar haqida tavsiyalar bayon qilinadigan, ta'lim muassasalarining o'quv uslubiy kengashi tavsiyasi asosida chop etiladigan nashr [17];

uslubiy ko‘rsatma – muayyan fanning o'quv dasturi bo'yicha kurs ishlari (loyihalari), laboratoriya va amaliy ishlarni, shuningdek bitiruvchilarning bitiruv malakaviy ishlari, magistrlik dissertatsiyalarini bajarish tartibi aniq va batafsil ifodalangan, ushbu fan bo'yicha bilim oluvchilarda zarur amaliy ko'nikmalar hosil qilishga mo'ljallangan, ta'lim muassasalarining o‘quv-uslubiy kengashi tavsiyasi asosida chop etiladigan kichik adadli nashr [17];

uslubiy tavsiyanoma – muayyan fanning o'quv dasturi bo‘yicha mavzularning asosiy mazmunini yoki ayrim murakkab mavzular va masalalarni o'zlashtirish, nazariy va amaliy vazifalar, topshiriqlami bajarish bo'yicha uslubiy yordam ko'rsatish va pedagogik tavsiya berishga qaratilgan yordamchi o'quv adabiyoti hisoblanadigan, ta'lim muassasalarining o'quv-uslubiy kengashi tavsiyasi asosida chop etiladigan kichik adadli nashr [17];

ma'lumotlar to‘plami (banki) – foydalanishga qulay shaklda yaratilgan, muayyan fanni yoki ta'lim yo'nalishini o'zlashtirish uchun zarur boolgan, isbot talab qilmaydigan ma'lumotlar, ilmiy ko'rsatkich ya o‘lchamlar, turli belgi va raqamlardan, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ishlab chiqarish, texnika, madaniy va boshqa sohalardagi qisqa ilmiy, amaliy,

ma'lumotlardan tashkil topgan, ta'lim muassasalarining o'quv-uslubiy kengashi tavsiyasi asosida chop etiladigan nashr [17];

ma'ruzalar kursi – fanning o'quv dasturi bo'yicha ma'ruzalar kursining nomi tegishli fan nomi bilan alalgan, undagi barcha mavzuLaming asosiyrnur.un] qisqa yoritilgan, birlamchi yangi bilimlarni olishga qaratilgan, foydalaniladigan asosiy va qo'shimcha o‘quv adabiyotlari ko'rsatilgan, o‘zini o‘zi nazorat qilishga oid savollar turkumi, mavzuga tegishli tayanch atamava iboralar keltirilgan, tu'tirn muassasalarining o'quv-uslubiy kengashi tavsiyasi asosida chop etiladigan nashr [17];

ma'ruzalar to'plami – muayyan fanning o'quv dasturi bo'yicha undagi ayrim mavzulaming asosiy mazmuni qisqa yoritilgan, birlamchi yangi bilimlarni olishga qaratilgan, foydalaniladigan asosiy ya qo'shimcha o'quv adabiyotlari ko'rsatilgan, o'zini o'zi nazorat qilishga oid savollar turkumi, mavzuga tigishli tayanch atama va iboralar keltirilgan, ilmiy-tadqiqot izlanishlari asosida urluru yangilanib turiladigan, ta'Iim muassasalarining o'quv-uslubiy kengashi tavsiyasi asosida chop etiladigan kichik adadli nashr [17];

mashqlar (masalalar) to‘plami – muayyan fanning mavzulari bo'yicha amaliy mashqlar, masalalar, shuningdek, ta'riflash, ifodalash, shakllaniirish, hisoblash, ishlab chiqish bo'yicha misollar keltirilgan, mavzularga oid me'yoriy, uslubiy, sonli va tayanch ma'lumotlar bilan to'ldirilgan, o'quvchi va talabalarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan, ta'lim muassasalarining o‘quv-uslubiy kengashi tavsiyasi asosida chop etiladigan nashr [17];

lug‘at – aniq bir tartibda joylashgan so'zlar (yoki so'z birikmasi va hokazo) to'plami, ularning mazmuni, ishlatilishi, kelib chiqishi, boshqa tildagi tarjimasi to'g'risida ma'lumot beruvchi yoki so‘zning tushunchasi, u bilan belgilanuvchi predmetlar haqida axborot beruvchi, ta'1im muassasalarining o'quv-uslubiy kengashi tavsiyasi asosida chop etilgan nashr [17];

daydjest ilmiy, ilmiy-uslubiy, o‘quv, davriy adabiyotlar, qonunlar, farmonlar, qarorlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar mazmunining

qisqacha bayoni va sharhi keltirilgan, sohalarga oid ma'lumotlar to'plami sifatida foydalaniladigan nashr [17].

O'quv adabiyotlarini tayyorlash tartibi. 6-bandi bo‘yicha bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarining o'quv rejalariga kiritilgan fanlar bo'yicha yaratilishi zarvr bo'lgan o'quv adabiyotlari ro'yxatini shakllantirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi [17]:

oliy ta'lim muassasalari barcha kafedralari kesimida davlat ta'lim standartlari, malaka talablari, o'quv reja va o'quv dasturlariga muvofiq yaratilishi zarur bo'lgan hamda ma'nan eskirganligi sababli qayta nashrga ehtiyoj bo'lgan o'quv adabiyotlari ro‘yxati fanlar bo'yicha takrorlanadigan adabiyotl ami bartaraf etgan holda shakllantiradi. ro'yxati shakllantirilgan o‘quv adabiyotlarini yaratish ya nashr etish bo'yicha nashr rejasi tasdiqlanadi [17].

7-bandida o'quv adabiyotlarini tayyorlash uchun oliy ta'lim muassasalarida sohaning yetakchi mutaxassislari, professor-o'qituvchilari va olimlar tarkibidan muallif (mualliflar jamoasi) belgilanadi. Mualliflar tarkibiga turdosh oliy ta'lim muassasalarining yetakchi professor-o'qituvchilari hamda xorijiy olimlar va boshqa mutaxassislar ham kiritilishi mumkin [17].

8-bandida Vazirliklar va vakolatli muassasalarning buyurtmalari asosida ooquv adabiyotlarini ishlab chiqish uchun mualliflar tarkibini tanlash tizimida raqobat muhitini yaratish, shuningdek uning ochiq-oshkoraligini ta'minlash, o‘quv adabiyotlarini ishlab chiqishga eng malakali mutaxassislarni jalb etish maqsadida ayrim hollarda, o‘quv adabiyotlarini tayyorlash uchun mualliflar tanlov asosida belgilanishi mumkin. Tanlovda oliy ta'lim muassasalarining professor o'qituvchilari, ishlab chiqarish, fan, ta'lim va tegishli boshqa sohalirning yuqori malakali mutaxassislari, shuningdek, xorijiy mamlakatlar yetakchi mutaxassislari ham ishtirok etishi mumkin [17].

9-bandida o'quv adabiyotlari davlat ta'lim standartlari, malaka talablai, o,quv dasturlari hamda o'quv adabiyotlariga qo'yiladigan talablarga mos holda, matbaa va noshirlik me'yorlariga amal qilgan holda tayyorlanadi [17].

Nazariy va amaliy ahamiyatga molik dissertatsiyaning ilmiy natijalarini amaliyotga joriy etishning xususiyatlari

Dissertatsiyalar ilmiy natijalarining amaliyotga joriy qilinishini baholash bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar Mazkur Uslubiy ko‘rsatmalar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 16 fevraldagi PF–4958-son “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim tizimini yanada tako millashtirish to‘g‘risida”gi Farmoni hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 28 dekabrda gi 365-son “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim hamda oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni attestatsiya dan o‘tkazish tizimini takomillashtirish chora-tadbirla ri to‘g‘risida”gi va 2017 yil 22 maydagi 304-son “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlariga muvofiq dissertatsiyalar ilmiy natijalarining amaliyotga joriy qilinishini baholash bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalarni belgilaydi [20].

Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 22 maydagi 304-son qarori bilan tasdiqlangan Oliy o‘quv yur tidan keyingi ta’limga qo‘yiladigan davlat talab larining 22-bandiga muvofiq ilmiy natijalarni amaliyot ga joriy etish (fan doktorlari (Doctor of Science, DSc) uchun) va amaliyotga joriy etish uchun taqdim qila olishi (falsafa doktorlari (Doctor of Philosophy, PhD) uchun) oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorgarligining zaruriy va yetarli darajasini belgilaydigan asosiy talablardan hisoblanadi [20].

Fan doktori (DSc) va falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun bajarilgan dissertatsiya ish bajarilgan muassasada dastlabki ekspertizadan o‘tkazilgunga qadar uning ilmiy natijalari amaliyotga joriy etilgan (joriy etish uchun taqdim qila olingan) (bundan buyon matnda amaliyotga joriy etish deb yuritiladi) bo‘lishi lozim. Talabgor bevosita o‘zi yoki ish bajarilgan tashkilotning kuzatuv xati asosida ilmiy natijalarni amaliyotga joriy etish uchun taqdim qilishga haqli. Ish bajarilgan tashkilot ilmiy natijalarni amaliyotga joriy etish bo‘yicha ishlarni tashkillashti rishda talabgorga har tomonlama yordam ko‘rsatishi zarur. Barcha turdagi tashkilotlar, shu jumladan davlat organlari, xo‘jalik boshqaruvi organlari,

korxona lar, muassasalar, jamoat birlashmalari disserta siyaning ilmiy natijasini amaliyotga joriy etish obyekti bo‘lishi mumkin [20].

Nazariy ahamiyatga molik dissertatsiyaning ilmiy natijalarini amaliyotga joriy etishning xususiyatlari. Talabgor tomonidan ishlab chiqilgan (asoslangan) yoki takomillashtirilgan quyidagi natijalardan biri nazariy ahamiyatga molik dissertatsiyaning ilmiy natijasi bo‘lishi mumkin [20]:

nazariya, g‘oya; qonuniyat (kategoriya) va uning o‘ziga xos xususiyatlari;

metodologiya; metodika va usul (usullar tizimi);

ilmiy xulosa;

tahlil qilish va prognozlashtirish ko‘rsatkichlari (indikatorlari);

fan tarmog‘ining (ixtisoslikning) xususiyatidan kelib chiqqan holda boshqa shakllar [20].

Nazariy ahamiyatga molik dissertatsiyaning ilmiy natijasi quyidagi shakllarning biri bilan amaliyotga joriy etilishi mumkin [20]:

intellektual mulk obyektiga mutlaq huquqning e’tirof etilishi – ixtiroga va seleksiya yutug‘iga patent hamda falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi uchun foydali modelga patent, sanoat namunasiga patent olingan va u bugungi kunda dolzarb bo‘lganda;

ilmiy natijaning nufuzli, shu jumladan xorijiy ilmiy markaz (respublika ilmiy seminari) yoki oliy o‘quv yurtlari tomonidan e’tirof etilishi yohud fan tarmog‘i rivojlangan xorijiy mamlakatlarning impakt-faktori 0,5 dan yuqori bo‘lgan va xalqaro tizimga kirgan ilmiy jurnallarda kamida 3 ta havola berilishi;

ilmiy natijadan talabgorning o‘zi qatnashmagan va tugallangan grantlar bo‘yicha ilmiy loyihada foydalanilishi;

ta’lim jarayoniga tatbiq etilgan davlat ta’lim standarti, darslik yoki pedagogik texnologiyaning (falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi uchun – o‘quv qo‘llanmaning) mavjud bo‘lishi;

ish bajarilgan tashkilot va ilmiy mahsulotning poten sial iste’molchisi bo‘lgan respublika davlat organi yoki xo‘ jalik boshqaruvi organining ilmiy-texnikaviy kengashi, bunday kengash bo‘lmagan holda

tegishli tashkiliy tuzilmasi tavsiyasi asosida ushbu tashkilot (organ) tomonidan e’tirof etilishi;

fan tarmog‘ining (ixtisoslikning) xususiyatidan kelib chiqqan holda boshqa shakllar [20].

Amaliy ahamiyatga molik dissertatsiyaning ilmiy natijalarini amaliyotga joriy etishning xususiyatlari. Talabgor tomonidan ishlab chiqilgan (asoslangan) yoki takomillashtirilgan, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning dolzarb muammolarining ilmiy yechimi bo‘la oladigan natijalar amaliy ahamiyatga mo lik dissertatsiyaning ilmiy natijasi bo‘lishi mumkin. Amaliy ahamiyatga molik dissertatsiyaning ilmiy natijalari quyidagi shakllarning biri bilan amaliyotga joriy etilishi mumkin [20]:

intellektual mulk obyektiga mutlaq huquqning e’tirof etilishi – ixtiroga va seleksiya yutug‘iga patent hamda fal safa doktori (PhD) ilmiy darajasi uchun foydali modelga patent, sanoat namunasiga patent olingan va u bugungi kunda dolzarb bo‘lganda;

ilmiy natijalarning Davlat reyestriga kiritilganligi;

ilmiy taklifdan norma ijodkorligi faoliyati jarayonida foydalanilishi;

ilmiy taklifdan texnik jihatdan tartibga solish soha sidagi normativ hujjatlar loyihalarida foydalanilishi;

fan va texnologiyalarning nazariy-konseptual va uslubiy asoslarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy ishlan maning mavjud bo‘lishi;

ta’lim jarayoniga tatbiq etilgan davlat ta’lim standarti, darslik yoki pedagogik texnologiyaning (falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi uchun – o‘quv qo‘llanmaning) mavjud bo‘lishi;

ilmiy mahsulotning potensial iste’molchisi bo‘lgan respublika davlat organi yoki xo‘jalik boshqaruvi organining ilmiy-texnikaviy kengashi, bunday kengash bo‘lmagan holda tegishli tashkiliy tuzilmasi tavsiyasi asosida ushbu tashkilot (organ) tomonidan e’tirof etilishi;

innovatsion g‘oyalar, texnologiyalar va loyihalar Respublika yarmarkasida imzolangan shartnomalar;

innovatsion g‘oyalar, texnologiyalar va loyihalar Respublika yarmarkasi natijasiga ko‘ra faxriy nominatsiyalarga (“Eng yaxshi innovatsion ishlanma”, “Sanoat yo‘nalishi bo‘yicha eng yaxshi innovatsion ishlanma”, “Qishloq xo‘jaligi yo‘nalishi bo‘yicha eng yaxshi

innovatsion ishlanma", "Axborot texnologiya lari yo‘nalishi bo‘yicha eng yaxshi innovatsion ishlanma", "Fan va ta'lim yo‘nalishi bo‘yicha eng yaxshi innovatsion ishlanma", "Yosh olimlarning eng yaxshi innovatsion loyihasi") ega bo‘l ganlar (faqat falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi uchun);

muayyan fanlarning xususiyatiga ko‘ra mazkur Uslubiy ko‘rsatmalarning 10–271-bandlarida nazarda tutilgan boshqa shakllar [20].

Dissertatsiyaning ilmiy natijalarini amaliyotga joriy etishni rasmiylashtirish

Pedagogika fanlari bo‘yicha dissertatsiyaning ilmiy natijasi quyidagi shakllarning biri bilan amaliyotga joriy etilgan bo‘lishi mumkin: vakolatli boshqaruv organi qarori asosida ta'lim jarayoniga tatbiq etilgan pedagogik texnologiya; buyurtma asosida tayyorlanib, chop etilgan yirik ilmiy nashr [20].

Psixologiya fanlari bo‘yicha dissertatsiyaning ilmiy natijasi quyidagi shakllarning biri bilan amaliyotga joriy etilgan bo‘lishi mumkin: vakolatli davlat organining qarori asosida ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etilgan psixologik trening dasturi hamda shaxsning psixologik-fiziologik xususiyatlarini aniqlashtirish va tuzatishlar kiritishga qaratilgan ishlan ma; buyurtma asosida tayyorlanib, chop etilgan yirik ilmiy nashr [20].

Dissertatsiyaning ilmiy natijalarini amaliyotga joriy etishni rasmiylashtirish Dissertatsiyaning ilmiy natijalari amaliyotga joriy etilganligi hujjatlar bilan tasdiqlanishi lozim. Dissertatsiyaning ilmiy natijalari amaliyotga joriy etilganligini bevosita tasdiqlovchi hujjat lar (patent, darslik, buyurtma asosida tayyorlanib, chop etilgan yirik ilmiy nashr va h.k.) bo‘lmagan taqdirda, ilmiy natijalarning amaliyotga joriy etilganligi soha xususiyatini e'tiborga olgan holda rasmiylashtirilgan boshqa hujjatlar (dalolatnoma, mukammal xulosa, tahliliy ma'lu motnoma, respublika davlat organlari, xo‘jalik boshqaruvi organlari tomonidan tegishli taklif ijobiy baholanganligi va norma ijodkorligi faoliyati jarayonida yoki texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish jarayonida foydalanilishini

nazarda tutuvchi hujjat va h.k.) bilan tasdiqlanishi lozim. Mazkur hujjatlar ilmiy natijalar amaliyotga joriy etilgan tashkilot rahbari tomonidan tasdiqlangan, zarur hollarda mazkur masalada tegishli respublika davlat organi yoki xo‘jalik boshqaruvi organining fikri olingan bo‘lishi zarur. Dissertatsiyaning ilmiy natijalari amaliyotga joriy etilganligini tasdiqlovchi hujjatlar aniq, asosli va amaliyotga joriy etilganligi haqida gi tegishli ma’lumotlar to‘liq keltirilgan holda rasmiylashtirilishi kerak. Dissertatsiyaning ilmiy natijalari amaliyotga joriy etilganligini tasdiqlovchi hujjatlar talab gorning attestatsiya ishiga kiritiladi [20].

Nazariy ahamiyatga molik dissertatsiyaning ilmiy natijasi ish bajarilgan tashkilot va ilmiy mahsulotning potensial iste’molchisi bo‘lgan manfaatdor tashkilotning ilmiy natijani e’tirof etish haqidagi qo‘shma qarori yoki respublika ilmiy seminari qarori bilan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Nizomlari e’tirof etilganda, ular ushbu qarorning asosliligi uchun ja vobgar bo‘ladi. Dissertatsiyaning ilmiy natijalari amaliyotga joriy etilganligi bo‘yicha yillik tahliliy ma’lumotnoma “OAK Byulleteni” jurnalida chop etib boriladi [20].

Sportda ilmiy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish

Mamlakatimizda ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyatni amalga oshirish, ilmiy-texnikaviy va innovatsion rivojlanishni ta’minlash uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishda mavjud moliyaviy va moddiy resurslardan samarali foydalanishni ta’minlash bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Xususan, 2014-2018-yillarda O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag‘laridan ilmiy-amaliy va innovatsion loyihalar hamda ishlanmalarni moliyalashtirish uchun qariyb 800 milliard so‘m ajratilib, ularning natijalariga ko‘ra ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalari tomonidan 700 dan ortiq ixtiro patentlashtirildi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotning jadal rivojlanishi mamlakat ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalarining ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyati natijalarini tijoratlashtirishda mavjud salohiyatdan yanada to‘liq foydalanish zaruratini taqozo etmoqda. Biroq, ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalaridan amalda foydalanishning tahlili ularni yaratish,

huquqiy muhofaza qilish va joriy etish jarayonida tizimli muammolar mavjudligidan dalolat bermoqda, xususan:

birinchidan, oxirgi 5 yil ichida O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan va patentlangan ixtirolar sonining yiliga 0,5 foizini tashkil etuvchi tijoratlashtirish darajasi yetarli emas;

ikkinchidan, chop etilgan ilmiy maqolalar va yaratilgan intellektual mulk obyektlari soni ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalari faoliyati samaradorligini baholashning asosiy mezonlari bo‘lib qolmoqda, bunda ularni joriy etish natijalari hisobga olinmayapti;

uchinchidan, davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari ularning tasarrufidagi ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalarining ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyati natijalari uchun, shuningdek, ilmiy-texnikaviy dasturlarga davlat mablag‘lari sarflanishining samaradorligi uchun lozim darajada mas’uliyatni namoyon etmayapti;

to‘rtinchidan, ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirishning, shu jumladan, ilmiy-amaliy va innovatsion loyihalar hamda ishlanmalar ro‘yobga chiqarilishida iqtisodiyotning real sektori korxonalari ishtirokini rag‘batlantirishning samarali vositalari joriy etilmagan;

beshinchidan, amaldagi standartlashtirish va sertifikatlashtirish tizimi ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalarini ishlab chiqarishga tezkorlik bilan joriy etishni ta’minlamayapti.

Quyidagilar ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalarini tijoratlashtirishning asosiy usullari etib belgilansin:

ilmiy faoliyat natijalarini qo‘llagan holda yaratilgan tovarlarni (bajarilgan ishlarni, ko‘rsatilgan xizmatlarni) realizatsiya qilish yoki ushbu natijalardan o‘z ehtiyojlari uchun foydalanish;

tijorat tashkilotlarini tashkil etish, bunda ularning ta’sischilaridan biri ustav fondiga hissa sifatida intellektual mulk obyekti yoki tayyor texnologiyani kiritgan muassasa (yoki ixtisoslashtirilgan affillangan tashkilot) hisoblanadi;

intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan mulkiy huquqlarni uchinchi shaxslarga o‘tkazish va mazkur obyektlardan foydalanish huquqini royalti to‘lovlariga asoslangan litsenziya shartnomalarini tuzish orqali, shu

jumladan, ularni keyinchalik ushbu huquqlar oluvchisi tomonidan tijoratlashtirish sharti bilan berish va boshqa usullar orqali amalga oshiriladi[1].

Mustaqil ish topshiriqlari

1. O'quv adabiyotlarining turlarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Tushunchalar	Tushunchalarning mazmun-mohiyati
o'quv adabiyotlari	
an'anaviy (bosma) o‘quv adabiyotlari	
elektron o'quv adabiyotlari	
darslik	
o‘quv qo'llanma	
uslubiy qoollanma	
uslubiy ko‘rsatma	
uslubiy tavsiyanoma	
ma'lumotlar to‘plami (banki)	
ma'ruzalar kursi	
ma'ruzalar to'plami	
mashqlar (masalalar) to‘plami	
lug‘at	

[1] Ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3855-son Qarori. 2018-yil 14-iyul.

§ 4.3. Magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etish

Reja:

1. Magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etish talablari.
2. Magistraturada pedagogik faoliyatga jalb etiladigan o‘qituvchilarga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari.
3. Mavzuni tanlash va ilmiy rahbarni tayinlash.
4. Magistrlik dissertatsiyasining tuzilishi va uning mazmuniga qo‘yiladigan talablar.
5. Dastlabki va rasmiy himoyani o‘tkazish tartibi.
6. Magistratura talabalari faoliyati monitoringi.

Tayanch so‘z va iboralar: magistratura, o‘quv-metodik, ilmiy-tadqiqot, pedagogik ishlari, amaliyot, stajirovka, magistrlik dissertatsiyasi, magistrlik dissertatsiyaning mavzusi, ilmiy rahbar, dastlabki va rasmiy himoya, magistratura talabalari faoliyati monitoringi.

Magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etish talablari

Nizomning 11-bandida magistraturada ta’lim jarayoni oliy ta’limni boshqarish bo‘yicha vakolatli davlat organi tomonidan tasdiqlanadigan aniq magistratura mutaxassisligi o‘quv rejalari va dasturlariga muvofiq tashkil etiladi [10].

Nizimning 12-bandida o‘quv jarayonining xususiyatlari va o‘qitish muddatlari (3 yil) hisobga olingan holda tasarrufida oliy ta’lim muassasalari bo‘lgan vazirliklar va idoralar bilan kelishgan holda O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan ayrim magistratura mutaxassisliklari o‘quv rejalari va dasturlariga tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilishi mumkin [10].

Nizimning 13-bandida magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etishga quyidagi talablar qo‘yiladi [10]:

oliy ta’lim muassasasining magistratura mutaxassisliklari bo‘yicha ilmiy-pedagogik kadrlar bilan, shu jumladan kadrlar tayyorlash ixtisosligi va yo‘nalishiga mos keluvchi professorlar, dotsentlar bilan ta’minlanganligi;

nazariy, laboratoriya mashg‘ulotlarini o‘tkazish, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish, shu jumladan magistrlik dissertatsiyalariga qo‘yiladigan talablarga mos holda ularni tayyorlash uchun zarur o‘quv-metodik va moddiy-texnika bazaning mavjudligi;

o‘quv rejalari va dasturlariga muvofiq tashkilotlarda magistratura talabalarining amaliyotlari, stajirovkasi va magistrlik dissertatsiyalarining tajriba-sinov qismlarini bajarishi uchun bu tashkilotlar bilan oliy ta’lim muassasasi (fakultet, kafedralar) o‘rtasida tuzilgan shartnomalar va kelishuvlarning mavjudligi;

magistratura talabalarini tayyorlash jarayoniga O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi ilmiy muassasalari, tarmoq ilmiy-izlanuvchilik va loyiha muassasalarining yetakchi olimlari, shuningdek xorijiy olimlar, yuqori malakali, tajribali mutaxassislarning soatbay asosida jalb etilganligi.

Nizomning 14-bandida magistratura talabasining o‘quv-metodik, ilmiy-tadqiqot, pedagogik ishlari, amaliyot, stajirovkani o‘tashi va magistrlik dissertatsiyasini tayyorlash bo‘yicha faoliyati ushbu Nizomga 2-ilovaga muvofiq magistratura talabasining kalendar ish rejasiga binoan amalga oshiriladi [10].

Nizomning 15-bandida magistratura talabasining kalendar ish rejasi mazmuni ilmiy rahbar bilan birgalikda ishlab chiqiladi va oliy ta’lim muassasasining o‘quv ishlari bo‘yicha prorektori (direktor o‘rinbosari) tomonidan tasdiqlanadi. Magistratura talabasi o‘zining kalendar ish rejasi bajarilishi bo‘yicha har oyda kafedra yig‘ilishida hisobot beradi. Har o‘quv semestri yakunida tegishli fakultet o‘quv-metodik kengashi yig‘ilishida (magistratura bo‘limida) kafedra mudiri magistratura talabasining kalendar ish rejasi bajarilishi yuzasidan hisobot beradi [10].

Magistraturada pedagogik faoliyatga jalb etiladigan o‘qituvchilarga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari

Nizomning 16-bandida magistraturada pedagogik faoliyatga jalb etiladigan o‘qituvchi ta’lim jarayoni doirasida [10]:

hamma turdagi o‘quv mashg‘ulotlarini yuqori darajada o‘tadi;

o‘quv, ilmiy va o‘quv-metodik ishlarni rejalashtiradi, tashkil etadi va nazorat qiladi;

ilmiy-tadqiqot ishlariga va magistratura talabalarining magistrlik dissertatsiyalarini tayyorlash jarayoniga rahbarlik qiladi;

kafedra ixtisosligi bo‘yicha ilmiy, ilmiy-tadqiqot seminarlarini tashkil etadi va ularda ishtirok etadi;

talabalar ilmiy seminarlarini boshqaradi;

kafedra pedagoglari tomonidan barcha turdagi o‘quv mashg‘ulotlari sifatli o‘tkazilishi ustidan nazorat qiladi;

magistraturaning tegishli mutaxassisligi bo‘yicha namunaviy va ishchi o‘quv rejalari va dasturlarini ishlab chiqadi;

kafedra ilmiy tadqiqotlari yo‘nalishlari doirasida tashkil etiladigan yig‘ilishlar va konferensiyalarda, shu jumladan xalqaro konferensiyalarda ishtirok etadi;

magistratura talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etadi va rejalashtiradi;

magistratura talabalari uchun darsliklar va o‘quv-metodik qo‘llanmalarni ishlab chiqish va nashrga tayyorlashda ishtirok etadi;

magistratura talabasining kalendar ish rejasi bajarilishini nazorat qiladi [10].

Nizomning 17-bandida magistraturada pedagogik faoliyatga jalb etiladigan o‘qituvchilarga quyidagi malaka talablari qo‘yiladi [10]:

fanni yuqori darajada bilish hamda uning nazariy asoslarini va muhim yutuqlarga erishish mumkin bo‘lgan yo‘llarni ko‘ra bilish uquviga ega bo‘lish;

ilmiy muammolarni ishlab chiqa olish, tadqiqotlar o‘tkaza olish va ularning natijalari bo‘yicha chop etilgan ilmiy ishlarga ega bo‘lish;

magistratura talabalarining individual xususiyatlari, shaxsiy sifatlari va dissertatsiyalari maqsadlarini hisobga olgan holda pedagogik faoliyat yo‘nalishlarini belgilash qobiliyatiga ega bo‘lish;

magistratura talabalarining bilim va malakalarni egallab olishga imkoniyat beradigan innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga tayyor bo‘lish;

pedagogik holatlar tahlili asosida pedagogik vazifalarni shakllantirish va ularni hal etishning maqbul yechimlarini topish uquvi;

magistratura talabalarining kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan innovatsion kurslar ishlab chiqish bo‘yicha amaliy tajribaga ega bo‘lish;

ma’lumotlarni tizimlashtirish va izlash orqali o‘z bilimini takomillashtirish uchun doimiy o‘rganish, ma’lumotlarni elektron qayta ishlashda axborot-kommunikatsiya va multimediya texnologiyalaridan foydalanish mahoratiga ega bo‘lish.

Nizomning 18-bandida magistraturada pedagogik faoliyat yuritishga ilmiy unvon (ilmiy daraja)ga va kamida 3 yillik uzluksiz ilmiy-pedagogik (ilmiy) ish stajiga ega bo‘lgan, shuningdek xorijiy mamlakatlarning falsafa doktori (Ph.D) yoki unga tenglashtirilgan boshqa ilmiy darajali shaxslar jalb qilinadi [10].

Mavzuni tanlash va ilmiy rahbarni tayinlash

Nizomning 19-bandida magistrlik dissertatsiyasi o‘qish va o‘quv dasturlarini o‘zlashtirish jarayonida magistratura talabasi egallagan nazariy va amaliy bilimlari asosida bajarilgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijasi hisoblanadi [10].

Nizomning 20-bandida magistrlik dissertatsiyalarining mavzulari oliy ta’lim muassasalari kafedralarida kafedralarning professor-o‘qituvchilari tarkibi, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ilmiy muassasalari, tarmoq ilmiy-tadqiqot va loyihalash muassasalari xodimlari tomonidan shakllantiriladi. Magistrlik dissertatsiyalarining mavzulari, qoidaga ko‘ra, dolzarb ilmiy-tadqiqot masalalariga yoki aniq amaliy vazifalarni hal etishga bag‘ishlanadi [10].

Nizomning 21-bandida magistrlik dissertatsiyasiga ilmiy rahbarlik oliy ta’lim muassasalarida ishlaydigan professorlar, fan doktorlari, dotsentlar, fan nomzodlari, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ilmiy muassasalari olimlari, tashkilotlarning yuqori malakali va tajribali mutaxassislari, shuningdek belgilangan tartibda magistrlik, ilmiy darajalar yoki ilmiy unvonlarga ega bo‘lgan xorijiy mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi. Magistratura talabasi o‘qiyotgan oliy ta’lim

muassasasida ishlamaydigan xodimlardan unga ilmiy rahbar tayinlangan taqdirda, talabaga qo‘shimcha ravishda tegishli kafedra professor-o‘qituvchilari tarkibidan ilmiy maslahatchi tayinlanadi. Belgilangan talablarga muvofiq magistrlik dissertatsiyasini bajarish doirasida ilmiy rahbar bilan bir xil mas’uliyat ilmiy maslahatchiga ham yuklatiladi [10].

Nizomning 22-bandida magistratura talabasi o‘qiyotgan oliy ta’lim muassasasi xodimlari tarkibidan bo‘lgan ilmiy rahbar va ilmiy maslahatchining magistrlik dissertatsiyasini tayyorlash bo‘yicha talabalar bilan ishlashi ularning oliy ta’lim muassasasida o‘quv yili shaxsiy ish rejasi bilan belgilanadigan o‘quv yuklamasiga kiritiladi. Magistratura talabasi o‘qiyotgan oliy ta’lim muassasasida ishlamaydigan xodimlardan bo‘lgan ilmiy rahbar mehnatiga haq to‘lash belgilangan tartibda mehnatga soatbay haq to‘lash shartlari bo‘yicha bir o‘quv yiliga bir magistratura talabasi uchun 50 soatdan oshmagan hajmda, tegishli oliy ta’lim muassasasi xarajatlar smetasida bu maqsadlar uchun nazarda tutilgan mablag‘lar doirasida amalga oshiriladi [10].

Nizomning 23-bandida professor yoki fan doktori beshtagacha, shuningdek dotsent, fan nomzodi va mutaxassis uchtacha magistrlik dissertatsiyasiga rahbarlikni amalga oshirishi mumkin [10].

Nizomning 24-bandida kafedralar tomonidan taqdim etilgan va oliy ta’lim muassasasi yoki fakultet o‘quv-metodik kengashida muhokama qilingan magistratura talabalarining magistrlik dissertatsiyalari mavzulari va ularning ilmiy rahbarlari (ilmiy maslahatchilari) ilmiy ishlar bo‘yicha prorektor (direktor o‘rinbosari) taqdimnomasiga asosan magistratura talabalari o‘qiyotgan birinchi o‘quv yilining birinchi ikki oyi ichida tegishli oliy ta’lim muassasasi rektori (direktori)ning buyrug‘i bilan tasdiqlanadi [10].

Nizomning 25-bandida ilmiy rahbarning majburiyatlariga quyidagilar kiradi [10]:

tadqiqot mavzusi doirasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan masalalar bo‘yicha tizimli ravishda yordam berish maqsadida maslahatlar jadvalini tuzish;

tadqiqot usullarini tanlashda ishtirok etish va ularni tadqiqot ishida qo‘llashda magistratura talabasiga ko‘maklashish;

magistratura talabasining belgilangan kalendar ish rejasi bo‘yicha ishlarning bajarilishini va magistrlik dissertatsiyasi o‘z vaqtida tayyorlanishini nazorat qilish;

dastlabki himoyagacha magistrlik dissertatsiyasiga xulosa berish.

Magistrlik dissertatsiyasining tuzilishi va uning mazmuniga qo‘yiladigan talablar

Nizomning 26-bandida magistrlik dissertatsiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘lishi kerak (4.2-rasmga qarang) [10]:

4.2-rasm. Magistrlik dissertatsiyasining tarkibiy qismlari

Nizomning 27-bandida Kirish quyidagilarni qisqacha o‘z ichiga olishi lozim (4.3-rasmga qarang) [10]:

4.3-rasm. Kirishning tarkibiy qismlari

Nizomning 28-bandida magistrlik dissertatsiyasining asosiy qismi kamida uch bobdan iborat bo‘lib, boblar hajm jihatidan o‘zaro mutanosib bo‘lishi va quyidagilarni o‘z ichiga olishi lozim [10]:

tadqiqot mavzusiga taalluqli boshqa manbalarda keltirilgan nazariy, amaliy va empirik tadqiqotlar natijalarining tanqidiy tahlili;

tadqiqot metodikasi va ishning amaliy qismi bayoni;

tadqiqot olib borilgan masalani hal etishda magistratura talabasining shaxsiy hissasi ko‘rsatilgan holda tadqiqotning asosiy natijalari bayoni.

Nizomning 29-bandida magistrlik dissertatsiyasining xulosa qismida barcha boblarda qayd etilgan natijalarning ilmiy va amaliy ahamiyati, shuningdek ilmiy tadqiqot muammosini hal etish bo‘yicha xulosalar yoritiladi. Xulosa qismi 4 sahifadan oshmasligi kerak [10].

Nizomning 30-bandida magistrlik dissertatsiyasiga uning mazmunini bayon etish uchun bevosita zarur bo‘lgan qo‘shimcha ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan materiallar ilova qilinishi mumkin. Ilova qismining hajmi magistrlik dissertatsiyasi umumiy hajmining uchdan bir qismidan oshmasligi lozim [10].

Nizomning 31-bandida magistrlik dissertatsiyasi ustida ishlayotgan magistratura talabasi kasb odob-axloqi qoidalariga rioya etishi (plagiat, ma’lumotlarni soxtalashtirish, shuningdek yolg‘on sitatalar keltirishga yo‘l qo‘ymaslik) lozim [10].

Nizomning 32-bandida dissertatsiya matni standart varaqda yozilgan bo‘lib, unda quyidagi qoidalarga rioya etilgan bo‘lishi lozim [10]:

qatorlar oralig‘i – 1,5 sm;

yuqori va pastki hoshiya 2 sm, satr boshi: chap tomondan 3 sm, o‘ng tomondan 2 sm;

xatboshilar orasidagi oraliq – 5 yoki 6 belgili.

Magistrlik dissertatsiyasi matnini Misrosoft Word matnli redaktorida Times New Roman shriftida yozish tavsiya etiladi.

Nizomning 33-bandida magistrlik dissertatsiyasining hajmi titul varaq, mundarija, adabiyotlar ro‘yxati va ilovalardan tashqari 70-80 sahifa bo‘lishi tavsiya etiladi [10].

Nizomning 34-bandida magistrlik dissertatsiyasi magistratura talabasi o‘qigan tilda (kafedra yoki magistratura bo‘limi tavsiyasiga muvofiq chet tilda) tayyorlanadi. Chet tilda tayyorlangan magistrlik dissertatsiyasiga davlat tilida yozilgan annotatsiya ilova etiladi. Bunday magistrlik dissertatsiyalarining dastlabki va rasmiy himoyalari tarjima bilan o‘tkaziladi [10].

Nizomning 35-bandida magistratura mutaxassisligi xususiyati hisobga olingan holda magistrlik dissertatsiyasi tarkibiy qismlarining mazmuni va hajmi fakultet O‘quv-metodik kengashining qarori bilan o‘zgartirilishi va ko‘paytirilishi mumkin [10].

Dastlabki va rasmiy himoyani o‘tkazish tartibi

Nizomning 36-bandida magistrlik dissertatsiyasining dastlabki himoyasi ilmiy rahbar (ilmiy maslahatchi) ishtirokida kafedra tomonidan tuzilgan komissiyada tashkil etiladi. Dastlabki himoyaga boshqa kafedralardan, shuningdek boshqa tashkilotlardan mutaxassislar taklif etilishi mumkin. Ilmiy maslahatchi tayinlangan holda dastlabki himoyaga qadar undan magistrlik dissertatsiyasiga xulosa olish ham talab etiladi [10].

Nizomning 37-bandida dastlabki himoyaga qadar magistratura talabasi ichki va tashqi hamda ilmiy rahbar taqrizlariga, shuningdek dissertatsiya mavzusiga doir kamida 2 ta ilmiy maqola yoki tezisga ega

bo‘lishi kerak. Dastlabki himoya yakunlari kafedralar yig‘ilishi bayonnomasi bilan rasmiylashtiriladi [10].

Nizomning 38-bandida ichki va tashqi taqrizchilarni oliy ta’lim muassasasining tegishli kafedrasi tavsiya etadi va ularning ro‘yxati ilmiy ishlar bo‘yicha prorektor (direktor o‘rinbosari) tomonidan tasdiqlanadi [10].

Nizomning 39-bandida taqrizchi vazifalariga quyidagilar kiradi [10]:

magistrlik dissertatsiyasining dolzarbligi, ilmiy yangiligi va tugallanganligi to‘g‘risida xulosa taqdim etish;

dastlabki himoyadan kamida 3 kun oldin taqriz taqdim etish;

kasb odob-axloqi qoidalarining buzilishi holatlari (plagiat, ma’lumotlarni soxtalashtirish, yolg‘on sitata keltirish va boshqalar) aniqlangan taqdirda, ularni taqrizda ko‘rsatish [10].

Nizomning 40-bandida magistrlik dissertatsiyasi belgilangan talablarga mos kelmagan holatlarda, magistratura talabasi tomonidan kasb odob-axloqi qoidalari (plagiat, ma’lumotlarni soxtalashtirish, yolg‘on sitata keltirish va boshqalar) buzilganligi aniqlangan taqdirda, shuningdek ushbu holatlarni qisqa muddatda tuzatish imkoniyati mavjud bo‘lmaganda taqrizchi magistrlik dissertatsiyasini himoyaga qo‘yish maqsadga muvofiq emasligi to‘g‘risida xulosa beradi [10].

Nizomning 41-bandida magistrlik dissertatsiyasini rasmiy himoya qilish kuni oliy ta’lim muassasasi rektori (direktori)ning buyrug‘i bilan tasdiqlangan jadval asosida belgilanadi [10].

Nizomning 42-bandida magistrlik dissertatsiyasining rasmiy himoyasi oliy ta’lim muassasasining Davlat yakuniy attestatsiya komissiyasi (keyingi o‘rinlarda Komissiya deb ataladi) tomonidan o‘tkaziladi [10].

Nizomning 43-bandida magistratura talabasi magistrlik dissertatsiyasining rasmiy himoyasi taqdimot materiallari bilan bayon etilishi va 20 daqiqadan oshmasligi lozim [10].

Nizomning 44-bandida rasmiy himoyada Komissiya a’zolari magistratura talabasini quyidagi mezonlar asosida baholaydi [10]:

magistrlik dissertatsiyasi tadqiqot mavzusining dolzarbligini va uning amaliyot bilan bog‘liqligini ko‘rsatib bera olishi;

magistratura talabasining tadqiqotga va vazifalarni hal etishga mustaqil yondashuvi;

foydalanilgan ilmiy adabiyotlar, ilmiy nashrlar, normativ-huquqiy hujjatlar, statistik ma’lumotlar, shuningdek xorijiy tillardagi adabiyotlar tanqidiy tahlilining to‘liqligi va chuqurligi;

tadqiqot usullari amaliyotda qo‘llanilganligining asoslanganligi;

olingan natijalar asosida ishlab chiqilgan tavsiyalarning amaliy ahamiyati;

magistratura talabasining magistrlik dissertatsiyasi doirasida o‘tkazilgan tadqiqotlar va olingan natijalarni rivojlantirish istiqbollarini ko‘ra bilish qobiliyati;

magistrlik dissertatsiyasining nazariy va amaliy qismlaridagi o‘zaro mantiqiy bog‘liqlikni kuzata bilish malakasi.

Nizomning 45-bandida “Qoniqarsiz” baho qo‘yilganda yoki magistrlik dissertatsiyasi rasmiy himoyaga qo‘yilmagan taqdirda magistratura talabasi keyingi 3 yil davomida uni qayta himoya qilish huquqiga ega [10].

Nizomning 46-bandida magistrlik dissertatsiyalari rasmiy himoyasi natijalari oliy ta’lim muassasasi Ilmiy kengashida muhokama etiladi [10].

Nizomning 47-bandida himoya qilingan magistrlik dissertatsiyalari oliy ta’lim muassasasida 3 yil davomida saqlanadi [10].

Magistratura talabalari faoliyati monitoringi

Nizomning 48-bandida magistratura talabasi faoliyati ustidan doimiy monitoring olib borish va magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etish sifatini oshirish maqsadida oliy ta’lim muassasasi rektori (direktori) buyrug‘i bilan yetakchi o‘qituvchilar tarkibidan iborat, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ilmiy muassasalari olimlari, tashkilotlar-kadrlar iste’molchilari mutaxassislarini jalb etgan holda, Ishchi guruh tuziladi [10]. Nizomning 49-bandida magistratura talabasi faoliyati ustidan monitoring quyidagi ko‘rsatkichlar asosida olib boriladi (4.4-jadvalga qarang) [10]:

4.4-jadval.

Magistratura talabasi faoliyatidan monitoring ko‘rsatkichlari

Birinchi kursda	Ikkinchi kursda
magistratura talabasining kalendar ish rejasi belgilangan muddatlarda o‘z vaqtida bajarilishi	magistratura talabasining kalendar ish rejasi belgilangan muddatlarda o‘z vaqtida bajarilishi
bitta ilmiy maqola yoki respublika yoki xalqaro miqyosdagi ilmiy konferensiyada bitta tezis chop etganligi	ikkita ilmiy maqola yoki respublika yoki xalqaro miqyosdagi ilmiy konferensiyada ikkita tezis chop etganligi
ilmiy seminarlarda ishtirok etganligi	magistrlik dissertatsiyasi dastlabki himoyadan o‘tganligi, agar u monitoring davrida rejalashtirilgan bo‘lsa
mutaxassislik bo‘yicha o‘quv fanlarini o‘zlashtirish darajasi	ilmiy seminarlarda ishtirok etganligi
	mutaxassislik bo‘yicha barcha o‘quv fanlarini o‘zlashtirish darajasi

Nizomning 50-bandida ta’lim jarayonining xususiyatlari va o‘qish muddatlari (3 yil) hisobga olingan holda tasarrufida oliy ta’lim muassasalari bo‘lgan vazirliklar va idoralar bilan kelishgan holda O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi ayrim magistratura mutaxassisliklari monitoring ko‘rsatkichlariga tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritishi mumkin [10]. Nizomning 51-bandida monitoring jarayonida magistratura talabalari bilan suhbatlar o‘tkaziladi, tegishli taklif va tavsiyalar beriladi [10]. Nizomning 52-bandida o‘quv yili oxirida Ishchi guruh monitoring yakunlari bo‘yicha oliy ta’lim muassasasi Ilmiy kengashida hisobot taqdim etadi [10].

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. Magistraturada ta’lim jarayoni qanday tashkil etiladi?
2. Magistraturada pedagogik faoliyatga jalb etiladigan o‘qituvchilarga qanday umumiy malaka talablari qo‘yiladi?
3. Mavzuni tanlash va ilmiy rahbarni tayinlash jjjarayonlari qanday olib boriladi?
4. Magistrlik dissertatsiyasining tuzilishi va uning mazmuniga qanday talablar qo‘yiladi?
5. Dastlabki va rasmiy himoyani o‘tkazish tartibi qanday olib boriladi?
6. Magistratura talabalari faoliyati qanday monitoring olib boriladi?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Nizom bandlarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Nizom bandlari	**Bandlarning mazmun-mohiyati**
11-bandi	
12-bandi	
13-bandi	
14-bandi	
15-bandi	
16-bandi	
17-bandi	
18-bandi	
19-bandi	
20-bandi	

§ 4.4. Talabgorlarning himoya jarayonlari hujjatlari

Reja:

1. 13.00.04-Jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari, sog‘lomlashtirish va adaptiv jiymoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi pasporti.
2. 13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi ixtisosligi pasporti.
3. 13.00.07-Ta’limda menejment ixtisosligi pasporti.
4. Tadqiqot bajarilayotgan muassasa hujjatlari. Tajriba-sinov maydonchalarining hujjatlari.
5. Dissertatsiya himoya qilinadigan tashkilotning hujjatlari.
6. Yetakchi tashkilotning hujjatlari. Ta’lim muassasasida lavozimga tanlovdan o‘tish hujjatlari.
7. OAKka yuboriladigan attestatsiya ishi hujjatlari.

Tayanch so‘z va iboralar: *ixtisoslik pasporti, 13.00.04-Jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari, sog‘lomlashtirish va adaptiv jiymoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi, 13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi, 13.00.07-Ta’limda menejment, tadqiqot bajarilayotgan muassasa, tajriba-sinov maydonchalari, dissertatsiya himoya qilinadigan tashkilot, yetakchi tashkilot, oakka yuboriladigan attestatsiya ishi hujjatlari.*

13.00.04-Jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari, sog‘lomlashtirish va adaptiv jiymoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi pasporti

13.00.04-Jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari, sog‘lomlashtirish va adaptiv jiymoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi pasporti 13.00.04-Jismoniy tarbiya, sport mashg'ulotlari, sog'omlashtirish va adaptiv jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi mutaxassisligi uslubiy yondashuvlar, vositalar, usullar, me'yoriy talablar, boshqarish va tashkil etish usullarini ilmiy asoslash bo‘yicha nazariy, fundamental va amaliy tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlarini shuningdek, jismoniy madaniyat

tizimining tarkibiy qismlari, jismoniy tarbiya, sport, kasbiy amaliy sog'lomlashtirish va adaptiv jismoniy tarbiya kabi yo'nalishlarni belgilaydi.

Tadqiqot sohasi [23]:

1. Umumiy jismoniy madaniyatning fundamental muammolari

1.1. Jismoniy madaniyat tizimini rivojlantirish, funksional takomillashtirishning umumiy qonuniyatlari:

turli xil ijtimoiy-demografik va nozologik guruhlarga kiruvchi insonlarning jismoniy rivojlanishi va takomillashtirishga yo'naltirilgan omillari, shartlari va qonuniyatlari;

zamonaviy jamiyatda jismoniy madaniyat samaradorligini oshirish yo'llari;

jismoniy madaniyat tizimining asosiy tarkibiy qismlari tuzilishi va mazmunini ilmiy asoslash;

jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning bir qismi sifatida;

jismoniy madaniyat ijtimoiy hodisa sifatida;

mamlakatda va xalqaro hamjamiyatda jismoniy madaniyat tizimining rivojlanishini prognozlashtirish;

jismoniy madaniyatning didaktik muammolari.

1.2. Jismoniy madaniyat tizimida boshqarish [23]:

jismoniy madaniyat tizimida menejment;

jismoniy madaniyat tizimida marketing;

jismoniy madaniyat harakatini boshqarish;

jismoniy madaniyat tashkilotini boshqarish;

davlat, mintaqa, respublika, shahar, viloyat, tuman, alohida aholi yashash maskanlarida jismoniy madaniyat boshqaruvi;

jismoniy madaniyatni rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, rag‘batlantirish va ta’minlash.

1.3. Jismoniy sifatlarning rivojlanishi, ishlash tartibi va takomillashuvining umumiy qonuniyatlari [23]:

kuch, tezkorlik, koordinatsion qobiliyatlar, chaqqonlik, egiluvchanlik, chidamlilik sifatlari (qobiliyatlari)ni rivojlantirish-takomillashlirish mazmuni, yo'nalishi hamda uslubiyati;

jismoniy silåtlarning o'zaro bog'liqligi hamda o'zaro ta'siri;

jismoniy silåtlarni rivojlanish dinamikasi, harakat ko‘nikma malakalarni shakllantirishning umumiy qonuniyatlari: oddiy va murakkab harakat ko‘nikma va malakalarini shakllantirishning mazmuni va uslubiyati;

harakat malakalarining o'zaro bog'liqligi; harakat malakalarini ko'chishining umumiv va o'ziga xos qonuniyatlari;

oddiy va murakkab harakat malakalarini shakllantirish ketma-ketligi;

inson hayotining turli davrlarida oddiy va murakkab harakat malakalarining ishlash qonuyatlari.

1.4. Salbiy odatlarning oldini olish, salomatlikni mustahkamlash, organizmni mustahkamlash, insonning tabiiy muhitning salbiy omillariga va ekstremal hayot sharoitlariga chidamliligini oshirish maqsadida jismoniy madaniyat vositalari va usullari [23].

2. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usłubiyati [23].

2.1. Jismoniy tarbiyaning nazariy-uslubiy va tarixiy-mantiqiy muammolari [23]:

jismoniy tarbiyaning asosiy (bazaviy) didaktik muammolari;

jismoniy tarbiya tizimidagi pedagogik texnologiyalar;

jismoniy tarbiyaning me'yoriy-mezon asoslari;

jismoniv tarbiya tizimining asosiy tarkibiy qismlari tuzilishi va mazmunini ilmiy asoslash:

jismoniy tarbiya tizimini boshqarish.

2.2. Maktabgacha, o' rta, profetssional va oliy ta 'lim tizimida jismoniy tarbiya [23]:

maktabgacha, o‘rta, profetssional va oliy ta 'lim tizimida jismoniy tarbiya yo‘nalishi, mazmuni va usłubiyati;

maktabgacha, o'rta, professional va oliy ta'lim tizimidajismoniy tarbiyani tashkil etish va ta'minlash, harakat (jismoniy) sifatlari (qobiliyatlari) faoliyatini rivojlantirish va łakomillashtirish, maktabgacha, o'rta, professional va oliy ta'limi tizimida harakat ko'nikma va malakalarini shakllantirish xususiyatlari;

maktabgacha, o‘rta, profetssional va oliy ta'limi tizimida jismoniy larbiyaning me'yoriy asoslari;

maktabgacha, o'rta, profetssional va oliy ta'lim muassasalaridajismoniy tarbiya faoliyatini optimallashtirish; jismoniy tarbiya shaxsni shakllantirish vositasi sifatida.

3. Sport nazariyasi va usłubiyati [23].

1.1. Sport ijtimoiy va pedagogik solna sifatida [23]:

sportning ijtimoiy, tarbiyaviy va pedagogik funksiyalari,

evolyutsiyani shakllantirish va sport sohasidagi ilmiy bilimlarni o‘zgartirish tendentsiyalarini tarixiy, mantiqiy va nazariy o'rganish;

xalqaro olimpiya harakati (uning rivojlanishi, faoliyati va boshqaruv qonuniyatlarini o' rganish);

alohida sport turining rivojlanish tarixi.

1.2. Sport mashg'ulotlarining umumiy nazariyasi [23]:

sport mashg'ulotlarining umumiy qonuniyatlari;

sport mashg'ulotlarining funksiyalari;

sport mashg'ulotlari tamoyillari;

alohida sport turida ko'p yillik sport mashg'ulotlari jarayonini rejalashtirish qonuniyatlari;

sport mashg'ulotlarida tizimli tadqiqotlar;

sport mashg'ulotlari jarayonini boshqarish.

3.3. O'smir sportchilarni tayyorlash nanriyasi va usłubiyati [23]:

o'smirlar sportining ilmiy va tashkiliy-uslubiy asoslari;

o'smir sportchilarni tayyorlash jarayonini boshqarishning ilmiy va tashkiliy-uslubi asoslari;

turli yoshdagi bolałarning sport mashg'ulotlari jarayonini bashorat qilish, dasturlash va tashkil etish;

yosh sportchilarning ko‘p yillik tayyorgarlik jarayonining mazmuni, usłubiyati va yo'nalishi;

bolałar va o'smirlar sportining me'yoriy-mezon asoslari;

olimpiya zaxiralari sport muassasalarida va sport Paoliyatidagi umumta'lim mak'tabinternatlarida o'quv-mashg'ulot jarayonini rejalashtirishning nazariy va amaliy jihatlari.

3.4.Yuqori malakali sportchilarni tayyorlash nazariyasi va usłubiyati [23]:

yuqori sport natijalarining tashkiliy-uslubiy asoslari;

yuqori malakali sportchilar tayyorgarligini boshqarish uslubiyati va texnologiyasi;

sport ko'rsatkichlarini bashorat qilish va dasturlash asoslari;

sport turlari bo'yicha yuqori malakali sportchilarni tayyorlashning mazmuni, usullari, tashkil etilishi va texnologiyasi.

3.5. Ommaviy sport nazariyasi va tashkil etilishi [23].

ommaviy sportning mazmuni, usullari va tashkil etilishi;

ommaviy sport tizimini boshqarish;

jamiyatda ommaviy sport samaradorligini oshirishning omillari, tamoyillari va usullari.

4. Kasbiy-amaliy jismoniy madaniyat nazariyasi va uslubiyati [23].

4.1. Umumiy jismoniy madaniyatni rivojlantirish qonuniyatlari, kasbiy-amaliy funksiyalari va takomillashtirish tizimini [23]:

inson organizmining kasbiy-amaliy faoliyatining salbiy ornillarga chidamliligini oshirish uchun kasbiy-professional jismoniy tarbiya vositalari va usullari;

kasbiy-amaliy jismoniy madaniyat tizimidagi pedagogik texnologiyalar;

kasbiy-amaliy jismoniy madaniyat va uning turlarini rivojlanishi va shakllanish tarixi, - kasbiy-amaliy jismoniy madaniyat tizimining asosiy tarkibiy qismlarini tuzilishi va mazmunini ilmiy asoslash.

4.2. Kasbiy-amaliy jismoniy madaniyat tizimining mazmuni va me'yoriy-mezonli asoslari [23]:

kasbiy muhim jismoniy sifalatlarni rivojlantirish, faoliyatini yuritish va takomillashtirish hamda turli kasb egalarining amaliy harakat malakalarini shakllantirish vositalari va usullari;

umumiy jismoniy va kasbiy muhim jismoniy sifatlarning o'zaro bog'liqligi;

maxsus jismoniy tayyorgarlikni oshirish;

kasbiy muhim jismoniy sifatlatlar va amaliy harakat malakalarini rivojlantirish va takomillashtirishning bosqichliligi va davriyligi;

kasbiy-amaliy jismoniy madaniyatni davriylashtirish;

kasbiy-amaliy jismoniy madaniyat jarayonini boshqarish.

5. Sog'lomlashtirish jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi [23].

5.1. Sog'lomlashtiruvchi jismoniy madaniyatning uslubiy muammolari [23]:

sog'lomlashtirishjismoniy madaniyatning didaktik asoslari;

jismoniy madaniyatning tashkiliy-uslubiy asoslari;

sog‘lomlashtiruvchi jismoniy madaniyat tizimini boshqarish.

5.2. Inson hayot faoliyatida sog'lomlashtiruvchi jismoniy madaniyat [23]:

sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya vositalari, shakllari va usullari;

aholining turli qatlamlari va yosh guruhlarini sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiva mazmuni va uslubiyati;

turli kasalliklarning oldini olishda sog'lomlashtiruvchi jismoniy madaniyat,

6. Adaptiv jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati [23].

1.1. Adaptiv jismoniy madaniyatning nazariy-uslubiy va uslubiy muammolari [23]:

adaptiv jismoniy madaniyatning maqsadi, vazifalari, tamoyillari va funksiyalari;

adaptiv jismoniy madaniyat vositalari, usullari va tashkiliy shakllari;

adaptiv jismoniy madaniyatning dasturiy-me’yoriy asoslari.

1.2. Imkoniyati cheklangan va barcha ijtimoiy-nozologik guruhlarning sog‘lig‘i yomonlashgan shaxslarni jismoniy tarbiyalash va o‘qitish muammolari [23].

1.3. Paralimpiya o‘yinlari, maxsus Olimpiada o‘yinlari va karlarning Butunjahon o‘yinlari (“tinch o‘yinlar”) dasturlariga kiritilgan adaptiv sport turlari, shuningdek, nogironlarning yangi sport turlari mazmuni va yo‘nalishini ilmiy asoslash [23].

1.4. Harakat reaksiyasi, adaptiv jismoniy madaniyatning ma’lum bir turini nogironlar hamda barcha ijtimoiy-demografik va nozologik guruhidagi shaxslarning mahorati va ijodiy faoliyati bilan birlashtiradigan integratsiyalashgan dasturlar [23].

1.5. Adaptiv jismoniy reabilitatsiya, nogironlarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy salomatligini tiklash va takomillashtirish [23].

2. Jismoniy tarbiya va sport psixologiyasi [23].

2.1. Yoshlar jismoniy tarbiyasining psixologik qonuniyatlari [23].

2.2. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining shaxs psixologiyasi va faoliyati [23].

2.3. Turli sport turlariga yo‘naltirish va saralashning psixologik jihatlari [23].

2.4. Bolalar va o‘smirlar sporti psixologiyasi [23].

2.5. Ommaviy sport jarayonida aqliy va jismoniy takomillashtirishning psixologik qonunlari (motivatsiya, ko‘nikmalarni shakllantirish, jismoniy, aqliy va axloqiy sifatlarni rivojlantirish) [23].

2.6. Yuqori sport yutuqlarida psixologik tayyorgarlik [23].

2.7. Trenerning shaxsiyati va faoliyati psixologiyasi [23].

2.8. Sport faoliyatining ijtimoiy-psixologik jihatlarini o‘rganish [23].

2.9. Sportchi, sport trener, sport hakami shaxsini shaklantirish va rivojlantirishning o‘ziga xos jihatlarini tadqiq etish [23].

2.10. Musobaqa faoliyatining muvaffaqiyatini ta’minlovchi psixologik omillarni o‘rganish [23].

3. Jismoniy tarbiya va sportning huquqiy asoslari [23].

3.1. Jismoniy tarbiya va sport faoliyati sohasining huquqiy asoslari [23].

3.2. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi faoliyatni fuqarolik-huquqiy tartibga solish [23].

3.3. Sportda litsenziyalash [23].

3.4. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi mehnat munosabatlarini huquqiy tartibga solish [23].

3.5. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi huquqiy javobgarlik [23].

3.6. Jismoniy tarbiya va sport sohasida faoliyat yurituvchi xodimlarning intizomiy javobgarligi [23].

13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi

13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi pasporti “Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi” ixtisosligining mazmuni pedagogik fikrlar tarixi, metodologiyasi, pedagogika nazariyasi, pedagogik ta’limotlar taraqqiyoti, pedagogika genezisi va antropologiyasi, etnopedagogika, qiyosiy pedagogika, hamkorlik pedagogikasi, raqamli pedagogik transformatsiya, pedagogik prognozlash, pedagogik monitoring, pedagogik diagnostika, androgogika va pedagogik modellashtirish muammolarini o‘rganadi [24].

Tadqiqot yo‘nalishlari:

O‘zbekistonda normativ-huquqiy hujjatlarga asoslangan pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi, pedagogika fanini rivojlantirishning ilmiy asoslari, pedagogik tadqiqot usullari, pedagogik tadqiqotlarda fanlararo aloqalarning o‘ziga xos xususiyatlari, pedagogika fani va o‘quv amaliyoti o‘rtasidagi aloqadorlikning dialektik tabiati, pedagogik tadqiqotlar sifati;

pedagogik ta’limotlar va o‘quv amaliyotining rivojlanish tarixi va rivojlanish tendensiyalari, ilmiy-pedagogik g‘oyalar, tushunchalar, nazariyalarni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish, umumjahon pedagogik merosi, etnopedagogika tarixi, pedagogik lug‘at va terminologiya;

pedagogik antropologiya, ta’lim va tarbiya orqali har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalash, o‘qitish va shaxsiy-kasbiy faollashtirish, ijodkorlik, pedagogik tizimlarning shaxs rivojlanishiga ta’siri, o‘quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yaxlitligi va tabaqalashtirilganligi, insonning butun hayot davomida ta’lim olishi;

ta’lim nazariyalari va tushunchalari, ta’lim taraqqiyotining turli bosqichlarini o‘rganish qonuniyatlari, tamoyillari, ta’limni individuallashtirish, ta’lim turlari va modellarini qo‘llashning pedagogik imkoniyatlari, ta’lim texnologiyalari, o‘quv jarayoni va o‘quv vositalar o‘quv-uslubiy ta’minotini rivojlantirish;

Sharq mutafakkirlarining pedagogik reallikning rivojlanishidagi roli va hissasi, institusionalizatsiya qilingan va institusionalizatsiya qilinmagan ta’lim amaliyotining tarixiy rivojlanishi, jamiyat ma’naviy

hayotining turli sohalarida ijtimoiy va nazariy ong darajasidagi pedagogik fikrlar va qadriyatlar;

ta’limiy jarayon tushunchalari, ta’limning didaktik ta’siri, ta’lim subyektlari integratsiyalashuvi, ta’lim sifati va uni baholash, ta’lim muhitini yaratish va rivojlantirish texnologiyalari, uzluksiz ta’lim, innovatsion ta’lim, masofaviy va media ta’lim nazariyasi va amaliyoti;

amaliy pedagogika, ilg‘or pedagogik tajribani umumlashtirish, ta’limdagi innovatsion harakat, ta’lim muassasalarining eksperimental faoliyati, kasbiy-pedagogik faoliyatidagi tizimli o‘zgarishlar, funksiyalari, mezonlari, omillari;

qiyosiy pedagogika, jahon mamlakatlari va mintaqalarida pedagogik ta’lim nazariyasi va amaliyoti uyg‘unligining rivojlanish qonuniyatlari, tendensiyalari, ta’limning milliy va mintaqaviy xususiyatlari, milliy ta’lim tizimlarini takomillashtirish imkoniyatlari, ta’lim sohasidagi ilg‘or tajribalarni transformatsiyalash;

ta’limiy pedagogik jihatlarni klassifikatsiyalash, bilimlarning turli ilmiy sohalarini optimallashtirish, ijtimoiy jarayonlarning pedagogik tarkibiy qismini didaktik monitoring qilish;

pedagogik prognozlash, pedagogika va ta’lim tamoyillari, ularning mamlakatimizda va xorijdagi evolyusiyasi, pedagogik dizayn, dizayn nazariyasi, pedagogika va ta’lim tamoyillari;

mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasida kadrlar tayyorlash, iqtidorli va iste’dodli bolalarning qobiliyatini rivojlantirish, Prezident maktablari, ijod va boshqa ixtisoslashtirilgan maktablar, maktab-internatlarda ta’limni tashkil etish;

kattalar ta’limi pedagogikasi, androgogika [24].

Fan sohasi: pedagogika fanlari [24].

13.00.07-Ta’limda menejment ixtisosligi pasporti

13.00.07-Ta’limda menejment ixtisosligi pasporti «Ta’limda menejment» ixtisosligi boshqaruv nazariyasining metodlarini ta’lim sohasi menejmenti masalalarini hal qilishga tatbiq etish, pedagogika fanining ta’lim sohasini boshqarishga doir tadqiqotlar metodologiyasi, ta’limda menejmentning rivojlanish tarixi, nazariyalari va g‘oyalari,

siyosiy va strategik menejment, uzluksiz ta’lim va uning alohida turlari faoliyatini tashkil qilish va boshqarish, ta’lim sohasi va tizimi obyektlarini boshqarish tamoyillari, metodlari, tashkiliy va texnologik mexanizmlarini rivojlantirish, ta’lim tizimi alohida turlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim muassasalari faoliyatini tashkil qilish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, o‘quv-tarbiya jarayonlarini, shuningdek, boshqaruv kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil qilish, ta’lim tizimi va muassasalarini. boshqarish jarayonlarini tahlil qilish, modellashtirish, optimallashtirish va takomillashtirish muammolarini nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qiladi [25].

Tadqiqot sohalari:

«Ta’limda menejment» ixtisosligining “Ta’lim to‘g‘risida” Qonun, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlari va ma’ruzalariga asoslangan pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi (tadqiqotlarning g‘oyaviy asoslari; ta’lim menejmenti taraqqiyotini fan sifatida tadqiq qilish yondashuvlari, ularning mutanosibligi va qo‘llanish chegaralari;

ta’limni boshqarish muammolarini pedagogik tadqiq qilishning mazmuni, tashkil etilishi va metodlari;

ta’lim menejmenti predmet sohasining rivojlanishi; pedagogika fani va ta’lim tizimlarini boshqarish amaliyotining o‘zaro dialektik bog‘liqligi;

ta’limni boshqarish sohasidagi prognostik tadqiqotlarni va pedagogik tadqiqotlar sifatini metodologik asoslash);

ta’lim tizimlari va obyektlarini boshqarish metodologiyasi (ta’limni tashkil qilish va rivojlantirishda boshqarishning o‘rni va roli; ta’lim menejmenti fanining obyekti, predmeti, tadqiqot metodlari);

ta’lim sohasini boshqarishning nazariyasi va amaliyoti haqidagi pedagogika fanining rivojlanish tarixi (ta’limni boshqarish nazariyasi va amaliyotining tarixiy rivojlanishi tahlili; ta’lim menejmentiga oid ilmiy-pedagogik g‘oyalar, konsepsiyalar, nazariyalarning vujudga kelishi va rivojlanishi; ta’limni tashkil qilish va boshqarish haqidagi pedagogik

merosni monografik o‘rganish; ta’limni boshqarishga doir pedagogik leksika va atamalarni rivojlantirish);

ta’limni boshqarish konsepsiyalari (ta’lim boshqaruvini rivojlantirishning ijtimoiy-madaniy shartlari; ta’limni boshqarishning ijtimoiy samaralari; ta’lim sifati va uni baholash texnologiyalari ta’lim sifatini boshqarish;

ta’lim sohasini boshqarish tizimlari va mexanizmlarini yaratish hamda rivojlantirish texnologiyalari; uzluksiz ta’lim tizimini va turlarini boshqarish; kattalar ta’limini boshqarish; ta’limdagi innovatsion jarayonlarni boshqarish; masofaviy va media-ta’limni boshqarish nazariyasi va amaliyoti);

ta’lim tizimida boshqarish va qaror qabul qilishning nazariy asoslari, ta’limni boshqarishga shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, ta’limda boshqaruv tuzulmalarini loyihalashtirish;

ta’limda amaliy menejment (ilg‘or pedagogik tajribani umumlashtirish; nazariyaning boshqarish amaliyoti bilan aloqasi; ta’limda innovatsion boshqaruv; ta’lim muassasalarida tajriba-sinov boshqarish faoliyati; ta’lim menejeri kasbiy faoliyatini, shu jumladan, uning mohiyatini, tuzilishini, funksiyalarini tizimli o‘zgartirish; ta’limni boshqarish sohasidagi jamoa tashkilotlari faoliyati; ta’limda ijtimoiy sheriklikni boshqarish, korporativ boshqaruv; ta’limni boshqarishda hamjihatlik va hamkorlik);

qiyosiy menejment (O‘zbekistonda, dunyoning turli mamlakat va mintaqalarida ta’limni boshqarish nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishning holati, qonuniyatlari va tendensiyalari; ta’limni boshqarish an’analarini taqqoslash; ta’limni boshqarish sohasidagi ilg‘or tajribalarni aniqlash; ta’limni boshqarish sohasidagi xorijiy tajribalardan foydalanish orqali milliy ta’lim tizimlarini fanlapo boyitishning imkoniyatlari, asoslanishi);

ta’limda strategik menejment: uii amalga oshirishning usul va shakllari. Ta’limning raqobatbardoshligi va uni ta’minlash. Loyihalar va dasturlar asosida ta’limni boshqarish;

ta’limni boshqarishning pedagogik jihatlarini fanlararo tadqiq

qilinishi (turli fan sohalarining bilimlari integratsiyasi asosida ta’limni boshqarishning rivojlanish yo‘nalishlarini tadqiq qilish; ijtimoiy-siyosiy faoliyat nuqtai-nazaridan ta’lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv faoliyatini tadqiq qilish);

ta’lim jarayoni samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan boshqarishning tamoyillari, metodlari, tashkiliy meyorlari va texnologik usullari;

ta’limda menejmentning modellari hamda ta’lim tizimida boshqaruv masalalarini hal qilish va qaror qabul qilish samaradorligini baholash;

ta’lim tizimi rahbar kadrlarini tayyorlash va malakasini oshirish nazariyasi va amaliyotini rivojlantirish, ta’lim menejerlarining kompetentligini oshirish [25].

Tadqiqot bajarilayotgan muassasa hujjatlari. Tajriba-sinov maydonchalarining hujjatlari

52. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi, tizimda oliy ta’limdan keyingi ta’limni amalga oshiruvchi ilmiy tashkilotlar va ta’lim muassasalariga ega vazirliklar, idoralar va tashkilotlar bilan birgalikda izlanuvchilar faoliyatining samaradorligi bo‘yicha har yili kamida 4-marta monitoring olib boradilar. Joylarga chiqqan holda monitoringni olib borish uchun ishchi guruh tuziladi, uning tarkibi tizimida ilmiy tashkilot va ta’lim muassasalari mavjud bo‘lgan tegishli vazirlik, idora va tashkilotlar xodimlari tarkibidan shakllantiriladi [13].

53. Falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi uchun izlanuvchilar faoliyati samaradorligining monitoringi quyidagi mezonlar bo‘yicha amalga oshiriladi:

a) o‘qishning birinchi yilida:

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha tasdiqlangan yakka tartibdagi rejaning mavjudligi va uning bajarilishi;

ixtisoslik bo‘yicha tasdiqlangan nazariy-metodologik dasturning mavjudligi va uning bajarilishi;

tegishli jurnallarida dissertatsiya mavzusi bo‘yicha kamida bitta ilmiy maqolaning chop etilganligi;

ilmiy konferensiyada dissertatsiya mavzusi bo‘yicha ma’ruza bilan ishtirok etganligi;

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha tahliliy umumlashtiruvchi qisqacha ma’lumotning mavjudligi;

ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasasi seminarida dissertatsiya mavzusiga doir tahliliy umumlashtiruvchi qisqacha ma’lumot natijalari bo‘yicha (ilmiy rahbar bilan birgalikda) ma’ruza qilganligi;

b) o‘qishning ikkinchi yilida:

tegishli jurnallarida dissertatsiya mavzusi bo‘yicha hisobot davrida chop etilgan kamida bitta ilmiy maqolaning mavjudligi;

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha hisobot davrida ilmiy konferensiya materiallarida kamida bitta chop etilgan ma’ruza tezisining mavjudligi;

tegishli xorijiy jurnalda dissertatsiya mavzusi bo‘yicha kamida bitta chop etilgan ilmiy maqola mavjudligi;

ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasasi ilmiy-tashkiliy bo‘linmasi (kafedra, laboratoriya, bo‘lim, sektor) ilmiy seminarida dissertatsiya ishining dastlabki natijalari bo‘yicha (mustaqil) ma’ruza bilan ishtirok etish;

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha yakka tartibdagi rejasining bajarilishi bo‘yicha hisobot berish;

v) o‘qishning uchinchi yilida:

jurnallarda, shu jumladan xorijiy jurnallarda soni belgilangan talablarga muvofiq chop etilgan ilmiy maqolalari mavjudligi;

OAK talablariga muvofiq tayyorlangan tugallangan dissertatsiya ishi, avtoreferatining mavjudligi;

ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasasi ilmiy-tashkiliy bo‘linmalari majlislarida dissertatsiya va avtoreferatining ko‘rib chiqilganligi va muhokama qilinganligi [13].

54. Fan doktori (DSc) ilmiy darajasi uchun izlanuvchilar faoliyatining samaradorligi monitoringi quyidagi mezonlar bo‘yicha amalga oshiriladi [13]:

a) o‘qishning birinchi yilida:

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha yakka tartibdagi rejaning mavjudligi va uning bajarilishi;

dissertatsiyaning birinchi va ikkinchi boblari tayyorligi;

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha tegishli jurnallarda kamida uchta ilmiy maqola chop etilganligi;

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha respublika va xalqaro ilmiy konferensiyalar materiallarida kamida bitta ma’ruza tezisi chop etilganligi;

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha ilmiy konferensiya yoki seminarda ma’ruza qilish;

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha tahliliy sharh;

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha tahliliy sharh natijalari bo‘yicha seminarda so‘zga chiqish;

b) o‘qishning ikkinchi yilida:

dissertatsiyaning uchinchi va to‘rtinchi boblari tayyorligi;

tegishli jurnallarda dissertatsiya mavzusi bo‘yicha hisobot davrida chop etilgan kamida to‘rtta ilmiy maqola e’lon qilinganligi (jumladan bittasi xorijda);

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha xalqaro va respublika ilmiy konferensiyalar materiallarida chop etilgan kamida bitta ma’ruza tezisining mavjudligi;

dissertatsiya ishining dastlabki natijalari bo‘yicha seminar o‘tkazish;

konferensiya yoki seminarda ma’ruza bilan qatnashish (kamida bir marta);

dissertatsiya mavzusi bo‘yicha yakka tartibdagi rejaning bajarilishi to‘g‘risidagi hisobot;

v) o‘qishning uchinchi yilida:

tegishli jurnallarda dissertatsiya mavzusi bo‘yicha hisobot davrida chop etilgan kamida uchta ilmiy maqola e’lon qilinganligi;

dissertatsiya natijalari bo‘yicha (ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha) chop etilgan monografiyaning mavjudligi;

OAK talablariga muvofiq tayyorlangan tugallangan dissertatsiya ishi va avtoreferatning mavjudligi;

dissertatsiya yoki avtoreferatni ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasasi ilmiy-tashkiliy bo‘linmalarida ko‘rib chiqilganligi va muhokama etilganligi [13].

55. Monitoring natijalari Kollegial organ tomonidan ko‘rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Yakka tartibdagi rejalarini bajarmagan izlanuvchilarga nisbatan tegishli qarorlar qabul qilinadi. Yakka tartibdagi rejalarini bajarmagan doktorantlar Kollegial organ qarori bilan tayanch doktorantura yoki doktoranturadan chetlatiladi va o‘qishga qayta tiklanmaydi. Doktoranturadan monitoring natijalari bo‘yicha chetlatilgan yoki dissertatsiyasini muddatida himoya qilmagan shaxslar dissertatsiyasini tugatish va himoya qilish davrida mustaqil izlanuvchi sifatida rasmiylashtirilishi mumkin. Ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasasining ichki tartibi va qoidalarini buzganligi uchun o‘qishdan chetlatilgan shaxslar o‘qishga tiklanmaydi. Yakka tartibdagi rejalarini bajarmagan mustaqil izlanuvchilarning ilmiy rahbarlari va konsultantlariga nisbatan Kollegial organ qarori bilan rahbarlik va maslahat uchun to‘lanadigan haq to‘xtatiladi [13].

56. Muntazam ravishda (qatorasiga ikki marta va undan ko‘p) izlanuvchilarning dissertatsiyalarini o‘z vaqtida himoya qilishni ta’minlamagan ilmiy rahbarlar va konsultantlar Kollegial organ qarori bilan uch yilgacha bo‘lgan davrga ilmiy rahbarlik yoki konsultantlikdan chetlatilishi mumkin [13].

57. Kollegial organ tavsiyasi bo‘yicha izlanuvchilarning yakka tartibdagi rejalariga o‘zgartirishlar kiritilishi mumkin. Ilmiy rahbarlar va ilmiy konsultantlar faoliyatining samaradorligini nazorat qilish Kollegial organ tomonidan amalga oshiriladi [13].

Tajriba-sinov maydonchalarining hujjatlari quyidagilardan iborat [13]:

1. Tajriba-sinov ishlarini olib borilishi bo‘yicha ish bajarilgan tashkilotning murojaati.

2. Tajriba-sinov ishlari dasturi.

3. Tajriba-sinov ishlari o‘tkazilganligi to‘g‘risida ma’lumotnoma, dalolatnomalar [13].

Dissertatsiya himoya qilinadigan tashkilotning hujjatlari

Ilmiy yiki bir martalik ilmiy kengash tuzish bo‘yicha murojaatiga quyida keltirilgan hujjatlar ilova qilinadi [19]:

1. Dissertatsiya bajarilgan muassasaning dissertatsiyani himoyaga qabul qilish yoki Bir martalik ilmiy kengash tuzish haqidagi murojaati.
2. Izlanuvchi to‘g‘risidagi obyektiv-ma’lumotnoma va uning elektron shakli yozilgan SD-disk.
3. Izlanuvchining oliy ta’lim muassasasini bitirganligi to‘g‘risidagi diplomi nusxasi.
4. Fan nomzodi, falsafa doktori (PhD) yoki unga tenglashtirilgan boshqa ilmiy daraja diplomining nusxasi (fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgor uchun).
5. Malakaviy imtihonlarni topshirganligi haqidagi guvohnomalar (falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasiga talabgor uchun).
6. Dissertatsiya bajarilgan muassasaning xulosasi.
7. Dissertatsiya muhokama qilingan tashkilotlar xulosalari (agar mavjud bo‘lsa).
8. Izlanuvchining dissertatsiya bajarilgan muassasa tomonidan tasdiqlangan ilmiy ishlari ro‘yxati, asosiy ilmiy ishlari nusxalari.
9. Ilmiy rahbar (maslahatchi)ning taqrizi.
10. Fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgor uchun fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD) yoxud unga tenglashtirilgan boshqa ilmiy daraja dissertatsiyasi avtoreferati.
11. Hammualliflikdagi ilmiy ishlarni dissertatsiyaga to‘la yoki qisman kiritish uchun hammualliflarning yozma ravishda bildirgan roziligi.
12. Dissertatsiya va dissertatsiya avtoreferati [19].

Yetakchi tashkilotning hujjatlari. Ta’lim muassasasida lavozimga tanlovdan o‘tish hujjatlari

48-bandida Ilmiy kengash tomonidan dissertatsiya yuzasidan yetakchi tashkilot sifatida tegishli fan yoki iqtisodiyot tarmoqlarida o‘z yutuqlari bilan ta nilgan salohiyatli tashkilot tayinlanadi. Yetakchi

tashkilotlar ro‘yxati tegishli Ilmiy kengash tavsiyasi asosida OAK tomonidan tasdiqlanadi.

49-bandida quyidagi tashkilotlar yetakchi tashkilot bo‘lishi mumkin emas:

dissertatsiya bajarilgan muassasa; talabgor ishlayotgan tashkilot;

talabgorning ilmiy-tadqiqot ishlari bo‘yicha buyurtma chi, ijrochi (sherik ijrochi) bo‘lgan tashkilot;

huzurida Ilmiy kengash faoliyat yuritayotgan muassasa; rasmiy opponentlar va ilmiy rahbarning (maslahatchi ning) asosiy ish joyi bo‘lgan tashkilot.

50-bandida Yetakchi tashkilotning taqrizida talabgor erish gan natijalarning fan va ishlab chiqarish uchun ahamiyati aks ettirilishi, shuningdek dissertatsiya natijalari va xulosalaridan foydalanilganligi to‘g‘risida ma’lumot va foydalanishga doir aniq tavsiyalar bo‘lishi kerak.

Yetakchi tashkilotning taqrizi ilmiy seminar bayonnomasidan kengaytirilgan batafsil ko‘chirma shaklida yozilib, ilmiy seminar raisi va ilmiy kotibi tomonidan imzolanadi hamda shu tashkilot rahbari yoki rahbar o‘rin bosari tomonidan tasdiqlanadi. Ular taqrizning sifati va xolisligi uchun shaxsan mas’uldir.

51-bandi bo‘yicha Yetakchi tashkilot taqrizining nusxasi Ilmiy kengash tomonidan dissertatsiya himoyasidan kamida 5 kun oldin talabgorga topshiriladi. Yetakchi tashkilotning taqrizi unga qo‘yilgan talabga javob bermagan taqdirda, Ilmiy kengash uni yetakchi tashkilotga qaytarish yoki yetakchi tashkilotni almashtirishga haqli. U holda dissertatsiya himoyasi boshqa kunga qoldiriladi [19; 20-21-b.].

Oliy ta’lim muassasalariga pedagog xodimlarni tanlov asosida ishga qabul qilish tartibi to‘g‘risida Nizomning 15-bandida tanlovda qatnashishni xohlovchilar oliy ta’lim muassasasi rektori nomiga ariza beradilar, arizaga kadrlarni hisobga olish bo‘yicha shaxsiy varaqa va oliy ma’lumot to‘g‘risidagi diplomlar nusxasi ilova qilinadi. Qatnashuvchilarda ilmiy daraja (shu jumladan, fan nomzodi, tegishli mutaxassislik bo‘yicha xorijiy mamlakatlarning falsafa doktori (Ph.D) darajasiga yoki unga tenglashtirilgan boshqa ilmiy darajalariga), ilmiy unvon, shuningdek ilmiy ishlar va ixtirolar mavjud bo‘lgan taqdirda ular

tegishli diplomlar, attestatlar nusxalarini va ilmiy ishlar ro‘yxatini, malaka oshirish to‘g‘risidagi guvohnomalarni taqdim etishlari kerak [8].

Nizomning 16-bandida tanlovga tushgan barcha hujjatlar oldindan kafedra majlisida ko‘rib chiqiladi. Ilgari kafedrada ishlamagan shaxslarning hujjatlarini ko‘rib chiqishdan oldin ular tomonidan sinov leksiyalari (mazkur oliy ta’lim muassasasi o‘qituvchilari uchun — ochiq mashg‘ulotlar) o‘tkaziladi. Sinov leksiyalari va ochiq mashg‘ulotlar mavzulari kafedra predmetlari bo‘yicha o‘quv dasturi talablariga muvofiq bo‘lishi kerak. Tanlov qatnashchilarini test sinovlaridan o‘tkazishga yo‘l qo‘yiladi. Kafedra mudiri lavozimiga nomzodlarni muhokama qilish bo‘yicha majlisni fakultet dekani (oliy ta’lim muassasalari umumiy kafedralarida – prorektor o‘tkazadi). Ilgari o‘zi egallab kelgan lavozim uchun tanlovda qatnashuvchi shaxslar kafedra majlisida tanlovdan oldingi davrdagi ilmiy-pedagogik, metodik, tarbiyaviy va boshqa ishlari to‘g‘risida hisobot beradi [8].

Kafedra ilgari egallab kelgan lavozimi uchun tanlovda qatnashuvchi har qaysi nomzod bo‘yicha materiallarni ko‘rib chiqish natijalariga ko‘ra, ochiq yoki yashirin ovoz bergan holda, kafedraning shtatdagi o‘qituvchilarining (shu jumladan o‘rindoshlik tartibida ishlayotgan o‘qituvchilarining) va ilmiy xodimlarining oddiy ko‘pchilik ovozi bilan tavsiyanoma qabul qiladi va uni o‘qituvchining hisoboti bilan birga oliy ta’lim muassasasi (fakultet) ilmiy kengashiga jo‘natadi. Fakultetning kafedra a’zosi hisoblanmaydigan dekani (prorektor) kafedra mudiri lavozimiga nomzodlar bo‘yicha tavsiyanomalar qabul qilishda ovoz berishda qatnashmaydi. Egallash uchun tanlov e’lon qilingan lavozimni egallab turgan shaxs materiallarni ko‘rib chiqish chog‘ida ovoz berishda qatnashmaydi [8].

Nizomning 17-bandida har qaysi nomzod bo‘yicha ilmiy kengash majlisida yashirin ovoz berishni o‘tkazishdan oldin kafedraning tavsiyanomasi o‘qib eshittiriladi. 18-bandida mazkur lavozim uchun tanlovda qatnashuvchi barcha shaxslarning familiyasi yashirin ovoz berish uchun bitta byulletenga kiritiladi. Ovoz berish byulletenda ovoz berilayotgan nomzodning familiyasi ro‘parasiga tegishli belgi qo‘yish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Faqat bitta nomzod uchun ovoz berishga

yo‘l qo‘yiladi. Agar byulletenda ovoz berish uchun birorta ham belgi qo‘yilmagan bo‘lsa yoxud belgi ikki yoki undan ko‘p familiyalar ro‘parasiga qo‘yilgan bo‘lsa, u holda bunday byulleten buzilgan hisoblanadi va ovozlarni hisoblashda hisobga olinmaydi [8].

Nizomning 19-bandida ovozlarni hisoblash uchun ilmiy kengash ovoz berish boshlanishidan oldin tarkibida ilmiy kengashning kamida uch nafar a’zosi bo‘lgan sanoq komissiyasini saylaydi. Sanoq komissiyasi har qaysi nomzod bo‘yicha ovoz berish natijalarini e’lon qiladi. Sanoq komissiyasi protokoli ilmiy kengash tomonidan tasdiqlanadi va tanlov materiallariga qo‘shib qo‘yiladi [8].

Nizomning 20-bandida tanlovni o‘tkazishda ilmiy kengash qarori, agar ovoz berishda ilmiy kengashning tasdiqlangan (ro‘yxatdagi) tarkibidagi a’zolarining kamida uchdan ikki qismi qatnashgan bo‘lsa vakolatli hisoblanadi. Ilmiy kengashning ovoz berishda qatnashgan a’zolarining ko‘pchilik ovozini, biroq kamida 50 foiz ovozini olgan nomzod tanlovdan o‘tgan hisoblanadi. Birortasi ham talab qilingan miqdorda ovoz ololmagan ikki nafardan ko‘p nomzodlar qatnashgan taqdirda ilmiy kengashning aynan shu majlisida dastlabki ikki talabgor o‘rtasida takroriy ovoz berish o‘tkaziladi. Agar ikki nomzod qatnashgan tanlovni o‘tkazishda ovozlar soni teng bo‘lib qolsa raisning ovozi hal qiluvchi hisoblanadi. Ilmiy kengash qarori oliy ta’lim muassasasi rektorining buyrug‘i bilan tasdiqlanadi. Tanlovda qatnashish uchun arizalar mavjud bo‘lmagan taqdirda, tanlov o‘tkazilmagan hisoblanadi [8].

Nizomning 21-bandida lavozimlarni egallash uchun o‘qituvchilarni tanlash bo‘yicha kafedra va ilmiy kengash majlislari ochiq tartibda o‘tadi. Tanlovda qatnashuvchilarga ularning nomzodlari muhokama qilinadigan kafedra va ilmiy kengash majlislarida qatnashish yoki ularning xohishiga ko‘ra kafedra yoki ilmiy kengash qarori bilan tanishish huquqi beriladi. 22-bandida Ilmiy kengash kotibi tanlov natijalari to‘g‘risida o‘n kun muddatda unda qatnashgan shaxslarni yozma ravishda xabardor qiladi. 23-bandida oliy ta’lim muassasasi (fakultet) ilmiy kengashining qarori, agar u ushbu Nizom talablariga rioya etilgan holda qabul qilingan bo‘lsa, uzil-kesil hisoblanadi [8].

OAKka yuboriladigan attestatsiya ishi hujjatlari

Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risidagi nizomga 9-ilovasida Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash tomonidan OAKga yuboriladigan attestatsiya ishi hujjatlari RO‘YXATI berilgan [19]:

1. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash raisi (majlis raisi) tomonidan imzolagan muassasa blankidagi kuzatuv xati.

2. Talabgor to‘g‘risidagi obyektiv-ma’lumotnoma.

3. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash raisi (majlis raisi) va ilmiy kotibi tomonidan imzolangan Ilmiy kengash majlisi stenogrammasining asl nusxasi (Ilmiy kengash a’zo larining qayd varaqasi stenogrammaga ilova qilinadi).

4. Rasmiy opponentlarning va yetakchi tashkilotning taqrizlari.

5. Dissertatsiya himoyasi to‘g‘risida OAK veb-saytida yoki «OAK Byulleteni» jurnalida hamda respublika markaziy ga zetasida berilgan e’lon nusxalari.

6. Dissertatsiya natijalaridan amaliyotda foydalanilgan ligi, foydalanish mumkinligi to‘g‘risidagi hujjatlar;

7. Talabgorning pasporti nusxasi.

8. Talabgorning faoliyati va attestatsiya tadbirlari nati jalarini tasdiqlovchi hujjatlar (oliy ma’lumoti to‘g‘risi dagi hujjatning nusxasi; fan doktori (DSc) ilmiy darajasi talabgori uchun fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD) yoxud unga tenglashtirilgan boshqa ilmiy daraja diplomining nusxasi; falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi talabgori uchun malakaviy imtihonlarni topshirganligi to‘g‘risidagi guvohnomalarning asl nusxalari; hammualliflikdagi ilmiy ishlarni dissertatsiyaga to‘la yoki qisman kiritish uchun hammu alliflarning yozma ravishda bildirgan roziligi).

9. Dissertatsiyaning bitta nusxasi va dissertatsiya avtore feratining ikkita nusxasi hamda talabgorning asosiy ilmiy ishlari nusxalari.

10. Fan doktori (DSc) ilmiy darajasi talabgori uchun fan nomzodi yoki falsafa doktori (PhD) yoxud unga tenglashtiril gan boshqa ilmiy daraja dissertatsiyasi avtoreferati.

11. Dissertatsiya, dissertatsiya avtoreferati va talabgor to‘g‘risidagi obyektiv-ma’lumotnomaning elektron shakli yozilgan SD-disk [19; 47-b.].

O‘zini-o‘zi nazorat qilish va muhokama qilish uchun savollar:

1. 13.00.04-Jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari, sog‘lomlashtirish va adaptiv jiymoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo‘yicha qanday tadqiqotlar olib boriladi?
2. 13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi ixtisosligi pasporti ixtisosligi bo‘yicha qanday tadqiqotlar olib boriladi?
3. 13.00.07-Ta’limda menejment ixtisosligi bo‘yicha qanday tadqiqotlar olib boriladi?
4. Tadqiqot bajarilayotgan muassasada qanday hujjatlari bo‘ladi?
5. Tajriba-sinov maydonchalarining hujjatlari qanaqa bo‘ladi?
6. Dissertatsiya himoya qilinadigan tashkilotning qanday hujjatlari mavjud?
7. Yetakchi tashkilot talabgorga qanday hujjatlar berishadi?
8. Ta’lim muassasasida lavozimga tanlovdan o‘tish uchun qanday hujjatlar topshirishadi?
9. OAKka qanday attestatsiya ishi hujjatlari yuboriladi?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Nizom bandlarini “Toifalash” jadvali asosida loyihalashtiring:

Ixtisosliklar	Ixtisosliklarning mazmun-mohiyati
13.00.04	
13.00.01	
13.00.07	

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-576-son Qonuni 2019-yilning 29-oktabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining qo‘mitalari (komissiyalari) tomonidan konferensiyalar, davra suhbatlari va seminarlarni tashkil etish va o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi NIZOM. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining KQ-45-III-sonli Qarori. 2015-yil 25-sentabr.

3. Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish KONSEPSIYASI. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6097-son Farmoni. 2020-yil 29-oktabr.

4. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-37-son Farmoni. 2024-yil 21-fevral.

8. Oliy ta’lim muassasalariga pedagog xodimlarni tanlov asosida ishga qabul qilish tartibi to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 10-fevraldagi 20-son Qarori.

9. O‘zbekiston iqtidorli yoshlarini taqdirlash va moddiy rag‘batlantirish to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 226-son Qarori. 2008-yil 13-oktabr.

10. Magistratura to‘g‘risida Nizomni tasdiqlash haqida. O‘zbekiston RespublikasI Vazirlar Mahkamasining 36-son Qarori. 2015-yil 2-mart.

11. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 25-avgustdagi 246-sonli qarori tahririda – O‘R QHT, 2015-y., 34-son, 455-modda.

12. Ilmiy unvonlar berish tartibi to‘g‘risidagi NIZOM. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2016 yil 9 sentabrdagi 227/5-son, 2017 yil 31 maydagi 239/5-son hamda 2017 yil 29 avgustdagi 241/4-son Qarorlari.

13. Oliy ta’limdan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 304-son Qarori. 2017-yil 22-may.

14. Ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning normativ-huquqiy bazasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 133-son Qarori. 2020-yil 9-mart.

15. Oliy ta’lim tashkilotlari rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 415-son qarori. 2024-yil 11-iyul.

16. Oliy ta’lim muassasasi professor-o‘qituvchilar tarkibining o‘quv yuklamasi hamda o‘quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va “ustoz-shogird” ishlarini belgilash qoidalari. O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 20-2018-son buyrug‘i. 2018-yil 10-sentabr.

17. O‘quv adabiyotlarini tayyorlash tartibi hamda o‘quv adabiyotlarini yaratishga va ulardan oliy tarlim muassasalarida foydalanishga qo‘yiladigan talablarni belgilash to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 284-son buyrug‘i. 2022 yil 22 avgust.

18. Ilmiy darajalar berish tartibi to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 239/4-son Qarori. 2017-yil 31-may.

19. Ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash to‘g‘risida Nizom. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2017 yil 239/3-son Qarori.

20. Dissertatsiyalar ilmiy natijalarining amaliyotga joriy qilinishini baholash bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar. Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2017 yil 31 maydagi 239/9-son Qarori.

21. O‘zbekiston Respublikasining Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar RO‘YXATI. O‘zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining qarorlari bilan tasdiqlangan. – Toshkent: 2019. – 160 b.

22. Intellektual mulk obyektlariga oid muhofaza hujjatlarining amal qilish muddatini uzaytirish bo‘yicha davlat xizmatini ko‘rsatishning MA’MURIY REGLAMENTI. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 468-son Qarori. 2024-yil 1-avgust.

23. 13.00.04-Jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari, sog‘lomlashtirish va adaptiv jiymoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi pasporti

24. 13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi ixtisosligi pasporti

25. 13.00.07-Ta’limda menejment ixtisosligi pasporti

26. 2018 yilda yangi suzish standartlari o‘rnatiladi. (1) New Message! (modern-info.com)

27. Asilova G.A. Ilmiy tadqiqot faoliyati asoslari. Uslubiy qo‘llanma. – T.,2020. – 128 б.

28. Bibliografiya. Bibliografiya - Ta'Lim - 2024 (kineshma.net)

29. Botirova G.E. Ilmiy maqola yozish asoslari. ilmiy maqola qanday yoziladi? // Экономика и социум. 2021. №8 (87). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ilmiy-maqola-yozish-asoslari-ilmiy-maqola-qanday-yoziladi (дата обращения: 17.09.2024).

30. Good Scientific Practice in MEEG Research: Progress and Perspectives. (PDF) Good Scientific Practice in MEEG Research: Progress and Perspectives (researchgate.net)

31. Good Manufacturing Practice (GMP) Certification. Good Manufacturing Practice (GMP) Certification | by Q.IU | Medium

32. Ilmiy maqola yozish bo‘yicha bosqichma-bosqich qo‘llanma. Ilmiy maqola qanday yoziladi: ilmiy maqola uchun qo‘llanma (nicola.top)

33. Ilm-fan nima? Manba: https://sinaps.uz/bilasizmi/12246/?ysclid=m12pf05xq5211067473

34. Impakt faktor (Impact Factor, IF) nima? Impakt faktor (Impact Factor, IF) nima? - hujayra.uz

35. Ilmiy ma'lumotlar bazalari va Google Scholar: umumiy va o‘ziga xos xususiyatlar. Ilmiy ma'lumotlar bazalari va Google Scholar: umumiy va o‘ziga xos xususiyatlar (spubl.uz)

36. Kafedra. https://uz.wikipedia.org/wiki/Kafedra

37. Kerimov F.A. Sportda ilmiy tadqiqotlar. Darslik. – Toshkent, 2020. – 355 b.

38. Litmaps. Litmaps – About.

39. Lola Tilopovna Davlatova ADAPTIV JISMONIY TARBIYADA IMKONIYATI CHEKLANGAN TALABALARNI NOZOLOGIK GURUHLARI BO‘YICHA JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI // Scientific progress. 2022. №6. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/adaptiv-jismoniy-tarbiyada-imkoniyati-cheklangan-talabalarni-nozologik-guruhlari-bo-yicha-jismoniy-sifatlarni-rivojlantirishning (дата обращения: 17.01.2025).

40. Mybib. My first project – MyBib

41. ORCID O‘ZI NIMA? U NIMA UCHUN KERAK? ORCID o‘zi nima? U nima uchun kerak? (asr-conference.com).

42. ResearchRabbit. ResearchRabbit - Open Collective

43. Sport anjomlarini Xalqaro talablar asosida ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Sport anjomlarini Xalqaro talablar asosida ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi (standart.uz)

44. Sci-Hub. Sci-Hub: знание — всем!

45. SCOPUS o‘zi nima? Uning qanday afzalliklari bor? SCOPUS o‘zi nima? Uning qanday afzalliklari bor? (samdu.uz)

46. Understanding Good Laboratory Practice (GLP) Standards: A Guide for Research and Development. Understanding Good Laboratory Practice (GLP) Standards (visikol.com)

47. 13.3. Фундаментал тадқиқотлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, самарадорлигини объектив баҳолаш усули ва умумий тадқиқотлардаги улушининг салмоғи. 13.3. Фундаментал тадқиқотлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, самарадорлигини объектив баҳолаш усули ва умумий тадқиқотлардаги улушининг салмоғи. (studfile.net)

48. Абдуллаева Насиба Бўроновна. ТАЛАБАЛАР ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ САМАРАЛИ УСУЛЛАРИ // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor Advanced Sciences

Index Factor 13_Абдуллаева_Насиба_Бўроновна_113-125.pdf (yandex.ru)

49. Алемасов В., Мамадалиев Ш. Илмий тадқиқот, методология ва методика, ижодиёт. – Ўзбекистон Республикаси ички ишлар академияси, 2015. – 102 б.

50. Илм-фан ва илмий фаолият. https://advice.uz/uz/document/2349

51. Иқтидорли талабалар билан ишлашни ташкил қилиш бўйича Низом. – Самарқанд, 2021. – 6 б.

52. Как сделать сноски на литературу? Сноски на литературу (studresearsh.ru)

53. Международный, региональный, зарубежный стандарт, стандарт иностранного государства. Общая информация. Зарубежные и международные стандарты - docs.cntd.ru

54. Наука. Наука — Википедия (wikipedia.org)

55. Научный метод. Электронный ресурс: Научный метод — Википедия (wikipedia.org)

56. Онлайн сноска. Oformleniye spiska literaturi i snosok po GOSTu onlayn (open-resource.ru)

57. Парпиев О.А., Авлакулов М., Махкамов Р. ИЛМИЙ МОНОГРАФИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ // Инновацион технологиялар . 2020. №Спецвыпуск. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ilmiy-monografiyalarni-shakllantirishning-ziga-hos-hususiyatlari (дата обращения: 17.09.2024).

58. Правила оформления сносок. https://articult.rsuh.ru/rules-of-registration-of-footnotes.php.

59. Список литературы. Сноски на литературу (studresearsh.ru).

60. Мусурманов Р. Педагогик тажриба синов иишларини ташкил этиш ва бошқариш. – Тошкент, 2011.

61. ОАК Бюллетени. – Тошкент, 2010.

GLOSSARIY

O‘zbekcha	Ruscha	Inglizcha
analiz va sintez metodi	метод анализа и синтеза	method of analysis and synthesis
analitik bibliografiya	аналитическая библиография	analytical bibliography
amaliy tadqiqot	прикладное исследование	applied research
ACS uslubi bo‘yicha qo‘llanma	руководство по стилю ACS	ACS style guide
Associated Press uslublar kitobi	справочник по стилю Associated Press	Associated Press (AP) Stylebook
attestatsiya komissiyasi	аттестационная комиссия	attestation commission
APA nashriyot qo‘llanmasi	руководство по публикациям APA	APA Publication Manual
badiiy ijod bilan bog‘liq ilmiy tadqiqot	научное исследование, связанное с художественным творчеством	scholarly research related to artistic creativity
baholovchi izohlar	оценочные комментарии	evaluative annotations
bibliografiya	библиография	bibliography
bibliografik iqtibos uslublari	библиографические стили цитирования	bibliographic citation styles
bir mavzu haqida o‘rganish	изучение одной темы	studying a single topic
Chikagodagi uslublar bo‘yicha qo‘llanma	руководство по стилю Чикаго	Chicago Manual of Style
dissertatsiya himoyasi Ilmiy kengashi	Учёный совет по защите диссертации	Academic Council for dissertation defense
eksperiment metodi	метод эксперимента	experimental method
ekspress-intervy metodi	метод экспресс-интервью	express-interview method
empirik va dala materiallarini yig‘ish metodi	метод сбора эмпирического и полевого материала	method of collecting empirical and field data
fan nomzodi, falsafa doktori (PhD)	кандидат наук, доктор философии (PhD)	Candidate of Sciences, Doctor of Philosophy (PhD)
fan doktori (DSc)	доктор наук (DSc)	Doctor of Sciences (DSc)
foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	список использованной литературы	references list / list of used literature
fundamental tadqiqot	фундаментальное исследование	fundamental research
hamkorlikdagi ilmiy tadqiqot	совместное научное исследование	collaborative scientific research
hisoblangan bibliografiya	рассчитанная библиография	calculated bibliography
havola	ссылка	reference / citation
ilm-fan	наука	science
ilmiy faoliyat	научная деятельность	scientific activity
innovatsion faoliyat	инновационная деятельность	innovation activity
ilmiy tadqiqot	научное исследование	scientific research
ilm-fan	наука	science
ilmiy faoliyat	научная деятельность	scientific activity
innovatsion faoliyat	инновационная деятельность	innovation activity
ilmiy tadqiqot mavzusi	тема научного исследования	topic of scientific research

ilmiy-tadqiqot metodlari	методы научного исследования	research methods
ilmiy tadqiqotning obyekti	объект научного исследования	object of research
ilmiy tadqiqotning predmeti	предмет научного исследования	subject of research
ilmiy tadqiqotda monolistika va polistika uslublari	монологические и полистические методы в научном исследовании	monologic and polylogic methods in scientific research
indikativ izohlar	индикативные комментарии	indicative annotations
individual ilmiy tadqiqot	индивидуальное научное исследование	individual scientific research
innovatsion tadqiqot	инновационное исследование	innovative research
intervyu	интервью	interview
iqtibos	цитата	quotation
ISO 690	ISO 690	ISO 690
izoh	комментарий	annotation / note
izohli bibliografiya	аннотированная библиография	annotated bibliography
kompleks yondashuv metodi	метод комплексного подхода	complex approach method
kombinatsiyalangan izohlar	комбинированные комментарии	combined annotations
kontent-analiz va statistik ma’lumotlardan foydalanish metodi	метод контент-анализа и использования статистических данных	method of content analysis and the use of statistical data
kuzatish metodi	метод наблюдения	observation method
mavzuning dolzarbligi	актуальность темы	relevance of the topic
ma'lumotli izohlar	информативные комментарии	informative annotations
maqsad	цель	aim / purpose
modellashtirish	моделирование	modelling
muammoning o‘rganilganlik darajasi	степень изученности проблемы	degree of problem study
MHRA uslubi bo‘yicha qo‘llanma	руководство по стилю MHRA	MHRA Style Guide
MLA qo‘llanmasi	руководство MLA	MLA Handbook
MLA uslubi bo‘yicha qo‘llanma	руководство по стилю MLA	MLA style guide
New York Times uchun qo‘llanma	руководство для New York Times	New York Times Manual of Style
olim	учёный	scientist / scholar
olimlar ilmiy yutuqlari	научные достижения учёных	scientific achievements of scholars
oliy attestatsiya komissiyasi	высшая аттестационная комиссия	Higher Attestation Commission
Oksford uslubi bo‘yicha qo‘llanma	руководство по Оксфордскому стилю	Oxford style guide
onlayn havola	онлайн-ссылка	online reference / hyperlink
paragraf	параграф	paragraph

pedagogik tadqiqot	педагогическое исследование	pedagogical research
qiyosiy tahlil metodi	метод сравнительного анализа	comparative analysis method
retrospektiv yondashuv metodi	метод ретроспективного подхода	retrospective approach method
so‘rovnomalar o‘tkazish usuli	метод проведения опросов	survey method
sotsiometriya metodi	метод социометрии	sociometry method
tadqiqot bibliografiyasi	исследовательская библиография	research bibliography
tadqiqotning konsepsiyasi	концепция исследования	concept of the research
tadqiqotchilik loyiha-konsruktorlik ishlanmalar	исследовательские проектно-конструкторские разработки	research design and engineering developments
Tipografik uslub elementlari	элементы типографского стиля	typographic style elements
tizimli-funksional yondashuv metodi	системно-функциональный метод	systemic-functional method
telegraf	телеграф	telegraph
texnikaviy tadqiqot	техническое исследование	technical research
tezisni shakllantirish	формирование тезиса	thesis formulation
to‘liq jumlalar	полные предложения	complete sentences
Yangi xart qoidalari	правила New Hart's	New Hart's Rules
yoshlarning amaliy va fundamental tadqiqotlari	прикладные и фундаментальные исследования молодежи	applied and fundamental research of youth
yozish uslublari	стили письма	writing styles

MUDARIJA

KIRISH **.....2**

1-MODUL. ILMIY TADQIQOT METODIKASI **.....5**
§ 1.1. Ilm-fan va ilmiy faoliyat 5
§ 1.2. Ilmiy tadqiqot: metodologiya, metodika va ijodiyot 23
§ 1.3. Ilmiy tadqiqot metodlari 58
§ 1.4. Adabiyotlar bilan ishlash va statistik materiallarni rasmiylashtirish 147

2-MODUL. ILMIY FAOLIYAT **.....172**
§ 2.1. Ilmiy faoliyat va uning subyektlari.....172
§ 2.2. Ilmiy faoliyatni tashkil etish va baholash 199
§ 2.3. Davlat buyurtmasi asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot loyihalar.....214
§ 2.4. Loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish va loyiha talabnomalarini tanlov asosida saralab olish tartibi 229

3-MODUL. ILMIY ISHLARNING TASNIFI VA BAHOLASH **.....244**
§ 3.1. Ilmiy ishlar, uning tasnifi va baholash mezonlari 244
§ 3.2. Google Scholar, Elibrary elektron ma’lumotlar bazasida iqtiboslik darajasini oshirish 297
§ 3.3. GSP, GLP va GMP standartlari bo‘yicha xalqaro mezonlar.....318

4-MODUL. PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHLARI VA AMALIYOTGA JORIY QILINISHI **.....326**
§ 4.1. Pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va o‘tkazish metodikasi 326
§ 4.2. Ilmiy natijalarining amaliyotga joriy qilinishini baholash 336
§ 4.3. Magistraturada ta’lim jarayonini tashkil etish.....348
§ 4.4. Talabgorlarning himoya jarayonlari hujjatlari.....360

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI **.....381**

GLOSSARIY **.....386**

N.J. ISAKULOVA

ILMIY TADQIQOT METODOLOGIYASI

«IDEAL PRESS» nashriyoti. Litsenziya № 042107

X-2582

Dizayner:
X.O. Hamrayev
Muharrir:
K.V. Hamrayeva
Kompyuterda sahifalovchi:
Z.M. Rayimova

Bosishga ruxsat etildi 24.04.2025. Bichimi 60x84 1/16.
«Times New Roman» garniturasi. Rezografiya usulida chop etildi.
Shartli bosma tabog‘i 21,3. Nashr bosma tabog‘i 21,3.
Adadi 100. Buyurtma №.1194